

Bartonek Emma

**FEJEZETEK A XVI-XVII. SZÁZADI
MAGYARORSZÁGI TÖRTÉNETÍRÁS TÖRTÉNETÉBŐL**

Kézirat gyanánt

Budapest, 1975.

Bartoniek Emma

**FEJEZETEK A XVI-XVII. SZÁZADI
MAGYARORSZÁGI TÖRTÉNETÍRÁS TÖRTÉNETÉBŐL**

Kézirat gyanánt

Budapest, 1975.

A Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi
Intézete és a
Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára

Sajtó alá rendezte:
Ritoók Zsigmondné

A bevezetőt írta:
Klaniczay Tibor
akadémikus

ISBN 963 7301 08 9

Bartoniék Emma

Fejezetek a XVI-XVII. századi magyar-
országi történetírás történetéből.

Bp. 1975. 586 p.

Alak: A/4 - Terjedelem 73,8 (A/5) iv

Példányszám 400

Felelős kiadó az MTA Könyvtára igazgatója.

Készült az MTA Könyvtára házi sokszorosító
részlegében

ELŐSZÓ

A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára és a Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézetének Reneszánsz-kutató Csoportja a magyar történetírás multjának kutatásához kíván segítséget nyújtani néhai Bartoniek Emma (1894-1957) befejezetlenül hátramaradt kézírata nagyobb részének közreadásával. A történeti bibliográfia, a középkori magyar jogtörténet és a kodikológia művelése terén jelentős érdemeket szerzett tudós a magyar történetírás történetének megírását szánta élete főművének. Munkáján fáradhatatlanul dolgozott, s csaknem elkészült már könyvének 1711-ig terjedő első részével, mikor a gyógyíthatatlan betegség az életből idő előtt távozásra kényszerítette. A mű elkészült részéről testvérei jóvoltából gépelt másolat készült, az eredeti kézirat pedig a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának kéziratárába került letétként.

A sajnálatosan félbemaradt vállalkozás elkészült fejezetei a legrégebb krónikás feljegyzésektől a XVII. század végéig tárgyalják a magyar történet elbeszélő forrásait. Néhol ez a rész is magán viseli a befejezetlenség jegyeit: a XVI. századi fejezetek végleges rendjét a szerző nem állapította meg, a XVII. század második felének tárgyalása pedig hiányos. Bartoniek Emma hátrahagyott kézírata azonban töredékes volta ellenére is egy többévtizedes kutatómunka páratlanul gazdag eredményeit tartalmazza. Ő előtte senki sem vállalkozott még arra, hogy valamennyi magyarországi történetíró munkásságát rendszerezően feldolgozza. Egy ilyen könyv még akkor is becses munkaeszköz lenne a megfelelő korszakok kutatói kezében, ha nem adna többet, mint a művek megbízható tartalmi ismertetését. Hiszen nemcsak a régi magyar történetírás kiemelkedő, modern kiadásban is hozzáférhető és a szakirodalomban már sokat vizsgált termékeire kell gondolnunk, hanem az általában figyelmen kívül hagyott történeti feljegyzésekre, naplókra, helyi krónikákra, a magyarországi német városokban virágzó helyi történetírás gazdag anyagára stb. Bartoniek Emma munkája azonban távolról sem merül ki a többségükben kevésbé ismert, s elhanyagolt művek ismeretében. Bemutatja szerzőiket, forrásaikat, tisztázza egymással való összefüggéseiket, elemzi az egyes írók álláspontját, megrajzolja a fejlődés irányait stb. A kéziratok lelőhelyeinek megállapítását, a bibliográfiai tudnivalókat is számításba véve, a tudós szerző könyve az ismeretek olyan tárházát szolgáltatja, amely igen sok munkát tesz megtakaríthatóvá a további kutatás számára.

Bartoniek Emma hátrahagyott műve, melynek közreadására a fenti két intézmény vállalkozik, természetesen nem mint egy ma készült tudományos munka fog hasznos szolgálatokat tenni, hanem mint egy régebbi időből való, tőlünk már némileg távoleső, de még nem idejémult, a tudomány fejlődése által még nem mindenestül túlhaladott könyv. Már csaknem másfél évtized múlt el azóta, hogy a könyv írása kényszerűen félbeszakadt. De valójában a mű egy még korábbi korszak termékének tekinthető, hiszen munkássága utolsó tíz-tizenöt évében a szerző visszavonultságban és a történetírásunkban érvényesülő új törekvésektől elszigetelten dolgozott munkáján. Módszerét és szemléletét tekintve Bartoniek Emma könyve ily módon történetírásunknak három-

négy évtizeddel ezelőtti fázisát képviseli. E távolság természetesen a könyv anyagán, tárgyi mondanivalóján is érezteti hatását. Hiszen az újabb kutatások eredményei nemcsak elvi következtetéseiket illetően, de tényanyagukban is szükségképpen hiányoznak belőle. Ez különösen a középkori történetírásról szóló fejezeteknél szembetűnő. Mint-hogy az újabb évtizedekben középkori historiográfiánk terén több kiváló szakember jó-voltából igen jelentős előrelépés történt, s összefoglaló művek egész sora készült el, Bartoniek Emma hasonló tárgyú fejezetei ma már csak tudománytörténeti értékűek, s ezért ezek közreadásáról le is mondtunk. Bár a XVI. -XVII. század jónéhány történet-írójáról is jelentek meg újabb értékes új tanulmányok, sajnos, az egykorú anyag gazdagságát tekintve számuk igen csekélynek mondható. Bartoniek könyve ezekre a századokra vonatkozóan ezért, néhány évtized elmúltával is, hézagpótló marad. Itt is vannak természetesen fejezetrészek, melyek eredményeit az újabb kutatás már túlha-ladta, fejezeteinek többsége azonban még ma is új ismereteket nyújt a kutatók számá-ra.

Ha a szerző maga készítette volna elő kiadásra művét, azt számos ponton bizo-nyára kiegészítette volna, főként az újabb előkerült adatok, illetve a bibliográfiai hivatkozások terén. Ilyen pótlásokra ő helyette nem vállalkozhattunk, az általa ha-gyott szöveget mindenütt tiszteletben tartottuk. A kézirat előkészítése során csupán a géphibák javítására, az idézetekbe belecsuszott elírások korrigálására, a jegyzetek áttekinthetőbb elhelyezésére szorítkoztunk.

A kézirat rendelkezésre bocsátásáért Bartoniek Annának és Bartoniek Juliának, a szerző nővéreinek, a kézirat gondozásának fáradságos munkájáért pedig Ritoók Zsig-mondnának tartozunk köszönettel.

Klaniczay Tibor

TÖRTÉNETIRÁSUNK A MOHÁCSI VÉSZ UTÁN

A mohácsi vész és Buda eleste, a török járom és az ország kettészakadása fordulópontot hozott a magyar történetírásban is. A humanizmus befolyása mégis megmarad a XV. század vége s a XVI. század elejéről, sőt a magyar művelődés, s benne a magyar történetírás csak most itatódik át teljesen az új szellemiséggel, ízléssel: a történetírás stílusa a XVI. sz. óta illeszkedik hozzá a humanisták által művelt klasszicizáló latin stílushoz, a stílus-purizmus mellett a nagy, patetikus szónoklatok, nagy drámai jelenetek, érzelmes anekdoták, a régi római és görög történetből vett példák, a humanista történetírás e fő - külső - kellékei ekkor lesznek megszokott elemei a magyar történeti munkáknak is. Mélyebben szántó hatása a humanista (olasz) történetírásnak, hogy az addig a magyar historiográfián uralkodó - még az olasz humanisták: Bonfini és Ranzano művein is végighuzódó - theokratikus történet-szemlélet a XVI. századi, Mohács utáni magyar történeti művekből el-eltűnik. De behatol - s ez a legfontosabb - a magyar történetírásba a humanista történetírás nagy módszertani újítása: a források beható felkutatása, lehatolás a legeredetibb forrásokig s a források kritikai megrostálása is. Megváltozik a történetírás tárgya és műfaja is, de ez már nem csupán idegen minták utánzására történik: a magyar történetírókat nemcsak olasz - és később német - példák, hanem saját koruk katonai és politikai katasztrófái is készítetik saját koruk eseményeinek megírására, s XVI. századi történetíróink - szinte tudat alatt - egy új műfajt vezetnek be a magyar történetírásba, a kortörténetet. Igaz, feldolgozták saját koruk történetét Mohács előtti magyar történetírók is, de nem önálló monográfiákká, hanem a régi, a XI. század óta tovább és tovább épített nagy magyar krónika folytatásaként, annak legújabb fejezeteivé. Thuróczy még a maga XV. századi, Zsigmond- és Mátyás-történetét hozzáfűzte a XIV. századi nagy magyar krónikához, Brodarics már nem gondolt arra, hogy a mohácsi vésszről szóló leírását a Thuróczy krónikához függessze, és Forgách Ferenc, majd Baranyai Decsy János, Szamosközi sem Bonfini Decasai folytatásául szánták kortörténeteiket. Az egy Zsámboky János követte csak a magyar történetírásnak ezt a középkorban kialakult hagyományát, művelte annak Mohács előtti műfaját. Nemcsak az érdeklődés változott meg, és nem mintha Bonfini Decasai kielégítették volna az igényeket - hiszen Heltai elismerése mellett hallunk arról elitélő kritikát is -, és használták azonkívül Thuróczy krónikáját, sőt a Képes krónikát is (csak a Budai merült feledésbe) - s igenis volt magyar történetíró a XVI. század második harmadában - Oláh Miklós - ki tervezte a magyar dolgok megírását a kezdetektől (ha Bonfini alapján is) - hanem a "zord idő" nem kedvezett az ilyen nagyszabású munka megírásának: a zaklatott élet, amelyet egy Oláh, Verancsics, Forgách s a kisebbek is folytatni kényszerültek, nem adott módot a huzamosabb, behatóbb tudományos koncentrációra. Csak az ún. rövid krónikáknak akadnak a XVI. század első felében művelői, az egész magyar történet e gyakorlati célokat, s a jogi életet szolgáló műfajának. (Gregoriansz, Mossóczy, Bakschay, az erdélyi német Bomel Tamás krónikái, s a szintén erdélyi német Siegler nem sokkal nagyobb igényű hun-magyar krónikája.)

Tehát a magyar történetírás uralkodó műfaja a XVI. századra a kortörténet lesz, ahogy a német, vagy francia történetírásban is kiváltják ezt a műfajt az Európára zuduló nagy válságok: háborúk, vallási küzdelmek.

Emellett - már egyenest német befolyásra - megíródik az első magyar világkrónika is, mégpedig magyar nyelven: Bencédi Székely Istváné. S a magyar történetírásban is - újabb újkori mozzanatként - megjelenik a magyar nyelv, már Bencédi előtt Mindszenti Gábor egy kisebb igényű, és kétségbevonat hiteltű monográfiájában (1541). Az erdélyi és felvidéki németek pedig németül írják meg történeteiket.

Bencédi világkrónikája és Heltai magyar krónikája egyben megint egy újabb műfaj: a népszerűsítő magyar történet első példái. Mindkettő célja elterjeszteni a történeti ismereteket a legszélesebb, csak magyarul tudó olvasóközönségben. Kialakul emellett egy népszerű, helyesebben népies, de latin nyelvű történetírás is - legkiemelkedőbb alkotása Szerémi Epistolája -, mert ha azt a sok leírást a XVI. századi hadieseményekről, egyes nagyurak és kisebbek egyéni tragédiáiról nem is tekinthetjük kortörténetírásnak, mégis ezek a prózai emlékiratfélék, beszámolók, naplók stb. kialakították a népi, vagy mondjuk, laikus történetírásnak egy sajátos fajtáját, mely más valami, mint az énekmondók históriái. E prózai leírások egy része latinul van írva, s ezért íróiknak a műveltebbek közül kellett kikerülniük, csakugy mint a magyarul énekelt históriák szerzőinek, kik szintén értettek latinul. (Igy legkiválóbbjuk: Tinódi Sebestyén.)

Kitágulnak a magyar történetírás szempontjai is. Miután a magyar történet XV. század végi - XVI. század eleji külföldi: olasz, később német humanista feldolgozó - Bonfini, Ronzano, Taurinus (Stieröchsel), Cuspinianus (Spieshaymer) - beillesztették munkáikba Magyarország földrajzi, gazdasági, néprajzi, alkotmányos, társadalmi stb. leírását is, a mohácsi vész után ilyen leírások feltűnnek a legkülönbözőbb természetű magyar történeti munkákban is: Brodarics (feleletül Cuspinianusnak), Verancsics, Forgách Ferenc, Scheser, Gregoriancz, mind adnak kisebb-nagyobb terjedelmű vázlatot Magyarország természeti, gazdasági, néprajzi stb. viszonyairól, Oláh Miklós pedig külön fejezetet szentel ezeknek Hungariájában, mely csak bevezetés lett volna egy nagyobb magyar összefoglaló történethez.

Kialakul Magyarország egyes, jogilag, kulturálisan és nemzetiségileg elkülönülő részeinek, hogy ugy mondjam, helyi történetírása is. Szepesi németek már a XV. században elkezdtek írni a maguk évkönyveit, a XVI. -ban aztán erdélyiek is elkészítették - a reformáció és a humanizmus hatása alatt - a maguk erdélyi-német szempontu történeteiket. Külön erdélyi történetírás azonban csak majd a század végére fog kiérlelődni, s akik még Zápolyai és János Zsigmond alatt irtak Erdélyben történetet, azok a magyarországi események keretében szólnak az erdélyiekről. És politikai és érzelmi egységnek látja Magyarország minden nemzetiségű népét az egész magyar történetírás, a horvátországi magyar Gregoriancz csakugy, mint az erdélyi német Siegler, Scheser stb. is.

De miután a török veszedelem kivetette Magyarországot középkori boldog elszigeteltségéből, több figyelmet szentel a magyar történetírás a külföldi, európai és török eseményeknek, feltárva azok összefüggéseit is a magyarokkal, az európai népeket segítséget várva tőlük a török ellen, a törököt pedig mint a nagy ellenséget óhajtván megismerni. Az erdélyiek meg a román fejedelemségek felé fordulnak különös figyelemmel.

Nagy a változás a mohácsi vész után történetírásunk hangulatában. A XV. század bámulatosan magabizós optimizmusát most 1526, majd 1541 hatása alatt sötét kétségbeesés váltja fel, a vigasztalan, kilátástalan jelen és közeljövő fölött.

Uj szempont az események megítélésében a pártpolitika. Igaz, pártos a Dubnici Névtelen is, Thuróczy is, de ez mégis más valami, mint a XVI. század pártellentétei. Mohács után, mint a politikai élet, a történetírás is megoszlik a párti és a törökös magyarok: I. Ferdinánd (és utódai), valamint Zápolyai (és utódai) hívei között. Uj mozzanat a magyar történetírásban a vallási megosztás is. Középkori történetírásunk végig Thuróczyig (beleértve természetesen Bonfini és Ranzanót) szigoruan katolikus szempontu. A XIV. századi vallási mozgalmakról, a Balkánon megismert görögkeleti (bogumil) felekezetekről, a XV. századi huszitizmusról a magyar történetírás csak elítélően, elzárkózóan tud megemlékezni. A reformáció a magyar történetírást is megosztja, de egyben újabb tárggyal is bőviti, mert a magyar történetíró ezentul feladatának tartja a magyarországi vallásmozgalmak elbeszélését. Ellenben a minoriták (obszervánsok) és Pálosok szépen virágzó rendi történetírása a mohácsi vész után rideg és szűkszavú évkönyvezéssé sorvad el. Megindul ezzel szemben a protestáns történetírás. Uj célt is kényszerített az ország XVI. századi katasztrófája a magyar historiográfiára: felhívni Európa figyelmét Magyarország helyzetére, kérni segítségét a török ellen, és védeni a magyar nemzetet egyes külföldi tudósok, publicisták támadásai ellen. Így nemesül nálunk a történetírás a nemzeti élet-halálharc fegyverévé.

A XVI. századi magyar történetírók főpapok, királyi kancellárok, vagyis a politikai és kulturális élet vezetői, koruk magyar társadalmának, politikai életének élén álló legműveltebbjei, ha nem is származtak mind a társadalom felső rétegeiből. De vannak kisebbek is: kancelláriai, kamarai hivatalnokok, a két királyi udvar alárendelt alkalmazottai, egyes főurak familiárisai (servitorai), és vannak "értelmiségi" pályán mozgó férfiak: lelkészek, főképp protestáns lelkészek, tanárok is: nemesek, polgárok, jobbágyi sorból a papi pályán magukat felküzdöttek. Talán az egy Zsámboky világi ezek között.

Az ujkor történetírási módszereit a historiográfián uralkodó műfaj: a kortörténet alakítja ki. Egykoru események hiteles forrásait azok szavahihető szem- és fültanúinak elbeszélései szolgáltatják, ezek összegyűjtése képezi XVI. századi történetíróink legfőbb gondját, előmunkálatát. (Ahogy különben korábbi történetíróinknak is, ha saját korukat dolgozták fel.) De a kiválóbbak - Forgách Ferenc -, és hozzátehetjük: a későbbiek levéltári kutatásokat is folytatnak. Fel-felbukkannak történetíróinknál elméleti fejtegetések is történetírásról, annak módszereiről, céljáról, hasznáról, hogy megint csak Forgách Ferencet vagy Verancsics Antalt elmitsem, sőt még a *Decreta Regium Hungariae* kiadója, Mossóczy Zakariás is tesz értékes megállapításokat történeti módszerről a Törvénytár bevezetésében. Ez sem egészen előzmények nélkül lép fel történetírásunkban. Középkori históriáink már Anonymus óta nyilvánítják véleményüket e problémáról, szögeznek le erre vonatkozó elveket. (Mert az ujkor magyar történetírás a középkorban gyökerezik.)

Feltűnő még a történetinek nevezhető munkák nagy száma, a történetírás nagy elterjedése.¹⁾

Az uj műfajnak, a kortörténeti monográfiának s a külföld előtt védekező és segélykérő magyar történetírásnak első alkotása egy főpap-kancellárnak, Brodarics Istvánnak leírása - nem véletlen, hogy éppen a sorsfordító mohácsi katasztrófáról.

Jegyzet:

¹⁾L. mindehhez legújabbán Horváth János, *A reformáció jegyében*, Bp. 1953. Bevezetés.

A MAGYAR TÖRTÉNETÍRÁS A HUMANIZMUS, A MOHÁCSI VÉSZ ÉS A TÖRÖK MEGSZÁLLÁS HATÁSA ALATT

Brodarics István

Ha Thuróczynek első írói - pontosan történetírói - próbálkozásánál: mikor Lorenzo Monaci carmenjét Kis Károly tragédiájáról áttültette prózába még mentegnie kellett magát, hogy irodalmi munkára vállalkozik, noha nem költő (= humanista), s magyar kortörténete - krónikájának 4. része - írásakor szintén eleve tiltakoznia kell a magyar udvar humanistáinak várható gunyos kritikája ellen, az Itáliában tanult Brodarics István doctor iuris canonici, cancellarius és két magyar király diplomatája, már izig-vérig humanista.

Brodarics élete körülményeiről részletesen vagyunk tájékoztatva, sokkalta részletesebben, mint eddig bármely történetírónkéről, Szlavóniai, Körös megyei, réginek látszó horvát nemesi család sarja, családi előneve jarosini lehetett, s 1470 körül, valószínűleg Polyánában született. A papi pályára lépett s tanulmányait a pécsi iskolákban kezdve meg, a páduai egyetemen fejezte be, ahová Szatmári György pécsi püspök támogatása és jóakarata juttatta el. Páduában szerezte meg a kánonjogi doktorátust is. 1506-ban jött haza - ekkor már 35-36 éves lehetett -, s eleinte Esztergomban működött Bakócz mellett, de már 1508-ban Szatmári kancellárhoz jut be a kancelláriába titkárnak. Ekkor vesz részt először országos érdekű aktusban a két-éves II. Lajos 1508. június 4-én végbement koronázásán. Titkárként említették még 1515-ben is, 1517-ben pécsi kanonok - egy nem nagy hasznu zágrábi kanonoksággal már régebben bírt - és 1517-ben kap II. Lajostól címerbővítő oklevelet is, melyben elődei katonai - egy folyón való átkelés körül szerzett - érdemeiről is említés történik.¹⁾ Ezután pécsi prépost. Ez egyházi hivatalai természetesen csak jövedelmi forrásul szolgálnak, Brodarics a kancelláriában tölti idejét, a magyar belügyi és külügyi kormányzat e legfontosabb szervében, a magyar humanizmus és általán tudomány és műveltség nagyraanevelőjében. Brodarics a külügyi osztályban működik, s 1521-ben indul meg diplomáciai küldetéseinek sorozata, mely csak halálával zárul le. Sorserejű események, Mohács előjátékai küldették írónkat Krakóba 1521 nyarán: a török Nándorfejérvár ellen vonult fel, s II. Lajos I. Zsigmond lengyel királytól, nagybátyjától, II. Ulászló testvéröccsétől kér segítséget. A segélyhad későn érkezett, Nándor közben török kézre jutott. A szörnyű csapás újabb küldetést jelent Brodaricsnak: II. Lajos ezuttal Rómába küldi, s ott is képviseli királyát egészen 1525. szeptember elejéig. Római követi működését azonban kétszer megszakította: előbb 1524. július-augusztusában, mikor II. Lajos Csehországba küldi az ottani vallási (kelyhes) mozgalmak lecsitítására. E tárgyalások 1525. január 25-én megegyezéssel végződtek, de már Brodarics nélkül. Másodszor 1525-ben van távol huzamosabban Rómától, mikor királya és a Medici pápa, VII. Kelemen résztvételrel kellett Spanyolországban a fogoly I. Ferenc francia királynak átadnia, Ferencnek annyira jólesett II. Lajos részvéte, hogy őt barátjának és testvérének nyilvánította, kinek örökké le van kötelezve. (Erről azonban V. Károly fogságából szabadulva /1526. március 19./ megfélemezett, készséggel lépett be a cognaci szent ligába, ebbe a nem török, hanem a keresztények császára ellen létrehozott európai koalícióba, s a Mohács elő-

estéjén segítséget kérő Lajost cserbenhagyta.) Egyébként Brodarics római küldetésének célja ugyanaz volt, mint a lengyelországié: segélykérés a török ellen. De Brodarics nem azért volt a kánonjog doktora, egyházi férfiú és humanista, hogy hosszas római tartózkodását ne használta volna fel tudós humanistákkal, főpapokkal való állandó érintkezésre, eszmecserékre. Paolo Giovio, Georgius Sauromannus, Francesco Marsupino, Georgius Logus Silesius alkották baráti körét, legutóbbi verset is írt róla.²⁾ Brodarics aztán 1525. szeptemberében nagy sietve hazajön - 21 nap alatt téve meg az akkor óriási utazást Rómától Budáig -, de itthon a kancellári méltóságra nyílt kilátása, melyet, s utána a szerémi püspökséget, a következő év elején el is nyert. Gyors hazautazására Tomicki Péter, a híres humanista és lengyel kancellár, Krakko püspöke meg is jegyezte, hogy Brodaricsot bizonyára rangemelés reménye siettetí oly nagyon. Visszahívása tulajdonképpen a pápa kívánságára történt. VII. Kelemen, Campeggio bíboros és az ekkor már Budán működő Durgio báró kieszközölték II. Lajosnál Brodarics számára a kancellárságot, hogy az ő személyében a pápaság céljait szolgáló férfiú kerüljön a magyar kormány élére. Szalkai primásnak, ki eddig viselte ezt a döntő fontosságú hivatalt, hosszas ellenkezését legyőzve, nevezte ki II. Lajos 1526. március 11-én Brodaricsot kancellárrá, s mikor a magyar püspökök azzal próbálják meggyőzteni Brodarics kancellárságát, hogy ez a hivatal mindig kapcsolatos valamely püspökséggel, márpedig Brodarics nem az, kinevezte még szerémi püspökké is. Mint kancellár Brodarics - minden erre mutat - nem vált be, legalábbis a rendek az 1526. rákosi gyűlésen "meghagyják a kancellár urnak", hogy ne adjon ki egymásnak ellentmondó okleveleket, mint ahogy az eddig történt.³⁾ De Brodaricsnak már nem volt ideje a kancelláriában rendet teremtenie, úgy látszik, nem is volt kormányra termett férfiú, hiszen humanista kedvtelések mellett egész további életében csak diplomáciai téren működött. A Mohácsig eltelt pár hónap alatt buzgón igyekezett rendbehozni, s a védelemre előkészíteni az országot, de ez lehetetlen feladat volt. A mohácsi csatában maga is részt vett, azok sorában hatolt előre a döntő roamban, kik egész a török ágyukig jutottak el! Az általános futásban Pozsonyba menekült. A magyarságnak e sorsdöntő katasztrófája tette Brodaricsot történetiróvá. Mikor szeptember 6-án eljut Pozsonyba az odamenekült Mária királynéhoz, Zsigmond lengyel király, kit igen megrendített II. Lajosnak, testvéröccse fiának tragikus halála, de meg maga is számított a magyar trónra⁴⁾, felszólítja Brodaricsot, hogy írja le részletesen, miként is történt a katasztrófa.⁵⁾ Hogy mikor fogott hozzá Brodarics munkája megírásához, s mikor készült el vele, pontosan nem tudjuk, csak annyi bizonyos, hogy az 1527. április 18-i kelettel hagyta el Vietoris (= Büttner), az első magyar nyelvű könyvek kinyomtatója krakkói nyomdáját. A művecske tehát a mohácsi csata utáni első félévben íródott, egészen annak hatása alatt, és Zsigmond felszólítása mellett Cuspinianus vádjai kivédésére. Válságos idők voltak ezek Brodarics személyére nézve is. Természetes, hogy mint királyi kancellárnak a csatatérről utja a királynőhöz és Burgio nunciushoz vezetett, Pozsonyba. A nunciussal már nem találkozott, mert ez szeptember 5-én tovább utazott Bécsbe. Pedig ő, s a pápa voltak azok, akikbe ekkor Brodarics minden reményét vetette: s nyilvánvaló, hogy Rómában szeretett volna hivatalt kapni, amire már 1523-ban is törekedett.⁶⁾ Míg Rómában történhetik valami érdekében, Mária királyné udvarában maradt, kinek bírta bizalmát és jóindulatát. Mária udvarában és Ferdinánd környezetében azonban Brodarics rövidesen háttérbe szorult: s mikor hallotta Zápolyaiék erélyes kezdeményezését és gyors sikereit, s olyan hírek is érkeztek, hogy ezek őt "hazaárulónak" akarják nyilvánítani, amint több Ferdinándpártit is, kiknek birtokait e címen már el is kobozták, átlép Zápolyaiékhoz, mert - mint I. Ferdinándhoz írt lemondó levelében nyíltan bevallotta -, hogy esztelen embernek tartaná azt, aki egy nem elég biztos alapon nyugvó ügyért a hazaárulás vádját

s a számkivetést venné magára. Tehát kénytelen azt tenni, ami inkább hazájára fontos, mint Ófelségére.⁷⁾ Oláh Miklós, 1526 óta kancelláriai titkár, tehát Brodarics volt alárendeltje⁸⁾ utóbb meg is vádolta, hogy anyagi érdekből változtatott színt, az a Brodarics, "kit constantem te omnes antea iudicarunt et nec minis nec pretio a virtute, integritateque morum deflectentem".⁹⁾ Lesiet tehát Budára, Zápolyainak március 17-re meghirdetett országgyűlésére. Budán jól fogadták, azonban Brodarics mégis kénytelen volt Zsigmond lengyel király és Tomicki lengyel kancellár közbenjárását kérni, hogy Zápolyai udvarába bejusson. Kancellárságát ez ugyan már régebben elvette, s Werbőczynek adományozta. A lengyelek közbelépésének pedig az lett az eredménye, hogy Zápolyai Brodaricsot 1527. októberében Krakkóba küldte követként Frangepán Ferencsel egyetemben, ekkor még franciskánus szerzetessel, a jeles humanistával, rövidesen Tomori utódával a kalocsai érseki székhelyben.

Ezek között a viszontagságok, lelki és jellembeli válságok között íródott a De conflictu Hungarorum cum Turcis ad Mohács verissima descriptio. Lehet, hogy megírására I. Zsigmond kegyének megnyerése is ösztökélte Brodaricsot, hiszen épp abban az időben írta meg azt, mikor ennek pártfogását kérte, és épp ennek felszólítására. Az azonban szintén bizonyos, hogy munkájának a Cuspinanus vádaskodásai elleni védekezés volt másik fő indító oka és célja. De e műről magáról majd lejjebb. Brodarics további élettörténete a magyar történetírás történetét már kevésbé érdekli, lelkülete megértéséhez azonban sok adalékkal szolgál. A Zápolyai párton sem szüntette meg az összeköttetést I. Ferdinánddal és Mária királynéval, s alkalomadtán tájékoztatja környezetüket is Zápolyaiék ügyeiről. Krakkói követsége alatt Tomicki Péter és Krzicki András vendégszeretetét is élvezte, s nem is óhajtott addig visszatérni hazájába, míg az I. Ferdinánd - Zápolyai viszály el nem dől.¹⁰⁾ Lengyelországi barátai másodszer is befogadták, mikor 1529. januárjában a török támadási hírekre menekül Magyarországról, és ekkor ezek körében humanista módra: tudomány-nyal, irodalommal foglalkozik. Ekkor írja híres levelét Erasmushoz, melyet azonban csak ennek válaszából ismerünk¹¹⁾, s mely válaszban Erasmus Brodaricsot barátai, patrónusai sorába vette fel. Lengyelországból még 1529. július végén visszatért, mikor Zápolyait Szulimán visszahelyezte Buda, s az ország nagy része birtokába. Irónk ekkor már betegeskedni kezd, köszvény gyötri, de felépül, s még 1529-ben, Zápolyai követként Velencébe, majd I. Ferencnél Párizsban jár közben - az angol követ közvetítésével -, VII. Kelemené is igyekszik kieszközölni Zápolyai feloldozását az egyházi átok alól. Nem éppen alkalmas időpontban, hiszen Kelemen éppen akkor kötött békét V. Károlyal, s mindenképp kedvében jár a győztes császárnak, kitől viszonzásul kapta a Mediciek - az ő családja - visszahelyezését a Firenze feletti uralomba. Zápolyai azonban az egyházi átok ellenére is birtokban maradt. 1530-ban már ismét Budán van Brodarics, hol igen szűkös anyagi viszonyok között él, s még a Roggendorff-féle ostromot is átszenvedi (1530. október 31. -december 19.).

Brodaricsnak a két király pártharcában a béke volt legfőbb törekvése, szelid, humanista-főpapi természetének megfelelően, s a nagy pacifista Erasmus hívéhez illően. 1532 elején Németországban, V. Károly császárnál jár, és a regensburgi birodalmi gyűlés tagjaival tárgyal Zápolyai dolgairól, s e, Kőszeg hősiességével megszentelt évben közreműködött az I. Ferdinánd és Zápolyai közötti békétárgyaláson a Csallóközben fekvő Megyeren, majd Magyaróváron, végül Pozsonyban. Ez évben helyezi be őt Zápolyai a pécsi püspökség javadalmaiba is, melyhez a pápai megerősítést azonban csak 1535-ben nyerte el, az új Farnese pápától, III. Páltól. 1533 táján megint felmerül benne a gondolat, hogy nyugatra menjen: a francia király, I. Ferenc, vagy a pápa - akkor még VII. Kelemen, régi ismerőse - szolgálatába szeregne állni. De Ferdinándnál is tapogatózik Mária királyné közvetítésével. Ugy véli,

az ő személye az akadály annak, hogy I. Ferdinánd egész Magyarországot egyesítse jogára alatt (1). A tárgyalások megint meghiusulnak, de Zápolyai megint csak birtokban maradt, Brodarics pedig jobbnak látta egyelőre Velencébe távozni. Kimutathatólag ekkor ébrednek lelkében szimpátiák a lutheri tanok iránt. 1534-1535-ben ismételtén Bécsben tárgyal I. Ferdinánddal Zápolyai érdekében, s általán állandó részese annak az évtizedes nagy diplomáciai játéknak, melyet ekkor angolok, franciák, egyes olasz államok a törökkel és a pápasággal együtt a Habsburg ház ellen folytattak, melyben ezek a hatalmak Zápolyait is felhasználták. E Habsburg elleni koalíciótól remélték Zápolyaiék Magyarország egyedüli birtokát biztosíthatni Zápolyai számára. Mind e tárgyalásokban Brodarics tudása, tehetsége és szeretetreméltósága minden oldalról nagy elismerésben részesült, VIII. Henrik egyszer biztosának is kinevezte. Ez egész 1538-ig húzódó folytonos alkudozások töltik ki Brodarics utolsó éveit. E tárgyalások különben Zápolyai ingadozásaiból és makacsságából - hiszen neki a zavaros, békétlen helyzet fenntartása a kedvezőbb, mint a Ferdinánddal való osztozás, vagy pláne a trónról való lemondás - és Fráter György huzavonája miatt 1536-ban olyan válságba jutottak, hogy még Werbőczy is el akarta hagyni szeretett Zápolyai urát, Brodarics pedig megint a nyugat felé nézeget, s trienti suffraganeusnak emlegeti saját magát, mint életírója Sörös Pongrác véli tréfásan (127-28). De Zápolyai továbbra is "birtokban marad", s ezért Brodarics tőle nagy jutalmat kapott, a nagyjövendelmű váci püspökséget (1537-ben). 1537. árpilisiában Krakkóban készíti elő Zápolyai házasságát Izabellával, I. Zsigmond király lányával. Nyáron megint Wese János lundiszekkel, V. Károly és I. Ferdinánd megbízottjával találkozik Körmöcbányán, majd Sárospatakon, míg végre is Nagyváradon megkötetik a nehezen létrejött béke, s 1538. február 24-én Zápolyai esküvel fogadta ennek megtartását. Brodarics viszi a békeokmányt I. Ferdinándhoz is megerősítés végett. Minthogy I. Ferdinánd ekkor Boroszlóban volt, Brodarics - odautaztában - diplomatikusan Krakkóban is megáll, s megszerzi Zsigmond király végleges beleegyezését Zápolyai és Izabella házasságához. A krakkói állomásozást is ki kellett Ferdinánd előtt mentenie, ami ismert ügyességével sikerült is neki. Ferdinánd a béke örömeire orvost is bocsát a beteg követ rendelkezésére s kifizeti 500 Ft adósságát. Ezután Brodarics még kieszközölte az Itáliát török támadástól féltő, s ezért a keresztény fejedelmeket közös védelemre ösztöszebékiteni igyekvő III. Pálnál, hogy Zápolyait az egyházi átok alól feloldozza, melylyel még VII. Kelemen sújtotta Ferdinánd és V. Károly kérésére, a törökkel való szövetekezése és két török támadás okozása miatt. Brodarics e két szép diplomáciai sikere után, melyhez még életének utolsó öröme is járult, hogy t. i. III. Pál megerősítette a váci püspökségben, 1539. november 17-én, Vácott, a Báthory Miklós püspök által épített szép püspöki palotában meghalt. 12) És ha Georgius Logus Silesiacus (Logau), I. Ferdinánd tanácsadója, II. Miksa császár nevelője kegykereső kifejezései talán tuloznak is, mégis jellemzőek lehetnek: nobilis, sapiens, eruditus, sincerus, bonus integer, benignus. 13)

Mindenki, aki megemlékezik Brodaricsról: kortárs és modern történetíró, kiemeli szelid békészeretetét, papi lelkületét. Igaz az is, hogy a mohácsi csata tűzharcos résztvevője élete további folyamán éppugy a békéért küzdött, mint ahogy az 1526. katasztrófát megelőzően is óva intett elhirtelenkedett csatakezdéstől. De legjellemzőbb vonásának mégsem ezt a békés óvatosságot látom, hanem sokkal inkább az ügyes diplomatizálást, ami alig különbözik a legujabb idők hirhedt hintapolitikájától, s amit különben Brodarics okosságának nevez: az időkhöz, körülményekhez való alkalmazkodó képességnek. 14)

De vannak magasabb szempontjai is a köztevékenységre vonatkozóan: "salus et honor regni (patrie) et regis" az ő szempontja, s a "sapiens et honorificus" az ő em-

bere, ki "omnibus affectibus privatis praefert commodum publicum.¹⁵⁾ A közéletben szereplő ember legyen bölcs és tisztességes, mindenek elé helyezze a haza és a király üdvét és becsületét, s a közrédeteket helyezze mindig a magánérdek elé. Nádasdyt is inti: habeas honorem tuum imprimis ante oculos¹⁶⁾, majd: vide quam sit tibi honestum.¹⁷⁾

Fentebb rámutattam, hogy Brodarics rövid egymásutánban, sőt szinte egyidőben sző különböző szálakat, ha személyes boldogulásáról van szó, s nem látok meggyőződésében fejlődést: törökbaráttól I. Ferdinánd iránti barátságba átváltást. Emellett sohasem feledkezik meg anyagi érdekeiről sem, noha nem mondható kapzsinak, s inkább igényeit ki nem elégitő és igen bizonytalan körülményei kényszerítik rá, hogy javadalmak után járjon, semmint pénzéhség. Rajongója lehetett a műveltségnek, irodalomnak, s a teológia újabb, antischolastikus irányának (I. levelét Erasmushoz); rokonszenvez a reformáció egyes követeléseivel (- papok házassága, két szín alatti áldozás, a szenteket ne ábrázolják képekben -), s a játszi, tréfás költői kísérleteire Logau már idézett epigrammájából következtethetünk. Ha pár hónapra Rómába, Krakóban, Velencében megpihenhet, humanisták társaságát keresi, tudományos eszmecseréket folytatva velük. Feltűnő, hogy a képzőművészetek iránt közömbös; helyteleníti a szenteknek képeken való ábrázolását az a Brodarics, aki hosszas és ismételt itáliai tartózkodása alatt Rómában, Páduában, Velencében eredetiben szemlélhette a trecento, quattrocento s kezdődő cinquecento remekelt! Rajongója a kifinomult élettartásnak, hiszen még a pompázástól sem idegen: váci püspökként, mikor tehát először jut a kishemesi származású diplomata igazi nagyuri jómódba, 48 lovassal vonul be Krakóba, hogy Magyarországra kísérjék Izabellát, a leendő királynét. Sokszor panaszkodik is méltatlan anyagi helyzete miatt, s egy hazafias és erősen moralizáló kifakadásában Nádasdy Tamás előtt, melyben fogadja, hogy soha semmi körülmények között sem tántorodik meg hazája és Zápolyai iránti hűségében, megkapóan becsületesen vagy naivul vallja be, hogy igenis van olyan szegénység, van olyan alacsony életforma, ami képtelenné teszi eme nemesebb és jobb meggyőződése követésére. És megvallja ebben azt is, hogy megkövetel magának egy méltó életszintet. De talán kissé túloz két jó embere, kik azonban jól ismerték őt, Oláh Miklós és Tomicki Péter, kik haszonleséssel vádolják. Tomicki, már említettem, Rómából való lóhalálában való hazautaztakor jegyzi meg csipősen, hogy bizonyára rangemelés kilátása az oka a nagy sietségnek¹⁸⁾, Oláh meg - mint már szintén idéztem - akkor veti szemére, hogy eddig megközelíthetetlennek, integernek ismerték, amikor 1527 elején állt I. Ferdinándtól Zápolyaihoz.¹⁹⁾ Sőt még Burgio báró nuncius is panaszkodik a pápának, hogy Brodarics tőle kért pénzt a mohácsi vész előtti hónapokban, amiből láthatja Őszentsége, hogy inkább Brodaricsnak használt Burgio barátsága, semmint megfordítva.²⁰⁾ Brodarics ideálja lehetett valami római, vagy itáliai, vagy lengyelországi, talán francia udvari szolgálat, diplomatatevékenység, amellet humanista élettartás, humanista környezetben, művelt eszmecserék és symposionok közepette. Mert Brodaricsot nemcsak körülményei kényszerítették az aktivitásra, hanem saját nyugtalan vére, energiája, agitálása, a közügyek, a legmagasabb politika iránti, minden mást háttérbe szorító érdeklődése, mely e beteges, köszvénytől gyötört öregedő embert élete utolsó évéig folytonos utazásokra, az európai népek sorsát illető nemzetközi tárgyalásokra űzi-hajtja. Ez a közszolgálat, melyet ő a házáról való gondoskodásnak nevez, s nem a hivatalnokoskodás neki legfőbb kötelesség. Ez munkálja a király és az ország üdvét és tisztességét, s minél nehezebb, annál inkább keresendő. Ez a magas felfogása a közszolgálatnak viszi Brodaricsot a török barátságba is. Egy derék polgárnak mindent el kell viselnie, s nem távolról szemlélennie, bármilyenek is legyenek és bármilyen nehezen eltűrhetők a nehézségek, mert az erény a nehéz dol-

gokat keresi, és én újból belemegyek a tűzbe, mert annál jobban fogok a királynak és a hazának szolgálni, minél nagyobb veszedelemben vannak. (Mégsem volt Brodarics olyan igazi erasmista!) Kötelességem így cselekedni, és hiszem, hogy másoknak is ez a kötelességük. Nem tartom sokra a kifogást, amit sokan felhoznak: nem akarok törökökkel élni. Sőt miután Isten a mi és apáink vétkeiért úgy akarta, hogy hazánk a török hatalma alá kerüljön, mindent el kell nekünk tűrnünk a hazáért és a hazával, mindent, és nem lehet ebben sem olyan tisztességnélküli, sem oly rut valami, ami nem lenne a legtisztességesebb és legméltóbb, ha a hazáért és a hazával és a fejedelmért a fejedelemmel együtt történik. Ettől a véleményemtől soha életemben nem fogok tágtani. Sem a török nem fog engem eltántorítani a hazáról való gondoskodástól, sem a fejedelem szolgálatától, sem valami más dolog, kivéve betegség vagy a halál, vagy olyan szegénység, melyet nem tudnék eltűrni. Kérem Uraságodat - e levelét is Nádasdy Tamáshoz írta -, olvassa el Jeremiás XXVII, könyvét. (Iörténelmi Tár, 1908. 340. 1533. május 18.) Bono civi omnia esse toleranda et non a procul spectanda quallacunque ea sint et quantumcunque toleratu difficilla: nam virtus circa difficilla versatur ... ego et nunc rursus in illud incendium ibo, tunc potissimum regi et patrie serviturus, quando in majori periculo eam esse videro. Ita enim teneor facere et crédo, quod eclam alii tenetur, si non magis. Nec apud me valent iste excusationes, quas multi afferunt: nolo inter Thurcas versari. Immo postquam Deus ob scelera nostra et patrum nostrorum ita voluit, ut patria obnoxia sit Thurcis, omnia nobis sunt cum patria et pro patria tolaranda, omnia et nihil in hoc genere videri poterit tan indecorum, tam turpe, quod non sit decentissimum et honestissimum futurum, si pro patria et cum patria, et si pro principe et cum principe fit. A qua sententia ego nunquam sum vivus recessurus. Neque me Thurce a patrie cura et principis obsequio repellere poterunt, neque ulla res amovebit, nisi vel adversa valetudo, vel mors, vel egestas talis, quam tolerare non possim... Adiuro Vestram Dominationem per Deum vivum ... dignetur videre, legere, perlegere et diligenter considerare ea, quae scribantur apud Jerem. XXVII. - Török barátságára legfontosabb nyilatkozata: Ego statim extincto divo rege nostro Lodovico hoc firmiter sentire cepi: Hungariam salvam esse non posse nisi per amicitiam Thurcorum. Hoc nunc scencio, ab hac sententia crédo, quod nunquam abduci poteró. (1533. Január 18. levele. Tört. Tár, 1908., 324. Nádasdy Tamáshoz.) Ó a maga személyére mind e fáradozásaival, amit Lajos király halála óta magára vállalt és elszenvedett, nem akart mást elérni, mint a hazá üdvét. 21) Ez a fejedelmi szolgálat, a fejedelem iránti engedelmesség, másfelől a fejedelem kegyessége, szeretete alattvalói iránt az az összetartó kapocs, mely Brodarics szemléletében a magyar államot összetartotta. 22)

Társadalmi-gazdasági kérdések Brodaricsot nem érdekelték, pedig egy ugyancsak súlyos szociális kirobbanásokat átszenvedett kor gyermeke. Bár egyszer említte, mégpedig nagy szeretettel, hogy Visegrád várát, a szent korona őrzési helyét, jobbágyok (rusticusok) és szerzetesek, vagyis a magyar nemzet legszegényebb sorsu gyermekei védték meg Mohács után a töröktől, Esztergom várát pedig egy "humillimae sortis" derék magyar katona, Nagy Máté, kisszámu gyalogosaival, kikkel odamene-kült. Leveleiben is tanúságot tesz népszerűtetéről, pl. mikor Bakics és Török Bálint fosztogatják pécsi egyházmegyéjét: "illos miseris colonos illo modo turbari vexari, spoliari, quam per nostros, quam per eorum homines et illum miserum episcopatum hoc pacto lacerari". Tehát igazán népszerűtetéből (demophilíából), hiszen a saját emberei garázdálkodását is elítéli. 23)

Nem érdeklik katonai kérdések sem, mert neki a magas diplomácia minden. Egész lelkét és gondolkozását a kor nagy problémái: a kettős királyság, a török veszedelem s a vallási reform töltik be, ezek irányítják tetteit, egész életét, amióta a

"szerencsétlen ország szerencsétlen kancellárja" lett. Az első kérdésben Zápolyai következetes híve, miután csalódott I. Ferdinándban, kit pedig Magyarország jogos örökösének tudott, s Zápolyai és pártja kezébe kerítette az országot. De azért tudta volna szolgálni ezután is I. Ferdinándot is, kihez különben is többször kereste az újbóli kapcsolatokat. Egyébként egy királyt óhajtott a magyar trónon és osztatlan, egységes országot.²⁴⁾ A második, a török kérdésben Brodarics meg tudott a török szolgálattal alkudni, de azt azért mégis valami megalázósnak érezte, s jobb szerette volna ettől is szabadnak látni Magyarországot. Mégis lemérve egymással a török lenyűgöző katonai erejét - ő a mohácsi katasztrófa tűzharcosa - (sensi Mohachum et turpem fugam, mondhatná ironk, Horatiust variálva!) és I. Ferdinánd tétovázását, katonai gyengeségét, meg V. Károly közönyét a magyar ügyek iránt, úgy látta, hogy Magyarország csakis a török kegyéből tarthatja fenn magát. Minthogy a köz, a haza szolgálata kötelessége minden jó polgárnak, ezért - úgy véli Brodarics - minden jó magyar embernek meg kell barátkoznia a gondolattal, hogy törökkel, tatárral, szaracénnal is össze kell működni.²⁵⁾ A harmadik kérdés, a vallási reform elkerülhetetlenül foglalkoztatta. Követeli a reformot, és ebben annyira megy, hogy követtársa Frangopán Ferenc "iste bonus collega meus Brodaricus Lutheranusnak" nevezi.²⁶⁾ Brodarics kifogásait és követeléseit a pápa előtt sem titkolja. Ezek, mint már említettük, a papok házassága, a hívek számára a két szín alatti áldozás, egy reformáló zsinat összehívása, az egyházi javak halmozásának és a szenteknek képekben való ábrázolásának megszüntetése. VII. Kelemennek egyenest megírja, hogy a népek elégedetlenségének főoka a szentszék visszaélései a bucsuengedélyek körül.²⁷⁾ Istenhite azonban törhetetlen, de a katolikus dogmák szörszálhasogató vizsgálata, a scholastikus theologia, annyira visszatetszett neki, hogy emiatt keresi fel levéllel Erasmust, ennek a theologiai iskolának legfőbb kritikusat és kigunyolóját. Mégis, e komoly reformtörekvések és vágyak éppen elmélyülő vallási meggyőződésre mutatnak.

A Verissima descriptio indítóoka és célja kettős. Eleget tenni Zsigmond lengyel király kívánságának, s felderíteni II. Lajos katasztrófáját, a másik pedig megvédeni a magyar nemzetet Cuspinianus János császári történetíró vádjaival szemben. Cuspinianus = Spieshaymer Johannes, Miksa császár udvari történetírói közt a legkiválóbb és legsokoldalubb, a császár diplomatája, ki Budán is járt mint Miksa követe II. Ulászlónál, politikusként és történetíróként is szenvedélyesen hirdette a török elleni harcot. Most, a mohácsi katasztrófa hatása alatt abban az általános rémületben, melyet a hozzánk közelebb eső keresztény országokban ez a csapás keltett, Cuspinianus egy beszéd formájában kinyomatott röpiratban felszólította a birodalmi fejedelmeket a török elleni védekezésre, s ebben megvádolta a magyarokat, hogy királyukat elhagyták, s maguk okai szerencsétlenségüknek. Cuspinianus e röpirata nélkül Brodarics Descriptioja meg sem érthető, s talán meg sem íródott volna, Zsigmond király kérésére sem, vagy legalább nem ilyen, a nagy nyilvánosságnak szánt alakban. Cuspinianus tulajdonképpen ugyanugy mondja el a háboru közvetlen előzményeit és lefolyását is, mint Brodarics, csak rövidebben, lehet hogy nem akarta fölöslegesen nyújtani beszédét, mely alapján véve szenvedélyes felhívás a német fejedelmekhez a török elleni harcra: ne hagyják Magyarországot, ezt a gazdag és termékeny országot az ázsiaiak prédájául, kik még hozzá Magyarország felől egyenest a Német birodalmat is fenyegetik. Kétségtelen, hogy Cuspinianus kitűnően van értesülve, hiszen Bécsben, az odamenekült Mária királynétól és környezetétől, ezek között Czetricz Ulriktól tájékozódott, ki a csatatéren Lajos közvetlen közelében állott, vele együtt menekült onnan, s halálának is tanuja volt. Azután Pozsonyba sietett, majd tovább, Mária királyné kíséretében. Igazat mond tehát Cuspinianus, mikor írása ajánlásában azt mondja: Ego tamen simpliciter, ut res gesta est in nostra vicinia,

et quae oculis vidi et fama ad nos pervenit, rem disserui. 28) Még pártoskodónak sem mondható: a legnagyobb elismeréssel szól a magyarok vitéz harcairól a török ellen, a legnagyobb dicsérettel Tomori Pálról, s dühös kirohanásaiban is csak a kötelességmulasztó, gyáva, a török veszélyt lekicsinylő, a veszedelemre figyelmeztető jobbakat gonoszul és vakul kinevető rossz magyarok ellen intézi: bonos excipio, igaz, egyszer hozzátéve, si qui extant (p. 34). Mégis Lajos király tanácsadói ellen oly súlyos vádakot emel, hogy azokat a magyarság nem hagyhatta szó nélkül, a legkevésbé Brodarics, ki e tanácsosok elseje volt, a király életben maradt kancellárja. Ezért írta meg Descriptioját. Cuspinianus vádja a magyar király tanácsadói ellen ez: nem akadt jó ember, ki Lajos királyt (nemo bonus) figyelmeztette volna a veszedelemre, sőt sok "imprudentes" még biztatták is az összecsapásra, és még olyanok is akadtak, kik egyenest megfenyegették, hogy ők támadnak táborára, ha késlekedik a csatakezdéssel. Pedig Lajos természetétől fogva maga is kész volt bármilyen veszedelemnek kitennie magát. Mások viszont, mondja Cuspinianus, azt erősítették, hogy a magyar sereg nem elég erős a török tömegek elleni harcra, míg végre is teljesen összezárták az ifjú királyt. Mikor pedig a magyar sereg felbomlott, a király, kit övéi nem védtek kellőképpen, menekülés közben a Duna egy mellékvizébe ugratott, s mert senki sem volt, ki nehéz páncélját lesegítette volna róla, megfult.

Brodarics igen finoman és igen becsületos igazságszeretettel felel ezekre a vádakra Descriptiojában.

Művében legelől áll Lajos király származása, jellemzése, a magyar főhivatalnokok felsorolása, köztük saját magáé is mint "cancellarii munere fungebatur, Stephanus Brodericus"-é, rövid önéletrajz kíséretében: "natus in Sclavonia ad eum Magistratum ex legatione Romana, quam tunc obibat paucis ante mensibus accersitus majore ad bene agendum animo, quam facultate, qui haec prodit", megvallja tehát, hogy e hivatal súlyos volt az ő vállának. Nem hallgatja el azt sem, hogy Frangepán Kristófot, ki ekkor Ferdinánd főherceget szolgált, nagy ígéretekkel Magyarországra hívták, de aztán az ígért hivatalok helyett igazságtalanságokban részesítették, s ki ezért visszament oda, ahonnan jött. (Pedig kiváló katona, s a mohácsi tábor egy kiszemelt vezére volt!) "Et is fere erat status rerum in Hungaria", mikor jelentik Lajos királynak a török hadak elindultát Szulimán személyes vezérlete alatt. Erre a magyar udvar is készülődni kezdett: április 24-én országgyűlést tartanak, ezen pedig július 2-ra Tolnára fegyverbe szölitják Magyarország egész népét. Közben egymást érik a vész hírek a török közeledtéről, s mikor irónk elmondja, hogy a török a Száván átkelve már a Dráva vonalat támadja, helyénvalónak találja Magyarország földrajzi helyzetét leírni, természeti adottságaival, főképp a békövetkező hadiesemények terepét, hogy - mint mondja - az olvasó előtt szemléletesebb legyen (ut magis esset conspicuus). Ez a mű második, földrajzi fejezete, még mindig csak bevezetés. E leírásban nem feledkezik meg az Olaszországot járt humanista római romok megemlézéséről a Szerémségben, római alapításokat sejtető, de még neki is valószínűtlen város-név etymológiákról (Gyulafejevár a Julio Caesare, vel potius a Gyula, quodam Hunnorum Principe ita dicta), de az ország természeti kincseiről, termékenységéről sem, különösen melegen szól a Szerémségről, az ő püspökségéről, ennek természeti kellemességeiről (mira locorum amoenitate), e vidék enyhe klímáját abból magyarázva, hogy az alig 3-4 napi járásnyira fekszik az Adriai tengertől. Magyarország általános leírása után részletesen ismerteti a háború színhelyét: a Délvidéket, itt is a várakról, a déli végek erősítéseiről ír legpontosabban. Az ország nem magyar lakósaik közül csak a németekről, illetőleg erdélyi szászokokról emlékezik meg, az erdélyi fényes városok építőiről és lakóiról, a magyarok közt pedig külön említi a székelyeket: ezt a "genus hominum ferox et bellicosum: inter quos neque

nobiles, neque rusticus, omnes eodem jure censentur Heluetiorum instar ... et in hunc modum se habet Hungaria", s a harctér, hol oly súlyos vereséget szenvedtünk. Így fejezi be Brodarics műve eme második bevezető fejezetét. Most már áttér a rohamosan fejlődő hadiesemények előadására, melyeket egyhuzamban ír meg. A Száva-vonal után elesik a Dráva vonala is, mert az odarendelt magyar katonaság nem hajlandó Báthory nádor alatt harcolni, hanem csak a király személyes vezérlete alatt. A királyi udvarban egyik terv a másik után merül fel, s az ellentétes elgondolások, ötletek végrehajtására adott ellentétes parancsok okozzák - Brodarics szerint - Zápolyai elmaradását a csatából. (A modern magyar történetkutatás és írás Gyalokay Jenő eredményei alapján ezt az álláspontot fogadja el Zápolyai szerepéről. (Szekfü, III. 213.)

A török már Péterváradot ostromolja, mikor a király július 24-én elindul Budáról, mert július 2-ra senki sem jött el Tolnára. Közben egyik követet a másik után küldik a császárhoz, Ferdinánd főherceghez, a többi német fejedelemez, a speyeri birodalmi gyűléshez, I. Ferenc francia királyhoz, hogy segítsenek, a pápához, hogy pénzt küldjön, a magyar bárókhoz, hogy jöjjenek csapataikkal. De a magyarok igen gyéren, igen lassan gyűllekeznek, s csak mire a király és kísérete Mohácshoz ért, nőtt fel a sereg mintegy 20 000 főre. A király tragikus utazását leírva, nem mulasztja el Brodarics a dunapentelei római emlékeket megemlíteni. - Tábort ütnek, s a hadvezéreket is sikerült nagy viták után Tomori Pál és Zápolyai György, János testvéröccse személyében megtalálni. Közben a török közeledik. A magyar sereg két részre oszlott: a király csapataira, s a tőlük valamivel délebbre táborozó Tomori és Perényi-féle katonaságra, a Délvidékeken állandóan táborozó csapatokra. Ez utóbbi erőszakos fellépése és "végzetes harcikedve" aztán augusztus 29. délután kieroszakolja a támadást. Brodarics részletesen leírja a magyar sereg harci rendjét, magát a csatát, már amennyit abból maga látott. Végül: másfélórai küzdelem után a magyar sereg teljes vereséget szenvedett, s csak töredékei tudtak gyors futással megmenekülni.

Brodarics felsorolja a csata áldozatait, elesetteket és foglyokat, aztán a török további előnyomulását, pusztításait, rablásait, öldökléseit adja elő, s e sötét zárórésznek csak egy fénypontot tud adni: parasztok, szerzetesek megvédik Visegrádot, és egy "homo humillimae sortis", Nagy Máté, régebben az esztergomi gyalogosok kapitánya, kevés odamenekült emberével megvédi Esztergomot, minthogy ezt a fontos várat parancsnoka, Orbán András gyáván elhagyta, miután a Dunán Pozsony felé menekülő Mária királyné és a budai polgárok hajót kirabolta. A török kitakarodásával fejezi be Brodarics a magyar történet legtragikusabb és következményeiben egyik legsorsdöntőbb katasztrófájának előadását.

Ezzel az irattal felelt tehát Brodarics Cuspinianusnak, mondhatni az egész keresztény világ közvéleménye előtt. Nem polemizál ellenfelével, csak részletesen előadja azt, amit ő tudott a Cuspinianus-leírta eseményekről, ő is csak azt keresve, hogy hogyan is történt minden. Leszögezi, hogy igenis voltak a magyar kormányban, kik elleneztek Lajos személyes részvételét a csatában, s hogy mikor a nép terrorizmusára mégis így döntöttek, a vezérek erős és megbízható testőrséget rendeltek a király mellé. Viszont azt el kell neki is ismernie, hogy mégiscsak voltak, kik fegyverrel fenyegették a királyt, ha elhalasztja a támadást, s hogy a tanácsosok a legellentétebb tanácsokkal összezavarták Lajost. És regisztrálja Brodarics azt is, hogy Tomori a csata közben felderítésre küldte a király mellé rendelt három testőrt, kik egyike: Ráskay Gáspár - királyi kamarás, a "Vitéz Franciskó" majdani szerzője - hiába tiltakozott e parancs ellen. (Horváth, Megoszlás 259. és Horváth, Reformáció 229.) Egészen finoman reflektál Brodarics Cuspinianus azon állítására, hogy

Lajos mily bátor volt: nyilván erre akar válasz lenni megkapó megjegyzése, hogy a király arca halálsápadt lett, mikor fejére illesztették a harci sisakot. Az is igaz viszont, hogy Brodarics elismeri Lajos bátor kiállását a lázadó katonákkal szemben, hogy nem tiltakozott személyes testőrei eltávolítása ellen, s hogy Tomori jeladására vitézül rohamra indult. Mindezt a felbecsülhetetlen részletet a mohácsi táborban történekről tehát Cuspinianus vádjainak köszönhetjük. Egymás mellett olvasva a két előadást, Brodaricsnak még más megállapításai is Cuspinianusnak adott válasz benyomását keltik, s Cuspinianus hatása lehet Magyarország rövid leírása is Brodarics-tól, melyet már említettem. Mert az osztrák író is elősorolja az ország hatalmas anyagi erőforrásait, természeti kincseit, s földrajzát is adja. Ez különben humanista történetírói szokás. A legsúlyosabb vádat az esztergomi huszárság ellen emelte Cuspinianus: ezek, mint már említettem, kifosztották a menekülő királynét, s rutul megsértették őt is, udvarhölgyeit is. Brodarics a huszárokat felháborodottan mentegeti, mert szerinte az az igazság, hogy Orbán András "csak" megdézsmálta a menekülők poggyászát. (nonnulla damna fecerit!) Ez ugyan nem sokkal kevesebb, Brodarics még is kénytelen volt élesen felelni Cuspinianusnak, ki ezzel kapcsolatban rendkívül szenvedélyes kirohanást intéz általában véve a magyarok ellen (gens omni Turco crudelior ... exterminanda!) és itt emeli fővadját is: ebből tűnik ki, mennyire szerették királyukat, s minő védelemben részesítették! (ut hinc facile liquescere potest, quantum Regem suum amarint, quantum illi servicrint, quantum auxilium illi prestiterint.) Megírja még Cuspinianus azt is, hogy a Budáról elmenekült urak ottmaradt szolgálói, ismerve uruk rejtkehelyeit, azokat feltörték és kirabolták. Brodarics ezt nem említi, de nem is tiltakozik ellene, ellenben feljegyez ennél sokkal szörnyűbbet, hogy t. i. a menekülő magyar anyák megfojtották síró kisdedeiket, nehogy sirásukkal a török figyelmét magukra vonják.

Brodarics igazságérzetében, de meg Mária királyné és környezete (Czettriczi) jólérsétsége miatt nem is tehetett másként, nem tagadja, sőt még jobban megvilágítja a tényeket, azok létrehozó okait azonban nem egyes emberekben keresi, bár ezek mulasztásait sem hallgatja el, hanem inkább generációk magyarjainak bűneiben, s a fátumban. Ezért hatja át egész művét a "végzetszerűség hangulata". Brodarics csak egyben nem igazságos, mikor Cuspinianust támadva szemére veti: "ille egregius historiarum scriptor, qui haec scribit ... hujus etiam cladis historiam ita scripsit, ut me pudeat eum ita impudenter rem sibi ignotam in vulgus prodere fuisse ausum." Mint láttuk, Cuspinianus ténybeli tévedést nem követ el - még az esztergomi huszárok hőstettét sem tudta Brodarics teljesen megcáfolni - csak sokkal rövidebben ír, sokkal kevesebbet mond, mint Brodarics. S igazságszerető történetkutatói lélekkel nem hallgathatom el azt sem, hogy Cuspinianus minden vádaskodása mellett is a vitézül harcolt magyarok iránt határozott elismeréssel van, mint már említettem, a magyarokat a csata leírásánál a "miéinknek" nevezi, az elesetteket őszintén gyászolja, Magyarországot "archiregum"-nak nevezi, bukását fájjalja, szép bizonysgát adva, hogy neki igenis az összereszténység ügye fekszik lelkén. És ha a magyarokat ugyancsak korholja is - excipio bonos, si qui sunt - nem bánik kesztyűs kézzel a német fejedelmekkel sem, kiket harcra hív fel a török ellen.

Brodarics Descriptio-jában olyan történetírói erényeket tár elénk, hogy csak sajnálhatjuk, miszerint nem írta meg - ha már nem az egész magyar történetet, de legalább saját kora történetét, vagy legalább saját életrajzát, az ő politikai és diplomáciai munkáját. Akkor Zápolyai korát nem csak Szerémi előadásában bírnánk.

Brodarics részt vett a mohácsi csatában, s a magyar kormányzat készülődéseiben a csatát megelőzőleg is, s ezért elsőrangú szemtanuként, kitűnő megfigyelőképességével, józan ítéletével, szenvedélyességtől vagy elfogultságtól mentesen, igazság-

szertően, nem palástolva vagy szépitve a magyar oldalon elkövetett hibákat sem, de azért diplomatikus tapintattal, s kitűnően megértve mások gondolkodását (l. a déli tábor kiabálását egyenest az ő személye ellen!), írja meg rövid történetét, egyszóval: realisztikus történetíró, hogy ne mondjam pozitívista, joggal veti szemére Cuspinianusnak, az "egregius historiarum scriptor"-nak, hogy "impudenter" mer kiadni írást egy dologról, melyet nem ismer, értsd: nem ismer olyan jól, mint mások. Ez Brodarics egyetlen szenvedélyes kifakadása egész descriptiójában. Azonban, hogy Lajosnak a csatából eltűnésénél oly rendkívül tartózkodó, az nemcsak azért van, mert csak azt akarja írni, amit egészen bizonyosan tud, hanem azért is, mert a Descriptio írásakor - 1526-1527 telén - kényes helyzetében - melyet fentebb életrajzát vázolva már láttunk - senkit sem akart megsérteni: II. Lajos Zsigmond lengyel király testvérbátyjának volt fia, I. Ferdinánd királynak pedig sógora, róla rosszat még akkor sem mondhatott, ha nem is lett volna iránta, vagy még sokkal inkább az özvegy királyné, Mária iránt lekötelve. Zápolyai szerepét igyekszik a legkedvezőbb színben feltüntetni, a végzetes ütközetből való elmaradását a II. Lajos által küldött ellentmondó parancsoknak tulajdonítva, Brodaricstól távol állott mindenféle vádaskodás, szelidebb, finomabb lélek, meggondoltabb diplomata volt, s tudja, mikor kell hallgatnia. Nem mondja el, miért tűnt fel többek előtt gyanusnak "sok minden oknál fogva" az a II. Lajos udvarában felmerült terv, mely szerint Zápolyai Havasalföldön indítson akciót a török hátbatámadására, mert ez - mentegetőzik - hosszadalmas lenne. (fuit id consilium primo suspectum ob nonnullas causas, quas longum esset commemorare.) Mégis, minthogy a tervet Szalkai primás helyezte, elfogadták, a parancs Zápolyaihoz elment, s ez volt a főoka annak, hogy ez a mohácsi csatából elmaradt. A felelősség tehát inkább a Mohácsnál elesett Szalkaié, Brodarics ellenfelé, mint Zápolyaié. De Brodarics ezt nem mondja ki nyíltan. Az is befolyásolhatta írónkat, hogy éppen műve írásakor orientálódik át I. Ferdinándtól Zápolyaihoz. Világos: nem akarja egyik pártot sem megsérteni, nem akar vitát provokálni, nem akarja a szenvedélyeket még jobban felkavarni. Nemes vonása Brodaricsnak, hogy nem tolja sem magát, sem azokat előtérbe, kik mint ő, óvatosságra intettek. De már inkább óvatosság, hogy nem tud vádaskodni még I. Ferenc ellen sem, amiért ez megfélekezett fogságban tett ígéretéről, s nem küldött segítséget: egyszerűen regisztrálja, hogy Lajos emlékeztette Ferencet ígéretére. (Ez ígéretét, láttuk Brodarics életrajzában, Ferenc ővele küldte meg Lajosnak.) I. Zsigmondot meg egyenest mentegeti írónk: ettől nem is kért Lajos és udvara segítséget, mert tudták, hogy ez éppen most kötött békét a törökkel, hogy legalább saját országot megmentse, s tudták azt is, hogy e "princeps integerrimus et fidei observantissimus" nem küldött volna szövetséges fejedelmet ellen hadakat. De az természetes, hogy nem akart sérteni oly hatalmas fejedelmet, mint I. Ferenc, s egy másikat, kitől annyit remélt, és ki iránta oly jóindulatu volt, mint I. Zsigmond. Ezért kovácsol erényt ennek egyébként helyes (bár újkoriban macchivellisztikus) önzéséből, míg amarról nem mondott ítéletet. Ez óvatos mértéktartása azonban nem fokozódik a tények elferdítéséig: ami fontos, lényeges, azt mindig hiven regisztrálja. Véleménymondástól azonban mindig tartózkodik. És igaz van humanista barátjának: Logaunak, Brodarics "sincerus" is meg "bonus" is!

Brodarics keresi az események okait, a dolgok összefüggését, azokat azonban nem pusztán az egyes emberek tetteiben látja meg, hanem az ember képességein és tettei hatáskörén tuhnövő momentumokban: a történet legfőbb formálóját ő is Istenben látja meg, mint Nádasdyhoz írt, sokszor idéztem levelében vallja:²⁹⁾ Isten ugy akarta, hogy hazánk a töröknek legyen alávetve, és az ember sorsa nem embertől függ, hanem a mindenség teremőjétől.³⁰⁾ Itt azonban bizonyos kettősség van Brodarics fel-fogásában; észlelni fogjuk ugyanezt a kettősséget Verancsicsnál is.

Mint történetiróból azonban már a humanista szól belőle: itt már nem érzi Istent a történet: az ember sorsa irányítójának. A Descriptio-ban, melyet egyetlen történeti műve a fátum, a végzet rendelkezésének mondja a mohácsi katasztrófát s következményeit a filozofáló-moralizáló, irodalmi meggondolásokból fakadt tudós, s mint láttuk a magyar történetírásban már hagyományosnak mondható s végelemzésében a középkori - antik írókon is képzett - gondolkodásban gyökerező világszemlélettel, de az antik műveltségen alapuló humanizmustól sem idegen elképzelésekkel. Tomori Pál serege és Perényi Péter katonáinak "fatalis pene quidem ardor"-a, "végzetszerű harcikedve" sodorja bele a királyi sereget is elhirtelenkedett csatakezdésbe, II. Lajos katasztrófáját pedig Brodarics "infelici cuidam nostro fato" tulajdonítja, hiszen bűneinkért még rosszabbat is megérdemelnénk: "nostris flagitiis his etiam graviora merentibus". A "fátum" Brodaricsnál is az az emberfeletti hatalom, ami nincs az ember kezében, s melynek jóakarát nem lehet imával, jócselekedettel megnyerni: szintugy a "fortuna" is.³¹⁾ Máshol a fortuna inkább jó szerencse, kedvező alkalom, melyet Isten irányít: "victoriam esse in manibus, modo fortuna, quam Deus eis obtulisset, uti velint", mondja a déli tábor. (Tomori és Perényi serege.)³²⁾

Isten, fátum, fortuna viszonyát Brodarics éppugy nem gondolta végig, s nem foglalta harmonikus rendszerbe, mint Thuróczy sem. Ezek közkeletű fogalmak, melyeket az író itt-ott alkalmaz. Mégis a fátum közel jár Brodaricsnál Istennel szemben a "rossz" principiumához: s az embert a rossz nemcsak bűneiért sujtja Isten rendelkezéséből, hanem a fátuméből is, anélkül hogy okot adott volna rá. Tehát nem az ember az egyetlen történetformáló faktor. Ezzel Brodarics állást foglalt a mohácsi csatavesztésért való felelősség kérdésében. Hiszen pl. Lajos királyban - Brodarics szerint - minden képesség megvolt ahhoz, hogy a legjobb király legyen - si fata tulissent. De közelebbről is tisztázni kellett a döntő balfogás miatti felelősséget is: miért indultak vakmerően és előrenemlátóan a támadásra a magyarok? Brodarics válasza: Mert a seregben érthetetlenül - végzetszerűen - lobogott a harcikedv, csaknem mindenki bizott a győzelemben, s Tomorinak olyan értesülései voltak a török seregről, melyek mindezt igazolták. S itt - hallgatólag - Brodarics már egyenest saját személyét is kénytelen védeni, hiszen ő, a kancellár a király legfőbb tanácsosainak egyike. Tehát megint a fatális harcikedv a felelősség s a megokolatlan győzelmi reményeké, vagyis a tömeghangulaté, mely terrorisztikusan kényszeríti rá akarát a meggondolt főkre. De ez is megosztatik Tomori helytelen értesüléseivel. Vagyis, az egyes emberek is, a tömeg is nagyfontosságú történetalakító erők: ezért jellemzi Brodarics szereplőit, hogy indítékaikat mint az eseményeket formáló tényezőket egyéniségükben, gondolkodásukban megtalálja. Jellemzései közt első helyen áll Lajosé, ki igen kedvező színekben tűnik fel Brodarics tollán. Lehet, hogy erre a tragikus sorsu ifju iránti kegyelele indította, hiszen Brodarics ki jelen volt ennek - két éves korában végbement - koronázásán, az útközetben a 21 éves király közvetlen közelében, tőle az ötödik helyen jobbról, vele együtt indult a végzetes rohamra, s ugyanazon a terepen menekülhettek is, honnan maga épségben tért haza, a királynak azonban csak a holttestét emelték ki. Már említettem, hogy írónkat Mária királynéra, I. Ferdinándra és I. Zsigmond lengyel királyra, Lajos legközelebbi rokonaira való tekintetek is befolyásolhatták. De lényegében mégis élethűnek kell elfogadnunk Lajos-portróját. Eszerint Lajos igen szelid lelkületű, csöppet sem nyers, mindenre, ami helyes és tisztességes csodálatosan hajlítható, de magától is hajlamos, igazmondó és állhatatos volt, a fegyverforgatást, lovaglást és vadászatot, általán a katonai gyakorlatokat igen kedvelte, s a rábizott titkokat hiven megőrizte. Jelleme, természete és a vitézség benne csodás volt. Nagy lett volna királyaink közt, ha a végzet akarja. (Ingenio specie virtuteque numinis instar. Spes patriae regumque decus, si fata tulissent.) Lehet,

hogy Burgio pápai nuncius türelmetlenül ítélte meg a szerencsétlen ifjút, de mégis melléje kell helyeznem az ő véleményét Brodaricsénak: Lajos gondatlan ifju, akit mindenki gyűlölt lustaságáért. (Mon. Hung. Vat. II. 1.) Viszont Lajos bátor, lovagias és felelősségteljes fellépése a mohácsi táborban, mikor csakis a király személyes vezérlete alatt harcolni hajlandó magyar urakat megszégyeníti, vagy mikor rohamra indul, nem vall lustaságra. Igaz ugyan az is, hogy mikor a támadásra jelt adnak, s a harci sisakot fejére illesztik, halálosan elsápadt. A pszichológiai motiváció iránti finom érzéssel élénken ecseteli Brodarics, főképp Lajos tépelődéseit, míg a fegyelmezetlen és elbizakodott végbeli közkatonaság terrorizmusa kikényszeríti a végzetes támadást: "videbat omnem rei male gestae aut occasionis praetermissae culpam in se unum conjectum iri": Őt okolták a már megtörtént hibákért, s kedvező alkalmak elmulasztásáért.

Jellemzi Brodarics többi szereplőjét is, rövid, párszavas, magvas jelzőkkel, mint azt Thuróczytól is olvashatta, ezek tehát a középkori magyar történetírásból való kellékek, de Liviusi reminiscenciák is. Csak Perényi Ferenc váradí püspök jellemzését emelem ki, a nagytehetségű de romlott fiatal humanistáét, a mohácsi katasztrófa szellemes és cinikus megjósolójáét, mert ebben Brodarics tulmegy egy egyén karakterizálásán, s az egész magyar főúri rend fiatalságának mond megszívlelendő intelmeket: ez a Perényi Ferenc lett volna a kor legkitűnőbb írója, ha idejét elméje kiművelésére fordította volna, s nem azokra a kicsapongásokra, melyekre a fiatal főnemesek a maguk és a haza nagy kárára idejüket pazarolni szokták. Vagyis Brodarics itt egy súlyos társadalmi bajra: a főúri rend komolytalanságára mutat rá, s arra a kárra, amit ez a hazának jelent. Álljon itt még Szalkairól szóló véleménye. Ez a népi származású, nagytehetségű és tudású, de teljesen etikátlan pénzahajász és karriercsináló kénytelen volt Brodarics javára lemondani a kancellárságról, "már akár mert másképp nem cselekedhetett, vagy inkább, hogy kényelmes életet folytathasson".

Brodarics módszerét, kritikáját, lelkiismeretes értesülés-beszerzési eljárását jellemzi, hogy II. Lajos halála körülményeiről igen tartózkodóan írt, csak azt mondja, amit látott. Amitől kezdve aztán "nem látták többé a királyt a menekülőkhöz", arra vonatkozóan Sárffy Ferenc győri várparancsnok jelentését követi, ki Czettricz Ulrikkal, II. Lajos kamarásával együtt a király holttestét a Csele patak partján megtalálta.

II. Lajos Brodaricsnak 1517-ben adott címerbővítő levelét ellenjegyezte mint kancelláriai titkár Piso Jakab, a kitűnő humanista, s talán éppen ennek gondolatait fejezi ki ez az okmány - azt mondja, hogy nincsen szebb dolog, nincsen dicséretreméltóbb, mint az irodalomban kiténni, még ha csak közepszerűen is. (quod elegantius, quam in ea (sc. littera) vel mediocriter excellere.) (Tört. Tár. 1908. 343.) Brodarics Descriptioja azonban nem közepszerű terméke a korabeli magyar irodalomnak, mert történetírói lelkiismeretességével, alaposágával, de meg előadás, felépítés és stílus tekintetében is humanista történetírásunk egy gyöngyszeme. A modern történetkutatás számára pedig a mohácsi katasztrófa legelsőrangú, teljes hitelű forrása.

Kiadásai: De conflictu Hungarorum cum Turcis ad Mohacz verissima descriptio. In lucem edita a Mathia Pysserio. Krakkó, Vietoris, 1527. ápr. 18. (L.: RMK., III., 270.) - Továbbá Zsámboky Bonfini kiadásában, Basel, 1568. Frankfurt, 1581. Hanau, 1606. Köln, 1690. - Majd: Reusner, J.N., Syndromus rerum Turcico-Pannonicarum. Frankfurt, 1603. és ugyancsak Zsámboky-ból: Calendarium Jaurinense, an. 1756. - Szintugy: Schardius redivivus-ban, Giessen, 1673. Önállóan: Narratio

de proello quo ad Mohatzium an, 1526. Strassburg, 1688. (RMK. III., 3507.) Magyar fordítása Letenyei Jánostól, Budán, 1795. és Szentpétery Imrétől, Brodarics históriája a mohácsi vészről, Magyar Könyvtár, 337.

Irodalom: Horváth J., Az irodalmi műveltség megoszlása. Bp., 1935. 249-256. és passim, alapvető életrajzára: Sörös Pongrác, Jerosini Brodarics István, Bp., 1907. (A Szent István társulat tud. és irod. osztályának felolvasó üléseiből, 62.sz.) - Kujáni Gábor, Brodarics levelei. Tört. Tár. 1908. - és: A Brodaricsok. Századok, 1913. 753-763. (Fent Sörös művét Sörösnek, Kujániét Kujáninak, levelezését: Tört. Tár. 1908-nak idézem.)

Jegyzet:

- 1) A levél másolata: Áldásy, A M. N. M. címereslevelei. II., 28-29.
- 2) L. mindehhez, Hegedüs István, *Analecta recentiora ad historiam in Hungaria litteratum renascentium spectantia*. Bp. 1906., 272-273.
- 3) Szilágyi Lóránt, A m.k. kancellária szerepe az államkormányzatban. 1458-1526. Turul. 1930., 47.1. (litteras ... ut unas contra alias) (prout hactenus fuit consuetum contra regni consuetudinem nemini dare debeat) 1526., XXIV. tc.
- 4) L.: Krzicki András prsemsi-i püspök levelét Brodaricshoz, 1526. dec. 2. Jászay, A magyar nemzet napjai a mohácsi vész után. 291-294.
- 5) *Acta Tomiciana*. VIII., 222.
- 6) VII. Kelemenhez írt levele szept. 10-ről azt jelenti, hogy az ország kétségtelenül elpusztul, s bár ő ott szeretne hazájának és a pápának szolgálni, de ez nem lehetséges, amiért "Szentséged ... támogatásával azt teszem meg, amiről Burgio, a báró ur jelentést fog tenni. (Sörös, 65.) és 1526. március 26. levele ugyancsak VII. Kelemenhez, melyben emlékezteti őt arra a kérésére, melyet akkor intézett hozzá, midőn Kelemen - Medici bíboros - a pápaválasztási konklávéba ment, honnan mint pápa jött ki. (Sörös, 37.)
- 7) Levele I. Ferdinándhoz 1527. március 18-ról, Sörösnél, 76.
- 8) Szilágyi i. m. 52., 89. jegyz.
- 9) Sörös, 73., 7. jegy.
- 10) Sörös, 85.
- 11) *Erasmii Roterdami Epistolarum opus*. Basel, 1538. p. 820., Sörös, 92.
- 12) Schepper Kornél jelentése V. Károlyhoz (Brüsseli okmánytár I. 196).
- 13) Sörös, 26. és 1. jegyz., és Hegedüs, *Analecta recentiora*. 248. Sörös félreérti a szöveget, nem Brodaricsot szereti Logau, mint szemevilágát, hanem a "Thalliat", a tréfás költészet muzsáját, ennek kegyét kéri Brodarics számára, "qui te depetit usque fido amore, et quem tu redemas fideli amore ... Modo quem tenui uocas susorro (Ille est optimus ille Brodericus. Ez talán Brodarics tréfás költői tevékenységére utal?)

- 14) *Sapientis est semper habitum inservire tempori et omnibus affectibus privatis preferre commodum publicum et obsequi amicis recta svadentibus plus quam aliis sese amantibus (?) quam sibi credere.* - Levele 1533. február 9-ről. Tört. Tár, 1908, 325. - És Nádasdyhoz: *Acturus ... privata ... quantum videbitur accomando me ad temporis qualitatem. Non videtur autem amicitia hominis (Gritti ajánlhatja az ettől irtózó Nádasdynak) spernenda in nos amorem solitum pre se ferentis. Observandum est tempori, cui servire habitum est semper viri sapientis, de te et de tuo erga illum animo omnia sum dicturus bona et placita ... Et tibi quoque id ambo consulimus, ut te accomodes ad tempus, ita est et publice rei melius et tibi honorificentius.* (Történeti Tár, 1908. 270., 1522. április 3.) Egy más helyütt is "sapiensnek" mondja azt, aki "tempori" alkalmazkodik: ismét Nádasdyhoz: *Dominatiōni Vestre ... suaderem ut tempori serviret, quod semper sapientis est habitum.* (Tört. Tár. 1908. 327. 1533. május 18.)
- 15) Tört. Tár. p. 325. 1533. február 9.
- 16) Tört. Tár. 1908. 275. 1532. július 2.
- 17) U. o. 276.
- 18) Acta Tomiciāna. VII. 387.
- 19) *Constantem te omnes antea iudicarunt et nec minis nec pretio a virtute integritateque morum deflectentem.* Oláh M. levelezése, 43. l.
- 20) Sörös, 40, és Mon. Vat., II. /432.
- 21) Tört. Tár. 1908., 327, *Ego qui Deo teste et conscientia mea nihil aliud quero per omnes labores et aerumnas, nisi salutem patrie.*
- 22) Nádasdyhoz irt levelében: *Nulla sit causa in mundo, que te a rectitudine servitutum et a vero servitio regis et a debito tuo cum domino gubernatore (Gritti) abducat.* 1532. jul. 10. Tört. Tár. 1908. 278. - és Zápolyai: *princeps adeo in te beneficus, adeo tui amans.* Szintén Nádasdyhoz, 1532. július 21. uo. 280.
- 23) Tört. Tár. 1908. p. 291. 1532. dec. 26.
- 24) L. pl. 1533. március 28. levele, Tört. Tár, 1908. 325. az ország megosztása I. Ferdinánd és Zápolyai között: ... *futurum valde periculosum ac perniciosum, illud tamen fiet quod in eo loco decernemur, quo hanc rem s. rex Romanorum transtulit. Illud eciam certo credo, nec ullo modo contrarium credere possum, Malestatem regiam D.N.C. contra quorundam Germanice factionis (I. Ferdinand pártja) opinionem in suo statu ac auctoritate permansuram.*
- 25) L. a fenti idézeteket, kül. 1533. május 18. levelét: Tört. Tár, 1908, 327-328.
- 26) Sörös, 111. 1-3. jegyz.
- 27) Theiner, Mon. Slav. merid. 623-24.
- 28) Ed. Podhradzsky, 1841. p. 16.
- 29) Tört. Tár, 1908. 326.
- 30) Tört. Tár, 1908. 326., 327. *De salute regni nihilo magis despero. Credo enim, eam non dependere, neque ab illo, neque ab ullo alio mortali, sed ab illo solo, qui creavit celum et terram, mare et omnia, que in eis sunt...*

- 31) *Regis fatum in aliud tempus, ubi longe gloriosius pro patria occumberet, fortuna reservabat.* (Descriptio.)
- 32) Horváth János domborította ki Brodarics fátum-hitét. (Az irod. műv. megoszlása. 254.) Régebben Thienemann: Brodarics előadása szétfoszlatta azt a misztikus világitást, amelyet a vallásos felfogás borított a csatatérre. (Isten büntetése.) A természetfölötti irányítás teljes kitörlésével profán emberi történetet beszél el ... és letesz arról, hogy Mohácsban az isteni elrendelésnek szükségszerű beteljesedését lássa. Naturalizált leírása reális részleteket sorakoztat egymás mellé időrendi egymásutánban, nem kívánja a történelmet értelmezni ... csupán leírni úgy, "mint volt", de az egységes értelmüktől megfosztott reális részletek, mint értelmetlen esetlegességek követik egymást és csupán véletlen szerencsétlenségnek látszik, hogy a mohácsi csatavesztés bekövetkezett... És csak egy helyütt, hol a magyarázatot szükségesnek látja, hivatkozik kényszeredetten "szerencsétlen végzetünkre" és bűneinkre. Mohács és Erazmus, Minerva. III. (1923/10.1. Horváth álláspontját megerősíteni látszik Brodaricsnak Nádasdyhoz írt levele, 1533. május 18., melyet már idéztem.) Tört. Tár, 1908. 339-340., és Kujáni Gábor, 59.

Oláh Miklós

Brodarics után a második magyar humanista főpaptörténetíró Oláh Miklós, Brodaricsnak csaknem egy nemzedékkel fiatalabb, Verancsicsnak pár évvel idősebb kortársa, előbbinek jó barátja, ki a mohácsi vész történetíróját pontosan harminc évvel élte túl. Életkörülményeikben a főpapi pályán kívül - melyen Oláh és Verancsics jutottak magasabb polcra a bíborosi kalap és a magyar hercegprimási tiszt círével - abban is hasonlítanak, hogy mindhárman asszimilált magyarok voltak, királyi szolgálatban állottak, királyi udvarban éltek, s diplomataként működtek, ha Mohács utáni életsorsuk szétágazott is. Oláh történetírói célkitűzéseit azonban eltérnek Verancsicsétól és Brodaricsétól: ő nem a maga kora eseményeit akarja megörökíteni, hanem az egész magyar történetet. Így váltogatják egymást ugyanazon időben különböző történetírói törekvések.

Oláh Miklós Nagyszébenben született, 1493. január 10-én mint Oláh István szász királybíró és Huszár Borbála fia. Apja a havasalföldi Dán fejedelmi család tagja, s a Hunyadiaknak rokona: Hunyadi János nővérét Máriát ugyanis Dán román vajda fia, Árgyesi Manzilla vette nőül, s ezek fia Stojan - István - volt Oláh Miklós apja. Oláh a nagyváradi iskola elvégzése után, mintegy 1516-ban a budai várba került Szatmári György pécsi püspök, titkos kancellár mellé a királyi kancellária titkárának.¹⁾ Ekkor lép be Oláh az egyházi rendbe, két év múlva már felszentelt pécsi, majd esztergomi kanonok, és komáromi főesperes.

A mohácsi ütközetben nem vett részt, utána Mária királyné mellett maradt, s vele együtt majdnem állandóan külföldön tartózkodott, a Habsburgok német tartományaiban, s mikor V. Károly császár 1531-ben Máriát németalföldi helytartójának nevezi ki, Oláh oda is követi királynőjét. Ugy tervezte, ha majd a béke Magyarországon helyreáll, királynőjét visszakísérheti Magyarországra. Mert az ő szelid lelke, művelt, tudós foglalatosságra vágyó elméje nem birták a Magyarországon dúló szörnyűségeket: a török pusztításait, a nép keletre, rabságba hurcolását, de talán még ennél is kevésbé a két párt ádáz harcait egymás ellen, s az országszerte dúló szabadrablást. "Ezt a tragoédiát távolról hallani, s nem közelről látni akarom." Aztán, mellőzve is érezte magát: Szalaházy Tamás veszprémi püspök elnyerte előle a Brodarics Zápolyaihoz való átlépésével megüresedett királyi kancellári tisztelet, és meghiusult reménysége az erdélyi püspökséget illetően is.²⁾ Azt remélte, Brüsszelben nyugodtan élhet majd kedvelt tudományos, irodalmi foglalatosságainak, a humanisták által áhított nyugodt, békés életmódot folytatva, Erasmus híve és barátjaként.³⁾ Eleinte azonban nagyon idegenül érezte magát új környezetében, s pár év elteltével lett hozzá, hogy megkedvelje az eléje táruló új világot. Megbarátkozott az ottani tudósokkal, különösen a löweni "academia trium linguarum" (latin-görög-héber) tanáraival,⁴⁾ s kiegészíti ismereteit is. Elmélyül Erasmushoz való barátságába is, kit igyekezett rábeszélni, hogy költözzék a brüsszeli udvarba. Ebben a tudományos munkára kedvező légkörben és lelkiállapotban veszi Oláh tervbe egy új magyar történet

megírását, mert tudományos munkájára is Magyarország iránti szeretete ihleti. Azonban csak a Hungaria: a magyar őstörténet - mellette az akkori Magyarország részletes földrajzi és gazdasági leírásával - s az "Attila", a hun történet készült el.⁵⁾ 1537. májusában már mindkettőt bemutathatta barátainak,⁶⁾ Ekkor a béke kilátásai is javulnak a szerencsétlen Magyarországon, melyet Oláh annyira óhajtott, s melyet ő olyan formában remélt megvalósulhatni, hogy Magyarország bármely király (I) alatt, de egy fő alatt egyesüljön, és: a török kizárásával!⁷⁾ A nagyváradi béke megkötése után, mely elrendeli a királyné özvegyi javainak visszaadását, Oláh 1539-ben hazajön, hogy urnője nevében átvegye azokat. Magyarország helyzetét siralmasnak látja, az ország alig lélezkzik, az urak jellemtelenségükben - kevés kivétellel - pénz és kincsek után áhitoznak, a népnek nyomoruságában csak a gyász, szenvedés az osztályrésze. És nincs már életben barátja, Brodarics sem. 1540-ben ismét visszatér Belgiumba, hogy 1542-ben aztán végleg hazatérjen. Ettől kezdve állandóan Pozsonyban, illetőleg királya székhelyein tartózkodott, és mint alkancellár majd 1543-tól kancellár az állami közigazgatásban működött. Élete utolsó negyedszázadát aztán a magyar katolikus egyház reformálásának és a katolikus iskolaügy megszervezésének szentelte, 1553 - Várday Pál halála - óta mint esztergomi érsek, 1554-ben alapította a nagyszombati iskolát, s ő hozta be a jezsuitákat is Magyarországra. 1563-ban ő koronázta meg Miksa királyt. Meghalt 1568. január 15-én Bécsben. Nagyszombatban van eltemetve.

Oláh, a nagyváradi iskolát járván, ebből a nagymultu humanista központból - Vitéz János, Filipecz János, Perényi Ferenc székhelyéről - indult ki, magával hozva emellett Hunyadi-rokonsága humanista hagyományait is. A budai várban Mária királynő és környezete műveltségének társaságát élvezte, s ettől is nyert ösztönzést - Brodariccsal, Henckel Jánossal, Nádasdy Tamással, Thurzó Elekkel stb. még Németalföldről is levelezett - s itt szerezte meg Burgio Antal báró pápai nuntius, a mohácsi vész előzményei nagy ismerőjének tartós barátságát. Itáliában nem járt, de ismert olasz humanistákat, és baráti köréhez tartozott Burgion kívül pl. Giovio (Paulus Jovius), a történetíró. Egyes német tudósokkal is szoros összeköttetésben állott, így Ursinusszal.

Oláh Miklós a magyar történetírás történetét tervezett magyar történetének két elkészült első fejezetével érdekli, a már említettem Hungáriával és Attilával,⁸⁾ meg röviden "Compendium suae aetatis chronicon"-jával, és szintoly szűkszavú Ephemerideseivel. Bizonyos érdekességgel bír még I. Ferdinánd király és Anna királyné - II. Ulászló leánya - gyermekeiről szóló "Genesis filiorum Ferdinandi I. ex... Anna regina natorum an. 1549. conscripta." c. nemzedékrendje, mint genealogia történetírási rudimentum.

Oláh tervezett nagy magyar története olyan, nagyobb fejezetekre oszló különböző időközökben készített monográfia-sorozat lett volna, mint Thuróczyé is. Oláh különben jól ismerte Thuróczy János fiát, Miklóst, ki a mohácsi vész idején királyi személynök, - a csatában nem vett részt - 1527-ben I. Ferdinánd udvarmestere volt,⁹⁾ s kihez Oláhnak két bizalmasabb levelét bírjuk.¹⁰⁾ Talán hallott valamit tőle apja dolgozómódjáról? Bármint legyen is, a Hungaria és az Attila szorosán simul Thuróczy szövegéhez, melyet azonban írónk a Hungáriában egy tizenöt fejezetnyi (Hungaria IV. -XIX.) földrajzi betéttel bővit ki Magyarország fekvéséről: De Hungariae situ et nonnullorum locorum positione-"ról, ahogy Oláh mondta. Ez a tizenöt fejezet Oláhnak legkiválóbb, egészen önálló alkotása. A kezdő c. IV. az ország négy fő folyóját írja le, melyek a zöld dombokból kinövő kettős kereszttel adják Magyarország címerét.¹¹⁾ A cc. V-VIII. a Dunántúlt, - nála Cisdanubiumot, mert ő Budáról szemléli az országot - ennek vizeit, hegyeit, városait, gazdasági viszonyait,

termelékenységet ismerteti. A városoknál külön kiemeli azok fekvésének, környékének természeti szépségét, mindenekelőtt Budát, Visegrádot és Esztergomot, legutóbbi is a Dunántulhoz számítva. Budán és Visegrádon különösen Mátyás építkezéseit, kertjeit ünnepli, megemlékezve a Corvináról, körülbelül úgy írva le azt, mint Carbo ismert költeményében, és Esztergomnál is felemlíti a primási könyvtárt. A budai és visegrádi királyi palota (nem fellegvár) aula-ját oly szépek mondja, hogy ahhoz fogható külföldön is csak egyet látott ily szép gerendázattal és aranyozott táblákkal díszítve, (tignis tabulatisque fabrefactam), Párizsban az "Aula Parlamenti" egy "camaráját" "in qua ius dicitur, negotiumque tractatur regis". Visegrád váránál megjegyzi, hogy az a korona őrzési helye, "quam nos sacram vocamus." Mindenütt nagy figyelmet szentel az épületek művészi díszje jellemzésére, falfestményeket különösen kiemeli. S ha Buda látképét "insignis quaedam picturához" hasonlítja, s az a látvány, amit a budai dunamelletti gyógyítóerejű melegfürdők (mai Császár- és Lukácsfürdők) nyakig vízben álló paraszti-szőlőmunkás fürdőzői nyújtanak, egy az utolsó ítéletet ábrázoló képre emlékezteti,¹²⁾ ezzel már nem is műérzékét, hanem egyenest képzőművészeti tájékozottságát és műismeretét árulja el. De nem is lett volna lehetséges, hogy egy ily nagyműveltségű, élénk szellemű és tehetséges férfiúra a németalföldi-északfranciaországi, párizsi művészet ne hatott volna, izlését ki nem iskolázta, szemkörét ki ne tágitotta volna. Hiszen a Nagyváradon tanult, Pécsen, Budán foglalkoztatott humanista már itthon is szerzett képzőművészeti előképzettséget.

A Dunántul után Magyarország "második részét" írja le: Drávántul (Dráva-Száva közét) s a Száván tul, az "Alpeseken" át az Adriai tengerig terjedő vidéket (c. IX.). Itt Nándoralbát emeli ki, a "murus Hungariae"-t, amelyet 1521-ben II. Lajos uralkodása alatt Török Bálint mulasztásából a török elfoglalt (c. IX. § 2.). Magyarország "harmadik része" a Duna-Tisza köze, felészakon a Kárpátokig, Morváig (cc. X. -XI.), s itt írja le Oláh igen érdekesen Pest városát is, magyar és német lakosságával, élénk, a külföldre is irányuló kereskedelmével, főleg borokban. Fel említi Rákos mezejét, az országgyűlések színhelyét, elmondja Hunyadi Mátyás királlyá választását. Más folyóink is be szoktak úgy fagyni, mint 1458-ban a Duna, mondja, pl. a Száva, s akkor félni lehet, hogy a török átkel rajta Szlavónia kirablására, mint a múlt évben is tette,¹³⁾ Mert Oláh nem mulasztja el máskor sem a külföldi - elsősorban német - fejedelmek figyelmét ráirányítani a szörnyű török veszedelemre. Pozsonynál atyai pártfogója, Bornemissza János pozsonyi főispán emlékének áldoz, őt "ingenio, consilio, fide et religione praestans" férfiumak jellemezve, azzal a sajtáságos hozzátétellel, hogy ez a férfiú második apám volt, s noha gyermektelen "non captarim, nec acceperim, ut plerique, haereditatem." (c. X. § 17.) Diósgyőr-nél megjegyzi, hogy a vár lakóit tavasszal a környék fülemiléi és más éneklő madarai szép éneke gyönyörködteti, Eger környékén pedig franciául beszélő telepesekekről számol be, (c. XIX. §.14.) kik Lüttich mellől valók. A bányavárosok küldik ki a király és királyné ajtónállóit, (lanitor) igen hű nép ez, kik sohasem követtek el árulást, noha szabadon járnak ki-be a felségek belső szobáiban. A Bácskai városokat elhagyja, ellenben elég részletesen szól Erdélyről és a Tisztántulról, Magyarország "negyedik részéről", beleértve Moldvát, Havasalföldöt is (cc. XII. -XVII.). Megismétli a románok római eredetének a nyelvhasonlóságra felépített fikcióját, de hozzáteszi, hogy ma a románok nyelve már egészen másképpen hangzik, mint a latin, kivéve, hogy sok szavukat meg lehet érteni s latinból (c. XIV. §.7.). A századok rendkívül szorgalmas, s ezért igen gazdag népét Nagy Károly betelepítettjeinek tartja, (uo.) nyilván Bonfini alapján, kinek ekkor még csak kéziratokban lappangó művét ismerte. Csak természetes, hogy felsorolja Erdély római emlékeit, Traian hidját, pénzeket stb. s igen nagy termelékenységét érchen, állathban, gazdagságát. A két utol-

só, XVIII. -XIX. fejezetekben aztán röviden ismerteti Magyarország növényvilágát, mezőgazdaságát, ásványvilágát és lakosságát: "Hungariam ... ipsam rerum omnium, quae tum ad usum mortalium tum ad opes comparandas necessariae esse putantur, non exiguum gignere copiam satis constat." Földje termékeny, kövér fekete föld, melyet elég egyszer-kétszer "leviter" felszántani és így is bőven terem, trágyázásra sem a szántóknál, sem a szőlőkben nincs szükség. Különösen érdekli Oláhot a bortermelés. Már a földrajzi részben is minden helynél megjegyezte, hogy bortermő-e, itt pedig újból felsorakoztatja a fő szőlővidékeket. Szerémség, (ez játszott akkor azt a szerepet, mint későbbben és ma Tokaj) Somogy, Baranya, Pozsony, Sopron, Eger, Borsod, Ujvár, Veszprém, Zala, végül: "postremo" Erdély és Szlavónia (c. XVIII. §. 7.). A szerémi "vites silvestres" gyümölcse, s a belőle préselt bor, mondja, van olyan jóízű, mint a belgiumi! A gyümölcs minden fajtája óriási mennyiségben terem: a sárga és görög dinnyét a mezőn ültetik, mint a gabonát, s ez nem rosszabb az olasznál. Vad, madár tömegtelen van, a legelők kövérek és nagyterjedelműek, erdő annyi van, hogy még a "coloni" is ingyen vághatnak maguknak fát maguk használatára, sőt még kereskedésre is. Szarvasmarhával Magyarország a szomszéd országokat is ellátja. (Velencét, Ausztriát, Morvát, Bajor- és Sváb-földet "et populos Germaniae"-t egészen a Rajnáig.) A legcsodálatosabb azonban az ország vizeinek halbősége, különösen a Dunáé, Tiszáé, Temesé, Dráváé, amiről Oláh adomákat is mesél el. Halat és rákot is visznek fel Bécsbe. Igen sok a melegforrás, (Budán, Váradon, Trencsénben, Szlavóniában) amit fürdésre és malmok hajtására használnak. A XIX. fejezet előbb az ország ásványgazdagságáról számol be és bányászatait - bányavárosait - írja le, befejezésül pedig az ország különböző nemzeti-szerű lakosságát sorolja fel. "Ebben a mi korunkban "totius huius Hungariae regnum" különböző nemzeteket foglal magában: magyarokat, németeket, cseheket, szlávokat, horvátokat, szászokat, székelyeket, románokat, rácokat, kunokat, játszokat, ruténeket "et iam postremo Turcas"!! Ezek mind különböző nyelven beszélnek, csak némely kifejezésükben hasonlítanak egymáshoz, az állandó érintkezés következményeképp." A székelyeknek - Attilája függelékében - még sajátos nemzeti szokásait, erkölcsöket, testalkatát is leírja.

Ez a Hungaria, vagyis Oláh hun-magyar őstörténetének és Attila-történetének földrajzi-néprajzi betéte nem újonság a magyar történetírásban. Láttuk, Bonfini volt az, ki ezen a téren az első lépést megtette. Őt követte Ranzano, erősen kiaknázva előde munkáját, anélkül, hogy arra hivatkozott volna. Megírta Magyarország rövidebb ismertetését Oláh idősebb történetíró barátja, Brodarics is, ki azonban nem a Bonfini-Ranzano féle uton halad, hanem inkább Cuspinianus vagy Stieröchsel-Taurinus nyomdokait követi. Előbbi ugyanis szintén felsorolja abban az Oratójában, melyre válaszul Brodarics Mohács-történetét megírta, Magyarország természeti kincseit s pár sorban felvázolja földrajzát is, míg Taurinus valóságos ilytermészetű lexicont ad. Kétségtelen, hogy Oláh ismerte mind Brodarics, mind Cuspinianus munkáját, s így az ösztönzés ezektől is jöhetett. De ismerte Bonfini is, mert csak ebből írhatta ki Attila anyjának fia születését bejelentő álomlátását, melyet Bonfini Emese és Sarolt álmai mintájára formált meg. Lehet tehát, hogy Bonfininek Magyarországról adott leírása is hatott Oláhra. Ranzanoról, ki szintén leírta Magyarországot, nem tudom eldönteni, vajon Oláh ismerte-e vagy sem. De bizonyára befolyásolhatta Oláhot a német humanista történetírás földrajzi irányzata is, mely a maga részéről Aeneas Sylvius Piccolomini kezdeményezéséből fakadt (Joachimsen, 28.). Oláh azonban nem tudta megtalálni kora Magyarországjának földrajzi-néprajzi-történeti előzményeit: csak Erdélynél emlékezik meg annak földjén található római emlékekről. De Oláhot Magyarország termelékenysége, természeti gazdagsága érdekli leginkább. En-

nek dicsőítésével kezdi, ezzel zárja ismertetését, mintha így akarná felkelteni a pénzsóvár nyugateurópai közvélemény érdeklődését hazája iránt: nem szabad engedni, hogy ez az áldott föld török kézre jutva¹⁴⁾ Európa kulturája és gazdasági élete elől elzárassék, hiszen itt ugy annyira megvan minden ahhoz, hogy itt vagyont lehesen gyűjteni." (c. XVIII. §. 2.) Mert Oláh az európai közvélemény számára írta munkáját olyan olvasók felé, kiknek anyagiassága miatt sokszor panaszkodott magyar barátai előtt. Innen van, hogy Hungariájában oly nagy teret ad a gazdasági szempontoknak. De, ekkor úzi a kezdődő ujkori kapitalizmus első nagy spekulációt, üzleteit Németországban. A lakosság társadalmi szerkezete, szokásai, életformája, műveltsége alig érdeklik, minderről pedig Ranzano és Bonfini is megemlékeznek. Csak a szegény nép, "coloni" anyagi helyzetéről szól állandóan, s a jobbágy sorsát határozott együttérzéssel kíséri, bár az 1514. évi katasztrófáról hallgat. Kiemeli, hogy a vizek nagy halbősége mily nagy hasznára van a jobbágyoknak, a kiterjedt erdők ellátják azt ingyen fával, és volt olyan Debrecen-környéki civis, tehát nem nemes, ki 10.000 marhát legeltetett magának. A jobbágy iránti együttérzése annyira megy, hogy Dörgicsének - az ő birtokának - nagy (balatoni) halbősége és jó bora mellett azt a nevezetességet említi fel, hogy itt egy procuratort, kit "hispanusnak" neveztek (így magyarázza az "ispán" szót) felakasztottak, mert a jobbágyokat igazságtalanul szolgáltatásokkal gyötörte. (c. VII. §. 14.) Pécssett pedig nagy dicsérettel ír egy Miklós (?) püspökről, mint "exemplum veri episcopirol", aki a szomszédos erdőből maga hordott be vállán a városba fát, "ut etiam ex manuum suarum laboribus pauperibus subveniret, nedum episcopatus redditibus:" hogy saját keze munkájával is segítsen a szegényeken, nem csak püspöksége jövedelmeiből. Egy második Szent Gellértként, ki - tudjuk - az önsanyargatásra szánt fahasábokat maga vágta ki és hordta be csanádi egyházmegyéjében, hogy szolgálói munkáját ezzel könnyítse, és ki szintén tartózkodott Pécsváradon és Pécssett is. (Nagy legenda, cc. 4. és 5.)

Oláhot emberséges, keresztényi lelke és gazdasági okosága vitte a jobbágy pártolásába, egyébként teljesen a nemesség oldalán áll, s attól fél, hogy ha az egész Magyarország a töröké lesz, - ez a rémkép akkor merült fel benne, mikor Perényi Péter a török fogságába esett és hirtelen járt, hogy Zápolyait is Konstantinápolyba vitték, - akkor a török a többi "dominos et potiores nobiles abduccat, Hungariamque ipsam suis (török) distribuet officialibus et conservandam et regendam, nec erit ullum nobilitatis futurae in Hungaria nomen sed perpetuum et domini et nobiles servient servitutum aut mortem patientur crudelissimam."¹⁵⁾

Anekdotaszzerű kuriózumok nem ritkák Oláh Hungariájában, csodálatos halfogsoktól egészen a Mátyás és megzavarodott török követ adomájáig, (tiszteltet a török szultán), hiszen az ilyesmi humanista történetírók igen kedvelt, valósággal elengedhetetlen díszítmény-kelléke. Oláh csodálatosan kedvezőnek festi Magyarország gazdasági helyzetét, csak a déli végeknél jegyzi meg, hogy a vadászatot, halászatot a török folytonos becsapásai lehetlenné teszik. De mindez bizonyára említett célját szolgálja: Európa érdeklődésének felkeltését, de homlokegyenest ellenkezik azzal a sok bajjal, melyről leveleiben állandóan panaszkodik.

Oláh leírása elég elnagyolt, s rengeteg kérdést még csak nem is érint. Ez nem is célja. Hiszen ő maga is csak "brevissime quam fieri potest" akarja leírni az országot. (Hungaria, c. III. utolsó mondat.) Nem is ismerte eléggé hazáját, sokszor ir hallomás után, és még saját birtokát, Dörgicsét is tisztartója értesítéséből ismerte. Még érdekesebb, hogy a Temes csodálatos halbőségét Schepper Kornél, császári tanácsosnak, V. Károly és I. Ferdinánd diplomatájának, Brodarics István többbizbeni tárgyaló partnerének, kivel Oláh jó barátságban volt, személyes tapasztalataival ilusztrálja, melyet ez Brüsszelben mesélt neki. (c. XVII. §§. 5-6.) Ha a Hungária

érdekes leírása a mohácsi vész előtti Magyarország gazdasági állapotainak, úgy az Attila - Oláh hun-története, beleértve a Hungaria három első fejezetét, vagyis Oláh hun-magyar őstörténetét - mint történeti mű nem jelentékeny alkotás. Oláh itt átírja Thuróczyt, kit igen tisztel, s más írókkal való eltéréseinél többnyire mellette dönt, bár nevét nem nevezi meg, hanem csak munkáját idézi "chronicon nostrum" címen. Thuróczy krónikájához aztán hozzáolvas pár külföldi humanista történeti munkát, első sorban Sabellicus Eneades-ét, ezt az első humanista (olasz) egyetemes történetet, mely középkori részében Blondora támaszkodik, (L.: Fueter, 34.) vagy itt-ott Callimachus Attiláját, s egyszer (Hungaria c. II. §; 1.) Justinusból is (II., 3.) bővít mintáját, - mint ő mondja - Trogus Pompeiusból. (Hogy ez az idézési mód nem Oláh találmánya, azt láttuk már fentebb.) Első mondata Scythiáról Aeneas Sylviustól, esetleg Bonfinitől való. Idézi még Jordanest, de valójában a kérdéses helyet Thuróczyból írja ki (:Hungaria, c. I., §. 8. = Thuróczy I., c. III. 72-73. (8-0):). Egyszer hivatkozik forrásként a magyarok hősi történeti énekeire: Detrét a magyarok halhatatlannak nevezik "in suis cantionibus more Graeco (!) historiam continentibus, immortalum nominant." (Attila, c. III., §. 9.)

Hogyan használja e forrásait? Thuróczynak csak kétszer mond ellent, mikor türelmetlenül visszautasítja ennek hosszas bizonyítását, (Thuróczy, I. c. IX.) miszerint a magyarok az ázsiai Scythiából jöttek, mert: "haud multum interesse crediderim", hogy az európai vagy ázsiaiból, "satis certe constat eos ex Scythia ortos. (Hungaria, C. I., §. 4.) Másodszor, mikor Thuróczy azon állítását, hogy a török is Scythiából jött azzal intézi el: "sunt, qui" a törököt is "a Scythia originem habere testentur." Világos: un utána járni, de nem tetszik neki a török atyafiság, s ezért bagatellizálja. Politikus, és nem történetkutató eljárása ez. De hozzátoldja Thuróczy előadásához a szintén Scythiából eredeztetett gótok származás-történetét (c. I., §§. 5-18.), és tud a scythák 15 éves ázsiai hódító utjáról is, ami Thuróczynál hiányzik. A legjelentékenyebb kihagyása, hogy az ősi bíró választási szokás leírásából kihagyja a magyar emberek eredeti egyenlőségének tanát! (Thuróczy I., c. X. (8-0) 91.) Módszertanilag legjelentékenyebb változtatása, hogy Thuróczy etimologizálásával szemben, mely szerint a dánok Dáciából (Erdélyből) valók, mert Dánia=Dácia, a dán krónika előadásának ad igazat. Igaz ugyan, mondja, hogy ez a = összhangzás nem kis hitelt ad ennek a feltevésnek, mégis a dán krónika "Danorum tamen chronicon refert eos a Gothis originem ducere et Dan primo eorum rege Danos vocatos." (Hungaria c. III., §. 13.) Vagyis Oláh itt a legeredetibb forrásra igyekszik visszamenni, pusztá okoskodás helyett. Az Attilában - a hun történetben - melyet Oláh a "res instituta" (vagyis Hungaria, cc. I-III.) folytatásának tekint, (I. a Hungaria utolsó mondatát) megint csak Thuróczyt követi, de nem szószent, és helyenként az előadás sorrendjét is megváltoztatva. A "Mars kardja" mondanál (c. III., §. 15.) Thuróczy helyett nem annyira Bonfinire támaszkodik, (I., c. 3. p. 39.) kit nem is idéz, mint inkább Callimachusra, kinek Attiláját fel is említi, (Attila ed. Juhász L. cc. 51-52.) azonban csak Bonfinitől vehette (I. c., 3. p. 39.) I. kiadás - mint már említettem - Attila anyjának, fia születését bejelentő álomlátását, ki ezt Emese (Álmos) álma, Sarolt (Szent István) álma mintájára formálhatta meg. (I. c. 3. p. 39. id. kiad.) Attila Theodosius elleni háborujánál megemlíti Sabellicus adatát, hogy Theodosius legyőzte Attilát, de ő jobban hisz "vetus nostrum chronicon"-nak, vagyis Thuróczynak, ki Attilát nevezi győztesnek. (Attila c. IV. §. 2.) Lejebb átveszi (c. IV., §. 11.) ugyancsak Sabellicus egy más adatát, (Attila serege 50,000-nyi volt, mellyel a nyugat ellen indult) de megjegyzés nélkül, hogy legközelebb őt idézve megint Thuróczynak adjon vele szemben igazat. (Attila c. IV. §. 18.) Ellenben kétségbevonja Thuróczy elbeszélését Attila egy seregének hispániai

és afrikai kalandozásáról, "Miramammona marokkói szultán" ellen: "Id tamen pro comperto affirmare non ausim," mert, mondja helyesen, ekkor Galliában, Aquitániában és Hispániában a nyugati gótok uralkodtak. Itt tehát megint, ha nem is eredeti forrásokkal ellenőrzi mintáját, de legalább a leghitelesebb, akkor modern tudományos eredményekkel. Ebben azonban nem elég következetes, ezek az ellenőrzések inkább ötletszerűek, oly eseményeknél vagy állapotok rajzában, melyeket Oláh jobb helyekről: eredetibb forrásokból vagy megbízhatóbb modern (XVI. sz. eleji) feldolgozásokból is ismert. Ugy látszik, legjobbnak a legfrisebb feldolgozást, a legújabb irodalmat látja: Sabellicust követi, ennek mintájára a valamivel régibb, de alaposabb Biondo helyett. Hogy ennek forrásaira, vagy más lehetőleg eredeti forrásra menjen le, - mint Thuróczyval szemben a "dán krónikával" tette - arra Oláh nem gondolt. Attila hadjárataiba betoldott gót történeti részleteket - itt-ott még Callimachus Attilájából is, ¹⁶⁾ és nagy szónoklatokat - saját fantáziájából. Egyébként itt is hű marad Thuróczyhoz, kit azonban itt-ott kritizál, megint a "verisimilitas" szerint: Attila nem hódította meg Toulouse-t, mert ez a Pyrenaeusok alatt fekszik, mely kiesett Attila útjából. (At. c. IX., §. 9.) Szent Oroslya és a 11,000 szűz martýriumát "scripto historiae ecclesiasticae" nyomán írja le, lényegében a Legenda aureával egyezően. De "több íróra" is hivatkozik, mint akiből nem lehet megállapítani ennek a "neces"-nek, időökülésnek időpontját, s ezért Thuróczyt követi, mert amit ez mond "creditu non absurdum est." (At. c. II. §. 4.) És Thuróczy adatait fogadja el Buda megöletése kérdésében is (At. c. II. §. 11.) anélkül, hogy okát adná, miért teszi ezt. A XVI. fejezetben Jordanesre hivatkozik, de valószínűleg Bonfiniből írta ki ezt a helyet, (D. I. L. VII. - 1773- pp. 81-88.) hogy ti. Attila cselképpen Marcianus görög császárt fenyegette támadással, míg a valóságban Trasimund ellen ment, azonban vereséget szenvedett. Attila halála événél hivatkozik Sigebertus Gemblacensisre és Eusebius folytatására: Evagriusra (431-594 évek) (c. XVI., §. 16.); de itt is Thuróczynek ad igazat. Cáfolja Sabellicus adatát Attila életkorára is, és valószínűbbnek tartja Thuróczy véleményét a 124. évről, amihez felsorakoztatja ismét Sigebertet és Eusebius folytatását is, és pontos számtani művelettel igazolja Thuróczyt. A záró fejezet (At., c. XVIII.) a székelyeknek szentelte, s itt is Thuróczyt követi, csak részletesebb annál, és megemlékezik a székelyek társadalmi szervezetéről és "libertas"-aikról.

Attila története végére érve Oláh belefáradt a történetírásba, s Attila halálánál abbahagyta tervezett nagy magyar történetét, mely a továbbiakban sem igen lett volna ugysem más, mint Thuróczy átírása, esetleg Bonfini és más feldolgozások segítségével hívásával. Valószínűleg a későbbi időkre is beledolgozta volna Oláh is az egykorú európai eseményeket a magyar történetbe, mint Attila történetébe a gótokét, s mint azt Bonfini is tette. Hogy saját kora történetét nem írta meg az azonban igen nagy veszteség történetírásunkra.

Oláh tehát nem önálló történetkutató egyéniség, hanem csak igen jól író, könnyen olvasható történetíró. Módszertanilag, kritikában, források felkutatásában, kiválasztásában és használatában sem újat nem hoz, sem alaposabban munkát nem végzett: nem dolgozta fel alaposabban a már ismert történeti anyagot. A "valószínűség" szerint ugyan itt-ott megrostálja mintáit, de következetesen nem alkalmaz kritikát, forrásérzéke nem kifogástalan s igen kevés íróra támaszkodik, bár a "dán krónikára" hivatkoztában, meg hogy Attila idejében nem a "marokkói szultán" uralkodott Aquitániában és Hispániában, hanem nyugati gót királyok, ebben igen értékes lépést tesz a legjobb források vagy legalábbis a leghelyesebb modern kutatási eredmények felkutatása és értékesítése felé.

A humanizmus történetiszemléletének hatása alatt Oláh is szakított a magyar történetírásban addig uralkodott középkori theokratikus történetiszemlélettel, mint azt - elsőnek - Brodarics is tette. Nála is - már tí. a Hungaria- és Attilában - hiába keressük az Istenséget a történetformáló erők között. Nála sincs nyoma az eddig, s még ezután is sokáig uralkodó történetfelfogásnak, mely a történeti eseményeket Isten világkormányzásának rendeli alá. Pedig Oláh, ha nem ír történetet - ebben is hasonlóan elődjéhez Brodaricshoz - ezt a világnézetet vallja, mint hívő, meggyőződéses, vallásos papi ember, aki Magyarország, a magyar nép és a maga személyes szerencsétlenségeit Isten igazságos büntetéseként fogja fel, de azért reménykedik Isten "pietásában és misericordiájában", és bizik benne, hogy megfelelő penitencia tartása után Isten megint jóra fogja fordítani az ország állapotát és az ő személyes sorsát is. Bár e sorából mintha írónia is csendülne ki: javításunkra büntettünk, de nem lettünk ettől jobbakká.¹⁷⁾ Mégis történetiszemléletet ő sem alakított ki e vallásos nézetekből, és sajátos, hogy ilyen lelkület és világnézet mellett éppen az a magyar főpap szakít a középkori theokratikus történetiszemlélettel, aki a katolikus hit és egyház védelmét és ellenoffenzíváját a protestantizmus ellen Magyarországon megindította. Mert Oláh szemléletében a történetet csakis az emberek cselekedetei irányítják, hozzák létre, s ha azokba a "fortunát" és "sorsot" Oláh beleavatkoztatta is, ez nála csak szónoki díszítmény.¹⁸⁾ Önálló utakon igyekszik járni Oláh szereplői, sőt az egész hun nép mozgatókainak gondolatainak feltárásában is. Magyarországot vesztenek és a török előnyomulásának okait a keresztény (európai) fejedelmek viszálykodásai és nemtörődömsége mellett a magyarok gondatlanságában keresi, Nándorfejérvár elvesztéséért Török Bálintot okolja. (Hungaria, c. IX. §. 2.) A török imperium "non solum in Asia, verum etiam in Europa Christianorum nostrorum principum similtate, odio, discordia et bellis intestinis longe lateque nunc patet." (c. II. §§. 6-7.) És Mátyás a híres visegrádi epizódban, mikor a királyi palota szépségeitől és az ő személyes varázsától, hatalmas fegyveres kíséretétől megzavarodott követet hazaküldve azt mondja magyarjainak: "videte, quales beluae nostros et aliorum principum Christianorum fines negligentia nostra publica incursent, verum quantum in me erit, curabo fraena (sic!) his beluis imponere, ne tam licenter excurrant. Si alii etiam principes socordia et internis dissensionibus sepositis hoc idem praestare curarint, agetur bene de rebus Christianis." (Hungaria, c. VI. §§. 12-13.)

Oláh szerkesztő-tehetség, előadás, szép latin stílus tekintetében kiváló humanista írónak mutatkozik, bár történeti műve e tekintetben is elmarad ragyogó levelei mögött. Történetírásában főképp Livius követi, leveleiben Cicero. Előadását - humanista szokás szerint - teletüzdelt "érdekes" anekdotákkal, epizódokkal, kuriózumokkal, szép szónoklatokkal, melyeket szereplőivel mondhat el.

Röviden szólhatunk még Oláh többi történeti művéről is. Készített rövid feljegyzéseket saját kora eseményeiről, Hunyadi Mátyás koronázásától kezdve (1464. március 29.) I. Ferdinánd római császárrá koronázásáig, az első frankfurti koronázásig (1558. 14. március.). A Pray codexben fennmaradt Pozsonyi Évkönyvekig kell visszamenünk a magyar történetírásban, míg Oláh eme "Chronicon compendiariumához" fogható száraz, egymással összefüggésbe nem hozott, pusztán időrendbe szedett adatokat közlő évkönyvet találunk. Nincs ebben a "chronicon"-ban más, mint évszámok, és a hozzájuk tartozó legfőbb állami, udvari és hadi események szűkszavú lejegyzése: királyok koronázása, gyermekeik születése, háborúk, és Oláh saját életének főbb eseményei: ill. pályájának egy-egy állomása. Szinte önletrajzi annalesnek nevezhetők, kibővítve a királyi ház fontos genealogiai és chronologiai adataival.

Azonban Oláh életrajzára elsősorú forrás. Hogy adatai kifogástalanul szabatosak, az nem emeli a művecské történetírás történeti jelentőségét.

Hasonló szimpla alkotás az "Ephemerides": egy naptárba bejegyzett adat-gyűjtemény az 1552-1559. évekről: pontos jegyzéke Oláh, I. Ferdinánd és fiai s Oláh barátai ide-oda utazásainak, halála stb. napjának, valamint II. Gyula és III. Pál halála, IV. Pál uralomralépte napjának. Hadieseményekből az 1552. évi várostromok szerepelnek benne. 19)

Kiadások: L.: Juhász László: Oláh eredeti kézirata mind a Hungáriáról, mind Attiláról elveszték. A Hungáriának maradt azonban egy másolata, melyet Oláh maga átjavitott, most: a bécsi Nationalbibliothekban. (Tab. cod. 8739). Kiadta először Béli Mátyás, Adparatus, I., 1-41. Pozsony, 1735. tom. I., p. l. utóbb u. 6 Bécsben, 1763-ban. - Legújabb kiadás az Attilával együtt: Eperjessy Kálmán, Juhász László, Bibliotheca ss. med. recentisque aevorum. Bp. 1938. Magyarra fordította a Hungáriát Szamota István (majdnem az egész szöveget!). Régi magyar utazások Magyarországon. Bp. 1891. 518-555. - Az Attilát kiadta már Zsámboky J. Bonfini kiadása függelékében: Basel, 1568., mely újból megjelent Frankfurt/M. -ban (1581), Hanauban (1606), Kölnben (1690), A Chronicon compendiariumot kiadta Béli M., Adparatus I., a Hungária függelékeképp.

Irodalom:

Ipolyi Arnold, Oláh M. levelezése, Bp. 1875. (Mon. Hung. Hist. I. oszt. XXV. köt., I-XV). - Kollányi Ferenc, Oláh M. irodalmi foglalkozásai a külföldön. (Uj M. Sion. 1885. 171-179, 252-262.) - U. az, Oláh M. és Rotterdami Erasmus. (Uj M. Sion. 1885. 585-604., és 736-758.) - U. az, Oláh M. (Kath. Szemle, 1888. 16-64.), U. az, Esztergomi kanonokok, Esztergom. 132-135. - Hunfalvy Pál, Oláh M. családi viszonyai és Hungáriája. (Irod. tört. Közl. 1891. 35-40.) - Merényi Lajos, Oláh M. végrendelete. (Tört. Tár. 1896. 136-159.) - Békefi Remig, Oláh M. nagyszombati iskolájának szervezete. (Századok, 1897. 881-902.) - Sörös Pongrácz, 50 év Oláh M. életéből. (Kath. Szemle, 1903. 327-343, 416-432.) - U. az, egy fejezet Oláh M. életéből, (u. ott, 1905. 113-133.) - Noszkay Ödön, Oláh M. levelezésének művelődéstörténeti vonatkozásai. Érsekújvár, 1903. - Balogh Margit, Oláh M. Hungáriája mint művelődéstörténeti kútforrás. Bp. 1903. (Értekezések a műv. tört. köréből. 8. sz.)

Jegyzetek

- 1) Szilágyi Lőránt csak 1526-ra közölt adatot Oláh budai működéséről, de Oláh Compendium vitae-je már 1516-hoz jegyezte be Oláh Budára jövetelét. (Turul, 1930. 52.) - A Compendium Béli Adparatus I. -ben a Hungaria függelékeképp.
- 2) Szalaháznak I. Ferdinánd által történt "promociója" contra mea jura" történt. (Levele Brodaricshoz, 1536. márc. 30. i. h. 573. és Burgiohoz, 1531. okt. 16. i. h. 159.)
- 3) In loco aliquo quieto sine animi perturbatione. I. h., I. XXV., p. 131. 1531.
- 4) Noszkay, i. h. 47.
- 5) Juhász, p. V., : befejezte 1536. május 16-án. L.: Noszkay 54. 2. jegyz.

- 6) i. h. 599., Conradus Goclenius levele 1537. jun. kalendáján, Löwen.
- 7) i. h. 573. Gent, 1536. március 30.
- 8) Juhász, i. m., p. III. - Zercheky Benedek életrajza nem Oláh műve, hanem Zerchekyé, s Oláh ezt csak lemásolta. (L.: Kovachich, Script. min. I., p. 154., és tartalomjegyzék, u. o. XXV. szám.) - Oláh eredetileg az egész magyar történet megírását tervezte, Attilája c. III. §. 18-ban legalábbis azt mondja, hogy másutt talán majd a magyar királyokról is írni fog. Eddig elmesélte, hogy miként éltek a magyarok=hunok "usque ad tempora Geysae ducis, filii Toxun ducis (Thuróczy, I. c. XXVI.); Schwandtner, SS. 8-o:), p. 148. nyomán "de quo et aliis etiam Hungariae decibus et regibus si per occupationes licebit, alias forte dicemus." Majd más helyütt: Non tamen est instituti nostri historiam ultra Attilae mortem in praesentia producere, quam sequentem his, qui me pluse oculi et virium habent, relinquo describendam. (Attila, c. XVII. §. 12. p. 71.)
- 9) Kaszák, Thuróczy János, 10.
- 10) M. H. Hist., I., XXV., pp. 50. és 68. mindkettő 1530-ból. Szalaházy Tamás egri püspök és kancellár 1532. április 5-én mint akkoriban elhunytól emlékezik meg Thuróczyról. u. o., 211.
- 11) c. IV., §. 15. - L. ehhez: Kumorovitz L. Bernát, A m. címer hármashegy. (Turul, LVI. kötet. 1942. kúl 29. 1.) és u. az: A m. címer kettős keresztje. (Turul, LV., 1941., kúl. 56.)
- 12) speciem praebet picturae resurrectionis generalis in parietibus aedium sacrarum pictae, (c. V. §. 15.)
- 13) (1535), propter Christianorum principum internas dissensiones, ob quas Hungariae imo suis periculis prospicere non curant, tum propter nostram negligentiam et factiones, quibus regna magna periclitari consueverunt, (c. X. §. 8.)
- 14) Ugyanigy beszél, láttuk, Cuspianus is, és látni fogjuk Ernő főherceg - Forgách Ferenc commentarii-jei szerint - apja I. Ferdinánd előtt: degener az, aki veszni hagy ily termékeny, ekkora dinnyéket termő földet!
- 15) Levele 1532. oct. 12., M. H. Hist. I., XXV., pp. 255-256.
- 16) Pl. At. VI. §§. 18-18=Callimachus At. 62; vagy At. IX. §. 4. = Call. At. 75; vagy Oláh At. c. IX. §§. 11-13 = Cal. 80-84; vagy At. c. XIV. §§. 2-4, hasonló Cal. 104-107.) Aquileiai éjjeli kaland; vagy Oláh At. c. XV. §§. 2-4, hasonló Cal. 114-115, (Attila bohócokat katonákká képez át), vagy Vicenza ostrománál Attila beugrik a várárok vizébe; vagy Oláh At. c. XV. §. 8. = Cal. 117. az Attila halála előtti prodigiumok, At. c. XVI., = Callimachus At. 130.
- 17) Levele 1531-ből, i. h. p. 131. és 1532. jan. 11-ről, u. o., 189., és 1532. jan. 13-ről, u. o., p. 190.
- 18) Subitanea fortunae mutatione kerül a hatalmas hun birodalom Attila kezébe (At. c. III. §. 1.), a "fortuna rerum omnium domina" (At. c. V. §. 1.) és "Mars" kardját is "forte fortuna" találja meg egy hun katona. (u. o. c. III. §. 15.). Ez a "szerencse" varia atque dubia est ac non melioribus semper favere solet," (At. c. VIII. §. 16.) (:Bonfini szerint pláne inkább az érdemtelen fejedelmeket szokta segíteni, D. III. L. III., első mondatai.) Nicasius reimsi püspök beszédében "quicquid dei

donorum in me collocatum"-nak nevezi képességeit (At. c. X. §. 1.), amit az charitásból (szeretet) és misericordiából adott, s hogy Attila a hunokhoz intézett beszédében győzelmüket "dei permissione" kivivottnak. (At. c. X. §. 14.)

- 19) Zercheky Benedek önéletrajza nem Oláh műve, ő ezt csak lemásolta. (Kovachich Script, min. I. no. XXV.) Ezt már említettem. Nem foglalkozom Oláh egy újabb jelentéktelen művecskéjével: Ferdinánd és Anna gyermekeinek genealogiájával; Genesis Filiorum et filiarum Majestatis regiae Domini mei clementissimi scripta per me Pragae, 14. Oct. 1549. (Kovachich, Script. min. I., 41-43.), az I. Ferdinánd felé tett hódolati gesztusnak ezzel a produktumával.

Verancsics Antal

A harmadik, Mohács utáni magyar történetíró főpap Verancsics Antal, hármuk közül a második délszláv eredetű. Délszlávok nagy szerepe a XV. -XVI. századi magyar művelődésben eléggé ismeretes tény. Jelentékeny történetírók is akadnak a XVI. század első felében Magyarországnak ebből a nemzetiségéből, és pedig Brodarics és Zermegh János, ¹⁾ sőt bizonyos korlátok között Szerémi is ide tartozik, mint a Verancsics által dicsért kamonci iskola tanítványa. Gregoriancz horvát ugyan, de ezeknél még kisebb jelentőségű. Verancsics Antal tisztább délszláv ember, neki nincsenek magyar elődei, mint Zermeghnek, és ő nem származik oly régóta és oly szorosán Magyarországhoz tartozó területről, mint az északnyugat horvátországi Brodarics. Verancsics boszniai család sarja, mely Nagy Lajostól magyar nemességet és birtokokat nyert, Boszniában és Magyarországon. Ekkor még Wranychyth a nevük. A Balkánon mindinkább terjeszkedik a török, s a Wranychyth család áldozatul esik az ázsiai expanzió keresztély népeket irtó hadainak. Egyetlen tagja marad életben, János, aki Horvátországba, majd innen tovább bujdosva Dalmáciába menekül. Sebenicoban telepszik le, hol birtokot szerezve, biztos, nyugodt otthont teremt magának és régi nemessége jogán a sebenicói patriciusok rendjébe is felvétetik. Itt alakítja át Wranychyth nevét Wranchyth, majd az olaszosabb hangzású Veranchythra. Családot alapít, nőül véve Statileo Mihály leányát, Margitot, Statileo János későbbi erdélyi püspök nővérét. Négy fia közül Antal a legidősebb, Mihály a második, és volt két leánya is. Antal 1504. május 29-én született Sebenicoban. Már kisgyermek korában nagyapjához Statileo Mihályhoz, Trauba kerül, hol Statileo János veszi pártfogásába, ami Antal egész életére elhatározó volt. Statileo János azonban rövidesen Magyarországra megy Beriszló Péter veszprémi püspök közbenjárására, ott magas egyházi stallumokat nyer el, s ekkor Verancsics visszamegy szülővárosába, Sebenicoba. Itt kiváló humanista, Elia (Illés) Tolimer oktatja, főképp a klasszikusokra. Statileonak Magyarországon is gondja volt tehetséges unokaöccsére, s mindenekelőtt egy scardonai kanonokságot eszközölt ki neki, mikor Antal nem volt még 20 éves. Így vált lehetővé Verancsics Antalnak, hogy a páduai egyetemet látogassa, hol enyerte a magister artium fokozatot. Nagybátyja hívására a mohácsi katasztrófa után Magyarországra jön, és mindketten délszlávok lévén a szintén boszniai eredetű Zápolyához csatlakoznak, a "tót" királyhoz, ²⁾ Verancsics Zápolyai titkára lett, tehát kancelláriai hivatalnok, s rövidesen - miként Brodarics is - diplomáciai megbízatást kap a trónja védelmében óriási diplomáciai erőfeszítéseket kifejtő Zápolyaitól. Először - 1530-ban - Velencében járt, majd 1531-ben VII. Kelemennél, kieszközlendő Zápolyai feloldását az egyházi kiközösítés alól, majd a lengyel udvart keresi fel, 1532-ben pedig ismét Rómát. Két év múlva Franciaországba megy I. Ferencsel alkudozni, s ekkor Angliában valószínűleg VIII. Henriknél is megfordult. Gritti megölése után Zápolyai megint Verancsicsal igyekszik I. Ferencet rábírní arra, hogy a szultán haragját lecsillapítsa, ami sikerült is neki, és jelentékeny szerepe volt Verancsicsnak a vá-

radi békét megelőző hosszas tárgyalásokban is. A béke megkötése után Zápolyai mellett tartózkodott, előbb Erdélyben, majd 1539 elején Budán, hol irodalommal, tudományjal foglalkozik: olaszról latinra fordította Giovio, nocerai püspök, a sokat író zsunaliszta-történetirő Commentarii delle cose de Turchi (első kiad. Velence, 1531.) c. művét. (Fueter, 52.) 1541-ben aztán követte Izabellát Erdélybe, s bár ennek jóindulatát bírta, fő vágyát, az erdélyi püspöki méltóságot mégsem tudta elérni, s mikor 1544-ben Fráter Györggyel is meghasonlik, egy időre távozik Erdélyből. Az 1545-46. éveket Itáliában és Franciaországban tölti, s csak 1547 elején tér vissza Erdélybe. Izabellától újabb diplomáciai megbízásokat kap Krakkóba, hol hosszasan tartózkodik, miközben történeti munkáján dolgozott, de közben lelátogatott Rómába, Velencébe. 1549. januárjában ismét Erdélyben van, azonban most sem tud együtt dolgozni Fráter Györggyel, és bár Izabella bizalmát még nem veszítette el, mégis elhatározza, hogy elhagyja Erdélyt. Átlépett tehát I. Ferdinándhoz, kihez Nádasdy Tamás egyengette útját, kivel már régebben összeköttetésben állott. Ő maga azt vallja pártváltoztatása okául, hogy Isten állította őt át azok oldaláról, kik a hazát romlásba döntik, azok közé a magyarok közé, kik a haza javát akarják és nem üldözik a kereszténységet, s hogy ez az elhatározás már évek óta érlelődött benne (u. o. mint öccse, Mihály).³⁾ 1549. nov. 8-án ért Bécsbe, kalandos utazás után, mely alatt szolgál egy alkalommal majdnem megölték. Ezzel döntő fordulat állt be Verancsics életében: I. Ferdinánd, majd Miksa királyok (és császárok) udvarában megtalálta az érvényesülés lehetőségét, a karricrt melyre vágyott. Egyelőre azonban csak tudós munkával: archaeologiai és történeti buvárkodással foglalkozik: pártfogója, Nádasdy Tamás sárvári várban, a régi Sabaria helyének, és toursi Szent Márton szülőhelyének felkutatásával tölti idejét. De egyben Bonfini művének, s Brodarics Epistolájának együttes kiadásához is gyűjtögeti az anyagot, szerzi meg Bonfini lappangó kéziratait⁴⁾. 1553-ban megszakad ez a békés, tudós munka. A Bonfini-Brodarics kiadás nem jön létre, ehelyett megkezdődik Verancsics sok fáradságos követjárása, államkormányzásának korszaka I. Ferdinánd szolgálatában. Először Törökországba küldi őt királya, a béke megkötésére, hova Verancsics Zay Ferenc társaságában utazott - ekkor lett királyi tanácsossá és pécsi püspökké is. De tudós vére Kisáziában sem tagadja meg magát: minthogy a tárgyalások elhúzódnak, s Verancsicsnak a szultán után egész Amasiáig kell utaznia, közben áthaladva Ankarán (Angorán=Ancyran) könyvtári kutatásokat folytat, miközben régi török feljegyzéseket fedezett fel a később róla elnevezett codexben. Alighogy hazatért - dolgavégezetlenül, mert a békét csak a helyébe Törökországba küldött Augier Busbeque-nek sikerült I. Ferdinánd nevében, és csak 1561-ben megkötnie - mondom, alighogy hazatért, 1557 végén, I. Ferdinánd kinevezte egri püspökké. 1558-1559-ben aztán Németországban járt: I. Ferdinándot immár császárt kísérte el az augsburgi birodalmi gyűlésre, hol megismerkedett német fejedelmekkel. 1561. okt. 21-én a bécsi franciskánus templomban (nem a maiban!) püspökké szentelik, de misét először csak érsek korában mondott, szintén Bécsben, a jezsuiták templomában, (még szintén nem a maiban!). 1563-ban résztvett az országgyűlésen, mely Miksát királlyá koronázta. Minthogy püspöki székhelyén az örökös török veszedelem, de meg az állandó szabadrablás miatt is keveset tartózkodhatott, I. Ferdinánd a turóci prépostságot jelölte ki számára székhelyül, Eger élére pedig világi, katonai parancsnokot rendelt.

E mozgalmas közéleti pálya nagyon megnehezítette Verancsicsnak a tudományos, történetirői munkálkodást. Még háboruba is el kellett mennie: részt vett az 1566. évi emlékezetes, de eredménytelen győri táborozásban Miksa király mellett, mialatt Szigetvár és Gyula elveszett. A következő évben Miksa megint Verancsicsot küldi Konstantinápolyba a béke megkötésére, hol ezuttal nem egészen egy évi tárgya-

lás után létrehozta a békét. Ehhez az utjához is nevezetes tudományos eredményt fűznek: állítólag felfedezte volna a később Arundell márványtábláknak nevezett római emléket, értékes latin feliratával.⁵⁾

Esztergomi érsekké történt kinevezetése aztán (1569. okt. 17.) alig-alig enged neki időt a tudós foglalatosságához, nagy műve megírásáról pedig le kellett mondania. "Hiába biztatsz engem a "Res Pannonicas" megírására, írja Tranquillus Andronicusnak, mert magamtól is szívesen tenném ezt, de nem tehetem."⁶⁾ Az "aula" ugyanis másképp határozott, és még magasabbra emeli, még több közüggyel terheli: Miksa király 1572-ben magyarországi helytartójává nevezte ki. Ez év másik nevezetes eseménye Verancsics életében, hogy szept. 25-én ő koronázta meg magyar királlyá Rudolfot, (miután 1570-ben ő adta össze II. Fülöp spanyol királyt negyedik nejevel, Miksa leányával, Annával. Fülöp helyettese az esküvőn Károly főherceg volt.⁷⁾ Ezt az aktust azonban még egy évvel sem élte túl. Kötelesség teljesítése közben, az oktavális törvényszék üléséze alatt, Eperjesen halt meg, 1573. június 15-én. Kívánsága szerint Nagyszombatban temették el a Szent Miklós templomba, hová primás elődjét, Oláh Miklóst is. A bíborosi kinevezés, melyre még Miksa terjesztette elő, már nem találta életben.

Verancsicstól gazdag kézirat gyűjtemény maradt ránk, egy hosszú élet alatt térszerűen gyűjtött feljegyzések, egyrészt magától Verancsicstól - de nagyobb részükben - a legkülönbözőbb, névtelen szerzőktől, a XVI. század első felében Magyarországon lezajlott hadi eseményekről. Mert Verancsics megírandó magyar történetéhez a legnagyobb körültekintéssel gyűjtött anyagot és biztatott írásra mindenkit, kitől hiteles adatokat remélt kora eseményeiről. Ebben Jovius példája is vezethette.⁸⁾ Halála után unokaöccse Verancsics Faustus csanádi püspök (+1617) gondozta az így összegyűjtött kézirat anyagot, valószínűleg Verancsics végrendelete alapján, melyben ez Faustusra hagyta könyveit. Ezek közé értődhetett ez a kollekció is. Ma az iratok a M. N. Múzeum kéziratárában őriztetnek.

Ez a történetirői munkálkodás - e nagy gyűjtemény s pár önálló munka töredéke - biztosít helyet Verancsics Antalnak a magyar történetírás történetében. Verancsics saját munkái:

1. De rebus Hungarorum ab inclinatione regni historia. ("inc.: "De inclinatione regni Hungariae dubio procul"...) Töredék, melyben az író csak a kezdet kezdetéig jutott el: a Mátyás halála utáni hanyatlás okainak feltárásáig, (M. H. H., II. pp. 3-7.)

2. Casus infelix Belgradi. Szintén töredék, illetőleg egy fejezet töredéke valami nagyobb műből, mint ezt kezdő szavai elárulják: "Sed jam infelicem casum Belgradi pervenimus..." Nándorfejérvár természeti adottságai jellemzése után azokat az "opportunitates"-t tárja elő, melyek Szulimánt ez erős vár ostromára készítették. Magába az ostrom leírásába Verancsics éppen csak hogy belekezdett. (I. h. pp. 8-12., Acsádi kétségbevonja Verancsics szerzőségét. Verancsics és Szerémi. 21.) (M. H. H., II., II. pp. 8-15.)

3. A. Wrancius de Georgii Utissenii Fratris appellati vita et rebus commentarii: Ezt a művet sem tudta írója befejezni, patetikus előadásában csak éppen addig jut el, mikor György Zápolyai udvarába kerül. Azokból a szavaiból, hogy "quum in descriptione rerum gestarum Joannis regis, Georgii quoque... plerisque locis, ita poscente re, necessario memoravimus (p. 18.) és "res illius (sc. Georgii) quia in Joanne manipulatim hic illic referuntur, commentarium hunc de industria ei adduximus," (u. o.) arra következtettek, hogy Verancsics Zápolyairól is írt egy munkát, mely azonban nem lehet azonos egyetlen ránkmaradt művével sem. (M. H. H.,

II., II., pp. 16-33.) Kétes, hogy Verancsics műve-e a "Perhát pasa veszedelme" c. epizód, vagy inkább adoma - humanisták szeretik az ilyesmit. Perhát Konstantinápolyba idéztetvén, meg akarja ölni a szultánt, de ennek egy néma szolgája felfedezi Perhát szándékát és a szultán így megmenekül. Ez a fejezetecske egészen jelentéktelen. (i. h. pp. 34-36.)

4. Liber de rebus Hungaricis ann. 1536. c. dolgozat Acsádi szerint (i. m. 21.) nem V. Antal, hanem "a kéziratban levő feljegyzés szerint testvére, Mihály műve." Csak hogy ez akkor még nem tartózkodott Magyarországon, s Acsádi úgy véli, hogy művét kétségkívül bátyja megbízásából, sőt közleményei alapján állította össze. Töredék ez is, és bárki legyen is szerzője, jelentékeny abból a szempontból, hogy igen szoros összefüggésbe hozza a magyarországi nemcsak hadi, hanem belpolitikai fejleményeket is a nyugati diplomáciai és hadi eseményekkel. A fejezet egyébként az 1536. évi eseményekről szól: V. Károly császár és Zápolyai tárgyalásairól, különösen pedig Kassa loppal való elfoglalásáról a Zápolyanusok részéről. (i. h., pp. 37-49.)

5. Verancsics Antal és nem Mihály művének kell lennie a "De apparatu Joannis regis contra Solimannum caesarem in Transsylvania in vadentem" c. dolgozatnak, mert ennek első fogalmazása kétségtelenül 1538-1539-ben íródott, (hiszen ezzel a mondattal végződik: Haec sunt quae praesens annus 1538. jam elixens in Moldaviam et Transsylvania in secum attulerat coepaque et transacta Jul. Aug. Sept. mensibus. Ineunte vere quae in sequens afferet puto magna et multa fore"... Márpedig Mihály 1538-ban még mindig nem volt Erdélyben, vagy Magyarországon.)⁹⁾ De még a váradi béketárgyalásról írva a szerző azt mondja: "aderam ego in consilio Waradini, és az 1536. kolozsvári országgyűlésről, hogy Zápolyait "ita loquutum coram audivi." És Erdély, Havasalföld és Moldva leírását is e mű harmadik kötetének szánta, pedig amaz kétségtelenül az ő műve. Lehet, hogy később maga Verancsics Antal valóban átdolgozta e fejezetet vagy legalábbis javított rajta, s így kerültek bele későbbi (1539) évekre szóló betoldások, ahogy Acsádi akarja. Tárgyalásomban V. műveként használtam fel. (i. h. pp. 55-119.)

6. A. Wrancius Sibenicensis Dalmata de situ Transsylvaniae, Moldaviae et Transalpiniae. Harmadik könyvének szánta, mint fentebb említettem, Szulimán 1538. évi Rares Péter vajda és Zápolyai elleni moldvai hadjáratról szóló két könyvhöz, vagyis az előbb (5. sz.) felsorolt műhöz. Nemcsak e tartományok földrajzi, néprajzi, gazdasági, társadalmi és alkotmányos viszonyainak leírása miatt jelentékeny mű, hanem mert bevezetésében sok érdekes kijelentést tesz a történetírás módszereiről, (i. h. pp. 119-122.) melyekre tárgyalásomban részletesen kitérek. A művecske egyébként a keresztény fejedelmek figyelmét óhajtja felhívni a leírt gazdag tartományokra, különösen Erdélyre, hogy ne engedjék ez áldott földet török kézre jutni. (i. h. 119-151.)

7. Atinai Deák Simon életrajza. Kerek befejezett életrajz, páratlan pályafutása egy a legalacsonyabb sorból királyok tanácsadójává magát felküzdött szerencsfindék, egészen tragikus bukásáig. Regényes események sorozata, hőstük sok bűne után elnyeri méltó büntetését. (i. h. 154-161.) Acsádi szerint lehet Verancsics műve is, de másé is. (i. m. 28.)

8. Verancsics Antal levele Paolo Giovióhoz, (Jovius) ennek "Historiarum sui temporis liber XXVIII.-áról." (Firenzében, 1550-1552-ben jelent meg nyomtatásban.) Joviust Fueter így jellemzi: Revolverzsurnaliszta, aki csak pénzért ír jót, egyébként fenyeget és zsarol, korlátlanul hisz a közönség ostobaságában és hiszékenységében.

Tisztességes embereket csak megvetni tud, mint minden cinikus... de összehasonlíthatatlan zsurnaliszta tehetség és élelmesség van benne, aki moralizáló vezércikk tónusban ír stb.¹⁰⁾ Ennek a Gioviának munkáját Verancsics a humanista hízlekedés minden superlativusával dicséri, csak magyar híreit bírálja, illetőleg helyesbíti, melyek, mint ahogy ő maga mentegeti Gioviót, másolói tudatlanságból, vagy informátorai gondatlanságából "amanuensium scribendi incitia aut referentium indiligentia(m)" csusztak be a dicsőített munkába. Verancsics javítgatja Giovio nyelvészeti tévedéseit, egyes adatait, a levél tulnyomó része azonban összefüggő leírása Buda 1541. évi bukásának, (- vagy felszabadításának, ahogy Werbőczyék nevezték). A két utolsó lapon aztán Verancsics Török Bálint tragédiájáról referál. Kerek történeti monográfia tehát erről a szégyenletes kapitulációról, melynek bevezetése azonban oly értékes vallomásokot tartalmaz Verancsics történetírásról vallott nézeteiről, hogy igazi jelentőségét ez teszi ki. (i. h. pp. 178-226.)

9. Dialogus Verancii cum fratre suo Michaelae. (Verancsics Faustus hozzájegyezte: "De itinere et legatione sua Constantinopolitana Antonii Verancii dialogus. Fragmentum.") Zápolyaitól I. Ferdinándhoz való átállásának megokolása és első 1553-1557. évi követi megbízásának története. (i. h. 273-288.) Elsőrangú forrás.

10. Ugyane követségében Konstantinápolyig tett útjának 1553. évi utinaplója. Csonka ez is, Drinápolynál megszakad. Rendkívül érdekes olvasmány, magyar történeti érdek nélkül. (Acsádi szerint 1553-ban írta.) (i. h. pp. 288-334.)

Hogy a Verancsics neve alatt szereplő magyar nyelvű történeti dolgozatok között (M. H. H., II., III. k., Verancsics iratok II. köt.) nincsen Verancsics Antaltól származó eredeti munka, abban igazat kell adnunk Acsádinak. (i. m. 7.)

Mi vitte Verancsicsot - történetírásra. Mindenekelőtt humanista volta, vagyis teljesen öncélúan tudományos és irodalmi indítékok. Mert Verancsicsnak a történetírás elsősorban öncél. Ő azért ír, hogy írói tehetsége el ne sorvadjon, hiszen, vallja Senecával, pihenni irodalmi foglalatosság nélkül halála az embernek.¹¹⁾ De vannak Verancsics történetírásának - hogy úgy mondjam - nemzetnevelő, vagy legalábbis a vezetőket intő, s a külföldet buzdító, publicisztikai indítékaik és céljai is. Verancsicsnak ugyanis meggyőződése, hogy azok, kik írói tehetséggel vannak megáldva, egyenest kötelesek koruk történetét megírni, különösen Magyarországon, hol az emberek nem törődnek koruk eseményei feljegyzésével, legfeljebb lakomákhoz, ivások fűszerezésére, (de a vitézi, harci erények ösztönzésére is) szereznek mindenféle "cantilénákat."¹²⁾ Mert Verancsics nem pusztán ismeretközlésben látja a történetíró feladatát: tanítani is akarja a kései utódokat, és hasznokra lenni azzal, hogy feltárja előttük kora politikai és hadi eseményeit, és azok hőseinek erényeit, de hibáit is, amivel a jóra intse olvasóit, a rossztól pedig elriassza. Hiszen, mondja, ha feledésbe merülne a régi emberek elmult cselekedeteit, tökéletlenebb lenne tudásunk is, és nem telnék gyönyörtűségünk sem a jelenben, sem abban, ami még jönni fog(!), ha úgy látnánk, hogy mindennek emlékezete szintén nem fog fennmaradni. Nem igyekeznénk kerülni a bűnöket és gyakorolni az erényeket, ha ilyen példák - az elődök bűnei és erényei - nem állnának előttünk.¹³⁾ További fontos ösztönzője Verancsicsnak, hogy a többi keresztény ország fejedelmeinek figyelmét felhívja a magyar állapotokra, s ezzel a török elleni harcra, az általános európai védekezésre buzdítja őket.¹⁴⁾ Másfelől: ő a történetből igyekszik megoldani egyes felvetett problémákat is, így kora főkérdését: mely okok, tényezők döntötték Magyarországot a XVI. századi tragikus bukásba. Amihez nem pusztán az események okai kutatásával jutott el. Sajnos, az ezt a kérdést tárgyaló műből csak pár lapnyi készült el, vagy maradt fenn,

de ebben Verancsics mégis megmutatta, hogy a magyar történetírás ez ösztönzője és indítéka: aktuális problémák történeti előzményeiből való megoldása, bár csak a közelmultból is - nem halt ki a XVI. századi történetírás csaknem kizárólagosan kortörténeti tevékenysége idején sem.

Magának a történetkutatás- és írásnak tudományos célja, feladata Verancsics szerint: a maguk valóságában megismerni az eseményeket, tényeket, megismerni mindazt, "quae fuere", ami valóban megtörtént, a "vera cognitio rerum" (Ranke), s ez ismereteket megfelelő irodalmi formába önteni.¹⁵⁾ A "vera cognitio rerum"-nak, a dolgok megismerésének a maguk valóságában azonban korlátai vannak. Hiszen, mondja Verancsics, a mult "per se" feledésbe merül, saját korunkban látjuk a rengeteg változást, ami ezen a földön végbemegy, mert minden kor igyekszik mindent a saját korának szokásaihoz hajlítani. Aztán meg mindig is voltak, akik saját tetteiket, s ebben a multat elfeledtetni igyekeztek is, t. i. azok, kik "tam de litteris, quam de patria... minus bene meriti."¹⁶⁾ Akadályozza a mult megismerhetését az írók elfogultsága is. Ezek ul., vagy pénzért írnak, vagy fejedelmi parancsra, kapzsiságból vagy félelemből. Vannak ugyan független írók is, kik nem szegődtek senki- nek zsoldjába, de ezeket meg saját szenvedélyeik vezeték részrehajlásba, úgy, hogy mindezek nem azt írják, "quae fuere", hanem azt, "quae non fuere" és saját képzeletükből dolgoznak. Ezeknek persze senki sem ad hitelt. Mégis, mint már idéztem, az írótehetséggel megáldott embernek kötelessége az utókorral szemben, mondja Verancsics, hogy megírja kora vezető férfairól, eseményeiből, állapotairól azt, amit "maga látott és hallott".¹⁷⁾ Mert Verancsics csak azt hiszi el, amit egy író maga látott, maga hallott, s a történeti forrásanyag, sőt mások történeti munkái hittelességét is e szerint az egyetlen mérték szerint itéli meg. Giovio kortörténetének a magyar eseményekkel foglalkozó részeit bírálva, megmondja, hogy "ex hominum relatu non ita recte scribitur historia, ut vel ex ipso usu, aut visu bellorum, vel ex annalium lectione." (i. h. 180.) Ebből következik, hogy Verancsics irtózik a "dubia conjectura"-któl és hogy tanácstalan az olyan munkákkal, forrásokkal szemben, melyek nem saját kora magyar eseményeiről szólnak, azokat kritikailag megrostálni, megítélni képtelen. Teljes hitelt ad a "nostra chronica"-nak; Thuróczynek, szemben a külföldi írókkal, (kiket ért ezek alatt, nem mondja) mert¹⁸⁾ ki hiszi azt, hogy egy nép történetét idegen írók jobban megértik és igazabban és bővebben írhatják meg, mint a saját nemzetbeliek? Ugy látszik, feltételezi, miszerint Thuróczy csupa szavahihető kortörténet után dolgozott, ami a XI. század közepétől kezdve végső elemzésben igaz is. (Thuróczy kortörténetében pedig maga is jól értesült fül- és szemtanukra hivatkozik.) De mit mondjak, kiált fel Verancsics, a rómalak, hunok és más nemzetek uralmáról Erdélyben?¹⁹⁾ Maguknak a klasszikus íróknak hiteléről is csak földrajzi kérdésekben tud Verancsics dönteni, mert e részt olyasmint olvas műveikben, amit maga is lát. Így Ptolomaeus és Strabo földrajzainak a Balkán félszigetről közölt adatait javitgatja, és első konstantinápolyi utjáról vezetett naplójában (1553.) azt veti e két görög tudós szemére, hogy "haud dubie palam est, veteres quoque multa scripsisse ex relatu et lectione priorum, non experientia propria".²⁰⁾ Ptolomaeust korrigálva, aki Hadrianopolim cum Philippopli eandem esse civitatem scribat, contra classicos authores et publicam experientiam, quod qui videres (sic) propriis oculis et tabulas eiusdem Ptolomaei diligentius consideravere, facile prospicere poterunt, quod patefecimus. (u. o. 333.) De ezek nem történeti események, hanem földrajzi adatok, a klasszikus történettel Verancsics nem tud mit kezdeni. Viszont igen lényeges, hogy az experientiából szerzett ismereteket eléje helyezi a régebben élt íróknál olvasottaknak. (Ez azonban inkább természettudományilag helyes

megállapítás és nem történettudományilag, aminthogy Verancsics is egy földrajzi kérdés megoldásában rögzíti le e fontos elvet.)

Szkeptikus és tulzottan pozitívista, sőt mondhatni: természettudományos módszertani elveit Verancsics persze még saját forrásgyűjtésében, a maga kortörténeti munkásságában sem alkalmazhatta teljes szigorúságukban: mégis csak mások relációira is rá volt utalva, hisz maga mégsem láthatott mindent, nem vehetett részt csatákban, minden kormányzati akcióban és diplomáciai tárgyalásban, nem tapasztalhatott mindent, amiről szólnia kellett "propria experientia"-ból. De annál buzgóbban igyekezett szemtanutól adatokat, jelentéseket, leírásokat "kikoldulni" (emendicare) ahogy ő maga mondja, még közönséges emberektől, kőzatonáktól is.²¹⁾ És mik azok a tények, (res) melyeket a történetírásnak meg kell örökítenie? Verancsics szerint a (kor) történetírás közelebbi tárgya általában a fő politikai, hadi események, diplomáciai tárgyalások, országgyűlések, az országok belső: alkotmányos, jogi, társadalmi, gazdasági állapotai. De éppugy egyes történeti szereplők, fejedelmek, hadvezérek, a fő hadi és politikai események aktorainak életrajza és jellemzése. Sőt, mondja, "non pigebit", nem elvetendő "quorundam privatorum hominum memoriam fecisse, qui in publicis rebus versati". Így rövidke életrajzot szentel Atinai Deák Simon gyűlöletes alakjának.²²⁾ Kortörténetíró csak "memorabiliora tantum" jegyezhet fel. (De situ, 122.) Vagyis szelekcióval dolgozzék! De nem zárja ki Verancsics a szórakoztató kuriózumokat, adomákat sem, a botránykrónikától azonban fél (ismeri saját gyengéit, életének szépséghibáit). Péter moldvai vajda rossz moreseiről szólva mentegeti magát, hogy "re ita poscente" teszi ezt, "quod haud libens facio, ne potius maledicta serere, quam historiam texere videar".²³⁾ Bebek Imréről is elmondja, hogy pap létére lutheránussá lett és megnősült, "quod quidem facinus haud praetereundum existimavi, nec ingratum posteris fore arbitratus sum ob exempli novitatem in religione editi et antehac huic regno incogniti".²⁴⁾

Mégis a jobbágy-nép, zsellérség (inquinii), általán a legszegényebb rétegek sorsát, szenvedéseit szinte részvétellel kíséri. Kávássy Kristófot megrójjá mint "homo in plebem saevissimust",²⁵⁾ s egy levelében azt írja, hogy olyan ennek a szegény népnek a helyzete, mint az uton heverő dióé, minden átmenő megtapossa.²⁶⁾ Az erdélyi szászok iránt igen nagy elismeréssel van, dicséri iparosaik, kereskedők, földmiveseik szorgalmát, kulturáltságát, helyes társadalmi berendezkedéseiket, s ha a román mélyen megveti is, az nem a román paraszti rétegnek szól, hanem az egész népnek. Legszebben nyilvánul meg Verancsics emberszeretete, ha nem is egy társadalmi réteg iránt, hanem általános emberi szempontból, s az emberi méltóság, az emberi jogok szempontjából konstantinápolyi útján, mikor lefátyolozott arcu foglyokat lát, amint török rabszolgakereskedők (bizonyára katonák) hurcolták őket magukkal: "Horrendum profecto et lamentabile fuit spectaculum, videre hominem venalem ut pecus et tractari tam viliter." Még gyermektized csapatok: meghódított területek lakóitól adóba beszédett gyermekek szállításának embertelen látványát is el kellett szenvednie: "exhorruis nefarios decumas et contumeliam... Expendant haec, qui Turcarum sceptrum expetunt, et his clementiam erga genus nostrum inesse credunt." Nem is mulasztja el a török-párti magyarokat erre figyelmeztetni, kik azt hiszik, hogy velük majd kegyelmesebb lesz a török.²⁷⁾

Társadalmi kérdések iránti fogékonyságot Verancsics csak akkor árul el, mikor előadja, hogy a magyar főurak váraiban, udvarában, hol együtt apródkodik, katonáskodik a főúri ifjuság a köznemesivel, teljes az egyenlőség: a nemesi-katonai nevelés semmi különbséget nem tesz fő- és köznemes között: a főrangú ifjú éppugy elvégez minden, még legalacsonyabb és legkeményebb munkát is, mint a köznemesi: "procerum gregariaeque nobilitatis hominum filios nomine tantum dignosces,²⁸⁾

Társadalmi kérdések, törekvések, feszültségek Verancsicsnál nem szerepelnek a történetírás tárgyai között, mint ahogy szerepeltek a középkori gesták- és krónikákban végig fel Thuróczyig, bár az erdélyi, moldvai és havasalföldi népek társadalmi szerkezetét behatóan jellemzi. És Verancsicsot a magát vezető szerepre felküzdött paraszti származású Atinai Deák Simonnak csak egyéni sorsa érdekli, nem a paraszti rend felfelé törekvései. A magyar nemzet akkori társadalmi rétegződését Verancsics valami meggingathatatlan adottságnak, helyes és egyedül lehetséges berendezésnek látja. Ő felemelkedett a magyar társadalom legmagasabb rétegébe, s minden tisztelete és rokonszenve a főrendűeké, egyháziaké és világiaké egyaránt. Mint történetíró is ezekkel foglalkozik a legtöbbet, mint az állami és politikai élet meg a hadi akciók hordozóival. Hogy főurakon olykor erős kritikát is gyakorol (az Inclinatióban) azzal csak egyes főrendű személyekkel való elégedetlenségét nyilvánítja, s nem a rendet magát mint társadalmi berendezkedést bírálja. A középnemesség jelentősége nála lényegesen kisebb, bár ezt még katonáskodó és a politikában: országgyűlésen, megyegyűlésen, megyei és kisebb udvari hivatalokban is részt vevő réteggént szintén becsüli, súlyt helyez véleményére, ha nem is foglalkozik vele valami sokat. 29)

Az iparos-kereskedő városi lakosságot, polgárságot egy rétegnek veszi a falumépével, a jobbágysággal, zsellérséggel. Ezekről ritkán, és egészen röviden, de szeretettel szól, velük mint a politikai életben egyáltalán nem, katonásként is alig szereplő elemmel nem igen foglalkozik. A paraszti munkát és életformát azonban: a "sordes agrestes"-t megveti. 30) A paraszti sor egyetlen vigasza - mondja -, hogy a kiválóbbja kiemelkedhet belőle, nemességet nyerhet, nem is olyan nehezen és nem is olyan ritkán. 31) A jobbágy tehát egyénenként javíthat sorsán, de rendként nem. Ezt Verancsics nem is akarta. 32)

Hogy gazdasági kérdésekkel Verancsics mily élénken foglalkozik, azt már említettem. Meglepő technikai alkotások iránti érdeklődése is: konstantinápolyi útján feltűnik neki a Strumán vezető Musztafa-hid szerkezete. 33) Hatalmas érzékét a néprajz iránt népeket - elsősorban Erdély népeit - jellemezve árulja el, de balkáni utja leírásában is. Nem csoda ily sok földet és oly rendkívül változatos népeket, sőt fajokot látott embernél. Az egyes nemzetek iránt nem mutat különösebb elfogultságot, kivéve a románokat, kit igen megvet, és a törököket, kitől igen fél és iszonyodik. A németeket, ha nem is szereti, de nem is gyűlöli. Magyarország különböző nemzetiségei közt ellentétet lát: pl. Kassa német polgárai gyűlölik a magyarokat és Zápolyait, 34) ellenben erősen látja közöttük a keresztény szolidaritás hatalmas összetartó kapcsát a török ellen. Verancsics magát származása szerint dalmatának vallja, kinek anyanyelve azonban nem az olasz, hanem az "illyr", s kiben izmos délszláv öntudat él, 35) mégis elismeri asszimilált magyar voltát, a magyar állam keretébe tartozónak érzi magát és a politikában teljesen a magyar és, ami ezzel egy, a keresztény-európai szempontokat követi. A magyar nemesi rendbe való felvételt tudja annak a tényezőnek, mely az idegen származású embert is beleolvasztja a magyarságba. (L. középkori történetíróink álláspontját az asszimiláció kérdésében. XIV. sz. krónika. cc. 35-37. és Kézai.) Már idéztem nyilatkozatát: a nemesség ebben az országban könnyen megszerezhető, még a külföldiek számára is, ha valami tehetség van bennük, és ha magyarrá akarnak lenni: "in nomen gentis transire voluerint." 36)

Nyelvtörténeti kérdések szintúgy foglalkoztatják Verancsicsot, mint klasszikus római feliratok gyűjtése, s a vidékeket, melyeket beutaz, ebből a két szempontból szemléli, de Verancsics fel is dolgozza tapasztalatait. Ami aztán az ókor és saját kora közt van, ami a görög-római idők elhanyaglása után egészen a XVI. sz. -ig történt, azzal Verancsics éppúgy nem törődik, mint Taurinus (Stieröchsel).

A történetformáló tényezők Verancsics történet szemléletében is az emberek, elsősorban fejedelmek s ezek tanácsosai, hadvezérei. De világosan látja Verancsics a kevésbé előtérben álló emberek szerepét is, és felismeri, hogy a népek jelleme, s az egyes országok földrajzi-természeti, gazdasági adottságai is oly tényezők, melyek befolyanak a fejedelmek tetteire, az események alakítására.³⁷⁾

Istennek az ember sorsába való beavatkozását Verancsics csak nagy ritkán látja meg, ilyenkor sem hitből, meggyőződésből fakadóan. Deus et fortuna szólítja Szulimánt nagy tettekre,³⁸⁾ Isten adta Zápolyainak a legnagyobb nehézségek között, a legreménytelenebb helyzetben Fráter Györgyöt - meg a "fata"-t,³⁹⁾ vallja Verancsics egy Szulimánnal elmondott érzelmes, drámai dikciójában, II. Fülöp híres monológjára emlékeztető gondolatokkal, Schiller Don Carlosából. (III. Act. 5. Auftritt.) És Isten állította át magát Verancsicsot is a Magyarországot végromlásba döntő erdélyi török pártról (turcissare) a helyes oldalra, a keresztény Ferdinánd mellé.⁴⁰⁾ Ebben azonban éppen úgy felelősség-elhárítást látok, mint a Brodarics művén "előmlő végzetszerűségben". Szulimán beszédében és Zápolyai beszédében az 1536. évi országgyűlésen⁴¹⁾ rhetorikai szöveget vélek felfedezhetni, viszont abban a hízélgésben, hogy Zay Ferenc is "divinitus" rendeltetett Verancsics mellé kollégának az első konstantinápolyi követségben, csak baráti gesztust, bókot.⁴²⁾ De: a Mátyás utáni hanyatlás földi emberi okok mellett Isten büntetése is! A már említett "fortuna", "fatum" sőt a "casus" = véletlen is olyan, az ember akaratán kívül álló erők, melyek irányt és korlátokat szabnak cselekedeteinek. A "necessitas" már kissé más természetű tényező: ez inkább az ellenfél, általában más emberek akaratából, nagyobb hatalmából, erejéből, természeti, gazdasági adottságokból adódó kényszerítés, tehát emberi vagy anyagi tényezők befolyása. Lehet, hogy Verancsics ismerte Macchiavelli műveit, s ennek necessitá fogalmát.⁴³⁾ Ezekben a tényezőkben találja meg Verancsics egyrészt a hadi, politikai, diplomáciai fejlemények okait is, melyek kifürkészése főcélja. Legelsősorban azonban mégis az emberek jellemében, gondolkodásában vél találhatni a történések első mozzogó okaira, de meg, sőt talán még inkább: öncélként is, mindig is jellemzi alakjait, nemcsak egyes embereket, hanem egész népeket. Különösen érdekes az erdélyi magyar, szász, román népről adott képe. Legérdekesebb Fráter György gyönyörű jellemzése, kit igaz, védeni akar ellenségei vádjával szemben: "Rectum ingenium, vita integra, pudica mens, honestus sermo, casti actus, mores verecundi, non arrogans, non perfrictae mentis, nec ad parendum ontumax," azonban: "litteras non didicit", ami humanistánál súlyos ítélet!⁴⁴⁾ Mind e tényezők egymáshoz való viszonyát, azok különböző hatóerejét az események alakításában szépen tárja fel "De rebus Hungarorum ab inclinatione regni historia" című, sajnos csonkán maradt XVI. századi kortörténetének fennmaradt első lapjain, midőn a szörnyű bukás okait kutatja. Mert Verancsics felfigyelt történeti folyamatok összetett voltát, azok sokrétű, sokfelől összeműködő "okokból" összetevődését. Ahogy Magyarország fénykorát, melynek lettintéve az "inclinatio" kezdődött, Mátyás erős keze biztosította, úgy az ő halálával ránszakadt hanyatlást az ő utána következett két gyenge fejedelem tehetetlensége okozta. A fejedelem személyes képességei Verancsics szerint azonban csak fő, de nem egyedüli oka a bekövetkezetteknek. Az "optimates" féktelen szabadságvágya, Mátyás halála után kiöli az ősoktól örökölt engedelmességet, törvénytiszteletet és a katonai fegyelmet.

Nándorfejevárv végzetes veszteség okait csaknem ugyane tényezőkben látja, de itt kihangsúlyozza az ország általános belső helyzetét és Isten büntetését is felismerhetni véli: "Multae... Solimannum opportunitates invitare videbantur." Mindenekelőtt való "ok" Magyarország legyöngyülése, minek külső szimptomái, Székely György lázadása, az 1515. évi örökösödési szerződés Miksa és II. Ulászló között, ami ellen

Zápolyai "refragat ob libertatem patriae", de meg mert az I. Ferdinándnak eljegyzett Anna hercegő, II. Lajos nővére, kezére maga vágyott, hogy egy ilyen házassággal is közelebb férközzék a magyar trónhoz, miután Székely leverésével kikényszerítette magának a nemesség ígéretét, hogy királlyá választják. Az ország lehangoltsága további okai: meghaltak az idős, tapasztalt főurak és főpapok: Beriszló Péter, Bakócz, Török Imre, meghal II. Ulászló is, II. Lajos pedig gyermek, az udvar táncol, egyes urak viszálykodnak, luxus és gyűlölködés dülja az udvart és az országot. "His perinde ac divina quadam ira in unum collatis occasionibus" adta Szulmánának a bátorságot a támadásra. Kiemelem, hogy Verancsics a történeti oknyomozásban a legszorosabban összekapcsolja a magyar eseményeket - még a belpolitikaiakat is - a nagy európai diplomáciai és hadi eseményekkel, pl. a magyar urak ide-oda pártolását I. Ferdinánd és Zápolyai között is abból vezeti le, hogy a hadiszerencse, vagy a diplomáciai akciók V. Károlynak kedveznek-e, vagy ellene fordulnak.⁴⁵⁾ A magyar történetírók különben is már a XVI. század eleje óta - sőt már Károly Róbert, Nagy Lajos, Zsigmond és Mária történetirői kiemelték a magyar történetet abból az elszigeteltségtől, melyben az még a középkor korábbi felének magyar gestáiban, krónikáiban előadatott.

Verancsics sokoldalú, igen nagy műveltségű humanista, aki amellett igen gyakorlatias érzékű ember, kiből mindig kiérzik az, hogy államférfi és diplomata, s nemcsak ismeri a politikai-diplomáciai fejleményeket, hanem azoknak részese, sőt irányítója is. Verancsics igen gondosan szerkeszti meg és építi fel munkáit. Szép példája ennek Atinai Deák Simonról írt életrajza, mely elkészült és egészében fennmaradt, ez a háromnegyed ívnyi művecske egy gyűlöletesnek festett egyéniség tetteiről, viszontagságairól egész annak tragikus bukásáig: feleségét apácák megmentették, de ő maga Nádas faluban a Hernád mellett: "ab omnium hominum luce sequestratus occubuerit."⁴⁶⁾ Szintugy Glóvio-hoz írt levele, melyben a híres történetíró-zsurnaliszta, kortörténetének magyar adatait javitgatja, s melyben tulajdonképpen Buda elestének kerek elbeszélését adja.⁴⁷⁾ Mint humanista író szereti az érzelmes, drámai jelenteket, regényes epizódokat,⁴⁸⁾ adomákat, sőt feljegyzendőknek vél olykor pletykákat is. (40 és 44. és 49. között!) És nem lenne humanista, ha a magyar események illusztrálásához nem hozna fel példákat a római birodalom történetéből,⁴⁹⁾ s nem közölné igen sok szónoklatot. Ezek között voltak olyanok is, melyeket nem Verancsics költött, pl. Zápolyai beszéde az 1536. évi országgyűlésen, hiszen erre Verancsics megjegyzi, hogy maga is végighallgatta, s melyet Werbőczy művének vélek. Verancsics stílusa, latinsága szép humanista stílus és latinság: világos, könnyen érthető, mentes a cikornyától és körmönfontaságtól, affektációtól. Ő Livíust követi, de érezhető mondatszerkesztésén Cícero körmondatainak hatása is.

A Verancsics Antalról elnevezett kéziratgyűjtemény iról

Hogy valaki kora eseményeit, akár saját élményeit, akár másoktól szerzett értesüléseit megírja, az még nem történetírás. Hogy Verancsics maga megvallja, mint már többször említettem, miszerint még egészen műveletlen embereket is rábirt élményeik, értesülések megírására - ámbár maga az írástudás feltételezett akkor bizonyos műveltséget -, úgy hogy ennek következtében sok ember vette kezébe a tollat s írt magyar és latin művecskéket egy-egy fontos, különösen hadi eseményről, ez még csak Verancsicsnak, a történetírónak adatgyűjtő tevékenysége, s

A már visszafoglalt Szeged pedig újból elvesz, "mert az város-megvitelnek utána oly nagy paráznaóság és fertelmesség támadna az városban, hogy embernek írni is nem illik, kit az Ur Isten semmiképen el nem szenvedheté."⁵⁸⁾ Amikor azonban a magyar bizik Istenben, akkor sikerrel harcol a török ellen: Eger megmaradt 1552-ben, "Mert az magyarok, kik benne valának, az Istenbe vetették vala minden remén-ségeket. Ez reminsig alatt igen nagy bátorsággal viaskodának. Az Ur Isten velek lón, nekik adá a jüzedelmet."⁵⁹⁾ Irónk tehát igen vallásos, jámbor, erkölcsös, hazáját és népét öncélúan szerető, igen becsületes felfogást áruul el. Nagy részvételt ír a Székely-mozgalom áldozatairól is, de a "szegénységről" is, melyet a nemesség rabjává tett és kegyetlen bosszúval büntetett. Pedig sokan csak terror hatása alatt álltak a keresztes zászlók alá.⁶⁰⁾ Az eseményeket - ezek szerint - az emberek alakítják, ezekért az embereké a felelősség is, de Isten jutalmazza az erényt és bünteti a bűnös tetteket. A művecske mindígis rámutat a szerinte bűnösökre. A Dózsa-lázadás kitöréséért és elfajulásáért az urakat okolja, mert a "szeginsíget felköltvén, meg nem tudának őket szerivel vezírleni arra, amire őket indították vala."⁶¹⁾ Buda elvesztéért "Igy kelc az kincses Buda az Szulimán ...kezíben, nagy csalárdsággal, kicsín gonddal, nem semmi okkal," vagyis Fráter Györgyék csalása, gondatlansága miatt. Zápolyait többször is vádolja, hogy összejátszott a törökkel már 1524-ben! és Mohácsról is készakarva maradt el.⁶²⁾ De felelős a magyar állam-szervezet széthullásáért - főképp a török elleni harcban - minden egyes magyar ember, elsősorban katona. (Eger és Szeged idézett példája.) S ez a felelősség nemcsak Magyarországgal és népével szemben áll fenn, hanem az egész kereszténységgel = Európával szemben is.

A mű katolikus szellemű (I. Ferdinánd a régi hit oltalmazója volt, mondja) határozottan németharát, I. Ferdinándról szeretettel szól és halálát siratja, Schwendit és az idegen hadakat azonban erősen bírálja.⁶³⁾ Nem valami tudományos képzettségű, de jó tollú író alkotása, eleven, érzelmes, érdekes és részvétet keltő olvasmány. Történeti forrásaként 1514-től kezdve jól használható, hitelesnek vehető.⁶⁴⁾ Forrásai az író saját élményei, értesülései, de a Temesvárról és Losonczyról szóló részben kimutatták rá Tinódi hatását is.⁶⁵⁾

"Az Landorfejlrvár elveszésének oka e vót, és így esött." E mű szerzőjének, mint már említettem, minden alap nélkül Zay Ferencet szokás tartani, mégpedig Szalay László egy odavetett megjegyzése alapján, melyet Thallóczy minden további vizsgálat nélkül tényként átvett, s ezzel kanonizált.⁶⁶⁾ A mű két részre oszlik, az első a katasztrófa okait kutatja. Főokok irónk szerint Zápolyai királyi ambíciója és Báthory Istvámmal való rivalizálása. Félreismerhetetlen irónk célzatossága: Báthoryt menteni igyekszik és mindenekelőtt Zápolyait érti, ha általánosságban emel is ilyen vádakot: "gonosz urak hozzá nem látása és tunyasága, kik eleit vehették volna ha tudtak vóna és akartak vóna rejá gondolni," (157.) "idein rágondolhattak vóna, (a vár ellátására) ha akartak vóna." (158.) "A jó végháznak ellyen szörtelenség mia és hozjálátatlanság miá és a köztök való gyűllölségből az magyar uraknak gonosz tanácskozásából történt vót veszedelme, mert ha az urak jók vóttak vóna, kiknek az ország oltalmára és szükségére kellött vóna gondot viselni..."⁶⁷⁾ Ez az első rész megrendítő vádbeszéd a "magyar urak" ellen, kiknek sem Istenek, sem hitők, sem hazájokhoz való szerelmek, sem tisztösségek, sem urukhoz való hívségek ezekben nem jutott". Ezért a "közönséges jót" és "hazájoknak oltalmát hátrahadták". A második rész felemelő leírása egy igazi keresztes lovagi harcnak, mintegy előhangja a XVI. - XVII. századi magyar végbeli keresztes víztézek harcainak. (Ehhez hasonlót láttunk már a XV. sz. végén is Bonfini előadásában az akkori Báthory István kenyérmezei

vitézkedéséről, vagy a Dubnici Krónika Névtelenjében ugyancsak Báthory Istvánról és István oláh vajdáról.)

Írónk voltaképp ugyanazon világnézet, történet-, állam- és társadalomszemlélet alapján áll, mint az előbbi mű írója, és nem sokban különbözik a Verancsics gyűjtemény többi írójától, sőt - erős korlátok között - Szerémiétől sem. Csak egyben válik el mindezekről, helyesebben emelkedik föléjük, ti. műveltségben. Ő sem marad a tények referálásánál, hanem ő is az "okokat" keresi, csakugy, mint a Verancsics gyűjtemény többi írásműve, s maga Verancsics is. Láttuk, hogy ő is a "magyari urakban" - Zápolyaiban - látja Nándorfejérvár vesztének okait, (mint Verancsics latin kortörténete, s a Verancsics gyűjtemény többi írója is), mert a történet neki is emberek cselekedetei, sokkal erősebben kihangsúlyozva, mint pl. az előbb tárgyalt magyar műben. És írónk mindössze kétszer említi Isten kezét az események irányításában: a nándorfejérvári ostrom előtt elhalt derék magyar urak elparentálásánál: ("ez urak halálát, hinni való dolog, nem egyébrt akarta az Isten, hanem az gonosz népnek bintetésére, hogy ne lenne, ki az végházaknak gondját viselné," 182.), és Werbőczy nádorságáról szólva, melyet "az Isten sem szenvedte, az urakés eleit vették). Mindössze ezen a két helyen vallja meg írónk, hogy a földi történet nemcsak emberek műve, hanem Isten világkormányzásának, az embert - a bűnös büntetésével - jóra nevelő munkájának része. Az embereket politikai és hadi cselekedeteikben, a közügyek irányításában lelki diszpozíciók, adottságaik, vagyis erkölcsi erők: erények, vagy káros szenvedélyek vezetik, tehát ezek a végső történetformáló faktorok, s írónk meghirdeti, hogy mik az államférfitől megkövetelhető erények: istenfél elem, vallásos hit, hazaszeretet (hazájokhoz való szerelem), egyéni tisztesség, hűség a királyhoz, a "közönséges jónak" (commune bonum) és hazájok oltalmának szolgálata és magánérdekeik fölé helyezése. 68) A felsorolt államférfiúi erények birtokában a kormányon levők jó irányban kormányozzák a népeket és országokat, s elhárítanak felőlünk minden külső veszedelmet: népek és országok sorsa - szerinte - kormányférfiak karakterétől, s emellett képességétől függ. Megrajzolja írónk a magyar katonáideált is, mely tovább harcol teljesen reménytelen helyzetekben is mindhalálig, mert a megadás becsülete elvesztését jelenti. Horváth Zkoblyth Markó és Oláh Balázs vice-ban, Nándorfejérvár egyik parancsnoka azok, kik ezt a katonaeszményt szerinte megvalósították. Előbbi azzal utasítja vissza a szultán felszólításait a kapitulációra, "a várat a magyar királytól tartottam, nem a török császártól" (161). Oláh Balázs a hősök hőse mint katona és mint ember egyaránt. Már Morgay János, a másodparancsnok is átszökött Nándorfejérvárból a törökhöz, s a vár (rác) lakossága kényszeríteni akarja Oláhot, a kapitulációra: "az emböri természetből kívánván az tovább való életöt", de Oláh megintti őket: "mindenki ujjal mutatna ránk: amhol az árulók -... azt fogják mondani, hogy nem szökség miá adtuk meg a várat, hanem a mi embörtelenségönk miá." (175). De aztán mégis csak a többség győz: Nándorfejérvár kapitulál. Oláh ekkor sem hajlik: nem akar törökké lenni, "hogy ha immár tisztösségömet elvesztöttem, (hogy a várat elevenségömben megadtam, kibem énnékem meg kellett vóna halmom)... azt tudom énes, hogy nincsen neköm hová mennöm, mert seholt énnököm tisztösségem nem leszön, hanem egy végvárba valahol beszorulok és amig élök... a török ellen hadakozom... és a mostani kisebbségömet halálommal akarom elföldözöm." (178.) De ezt a szándékát sem valósíthatta meg, amert a törökök a szultán esküje ellenére az egész kapitulált óraereggel együtt leölik. Morgayt, az árulót, külön tették el láb alól - csak Szerémi vélte tudni, hogy milyen módon. Tubero, aki Oláhot szintén derék katonának festi, de nem csinál belőle ideális hőst, lényegében éppígy mondja el Nándor vesztét. 69)

Irónk kitűnően ismeri a magyar politikai életet, és igen érdekesen tárja fel, miként szervez magának pártot Zápolyai, hogyan nyeri meg a fontos közvéleményt, hogyan von saját oldalára mindenkit "kinek valami birtoka vóna és valami tekintet vóna reája, jelesben pedig a tőszttartókat (a főhivatalok viselőit), úgy hogy mindenki mellette van, "kiknek mind az országba s mind vármegyékbe szavok járt vóna és ... ezen kívül mind az vitézlő rendről, mind az főnemesség közül, vármegyék ispáni közzől sok vót" ... s a királyság "kivánságáért végre még az törökkel es kötelességet és barátságot vetött vót." (132.) Zápolyai egyetlen érdeme Dózsaék leverése "kinél több jót soha az ország javára nem mivelt vót." (134.) Érdekesen tárja fel itt irónk a magyar társadalom szerkezetét, már ti. a politikában szót vívó rétegeket. Igen figyelemre méltó irónk vallomása a főúri és köznemesi rend közti érdekellentétéről. Werbőczy pártjának az a kívánsága, hogy "válasszunk valaha a mi tagunkbules ne csak mind az régi ur nemzetből naderspant, kinek fájjon az szegény nemes nép gyermekki nyomorusága." (p. 145.) Pedig irónk szerint Werbőczyhöz "sem nemzetiről sem arra való tudományáról sem vitézségéről sem arra való értékeiről az naderspanság nem illett vóna." (p. 144.) A jobbágyokról nagy dicsérettel említi, hogy a: "szegény parasztság nagy pusztítást visz végbe a Nándor alá felvonult török hadakban, zsákmányolja, s így meg lehetett volna rémiteni az egész hadat." stb. (p. 157.)

Az 1525-26. évi országgyűlésekről s az azokon lefolyt versengésekről Zápolyai és Báthory István között beszámolókat közül, pár szavas kivonatban még beszédek is, mindez valóságos országgyűlési diarium-rudimentum. (137-149.) Ez országgyűlési beszámolók körül csak egy súlyos zökkenő van: irónk a Werbőczyt nádorrá választó 1525. évi hatvani országgyűlést, s a Báthory Istvánt újra megválasztó 1526. évit úgy tünteti fel, mintha ezek Nándorfejérvár 1521. évi ostroma előtt történtek volna! Horváth János a mű felépítéséből és az író intencióiból arra következtet, hogy irónk az ostrom előzményei között előadja Báthory István és Zápolyai viszályát mint "motiváló veszteglést", s "hogy megértse és megértesse a történések lelki rugóit" s e végzetes rivalizálást nyomon követi egészen az 1526. év eseményelig, Báthory István visszahelyezéséig a nádorságba. Így kerültnek az év eseményei Nándor 1521. évi bukása elé. Mégis, e kronológiai visszasság - úgy vélem - óvatosságra inti a történészt, különösen, ha e művecskét forrásként óhajtja használni.

Nagy gyakorlati, gazdasági érzéket árul el irónk hosszas kitéréseiben Szabács várának Mátyás általi megvételéről, melyben előadja, miként szerelte fel Mátyás téli háborúra 8000 emberét, miként szövetett számukra tiszántúli szűcsökkel ködmönöket és "keztöket". (154-155.)

Forrásként a mű hiteles, valószínűleg már Verancsics is felhasználta az "Inclinatio"-ban. Azonban újból hangsúlyozom: az 1525. és 1526. évi országgyűléseket Nándorfejérvár ostroma elé teszi erősen Báthory-párti, Zápolyának pedig ellensége. Irónk művelt stílussal, ciceroi körmondatokban fejezi ki magát, "de a XVI. század kiténő, gyökeres, szép magyarságával," (Horváth, Reformáció, 131) komoly, fájdalom-áthatott előadása pedig mindvégig érdekfeszítő, együttérzést keltő olvasmány. (Kiadva, M. H. H., II., III., Verancsics iratok II. pp. 123-185.); az idézett lapszámok erre a kiadásra vonatkoznak. L. legújabban Horváth János, Reformáció, 127-131.)

A Successus rerum Hungaricarum anni 1543. befejezetlen, latin nyelven írt munka. Katonai dolgokban jártas író elbeszélése Pest 1542. évi sikertelen ostromáról, s az ezt követő 1543. évi várháborúról, melyben elveszett Valpó, Pécs, Siklós, Székesfejérvár, Esztergom és Tata. A hadi események előadása, azok okainak, s a kudarcok miatti felelősség feltárása teszi ki ennek az írónak művecskéjét is. Ez

sem történetíró, hanem kora eseményeinek inkább a jelen, a kortársak számára való feljegyzője, kit főképpen az foglalkoztat, hogy ki felelős a sok szerencsétlenségért, és mit kellett volna tenni, hogy mindez be ne következzen. A felelősség nem csupán a magyarságé, hanem a keresztény fejedelmeké, akik nem törődnek a "communis omnium salus"-szal - Európa, kereszténység - közös javával, hanem csak magánérdekeikkel: "privatis cupiditate indulgere", s nem a török, hanem a többi keresztény fejedelem felett igyekeznek hadisikereket elérni (226-227.). Pest ostroma sem a török ereje miatt hiúsult meg, hiszen ez már menekülésre gondolt, hanem a germánok elhamarkodott visszavonulása miatt, s más "minus laude aut saltem honeste excusatione dignis causis." (226-227.) Egyébként is a németek csak kevés segítséget küldtek, azt is lassan, a cseh pedig nem akar határain túl harcolni (228.). Tehát írónk Magyarország ügyét egynek látja az egész kereszténységével, sőt Magyarországot már nem is látja önálló országnak: "regis Romanorum... nos ditiohis, heu infausto fato nostro sumus." (240.) Feltűnő írónknak a magyar társadalom egyes rétegeiről alkotott ellentmondó értékelése. Az alsóbb rétegeket egyfelől megvetően bírálja: Valpó az odamenekült parasztok ijedtsége (confusione rusticorum) és gyávasága miatt adja meg magát, kik "strenue mortem obire deprecabantur." (Szulimán melleleg, mégis leöletti őket, kivéve azokat, kik vitézül harcoltak. 232.) Pécs elestekor a kanonokok és a vagyonos polgárság menekül, összekapkodva értékeit, a menekülés izgalmában és zűrzavarában pedig házukat úrrva-nyitva hagyják. Erre szolgálják (civium servi) jól ismerve uraik rejtékhelyeit szabadon rabolják a még ott hagyott javakat. Székesfehérvárott pedig a nép a katonaságot hátbatámadva átadja a várost Szulimánnak, "ut plerumque usuvenit in rudi vulgo, et ingenuitatis ignaro, plurimum magis valuit metus, quam paucorum (magyar-német-olasz védősereg) virtus." (238.) Másfelől abban a kitalált dikcióban - egyébként valóságos cicerói szónoklatban - mellyel a székesfejérvári bíró a török basákat: "passae inclyti"-t üdvözölte volna, s mely nem egyéb, mint az író véleménye a meggondolásokról, melyek Székesfehérvárt megadásba vitték, ebben a beszédben meg a "summates ac praesides"-t, tehát a főembereket vádolja, kik rabszolgákként tartják a népet, "si aut illi nobis Turcae essent, aut nos illis... Nec minus eis servimus, quam mancipia, hocque solo secus, quod vestro more veni nos non exponunt, ut saepius habeant quos spoliarent et expilent", (241) kik tehát csak azért nem árusítják ki őket pénzben, - miként ti törökök teszitek velünk! - hogy legyen nekik, kiket többször is kiszípolozhassanak. Nem szólva a naivitásról, hogy a szónoki hatás kedvéért a törökök ilyen sértéseket mondat írónk szemébe, (ami csak azért lehetséges, mert az egész szónoklat kitalálás), feltűnő az erős ellentmondás a népre mondott előbbi megvető kijelentései, és az urak elleni eme kirohanása között. Talán ezt a szónoklatot más szerzőtől vette az író?, vagy ami valószínűbb, egyformán elégedetlen Magyarországon mindenkivel?

Írónk stratégiához értett, talán maga is magasabb rangú katonatiszt volt, mutatja megjegyzése, miszerint a felsorolt várak mint "membra fortissima haerebant Buda", s belőlük "Buda restituti potuisset, si ea tenere ac tueri scivissemus." De jártas alkotmányos dolgokban is, nála olvasom először magyar történeti műben a "Status et Ordines regni" terminust. (M. H. H. II., II., pp. 22-24., az idézett lap-számok erre a kiadásra vonatkoznak.)

Ujabb leírása Székesfejérvár vesztének az Excidium Albae regalis sic se habetur, c. dolgozat. Írója ennek is ismeretlen, de a mű teljes,⁷⁰⁾ kerek elbeszélése Székesfejérvár 1543. évi ostroma- és bukásának. Lényegében egyezik az előbbivel, némely részletet azonban jobban kiemel: a magyar-német-olasz védősereg ellenáll, de a cives nem dolgoznak az erősítéseken, akár mert biznak a várárok áthatolhatat-

lanságában, akár mert a török kegyelmét akarják megérdemelni, melyet már az ostrom előtt kieszközöltek maguknak vagy "fortasse plebea etiam contumacia atque avaricia fecerint, nescitur." A várát védő katonaság "ob amorem fidei et honoris, decoris" harcolnak (248.) mindhalálig. Tehát ez a művecske felfogásában is hasonló az előbbihez, nem csak a tényekben egyezik vele. Azzal végződik, hogy I. Ferdinánd későn indul az elveszettek visszaszerzésére. 71)

Ugyancsak Székesfejérvár 1543. évi elestével foglalkozik egy olasz nyelvű dolgozat, mely a tényekben teljesen egyezik az előbbi leírásokkal, de az ostromnak inkább csak végét részletezi. Ez az író is az egész kereszténység szempontjából "commune utilitate e beneficio de popoli e de principi christiani", 72) nézi a város katasztrófáját, melyet kevés pénzzel és emberrel - mondja - el lehetett volna kerülni. Feljegyezte írónk - talán az ostromban résztvevő olasz katonatiszt -, hogy Szulimán megtekintette a magyar királysirokat, a székesfejérváriakhoz pedig igen kegyes volt, s biztosította őket, hogy ő nem a hatalmas magyar nemzet leigázására és szétszórására jött Magyarországra, hanem hogy felszabadítsa ezt a német szolgaságból, "mostrandosi tutto clemente e benigno con quelli homeni, facendo loro particolarmente per publico bando sapere, . . . ch'egli non era venuto in Ongaria per soggiogarla o dispergere quella valorosa nationa, ma solo per liberarla della servitu e giogo della tirannide tedesca. . ." és hogy János Zsigmondot behelyezze apja örökébe, mint "vero e legitimo herede di quel regno" . . . (302.) Mindezek bizonyítására levágatta a város főembereit és még kettőt, akikkel a kapitulációs szerződést megkötötte. (M. H. H., II., III. Verancsics iratok II. pp. 29-30.)

Töredékes mű a "Fragmentum rerum Hungaricarum an. 1551. Figyelemre méltó egy epizódja, mellyel meg nem nevezett író mintegy az előző két, Székesfejérvárral foglalkozó latin nyelvű mű parasztmegvető felfogását, s a parasztnak a török háborúban játszott kedvezőtlen szerepét igyekszik a paraszti vitézség és lovagiaság egy szép példájával ellensúlyozni. "Emicuit et per hos dies et plebeorum nostrorum virtus, quae, quum apud nos vetere iam majorum indulgentia atque usu, non solet invidiosa, facileque regum munificentia attollitur illustra, nulla vetustarum nobilitatum refragante prosapia, nobilium et militarium horum virorum gestis subjiciatur." Komjátón - Forgáchok vára - egy paraszt a feleségére támadó két törököt kiveri házából, majd hatot, aztán tizet, felesége segítségével, mikor végre keresztény segítség érkezik, a török pedig elfut. Tizet győzött le egy. "Victor redempta uxore. . . ostendit etiam plebeo exemplo, Turcas posse vinci, in eosquae non tam viribus maximis, quam generosis animis, belligerandique assiduitate et pertinacia opus esse." Ez a győztes megmutatta ezzel a paraszti példával, hogy le lehet a törököt győzni, és hogy azok ellen nem annyira nagy erőkre van szükség, mint inkább bátor lelkekre meg állandó és szívós hadakozásra. Minthogy itt ugyanaz a gondolat is kifejeződik, melyet Verancsics az Atinai Deák Simon életrajzában is lerögzített, hogy ti. a magyar nemességbe szívesen vesznek fel az arra érdemes parasztot, nem tartom lehetetlennek, hogy ez a töredék mégis Verancsics műve. 73)

A Verancsics gyűjtemény ezen, történeti forrásként igen megbízható, szemtanuktól vett dolgozatai kitűnő ellenőrző eszközzel szolgálhatnak a gyűjtemény legjelentékenyebb darabja: Szerémi György Epistolája hitelének megítéléséhez, hiszen az a kor szerepel Szeréminél is, mint ezekben a részdolgozatokban, nagyjából azok az események is. Ugy vélem, a pontos összehasonlítás sok helyt Szerémi javára fog dönteni, ami a tényeket illeti. Az ő meséit és lelki motivációit, helyesebben ócsárlásait és rágalmait illetően azonban ezek a dolgozatok sem nyújtanak semmi támasztékot.

Kiadásokat már fent pontosan közöltem: Eredeti kézirat: a M. N. Múzeum országos Széchenyi Könyvtára kéziratárában.

Kiadás: Szalay László és Wenzel Gusztáv: *Mon. Hung. Hist.* II. oszt., II. és III. (Verancsics munkái I. és II.) kötetek, Pest, 1857-1875.

Irodalom: Szalay L. bevezetése M. H. H., II. IX. köt. -ben. Sörös Pongrác, Verancsics A. élete. Esztergom, 1898. és Acsády Ignác, Verancsics és Szerémi. Irod. tört. Közl. 1894. - Pintér, 1930. II. 520, 526. és passim. Életrajzára levelein kívül főforrás Faustus Verancsics, Vita A. Werantii. (Kovachich, M. G., *Script. min.* I. 194-198.)

Jegyzetek

- 1) *Tubero dalmata*, olasz, aki nem élt Magyarországon és nem számítható ide.
- 2) Hogy Bécsben is látogatta volna az egyetemet, azt Podhradszky állítja, Sörös Pongrác azonban cáfolja, kimutatva, hogy Antal öccse, Mihály volt a bécsi egyetem hallgatója. (Sörös, Verancsics Antal élete, p. 4. 2. jegyzet.)
- 3) *Me Deus statulisset segregari ab illis, qui per omnia abrupta et praecipitia patriam rapiunt in periculum...* in optimi regis gratiam insinuavit, quo iis me (sc. Deus) adjungeret, qui et patriam salvam voluit et Christianum nomen non persequerentur. (*Mon. Hung. Hist.* II., II. köt. p. 275.)
- 4) Révay Ferencről is elkéri a IV. és V. Decasnak nála levő kéziratát, miután Bécsbe utaztában Krakkóban megszerezte már az V. Decasnak egy más kéziratát.
- 5) *Marmora Arundeliana*. - *Pray Specimen Hierarchiae Hungaricae*. I., 182. említi ezt. Maga a felirat a *Corpus Inscriptionum Latinarum*. II. köt. -ben (1843.) Böckh kiadásában közölve. (Wenzel a M. H. H., II., tom. XXXII. = Verancsics iratok XII., p. XXV. idézi Pray adatait.)
- 6) "Ea enim me negotia tum publica, tum privata... cum hac archiepiscopali dignitate exceperunt, quae prorsus mihi omnem scribendi facultatem ademerunt oblitus iam et quietis et otii et bonorum auctorum lectionis, unde potissimum et scribendi supellex affluit uberius scriptoribus et animus curis molestioribus minus obnoxius lucubrat facillius." (*Mon. Hung. Hist.*, II., XXV.) Verancsics iratok X.) pp. 237-238. "Quantum enim texendae historiae sufficere possit, qui distrahitur, hinc Ecclesiae moderandae, religionisque defendendae studio, inde finitimi loci praesidii-que eius conservandi provincia oneratus, ne nunc quicquam commemorem de aula, quae sibi magnam mei quotannis partem vendicat, et privatae rei familiaris procuracionem attigam"... (anyagi ügyeim)... "Quibus imprimis si praesentis saeculi consideremus pravitatem, quo virtutes post opes secundum locum habent, omnium dignitatum conditio retinetur. (238.)... Diocletiani imperatoris gentilis nostri (dél-szláv öntudat!) imitatus exemplum," aki lemondott, hogy magánember lehessen. De azért írogat. Verum ne omnino negem tibi vel in parte quod exigit, scito, quod rei cogitationem, curamque non intermitto, et quotidie aliquid in minimis meis annoto, quod in dies assequor, ut augendo operi non desim colligere

et struere incrementa... Nec praetera mihi aliud, quam otium et secessus. Ha e kettő meglesz, akkor minden erőmmel dolgozni fogok. (239) Érsekújvár, 1571. jul. 8.

- 7) Mon. Hung. Hist. II., XXXII. (Verancsics XII.) p. 11.
- 8) L.: Sulica, Szilárd. Adalékok Jovius forrásaihoz. Bp. 1907. kül: 15-37. L.: Fueter. 53-54.
- 9) L.: Acsádi, i. m. 22.
- 10) Fueter, i. m. 53.
- 11) Ne mihi ingenium, qualecunque habeam, desidia contabescat. ... Senecae sententia, qui otium sine literis mortem et sepulturam dixit esse vivi hominis. (De situ Transsylvanicae, M. H. H., I., Tom. II., p. 122.)
- 12) Scribere aliquid, quod... ad principum, nationum, virorumque illustrium memoriam in posteros propagandam pertineat, quum omnibus aetatibus jucundum... ac summe necessarium fuisse omnes scriptores testentur, nosque plane ipso usu ac naturalisatione in dies cognoscimus, tum vel maxime illos id conari convenit, qui praestantiore ingenio valent et largiorem facundiam stilique felicitatem consequuti existimantur." (Fráter György életrajza, M. H. H., II., p. 17.) - És a "gens Hungarica nulla in ratione rerum suarum curam atque memoriam ponit, praeterquam in cantilenis, quas tumultuarie compositas in symposiis tantum decantant, virtuti simul et poculis invitamenta facientes. (Gioviohoz irt levelében, M. H. H., II. tom. II. 179.)
- 13) Etenim humanarum rerum quae praeterierunt, oblivioni data notitia, haud dubie et prudentia nostra redditur imperfectior et minus praesentibus, futurisque, tamquam nec his in luce permanentis, oblectabimus, segniusque seu vitia defugere, seu ad virtutem contendere sollicitabimus, ubi utrorumque exemplis caruerimus. (Fráter György életrajza. M. H. H., II., tom. II., p. 17.)
- 14) De situ Hungariae. (M. H. H., II., tom. II., p. 122.)
- 15) Jovius-Gioviohoz: "rerum gestarum omnes partes expendis... omnia historiae membra circumspicis, et in quoddam corpus non integrum solum, sed etiam plenum redigis." (i. h., II., p. 179.)
- 16) De situ Transsylvanicae. p. 121.
- 17) Inopia verae rerum cognitionis multi multa aut avaritiae aut timoris causa congerunt, qui sive mercede conducti sive principum jussu texunt historiam, nonnulli, esto quod liberi sint et nulli dedere nomina, seducti tamen propriis passionibus, ut homines, multa odio, plura gratiae, ignorantioni quamquam plurima tribuentes, nihil magis omittunt, quam quae fuerunt nihil minus persequuntur, quam quae non fuere, proprias imaginationes describentes et propterea vel ab ipso limine rejiciuntur a defaecati iudicii lectoribus, vel secundae lectioni locum apud eosdem non relinquunt et tantum abest, ut celebritatem aliquam obtineant apud posteros", hogy sokkal inkább "ut etiam in primordiis suis exsibentur et intereant." (Gioviohoz, M. H. H., II., II., 180.)
- 18) Quis enim potest credere quod cujuspian gentis monumenta melius ab aliis, quam ab ipsamet intelligatur et tum verius, tum uberius narrentur?"

- 19) "Quae ea regna (t. i. Erdély, Havasalföld és Moldva) habuere", azok a nemzetek "quali conditione suis illis olim temporibus fuerint, quid proferam? si hoc nostro saeculo corruptissimo vel paucis annis ante tanta in Hungaria, Croatia, Slavonia, Transsylvania, Moldavia ac Transalpina facta est commutatio, tanta morum, nominum, dominationum, finiumque innovatio, ut ipsam Hungariam in Hungaria, et haec reliqua regna in se ipsis non agnoscas. Ita omnes aetates obstante contendunt, ut in mores ac instituta sui temporis cuncta possint pertrahere, Alloqui etiam per se facile omnia praeterita hausta bellorum cladibus in oblivionem festinant. (De situ Transsylvanae, i. h. p. 121.)
- 20) i. h. Első portai követség, p. 330.
- 21) "Qui quaeso, etiam a vulgaribus hominibus non emendicatis rerum gestarum narrationibus historiam conscribant, qui scribunt?" (Gioviohoz, i. h. 180.), minthogy azok, "quorum ductu et auspiciis bella geruntur ... malle in silentio sua esse omnia, dum regnent et quoquo modo domini vocitentur, quam scriptoribus semet ipsos prodere, ne obscurior de se memoria posteris mandaretur. (uo. előbbi idézet ennek folytatása) Igaz ugyan, hogy ő maga is megtagadta Tranquillus Andronicusnak, hogy életét és tetteit megírja számára. (Levele Tranquillus Andronicushoz. 1571. július 8. i. h. 236. l.)
- 22) M. H. H., II., II., 153.
- 23) De apparatu Joannis regis 1536-1538., i. h. II., p. 70. Acsádi szerint részben Verancsics Mihály munkája, de Antal átdolgozta.
- 24) M. H. H., II., II., p. 44.
- 25) i. h. p. 64.
- 26) M. H. H., II., VI., p. 152.
- 27) M. H. H., II., II., pp. 301, 304.
- 28) Fráter György életrajza. M. H. H., II., II., p. 31.
- 29) Verancsics azzal, hogy követséget vállal a portánál reméli, hogy miszerint: "quum apud regem, tum etiam apud omnes regni incolae" (a magyar jogi nyelvben szokásos, de humanistáink számára "barbár" "regnicolae" helyett!) "honorem et existimationem assecuturos." M. H. H., II., II., 280.
- 30) Atinai, M. H. H., II., II., p. 154.
- 31) Nobilitas facile in eo regno omnibus vel ipsis exteris impartitur, in quibus virtutis aliquid enituerit, et qui in nomen gentis transire voluerint (Atinai, p. 154.) L. még Acsády által Verancsicstól elvitatott Fragmentum rerum Hung. an. 1551-ben.
- 32) L. a sellyei jobbágyok esetét, M. H. H., II., XX. (Verancsics iratok, IX. pp. 74, 83, 97.) A sellyei és még három ehhez tartozó falu, valószínűleg Pered és Királyfalva jobbágyaival - valamennyi a turóci prépostság, vagyis Verancsics birtokai lakói - az előző prépostok egyike: Magliny Uriel olyan szerződést kötött, hogy a jobbágyok évi 200 frt. fizetése ellenében minden további szolgálattól (robot) mentek legyenek, a birtok minden egyéb haszna, sőt maga a dominium is az övék legyen. Ezt a szerződést Verancsics Miksa királlyal megsemmisíttette. (Sörös, 61.) Ő maga írja Dudich Andrásnak, a híres, később protestáns lett humanistának, ekkor még pécsi püspöknek: "Uriel quidam Magliny olim ... praepositus (Turocien-

sis) sic cum iis unius oppidi magni et trium villarum colonis transactionem fecit, ut sibi quotannis 200 tantum florenos numeratae pecuniae penderent, reliquis omnibus utilitatibus et dominio ipso potirentur immunes a servitiis. Deus bone, quae insania, quae iactura", panaszolja püspöktársának, "tot terras, tot redditus... juraque ecclesiae 200. florenis quotannis vendere et demum a perpetua eorundem bonorum alienatione quotidie vereri atque metuere! Propterea quum huic alienationi bonorum Ecclesiae jure etiam legitimo mihi sit occurrendum, cum antecessores in ecclesiis bonis successorum infirmare et labefactare jura minime possunt, quicquid quisque in vita de suo fecerit, successores, tamen in plena et integra jura succedunt; transactionem istam non laturus edixi colonis, ut ad veteres consuetudines revertantur, et illis juribus ac modis mihi post Suas Maiestates subsint, quibus fuerunt sub Praepositis priorum temporum; ad quod etiam edocebunt de his Suas Maiestates, cupientes salvam sibi relinqui huiusmodi libertatem ab Uriele habitam. Rev. Dom. Vestram rogo, velit id negotii mei habere apud Suas Maiestates. Esset enim in maximum huius Ecclesiae praepudicium, si sic haec tanta bona alienantur in alienos, et eos quidem plebeos homines, cum et canones sacri et jura omnia Regni Hungariae clament, jus Ecclesiae bonorum non per antecessores successoribus adimi et infringi." Járjon ki részére Dudich öfelségétől "mihi ac jurisdictioni meae, idque illis omnibus et modis", melyekkel alárendelve voltak a régebbi prépostoknak. Dudich kijárta: Verancsics azt írja Sellyéről 1564. szeptember 29-én a znióváraljaiaknak: "Significandum vobis per praesentes nostras duximus hoc Sellyenses oppidanos nostros desisse urgere eam libertatem, quam ab Uriele olim Praeposito acceperant, et subdidisse se nostris juribus, coepisseque etiam veteribus officiis simul ac servitiis nos agnoscere iuxta aequitatem publicam Regni et Sacratissimae Maiestatis mandatum, super hoc ipsum nunc recens impetratum. Azonban l. u. e. levélben ezt is írja: Csáktornay Mátyás "capellanus et substitutus officialis"-a "indebite, male et contra nostram voluntatem fecit, quum nullo pacto volumus vos ab hominibus nostris indebite et inhumaniter tractari." Rövidesen személyesen megyek oda, "conquiescite interim... et aequitatem neutri parti denegabimus. Quandoquidem ut subditos nostros in officio permanere volumus, ita etiam nolumus, ut officiales nostri suum excedant. U. o. 96. M. H. H., II., II. pp. 301, 304.

33) M. H. H., II., II., p. 327.

34) U. o. 50.

35) Levele a dalmát Tranquillus Andronicushoz: "Diocletianus gentilis noster" (M. H. H. II., XXV. Verancsics iratok, X. p. 238.) és az ókori "Illyricis quoque, quos a Salvis nostris non sejungimus." (Fráter György életrajza. M. H. H., II., II., p. 25.) És: "lingua Hungaricae compos sim, quae mihi est accessoria et Illyrica, quae genuina est atque vernacula, a qua quidem plurima sunt mutati tam Hungari, quam Valachi. U. o. p. 120. (Ez lesz majd Ráskay Gergely álláspontja is.)

36) M. H. H., II., II., p. 154.

37) A De situ bevezetésében. (M. H. H., II., II. p. 120.) Szulimán Erdély és Moldva elleni hadjáratáról írva két könyvet, a harmadikban le akarja írni: "situm quoque earum provinciarum, adjecta his necessario Transalpina, de quibus mihi passim dicendum fuit, quo scilicet pacto habeant sese invicem, qui mores gentibus, qui ritus, quae urbes, quae flumina, et id genus reliqua, quemadmodum res postulare videbatur, volui a hoc tertio libro explicare." (l. h.) Ezzel leszögezte az elvet, hogy a történeti - ezuttal hadi - események ismeretéhez minderre szükség van.

M. H. H., II., II., p. 12. - Gazdasági tényezők döntő fontosságára mutat rá a politikai és hadi események alakulásában, mikor beszámol róla, miszerint Szulimán Erdély érc- és terménygazdagsága miatt vágyik a tartomány birtokára, honnan bőségesen elláthatná magát Európa elleni háborúira. (De situ Transsylvaniae, uo., II., II., p. 122., és "De apparatu Joannis, p. 75.) - A tömeg jelentőségére a történetben még nem jött rá, nem az ő műve az az elbeszélés Székesfehérvár kapitulációjáról, mely a tömeg gyávaságát: "metus plurimum" a kevesek bátorsága "virtus paucorum" elnyomójának mondja. (I. h., II., p. 238.)

38) M. H. H., II., II., p. 201. és 218.

39) U. o. p. 21, 22.

40) M. H. H., II., II., p. 275.

41) I. h. p. 102.

42) U. o. p. 277.

43) Zápolyai Szulimán ellen tervezett háborúiról vallja: "nec quispiam credat Joannem regem expeditionem hanc suam aut studio suscitasse aut ex industria dissolvissse, nam illud (suscitasse) necessitate factum, hoc (dissolvissse) casu evenisse, constanter, quoniam interfuimus, testamur." (I. h. p. 114.) Az oknyomozás egyenest célja: Zápolyai 1536-1538. évi hadi készülődéseinél "cognitis ejusdem expeditionis causis facilius ad institutum narrationem devenire", mert nem hinném, hogy ez a rész valóban nem Verancsics Antal műve lenne, hanem csak Mihályé, ahogy Acsády hiszi. (I. m. 21-23.) Vagy Glóvlohoz: hoc modo, his causis Buda intercepta. (M. H. H., II., II., p. 223.)

44) M. H. H., II., II., p. 32.

45) De apparatu. 50- cca. 64. Hogy ez Verancsics, arra l. fentebb.

46) I. h. 155.

47) M. H. H., II., II., pp. 186-223.

48) Péter oláh vajda menekülése (87-8, 95.) a magyar urak Buda elestekor könyörögnek a basáknak (206-208.), Péter beszéde (90.) Kassa lopva való elfoglalása (49).

49) Fráter György életrajza, pp. 20-21.

50) Buda gyászos bukásáért Fráter Györgyöt, Török Bálintot, Werbőczyt és társukat okolja, kik az ország megmaradásának az mit nem kívántanak, mint hogy az ú gonosz bosszuságokat az németeken ki tehessék". (M. H. H., II., III., 197.) Roggen-dorf meg nem tudta szerezni Budát, s ezért így veszté el Budát magyaroktól és mind egész kereszténységtől. "

51) Acsády, i. m. 13.

52) U. o. 9-12.

53) U. o. 54-70.

54) Acsády főképp ezért tartja e "krónikát" több író művének. (i. m. 12-12.)

55) Acsády több író munkájának tartja e művecskét, minthogy azonban felfogás dolgában nem látok különbséget az Acsády szerint különböző részek között, egy "névtelen mű"-ként tárgyalom. Acsády is egyforma felfogásnak jellemzi valamennyi feltételezett íróját. (i. m. 13-14.)

- 56) M. H. H., II., III., p. 64.
- 57) U. o., p. 63.
- 58) U. o., p. 93.
- 59) U. o., p. 96.
- 60) U. o., p. 9.
- 61) U. o., p. 12-13.
- 62) U. o., p. 20. és 22.
- 63) U. o., p. 116. és 119.
- 64) Acsády rámutatott tévedéscire. (i. m. 17.)
- 65) Acsády, i. m. 16. - Kiadva: M. H. H., II., III. (Verancsics munkái II.) p. 5-119.
- 66) Thallóczy L., Csömöri Zay Ferenc. Tört. Életrajzok, I. évf. L. még Acsády, i. m. 18. I. 1. jegyz. Horváth J. is "be nem bizonyított pusztá feltevés"-nek mondja Zay szerzőségét. Reformáció, 127.
- 67) M. H. H., II., III. (Verancsics iratok, III.) 157. és 158.
- 68) Ellenben nem találom nála a keresztény szolidaritás momentumát, Magyarország és a magyar nép európai "védbástya" hivatását, s hogy a magyar ügy keresztény, európai ügy.
- 69) Commentarii, pp. 271-272. A két parancsnokot szerinte is a törökök eskü ellenére megölték.
- 70) Utal egy más hasonló leírásra, de nem az előbbire. Hic describendum, qua inde (?) a civibus arte dimissus est, quod descriptum habes alibi, Et de Strigonio similiter.
- 71) M. H. H., II., II. (Verancsics iratok I.) pp. 244-252.
- 72) U. o. 306.
- 73) M. H. H., II., II. (Verancsics iratok I.) pp. 252-267.

A Verancsics gyűjtemény legsajátságosabb, de legjelentékenyebb darabja

Szerémi György műve

Ha a XV. -XVI. századi magyar történetírást méltán jellemezhetjük azzal, hogy a humanizmus hatása alatt áll, úgy ez alól Szerémi György és az ő "Epistola de perditione regni Hungarorum"-ja feltétlenül kivétel. Ez az író korától elmáradottságában, rettenetes latin stílusában, gondolkodása sekélységében és korlátoztóságában, lendülete nyersségében éppen ellenkezője annak, ami humanista történetíróinkat jellemzi, és ríktóan elűt kortársai: egy Brodarics, egy Oláh Miklós, egy Verancsics Antal, egy Forgách Ferenc íróegyéniségétől, történetírói alkotásaitól. Sőt: egyedül áll az egész magyar történetírásban és messze mögötte marad középkori ún. krónikásainknak is. Mégis, a történetírás történetének behatóan kell vele foglalkoznia, nemcsak mert munkája kortörténeti részében igen előrelátó és kényes kritika mellett nagyértékű forrásnak is használható, nemcsak mert Epistolája igen jelentős teljesítmény, hanem mert Szerémi - elég paradoxon - több tekintetben új utakon jár a magyar történetírásban, s egy új történetírási műfaj egyik első művelője lett azzal, hogy saját kora történetét írta meg, személyes élményei keretében, önálló műként, csupán egy rövid és zagyva visszapillantással a megelőző századra: Mátyás korára. (1456-tól kezdve.) Szerémi uttörőnek nevezhető, mert Brodarics kezdeményezését, mely csupán egyetlen esemény feldolgozása, ha egyáltalán ismerete, követni nem követte, viszont ő utána, a XVI. -XVII. században, a kortörténet műfaja uralkodik a magyar történetírásban. Nem mintha e századok kiváló kortörténetírói talán Szerémit követték volna, - sokkal inkább: ekkor az egész európai történetírás uralkodó műfaja a kortörténetírás -, mégis, ez a sajátságos író, kit kétségtelentül Verancsics felszólítása tett kortörténetíróvá, s kinek Epistolája Verancsics kortörténeti adatgyűjteményének része, Verancsics megbízását egy oly nagy terjedelmű és részletes beszámolóval teljesítette, mely messze kimagaslik a gyűjtemény többi írásai közül, és egészen önálló jelentőségű munka. És - Brodarics monográfiáját megint külön helyezve a magyar XVI. századi kortörténetek között - abban is Szerémi nyitja meg a követő két század magyar történetírásművei sorát, hogy ő az első a magyar történetírók közt, aki a mohácsi katasztrófa és következményeinek hatása alatt pesszimiztikusan ítéli meg a magyarság jelenét és jövőjét, egy Thuróczy Mátyás-kori diadalmámora után.

Ki volt ez a furcsa ember? Életrajza elég világosan áll előttünk saját művéből, csak 1543 után - az Epistola idáig terjed - viselt dolgai derülnek ki más forrásokból. Családi neve nem ismeretes, Szeréminek csak a megye után nevezi magát "György pap" - ahogy Zápolyai udvarában szólították - feltehető szülőfaluja, Kamonc (ma Kamenice) szemben Ujvidékkel, a Duna déli partján feküdt. Születése 1490 tájára tehető. Apjának itt vendégfogadója lehetett, legalábbis apja házában találkozott György dunai nasszadosokkal, kiktől első értesüléseit az akkori hadi-politikai eseményekről szerezhette, s a dunai végvárak, elsősorban Nándorfejérvár multját, benne a Hunyadiakról szóló népies, helyi hagyományokat megismerhette. Itt, a török

veszedelem torkában ébredhetett fel érdeklődése a történet iránt. Első iskoláját szülőföldjén járta ki, iskolamesterének segédét (post magistrum in schola redemptor) Zápolyai később az ő ajánlatára nevezte ki csanádi püspökké. Kétségtelenül hatottak Szerémire a délvidéken oly nagy szerepet játszó franciskánusok is, és Szerémit e délvidéki franciskánus kultúrkör neveltjének kell tartanunk, melyből az obszervánsok krónikája is fakadt. (Erről e krónikát tárgyalva még szólni fogok.) Mert Szerémi sajátos latinsága is bizonyos rokonságot mutat az obszervánsok, igaz, az ővénél mégis sokkal jobb latinságával. S ha az obszerváns krónika finom lelki világu és emelkedett szellemű első írója azzal kezdi művét, hogy rendjük bogumílok és patarénusok között virágzott fel, miként a rózsa tövis és csalán között terem meg, akkor ezt a hasonlatot az ő rendi krónikájukra is átvihetem azzal, hogy az az ő kultúrkörükben termett rózsa, míg György pap Epistolája a tövis és a csalán.¹⁾ Lehetséges, hogy Szerémi korán bejutott a Szerémség uralkodó nagybirtokosának, Corvin Jánosnak ill. özvegyének udvarába, mert rendkívüli részvétellel ír a Corvin család sorsáról, s mikor az özvegy hercegné Békésgyulára huzódott vissza, Török Imre, a Corvin birtokok elfoglalója elől (Szerémi, 43-44.) talán Szerémi is vele mehetett, s úgy jutott el a Kamontól kissé távol eső Gyulára, melynek iskoláját aztán járta. A gyulai iskola elég magas színvonalon állhatott, legalábbis XVI. sz. elején igen sok gyulai diák ment a krakkói egyetemre tovább tanulni. Gyulán Szerémi, úgy látszik, kitűnt szép hangjával, mert "precentor in ecclesia parochialis"-szá lett, és ilyenként énekelt Corvin Erzsébet hercegnő temetésén 1508-ban, majd Corvin János özvegyének temetésén is 1510-ben, kik közül - szerinte - az elsőt Török Imre mérgezte meg, a másodikat második férje, Brandenburgi György őrgróf bántalmazta halálra, Gyuláról, hol valószínűleg 1507-1510-ig tartózkodott, hazajárogatott Kamoncra, innen nézett át az ettől nem messze fekvő Futtakra, hol Török Imre kolostort építtetett, elbeszélgetni - rácul - az építő foglyokkal, kik egyre mondogatták, mi építettünk, de a török megint lerombolja.²⁾ 1514-ben, talán már kevéssel korábban is kerülhetett Szerémi káplánként Perényi Ferencnek, a nagytehetségű, de léha fiatal humanista püspöknek váradi udvarába,³⁾ s itt Váradon élhette át az 1514-es mozgalmat is. 1521-ben Budán bukkan fel Szerémi mint akit itt már udvari körök jól ismernek, s Báthory Endre, a Nándorfejérvár védelmére kirendelt királyi had vezére magával viszi a tervezett háborúba. Szerémi büszkén jegyzi meg, hogy kivonulásukat Mária királyné végignézte a királyi palota ablakából. De mikor Battára értek, megtudták, hogy elkéstek, mert Nándorfejérvár elesett.⁴⁾ A had nagy része eloszlott, az együttmaradt csapatok azonban lementek a végekre. Szerémi ezekkel tartott, s ott Bánffy Jakabnak, a királyi csapatok egyik vezérének lett udvari káplánja, valószínűleg 1521. októberétől 1522. márciusáig. Ezt az urát Szerémi szerethette, mert szokatlan kegyelettel szól róla mint jó katonáról, ki megfizette hadinépének havipénzét, (lunatio vagy pecunia mensionaria) (Szerémi szempont!) s még azt sem állítja róla, hogy megölt vagy megöletett valakit, nem nevezi még latornak sem, sőt éppen azt hirdeti, hogy őt mérgeztette meg riválisa, Báthory István.⁵⁾ (Szeréminél béke idején sem hal meg egy magyar ur sem természetes halállal!) Miután Bánffy-tól megvált, sikerült bejutnia a királyi udvarba. 1523 tavaszán már mint udvari káplán látogatja meg Tomori Pált Esztergomban, kolostori visszavonultságában, ő hozva meg neki bácsi érsekké és délvidéki kapitánnyá történt kinevezését. Szerémi ekkor nem sokáig maradt Budán mint II. Lajos káplánja, úgy látszik, az udvarban nem nézték őt jó szemmel, s ő sem érezhette magát jól Mária királyné művelt környezetében, a királynét legalábbis gyűlölte és minősíthetetlenül szidalmazta. Aradra ment tehát kánonoknak, s ezt a javadalmat viselhette 1523-1524-ben. (Igaz, az akkor nem kötelezett a javadalom székhelyén való tartózkodásra.) 1526-ban azonban már ismét királyi

káplán, elindult Lajos királlyal a Moháccsal végződött hadjáratba, de csak két hétig maradt a királyi seregnél, aztán jobbnak látta visszamenni Budára. A katasztrófa után is itt maradt, nem követte sem az udvart, sem káplántársait, kik Alamizsnás Szent János ereklyéit magukkal vive, Pozsonyba menekültek. Szerémi átélte Szulmán bevonulását Budára, honnan csak késő ősszel távozott. Először Kassára ment, (október 10.) majd Tokajba az október 14-re Zápolyaiék által oda egybehívott országgyűlésre. Itt történt meg az életére sorsdöntő találkozás Zápolyaival. Zápolyai káplánjává fogadta, s ebben aztán Szerémi megtalálta a neki megfelelő urat, Zápolyai pedig - úgy látszik - a neki megfelelő káplánt. Szerémi elkísérte Zápolyait Budára, majd székesfejérvári koronázására is, melynek érdekes, de ahhoz a fennkölt cselekményhez nem méltó leírását is adta. Innen Budára, onnan Esztergomba ment királyával. Kimutathatólag csak egyszer akart Zápolyaitól átpártolni I. Ferdinándhoz: 1527. március 12-én,⁶⁾ de egyházi javadalom reményében, melyet azonban nem kapott meg. Megmaradt Zápolyai mellett.⁷⁾ Szerémi lelkületére és modorára jellemző, hogy feljegyzésre méltónak tartja az olyan jelentéktelen esetet is, hogy egy ízben összeverekedett a gyűlölött Perényi Péter egyik udvari káplánjával, Zápolyai, Perényi Péter és az egész budai udvar nagy mulatságára, amihez diadallal hozzátesszi: én maradtam felül - Isten segítségével! Zápolyai-pártisága nem befolyásolta Zápolyai személyének és politikájának megítélésében. Nyíltan árulónak nevezi urát, ki már Mohács, sőt Nándorfejérvár bukása (1521.) előtt összeköttetésben állott a törökkel, s kétszer is kifejtí, hogy II. Lajost az ő öccse, György ölte meg a mohácsi csatát követő éjjelen. Mégis nagyon vonzódott hozzá, s mellette maradt ennek haláláig. Mikor Zápolyainak I. Ferdinánd elől menekülnie kellett, Szerémi követte őt, kíséretében hagyva el Budát 1527. augusztus 15-én. De azután elvált tőle és szeptember 27-e óta külön utakon járt, elveszett új subáját kereste(!), azt szerencsésen megtalálva Kassára ment, hol hangulatot igyekezett teremteni Zápolyai mellett. Az I. Ferdinándot követő polgárság ellenséges magatartása miatt azonban menekülnie kellett Kassáról. Rövidebb bolyongás után december 27-én Boldogkőre ért, itt megismerkedett Dévai Biró Mátyással, a magyarországi reformáció későbbi előharcosával, de ekkor még buzgó katolikus pappal.⁸⁾ Zápolyai ezalatt Debrecenben tartózkodott, ide tért vissza hozzá 1528. január 19-én Szerémi. Zápolyai és udvara épp nagymisén voltak, s mikor "György pap" belépett a templomba, mindnyájan elmosolyodtak. Szerémi valami "udvari mulattató" lehetett Zápolyai mellett, kit ez azonban kémkedésre is felhasznált. Követte Zápolyait ennek szerencsétlen hadiutjára is, mely a szinai vereséggel és Zápolyai Lengyelországba menekülésével végződött. A szinai csatába maga is beleelegyedett. Miután általános feloldozásban részesítette az egyházi átokkal sújtott Zápolyai katonáit, s tőlük szent alamizsnaként 10 forintot összegyűjtött - maga is kardot kötött abban a reményben, hogy itt is valami zsákmányt tud szerezni (predam rapere, ahogy magát kifejezi) mint annak idején Tokajnál egy jól felszerelt lovat. De csalódott, a csata Zápolyai vereségével végződött, és Szerémitől még azt is elvették, ami je volt: a 10 forintot, a bizonyos új subát, kardját stb. Jólelkű paptársaknál bujdokolt egy ideig, majd az őt üldöző kassaiak elől Ungvárra szökött, s onnan Lengyelországba, Tarnowba, a már április elején odamenekült Zápolyaihoz. Itt hivatását teljesíthette: gyóntatta Zápolyai katonáit, kiket mint törökkel cimboráló és kiközösített vezér (Zápolyai) cinkosait más pap nem akart feloldozni. Tarnowban a magyar emigránsok "vigan voltak" 8 hónapig, csak Werbőczy busult, sirdogált folytonosan a templomban, csak őt gyötörte a honvágy és javai elvesztése. Szerémi Tarnowból a czenstochaui csodatévhelyre tett zarándokutjának egy állomásán Sarkiban egy plébánostól hallotta először a rémmesét, hogy II. Lajost Zápolyai György ölte meg. Tarnowból 1528. október 10-e táján indult vissza a Zápo-

lyai emigráció Magyarország felé, és Debrecenben, Makón, Temesváron, Lippán keresztül Mohácsra, az 1529. augusztus 19-i hódolásra Szulimán elé. Szerémi mindenütt Zápolyai mellett van, vele jött fel Mohácsról Budára is, hol Zápolyai törökök általi inthronizációját is végignézte. Ezután 3 évig Budán maradt, miközben átélte az 1530. november-decemberi ostromot, látta 1529-ben a Bécs alól kudarcral visszavonuló török hadakat, ott volt 1532-ben Zápolyai táborában, mikor ez Grittiivel együtt a török Bécs ellen indított, de Kőszegnél elakadt akciója segítségével Esztergomot fogta ostrom alá, de sikert nem tudott elérni. 1533-ban Zápolyai Temesvárra vonul vissza, hogy közelében legyen török pátronusának, Szerémit bizalmas híradóként Budán hagyva. Szerémi azonban nem mert ott maradni a Ferdinándnak hódoló városban, s ura után szökött Temesvárra, s csak ennek kíséretében tért vissza Budára, ez év karácsonyán. Itt élte át a Laszky-féle összeesküvést 1534-ben, és itt a magyar történetnek Mohács után leggyászosabb és legsúlyosabb következményekkel járó katasztrófáját: Buda török kézre jutását 1541. augusztus 29-én. Zápolyai halálakor, úgy látszik, Szerémi nem volt mellette, valószínű, hogy ekkor is Budán tartózkodott. További életkörülményeiről - minthogy Epistolája 1543-mal befejeződik - csak annyit tudunk, hogy feltehetőleg követte Izabellát és Fráter Györgyöt a gyulafejérvári udvarba. Bizonyos viszont az, hogy 1548-ban a bécsi egyetem magyar hallgatói között szerepel egy Georgius Sirmiensis, quondam capellanus Ludovici regis in regione Budensi,⁹⁾ ami csak az Epistola írójára vonatkozhatik, ki Bécsben jobbnak látta Zápolyai melletti káplánkodását elhallgatni. Itt csak rövid ideig tartózkodhatott, mert ugyanez 1548. év szeptember 5-én már Fráter György megbízásából Konstantinápolyban járt, s az utat a portáig rövid időközökben még négyszer megismételte, utoljára 1549. szeptemberében. Erről a diplomáciai működéséről a brassói városi számadáskönyvek tájékoztatnak.¹⁰⁾ A Szerémi név még egyszer felbukkan 1558-ban, mikor is az esztergomi kanonokok között felsorolják egy Szerémi György, aki azonos lehet az Epistola írójával.¹¹⁾

Szerémi Epistolájának megírását az ő történetírója, Erdélyi László Zápolyai halála és Szerémi feltehető bécsi diákoskodása közé teszi, pontosabban az 1546-1547. évekre.¹²⁾ Életének e későbbi szakában léphetett Verancsiccsal is oly közeli kapcsolatba, hogy tőle ily megbízást kaphatott, s művét neki ajánlhatta. Igaz, ez pusztán feltevés, mely csak akkor állhat meg, ha az Epistola utolsó lapján az "Anthonius prepositus... dragusien" szavak közül a "dragusien" szót helyesen javította "Transilvan"-ra az az egykoru kéz, mely az egész kéziratot átkorrigálta.¹³⁾ Nem annyira ebből az ajánlásból, mint inkább abból a körülményből, hogy Szerémi egyetlen fennmaradt kézírata a XVII. század elején még a Verancsiccs gyűjteménybe tartozott és Verancsiccs Faustus, Antalnak unokaöccse írta rá a címet is, Acsády helyesen következtet arra, hogy Szerémi Verancsiccs Antal történeti adatgyűjtői közé tartozott, s Epistolája ennek tervezett nagy történeti munkájához készült adalék.¹⁴⁾ Szerémi műve egyetlen kézírata a velencei, Ausztria és Magyarország között 1932-ben kötött egyezmény alapján 1933 óta Budapesten, a M. N. Múzeum Orsz. Széchényi Könyvtára kézírattárában Fol. Lat. 402. sz. alatt őriztetik. Addig Bécsben a National-(Hof)Bibliothekben volt. Ez valószínűleg autográf, Wenzel legalábbis annak tartja.¹⁵⁾ Valószínű az is, hogy nem Szerémi munkája a kézirat utolsó lapján olvasható "De morte Ludovici regis epistola flebilis", (403-404.) mely részletes megisméltése annak a gyilkossági mesének, melyet Szerémi szövegében az 1526. évnél elmondott. Erdélyi és Wenzel szerint e második Epistola szerzője Thatai Miklós, II. Lajos egy másik káplánja, kit Zápolyai még egy másik káplánnal a szerencsétlen ifjú király holttestének felkutatására küldött volna.¹⁶⁾ Szerémi művét Verancsiccs Antal kéziratgyűjteményében a hírhedt Márnavich Tomkó János, a Szilveszter bulla hamisítója még

felhasználta,¹⁷⁾ azután azonban feledésbe merült, míg a múlt század elején Gévay Antal a Tudománytár 1840. évfolyamában¹⁸⁾ pár részletet közölt belőle, Jászay Pál pedig a "Magyar nemzet napjai a mohácsi vész után, Pest, 1846. c. kitűnő művében forrásként felhasználta, mivel annyira felkeltette a magyar történetkutatás érdeklődését, hogy a rossz kéziratban fennmaradt mű használhatóvá tétele végett a M. Tud. Akadémia történelmi bizottsága a Monumenta Hungariae Historica II. (Irók) Osztályának legelső kötetében Szerémi Epistoláját közzétette Wenzel Gusztáv puszta szövegkiadásában, de igen jó bevezetésével. (1875.)

Szerémi Epistolája lényegében "aliqua historiák" sorozata "de perditione Hungariae" és "de principibus et prelatibus Hungarorum", ahogy előszavában tárgyát és célját maga kijelöli. Vagyis levél Magyarország bukásáról és egyes főemberekről. Kezdi Cillei Ulrik meggyilkolásával, nyilván ez a legrégebb országos fontosságú esemény, melyet szerémségi szűkebb hazájában parasztoktól, meg nándorfejevári és más határőrző katonáktól hallott. Ezután előadja Hunyadi László kivégeztetését, Mátyásról azt a keveset, amit tud, amihez Corvin Jánosnak, fiainak, lányának, özvegyének kiirtását csatolja. Említettük életrajzában, hogy a Corvinok udvarába tartozhatott. Következik Bakócz Tamás meséje: ennek pápai ambíciót meghírsulta után a konstantinápolyi patriarchátus megszerzésére irányuló erőfeszítése, evégre tervezett keresztes háborúja kapcsán a Dózsa-lázadás, Ettől kezdve Szerémi az országos események keretében folytatja meséjét, mely innen már nem merül ki többé egyes urak életéből kiemelt mozzanatok elbeszélésében. Most - különösen II. Ulászló, ahogy ő mondja László Kázmér halála után - az országgyűléseké a szó (71), melyek főtárgya Báthory és Werbőczy versengése a nádorságért. Megemlíti a lutheri tanok beáramlását is - 1518-hoz, vagy 1521-hez, nem világos - majd Nándorfejevár elvesztését, ennek előzményeit pedig Zápolyai és Móré László közt az Ujlaky Lőrinc örökségén kirobbant végzetes viszályt, hol Zápolyai vesztes maradván a törökkel lép összeköttetésbe, nem vesz részt Nándorfejevár védelmében, amiért a töröktől a Szörémséget kapta volna jutalmul. (78-103.) Ebbe az ármányba beleszóvi Szerémi Bánffy Jakabnak, az ő első dominusának megmérgeztetését is - az ő fantáziájában - Báthory István által. A következő részlet Tomori Pálról szól, közben megint országgyűlések szerepelnek. Ezután Mohács története következik, (114-125), ennek leírásába is megint sok-sok ember sorsát fonja be írónk. II. Lajos halála után kezdődik Szerémi Zápolyai-története, mely (125-354) egész művének körülbelül felét teszi ki. Itt Szerémi mint szemtanu beszél, s az ő személyes viselt dolgait éppoly részletesen mondja el, mint a Zápolyaival történeteket. Ide is beleszóvi sok más történelmi szereplő egyéni sorsát is: "Iván cárát", Czibak Imrét, Török Bálintét, Perényi Péterét, Werbőczy Istvánét és fiát Imrét, a derék jó katonáét, Grittiét, Laszkiét stb. stb. Megható a két Ártándy kivégeztetésének elbeszélése. De mindennekelett kiemelkedik ebből a részből Budavár sorsa, ennek sokszoros ostroma, majd bukása. Hozzátehetjük, Szerémi írja le először magyar történelmi műben a Buda-Pesth nevet. (105. és 129.) Zápolyai halála után következik az Epistola záró része: Buda, Pécs, Székesfejevár és Esztergom veszte. Ez Szerémi Epistolájának felépítése.

Már említettem, hogy Szerémi Verancsicsnak dolgozott, neki küldte meg, talán hozzá is intézte Epistoláját. De ez csak külső indítéka lehetett az ő történetírásának. Voltak benső, legszemélyesebb, érzelmi ösztönzései is. Saját szavai szerint az a fájdalom, melyet ő édes szülőhazája végromlásán érzett, mely végromlást ő gyermekkorra óta előrelátott, meg is jósolt, nagyoknak és kicsinyeknek, keltette fel benne az elhatározást, hogy mindezt megírja. Tehát önzetlen hazafiúi érzelmek, de meg ritka önérzet, sőt elbizakodottság is: állítólagos jósiásainak állítólagos beiga-

zolódása (ő megmondta, ő előrelátta), készíti a történetírásra, vagyis érzelmi, tehát inkább szépirodalmi és publicistai indítékok, nem tudományosak. Ebben is eltér az eddig megismert magyar történetíróktól. De tagadhatatlanul az az ő mindenbe belebeszélése és nagy közlési vágya, s hozzátehetjük, nem mindennapi elbeszélő készsége, a mult eseményeket megjelenítő tehetsége, mind arra ösztökélték, hogy tollat fogjon. Amit az 1521 előtti időkről mesél el visszafelé, egész 1456-ig, az nem más, mint helyes történeti tényekre ráfont, főképp a Szerémségben közkezen forgó mende-monda, Szerémi egyéni élményei keretében adja elő kortörténetét, helyesebben sok-sok mondanivalóját azokról a sorsdöntő eseményekről, melyeket átélt. Mert Szerémi saját élményei, tapasztalatai mellett a népi mende-mondák szolgálnak legfőbb forrásul, de meg különös előszeretettel jegyez fel udvari pletykákat: a királyi és főúri, főpapi udvarokban az alkalmazottak, cselédség között állandóan terjesztett híreket, véleményeket, szóbeszédet. Mindenkiel összeismerkedik, mindenhová befurakodik, mindenkit kikérdez. Már gyermekkorában faggatja a kamonci nászadosokat, a törökök rác foglyait, később a magyarországi megszálló török katonákat, de a magyar nagyurakat, két királyt is, külföldön papokat stb., és mindent elhisz, ami izlésének, lélkületének megfelel. Miután előadta az egyetlen szemtanú, Czetriz Ulrik királyi kamarás bizonyára megbízható adatai szerint a "pauper rex Ludovicus" halálát, s egyszer már előbb is megemlítette, hogy "Ludovicus rex pauper in paludem casum dederat,"¹⁹⁾ mindjárt hozzáfűzi a mesét, hogy Lajos királyt Zápolyai György szurta le bosszúból, amiért a Zápolyaiakat megfosztotta Ujlaky Lőrinc örökségétől. Ő ezt a gyilkossági mesét hiszi el, melyet külföldön hallott először: 1528 nyarán czenstochaui zarándoklata alatt Sarkiban, egy lengyel plébánostól,²⁰⁾ s melyet Epistolájában egy magyar katonával mondhat el, ki ezt csak Zápolyai halála után merte volna felfedni.²¹⁾ Ahogy pedig Cillei Ulrik meggyilkolását elmeséli, az azt illusztrálja, hogy egy történeti tényt hogyan fon körül a népezuttal a Nándorfejérvár körül lakó nép - az ő mende-mondáival. Szintugy Mátyás haláláról szólva lényegében helyesen - Bonfininak megfelelően - mondja el Mátyás betegségének lefolyását, de halálát már az összecsukvó Zápolyai István, az ő Jánosának apja háromévi cseh kardjának tulajdonítja. E tett lélektani megokolása: egyes magyar urak, köztük a homo novissimus Zápolyai István már unták Mátyás örökös háboruit, ezért eltették királyukat láb alól, aztán meg elterjesztették, hogy mérgezett fűgétől halt meg.²²⁾ És így megy ez végig Szerémi egész Epistoláján. De Szerémi Isten hangját véli kihallani ezekből a népi mende-mondákból, történeti eseményekhez fűzött népi oktatásokból, ítélezésekből, a paraszti közvéleményből, minél babonásabb és valószínűtlenebb, annál inkább. Mert kétségtelen ugyan, hogy előadásának gerincét a tények alkotják: az események, ahogy valóban történtek, s amit mond, annak mindig van valami történeti magva, de ezekhez a tényekhez hozzácsatol mindenféle ferdítéseket, pusztá kitalálásokat, de még csodás és főképp babonás meséket, magyarázatokat, motivációkat is, amiket éppugy feljegyzésre érdemesnek tart, mint a tényeket. Szerinte az is "történet", amit a megtörténtekekről, történekekről beszélnek,²³⁾ és ez is beletartozik a történetírásba! És ez Szerémi módszerének, történetiszemléletének és történetirói egyéniségének legbelsőbb lényege. De ebben benne rejlik a közvélemény jelentőségének - bár tudatalatti - felismerése. És: a történetkutatói módszer ily tudatalatti felismerésekkel is képződik tudományos módszerré. Eléggé világos vallomás a Zápolyai koronázásához fűzött következő kommentárja: Mikor is a szent korona Zápolyai fején oldalra billen, a nép suttogni kezdett: nem méltó rá, mert beszennyezte kezét a keresztesek vérével" (Szerémi mindig kereszteseknek nevezi Dózsa népét), "és megcsalta őket, noha hitét adta nekik, és az erdélyi székelyekével is". És igazat mondtak. Némelyek azt mondták,

hogy nem azért, hanem mert kicsi a feje". (Ismeretes, hogy a szent koronát ki kell a koronázásokra párnázni.) "És közben felkenték, de a "Communitas" ezt mesélte, mert, fratres karissimi, vox populi, vox Dei.²⁴⁾ Irott forrásokat Szerémi aligha használt, nem használta a régi magyar krónikákat sem, pl. Thuróczyt. Azt sem tudjuk, hogy ismerte-e egyáltalán ezeket. Az a pár szó, amit Szent Istvánról mond: "patronus et apostolus noster", ez ugyan így, a ma ismert krónikák közül megvan a Knauz-féle krónika 1561. évi zágrábi kéziratában, de ez nem több, mint amit a legkisebb képzettségű magyar egyházi férfi is Szent Istvánról tudhatott, ehhez nem kellett irott forrás. Stílárís hasonlóságok ugyan akadnak magyar krónikáink és Szerémi írása között. Így Szerémi is "Scythica gens Hungara"-ról szól, vagy használja a sokat említett: "multi confluebant ad eum"²⁵⁾ vagy "vix evaserunt", vagy "magna strages facta est" frázisokat, és ezek a megfelelések bizonyára még sokszorozhatók lehetnének. De lehetnek ezek éppúgy véletlenek is, hiszen bibliai idézetek. És Szerémi csak egy "cronica mundi" említ fel, mely Mátyás halálát pleuritisnek és nem gyilkosságnak tulajdonítja.²⁶⁾ Szerémi természetesen a gyilkosság mellett dönt.

Pedig nem lehet mondani, hogy ne lett volna kritikai érzéke; persze ez alatt nem kortársainak, meséje szereplőinek ócsárlását értem, amivel Szerémi nem tud betelni, hanem forrásai, értesülései komoly megrostálását. Olykor erősítgeti, hogy ezt meg azt saját szemével látta, fülével hallotta.²⁷⁾ Néha forrását is megnevezi: Sarkiban egy plébánostól hallottam, hogy II. Lajos Zápolyai György áldozata. Vagy Bodó Ferenc elfogatásakor Török Bálint által: Et sic intellexi et audivi a millite Hungaro super cenam apud plebanum Hece... quod verum fuerat postea.²⁸⁾ Zápolyai egy igen diplomáciátlan elszólásához a török követ előtt, hogy a magyarok nem bíznak a törökben és őbenne sem, mert a törökkel tart.²⁹⁾ Szerémi hozzáteszi: Et hec verba ego audiveram. Olykor megjegyzi, igaz alig egy-kétszer - hogy valamely adata "igaz-e vagy sem nem tudom, de így beszéltek."³⁰⁾ Mert - mint mondtam - nem tudja, talán nem is akarja megkülönböztetni a valóságot a ferdtéstől, vagy kitalálástól és nem tudja különválasztani a fontosat a lényegtelenétől. Így gátolás nélkül sorolja fel egymás mellé a következő eseményeket: 1527 végén Zápolyai menekül I. Ferdinánd elől: Et jam rex Johannes de Thasnád ad Debrecen equitasset, et a contra Ferdinandus in Buda residebat. Dum Ego in Cassovia residebam.³¹⁾ Tokaj elestét és ehhez fűzött kirohanását a magyar királyok és főurak ellen, kik a kegyuri jog révén elfoglalják az egyházak birtokait, ahogy Tokajt is Zápolyai István, az ő Jánosának apja elfoglalta a szerencsi kolostortól,³²⁾ ezt a Zápolyai szempontjából fontos hadi eseményt beleszövi abba a neki fontos eseménybe, hogy hogyan szerezte vissza, ő, Szerémi káplán, elveszett rókaprémis új subáját.³³⁾ A magyar királyok nem tartják meg a törvényeket, emeli a vádat, és a magyar optimatészek között is csak egy volt, ki "non erat particeps ecclesiastica heres (!). Et ego cumque inveneram subam meam"...³⁴⁾ Vagyis mint említettem, egyéni élményei keretében mondja el kortörténetét, vagy legalábbis egyéni viszontagságait beleszövi az országos eseményekbe, s azoknak egyforma jelentőséget tulajdonít.³⁵⁾

Kétségtelen, hogy Szerémi kereste az események összefüggését és okait, s volt érzéke a lélektani motiváció iránt is. Csak éppen nem látott eleget, és ítélőképessége volt körülhatárolt és sekélyes ahhoz, hogy helyes képét alkothassa meg embereknek és eseményeknek. Keresi főproblémájának: Magyarország végromlásának okát is, s ezt két mozzanatban látja meg, melyek aztán végigvonulva egész művében, annak kettős alap gondolatát adják: az egyik, hogy Zápolyai és egyes előbbi királyok meg a magyar főurak annyit károsították a magyar egyházat, kolostorokat, hogy ezen bűneik büntetésére Isten Magyarországra küldte a törököt, és Szulimán tudatában is van annak, hogy neki kell a magyarokat megbüntetnie, amiért ezek a magyar

katholikus egyház kincseit hadi célokra - a török elleni és kereszténység védelmére vivott harcaik céljaira - felhasználták. Hogy a török hódoltság Isten büntetése a magyarok bűneiért, az nem Szerémi kitalálása. Ezt vallja - művelt humanista formában leveleiben Brodarics is, az egész ország és a többi keresztény ország közvéleménye is. Még egy Luther és egy Melanchton is úgy véli, hogy a katolikusok bűneit bünteti Isten a török hódítással. Székesfejérvár lutheránus polgársága viszont - Szerémi szerint - a hét szentség megtagadását ismeri be bűnéül, amiért 1543-ban oly szörnyűségeket kellett a töröktől elszenvednie. Szerémiből azonban a boldogulását egyházi javadalmakban kereső ember is beszél, aki az egyházi vagyon csökkenésében a maga anyagi egzisztenciája lehetőségeit látja kisebbedni.

Magyarország romlásának másik okozója Szerémi szerint - s ez Epistolájának másik alap gondolata - az, hogy a magyar urak nem támogatták Zápolyait, mint Szerémi magát kifejezi: az ő hitelenségük. Ez már egészen realiztikus motiváció: a történetet emberfeletti, túlvilági tényezők kikapcsolásával tisztán földi, emberi okokra visszavezető gondolkodás következtetése.

Ez a két gondolat, ha nem is valami következetesen felépítve, de minduntalan fel-felbukkan Szerémi egész előadásán. Ezekhez Epistolája harmadik alap gondolatául bátran hozzátehetjük Szerémi abbeli meggyőződését, hogy a magyar nép, a parasztság, kézművesség jobban átérzi Magyarország veszedelmét, s jobban szíven viseli az ország és az összereszténység (Európa) sorsát, mint az urak. A paraszt, az alsó népréteg politikai ösztöne tehát helyesebb, biztosabb, lelkiismerete erősebb azokénál. E meggyőződése kialakulására bizonyára hatott a százados európai köztudat: a már a huszita háborúk óta fellángoló néphit, - most már irásos és nyomtatott népi irodalmi lecsapódásokban, jóslásokban is - hogy a szegény ember, a romlatlan kisember hivatott a romlott világ megjavítására, mégpedig erőszakos eszközökkel. A nagy német parasztháborúkban is szerepet játszottak ezek a jelszavak, de azután eltűnnek. Mégis, Szerémi előtt e meglehetősen kiterjedt, s az ő izlésének és gondolkodásának megfelelő fantasztikus jóslásokkal alátámasztott tanok kétségtelenül nem voltak ismeretlenek.³⁶⁾ Szerémi tehát a legegényibb meggyőződésében is korának gyermeke. Ez általános okkeresés mellett Szerémi a részletekben is kutatja az események okait, szereplői lelki és gondolati, akarati indítékait, ez okokat rendszerint igen kicsinyes, sokszor rut motivumokban, indulatokban, gondolatokban találva meg. Többnyire a kapzsiság, hatalomvágy, személyes sérelem, sértett hiúság azok a motívumok, melyek Szerémi szereplőit cselekvésre bírják. Hogy egyes urak pártváltoztatása személyes sérelmekre vezethető vissza, abban bizonyára van valami igazság. De kissé túlságosan triviális, alárendelt udvari alkalmazott pletyka-megokolás, hogy Várdai Pál esztergomi érsek egy izlésének nem megfelelő étrendű ebéd miatt lépett át Zápolyaitól I. Ferdinándhoz.³⁷⁾ És az is túlzás, hogy Török Bálint Iván "cár" legyőzése után azért tért volna vissza I. Ferdinándhoz, mert szégyelte, hogy ő dicsekedett a "cár" megölésével, pedig kitudódott, hogy Cibak volt az igazi győztes, a "cárt" magát pedig egy paraszt-ember sebesítette meg halálosan, Török már csak a haldokló fejét vágta le és küldte el Zápolyaihoz.³⁸⁾ Azért azt sem lehet mondani, hogy Szerémi a magyar urakban egyáltalán ne látta volna meg az önzetlenebb, bölcsebb, nemesebb indítékokat is. I. Ferdinánd követelt, kik a mohácsi tragédia utáni királyválasztás elhalasztását kívánják, a Zápolya-párti urak azzal utasítják el, hogy az ellenség mindennap és minden órában fenyeget minket, (nos habemus hostem omni die et omni hora), mi nem halogathatunk, hanem szükségünk van királyra.³⁹⁾ És felismerhetni vél az események okai között igen ésszerűket és valószínűket is, Magyarország romlásának okai közt pl. egy Magyarországot aláaknázó török kémhálózatot, s kémeket bizonyára helyesen látott a

Buda és Konstantinápoly között kereskedő budai zsidókban, a kevei rácokban, de egy brassói kereskedőben is, s az is igaz lehet, hogy a rác kémek közül az egyik, egy raguzai, cégtábláját azért nem függesztette ki Budán, hogy magára ne vonja a figyelmet. De kémeknek és árulóknak nevezi a budai Szent János minorita kolostor boszniai szerzeteseit is, kik inkább törökül beszélnek, semmint szlávul. Mindebben semmi lehetetlenség nincsen. Az azonban a mesék birodalmába tartozik, hogy ebben a kolostorban török basák, sőt a szultán is megszállt volna, hogy egy urnapi körmenet alkalmával kikémlelhesse Buda várát.⁴⁰⁾ De lehet az is, hogy Szerémi valami okból haragudott a budai minoritákra. És észreveszi Szerémi - a papi ember - Dózsa és népe nemes felbuzdulását a keresztes háborúra!, és Zokoli András temesvári parancsnok színtoly nemesen férfias állásfoglalását Zápolyai követivel szemben.⁴¹⁾ Aztán meg, Zápolyai fogadkozik, hogy megtéríti a törököt! A koronázó főpapok meg azt kötik Zápolyai lelkére a koronázás végén, a békecsók közben, hogy *Maiestas tua protegat et defendat Regnum Hungarie et totam Christianitatem!*⁴²⁾ És ugy látja, hogy a török hadi dicsőségért harcol.

E reális, földi, emberi történetformáló tényezők mellett mégiscsak Isten a legfőbb történetformáló erő. Ebbel is elválík humanista történetíró kortársaitól. Ez az ő egész lelkének, gondolkodásának, érzelmvilágának gerince. (Majd Decsynél találkozzunk csak az övéhez hasonló intranzigens felfogással.) Így lesz nála a török Isten eszköze a magyarok bünei büntetésére. Isten célja ugyanis az emberrel: jó utra vezérelni azt, még az oly súlyos büntetések árán is, mint a török megszállás. Viszont Isten segíti is az embert földi céljai elérésében is, amibe azonban az ördög is beleavatkozik. Mohács után, mondja Szerémi, a budapesti nép úgy várta "János vajdát" - Zápolyait - mint a messiást, de az nem mozdul, nem tudom, teszi hozzá, Isten rendeléséből, vagy az ördögéből.⁴³⁾

Szerémi egyéniségében a modern történetírás általában a műveletlenséget emeli ki legjobban. Pedig Szerémi nem volt iskolázatlan ember, - a kamonci iskolát Verancsics híresnek nevezte (i. h. 293.) litterariis ludis celebratum, - korának - igaz már elavultán középkorias - scholasztikus-theologiai tudományában nem volt járatlan, és volt némi fogalma az akkori műveltségen uralkodó klasszikus római irodalomról. Ez sem lehetett azonban több, mint bármely kisebb képzettségű középkorvégi papnak. Itt-ott felbukkan triviális sorai között egy-egy terminus, melyet scholasztikus-theologiai tanulmányokból hozhatott magával, ha nem is alkalmazza őket valami szerencsésen. Ilyenek: *Causa efficiens* - pl. Gritti a "*causa efficiens*" Cibak meggyilkoltatásának.⁴⁴⁾ Cibak meg a Gritti leleplező hírek "*causa efficiens*"-l, sőt Szerémi azzal dicsekszik, hogy egyszer Cibaknak szemébe mondta volna: "*vestra dominatio, est causa efficiens, quod regem Joannem non vis, ut esset rex Joannes Hungarie.*" (Mondatszerkezet!)⁴⁵⁾ Hogy a "*liberum arbitrium*" terminusa, meg a "*sophistica*" műszó is előfordulnak Szeréminél (előbbi 332., utóbbi 326.), az kisebb jelentőségű. Azonban már behatóbb scholasztikus tanulmányokra vall: a scholasztika logikai bizonyítási módszerének ismeretére, ahogy mentegeti magát, Zápolyai parancsára, miszerint miért hallgatta meg az egyházi átokkal sújtott Zápolyai katonáinak gyónását. Mintha valamely XIII. -XIV. századi scholasztikus traktust olvasnánk: "*Et precepit rex, ut confessionem audiam. Hic jam queritur: utrum potuissem eos aut non. (1). Potuissem, quia eodem tempore non erant plenarie Lutheriani. (2). Et post decessum Ludouici regis Joannes vaiuoda erat unctus in regem Hungari(i). Tercio, quod iustum bellum (h) abimus, quia publice non prebebat se cum cesare Turcarum adhuc. Quarto, scriptum est, quicumque Vult ad baptismum (vel) confessiones, non potest sese denegare S. Mater Ecclesia benevolent; quia non est distincio inter Grecos et Judeos; quicumque vult venire ad reconciliacionem*

anime sue per penitenciam. Qula ait D. Augustinus: "O homo, non possum te salvare sine te, attamen creavi sine te."⁴⁶⁾ Et preparavi me ipsum ad audiendum confitentes inter quos discernavi inter lepram et sine lepram (!) id est in mortali peccato et in veniale peccato, in qua vivere et in vivere minima. Et quinto, quod sacerdotali continencie sacra appositus eram, et sic de singulis.⁴⁷⁾ A koronázásról, illetőleg a királyi hatalom jogalapjáról alkotott véleménye is bizonyos egyházjogi és államelméleti ismeret-rudimentumokat tételez fel. Mi teszi Szerémi felfogásában az uralmat törvényessé? "Deus altissimus constituet principem et per sacerdos (!) debet ungere"(!), és előbb a kassaiakkal pörlekedve Zápolyai érdekében: "Deus facit principem, de Dei donum est, ei, et episcopi unxerunt eum, non vos Cassovienses, ergo contra voluntatem Dei nemo potest resistere."⁴⁸⁾ Ismeretesek a középkori államelméletek a királyi hatalom eredetéről, ismeretesek a kuriának a világi fejedelmekkel, különösen a német és francia királyokkal vívott küzdelmei, melyekhez mindkét oldalról segédeszközzül felhasználták, vagy egyenest iratták ezen elméletekről szóló traktátusokat. Szerémitől nem kívánhatjuk ez óriásira nőtt anyagnak még csak felületes ismeretét sem. Tény azonban, hogy ő e primitív okoskodásával mikor a Ferdinánd párti kassaiaknak Zápolyai legitimitását próbálja bizonyítani, a legszélső kuriális álláspontot képviseli, melyben a király kreálásnál semmiféle világi tényezőnek: sem az uralkodók öröklési jogának, sem az alattvalók választási jogának nincs szerepe. A kétes legitimitású és zavaros körülmények között trónrajutott uralkodóknak az egyházi felavatás mindig is igen jó eszköz volt trónrajutásuk törvényesítéséhez. Ilyen a Zápolyaié is, és igen valószínű, hogy Szerémi ezért vallja ezt a szélsőséges elméletet. Mert kétségtelen, hogy valamit hallhatott, tanulhatott az egyházjogból is, hiszen Magyarországon sokkal közelekvőbb lett volna Zápolyait az alattvalók választásával és a szent koronával való koronázással igazolni, semmint egyházi felkenéssel. Hogy a bibliát sokszor idézi, az semmit sem jelent műveltségéről yenségére. De belcszövi mcséjébe a klasszikus irodalomból való ismeretét is: principiis obsta, sero medicina paratur, idézi többször is Ovidius Remedia amorisának 91. sorát.⁴⁹⁾ Vagy Juno hírhedt mondását az Aenaisból: "Flectere si nequeo superos, Acheronta movebo", (VII. 312.) eltorzítva többször is alkalmazza, így Zápolyainak tulajdonított önvallomásként is: "Quod si demones possum contra hostes meos portare de inferno, vere portare volo."⁵⁰⁾ Váradai Péter kalocsai érsek Mátyás korában leveleket "scribebat tamquam unus Cicero",⁵¹⁾ az erős katonát Achilleshez (238), Török Bálintot Ulisseshez, (351), Hectorhoz (332) hasonlítja, így Cibak Imre fuit secundus Ector vel Achilles (332). A budai nők megjósolják Török Bálintnak, hogy nem jön vissza a török szultántól: "admodum sicut Extori (!) sua Dromenta (!) quando volebat ire simul extra Trojam contra Agamenonem." (!)⁵²⁾ A rációkat - klasszicizálva Traciani-kat - a myrmidonokkal, Achilles népével azonosítja.⁵³⁾ Hivatkozik még a Trója körüli hősök közül Calchasra, és Trója ostromára, mindez azonban - Erdélyi szerint (i. m. 51.) - nem klasszikus hatás, hanem a középkori Trója-mondáké. Talán innen a tulajdonnevek szörnyűségesen eltorzított alakja is. Az azonban kétségtelen, hogy Cicero nagy levélíró tehetségét klasszikus tanulmányokból ismerte, szintugy a Vergilius és Ovidius idézeteket is. De ezek a tanulmányok nem lehettek valami behatóak másképp nem írta Szerémi oly rendkívül barbár latinsággal. Bizonyára csak idézeteket hallott egy Perényi Ferenc vagy Zápolyai udvarában, vagy még iskolás korában.

Nem volt híján Szerémi komolyabb zenei ismereteknek és valamelyes zenei tehetségnek sem.⁵⁴⁾

A képzőművészet iránt Szerémi már kevesebb érdeklődést mutat. Csak az esztergomi Bakócz kápolna törökök általi kirablásához fűzött megjegyzése, misze-

rint ez "valde pulcra et opulenta, (398.) s az a fantasztikus terv Buda ujjaépítéséről, melyet Szerémi a Gritti környezetébe tartozó görög és olasz kereskedőknek tulajdonít, (339-340.) meg hogy részletesen leírja azt az elefántcsontból "hormantissime fabricata" és drágakövekkel ékített szobrocskát, melyet Zápolyai Gritti kincseiből magának megszerzett, (Epist. 340.) árul el bizonyos képzőművészeti érdeklődést. De általában művészekről, tudósokról rossz a véleménye. Neki a "litteratus, scholasticus" egyaránt "effeminatus", kiket a magyar főurak (optimates) és nemesek udvarukban tartottak feleségük és leányaiknak, "quia pro ancillis" (lányaik!, nem szolgálók!) "et dominabus earum"(!), s kik az akkori háborus időkben nem állták meg helyüket. Így Siklós várának parancsnokává a vár ura, Perényi Péter Pucih Mihály diákot tette meg, ki előbb Trencsént is átadta Katzianernek.⁵⁵ Ezt Szerémi "litteratus et effeminatusnak", elpuhultnak nevezi, ki fel is adta Siklóst is, s mikor Szulmán meghallja, hogy a várparancsnok "scholasticus" ember, kijelenti: azt hittem, "miles!, non decet tali persone talem domum gubernare." (Epist. 385.) Mihály diákot különben a szultántól kapott menlevele ellenére a törökök lefejezik, kincsét elrabolják, mikor kíséretével Pécs felé vonul vissza (u. o. 385-387.).

Történeti ismeretei Szeréminek igen fogyatékosak. Amit Szent Istvánról, Szent Imréről és Szent Lászlóról, Péter trónrajutásáról tud, az alig több a semminél. Ami egyebet a régi időkben ismer, az is felületes, zavaros, s mikor azt mondja, hogy Magyarországot az elődök nagy fáradtsággal és véráldozattal "occupaverunt", (Epist. 173.) elárulja, hogy nem ismeri a magyar krónikák - az akkor már nyomtatásban, közkezen forgó Thuróczy - előadását a honfoglalásról, vagy pedig összekeveri azt a X. századi rablókalandokkal.

Nyelvismerete Szerémi leggyöngébb oldala. Latinsága felháborítóan rossz, erről még stílusáról szólva megemlékeztünk. A magyaron kívül, mely úgy látszik, anyanyelve volt, rácul is jól beszélt és irt. Talán törökül is tudott, legalább azt állítja, hogy maga "perlegeram" a szultán arany betűkkel irt levelét Zápolyaihoz.⁵⁶ Hogy németül tudott-e, kétséges. Kassai tartózkodása alatt azt állítja, hogy Kakuk Mihály bíró másfélórás német szónoklatát saját fülével hallotta, de abból egy szót sem értett, (Epist. 196.), később egyszer viszont azt írja, hogy beszélgetett azzal a fiatal német katonával, ki Buda 1530. ostromakor Roggendorf, mint ők mondták "Vilmos" táborából egy társa levágása miatt bemenekült a várba (Epist. 295.). Vagy talán Amadé István tolmácsolta a párbeszédet, kit Zápolyai éppen német tudása miatt jelölt ki a német ifju evés közben való kikémlésére? Bármint legyen is, úgy látszik Szerémi maga is érezte ismeretei, éspedig nem csak nyelvtudása fogyatékoságát, elmaradottságát, mert igazán megkapó, hogy ez az ember csaknem 60 éves korában beiratkozott a bécsi egyetemre. Ősz fejjel még meg akarta ismerni a magasabb tudományokat, az új humanisztikus irányt, mely ekkor már Bécsben is uralkodott? Vagy talán itt remélt elhelyezkedést, az ő egyáltalán nem szerény ambícióival - I. Ferdinánd udvarában? Vagy Gyulafejérvárt sem elég az ő tudása? Talán püspök akar lenni? Nem tudjuk. Tény az, hogy alig pár hónapig maradhatott Bécsben, s bármi vitte is oda, ott e rövid idő alatt 60 év körüli ember lényegesen nem gyarapíthatta tudását, nem csiszolhatta nyersességét: bizonyos, hogy a bécsi egyetem látogatása után Szerémi az maradt, ami azelőtt volt.

Szeréminek iskolázottsága, ismeret- és tudásanyaga, műveltsége bármily szűk körű is, egymagában nem okolja meg az egész Epistoláját átható selejtességet, alacsonyrendűséget. Ez lelki diszpozíciójának: parlagias lendületének, primitív, ösztönös, finomságot és önfegyelmet nélkülöző érzelemvilágának, anyagias gondolkodásának következménye. Igen jellemző nagy babonásága. Nincs az a nép száján élő babona, amit el ne hinne, sőt egészen természetes dolgoknak, természeti jelen-

ségeknek is babonás, csodás okát és értelmét adja. Hogy Zápolyai fején félrecsuszott a szent korona, annak a koronázáson jelenlevők természetesen okát abban látták, hogy Zápolyainak kicsi volt a feje. Szerémi azonban természetesen a babonás okadatok magyarázatát fogadja el: méltatlan a koronára, mert kezét vérrel szennyezte bel, mint ezt fentebb már láttuk. Hogy a Zápolyai által Perényi Péternek átnyújtott zászlót, mellyel őt az erdélyi vajdai hivatalába iktatta be, nagy terjedelmű lévén selyme, a nagy szél miatt 12 ember sem tudta kivinni a székesfejérvári préposti palotából a szabadba, de mikor a selymet levették a zászlórudról, "pacifice portaverunt", (Epistole, 140.) abban - noha egészen természetes dolog - Szerémi "mira res"-t lát. És "mira res"-t lát abban is, hogy Báthory István megőrült (51.). Együgyű látomásairól, jóvendöléseiről nem is szólok.

Etikája sem valami emelkedett, bár valami természetes becsületesség és jóra törekvés nem hiányzik belőle. Erre vezetem vissza szigorú kritikáját is. Erre még visszatérek. Vallásossága azonban inkább külsőséges és inkább a szertartások, valósággyakorlatok betartásában nyilvánul, bár hite törhetetlen és mély meggyőződésből fakadó. Mégis, itt is anyaglassága vezet, és tulságosan előtérbe helyezi az egyházi jogainak és az egyházi vagyonnak sérthetetlenségét. Hogy a sérelmek nagyságát kiemelje, Szerémi a magyar egyházi vagyon történetét adja elő. (Ez az egyetlen eset, hogy történetileg okol meg valamit.) Szent István a magyarok patrónusa és apostola alapította és gazdagon megadományozta a magyar egyházat, 366 (!) kolostort szervezett meg, ispotályokat is stb. De ezt a magyarok ő utána tönkretették, ravaszsággal és rágalommal (astutia et calumnia), és így szentségtörőkké lettek. Mert egy magyar király sem tartja meg elődei törvényeit, noha a koronázáskor meg kell erre esküdni. (Werbőczy Tripartituma!) Esküszögökké, hitlenekké és hitehagyókká lettek, és hálátlanok Isten jótéteményeiért, ki őket oly nagy auctoritással ruházta fel. És ezért Isten Pannoniát más, idegen népeknek adta át, mint a görögök országát is, kik üldözték az igazhittűeket. De a magyar királyok szerint: új király, új törvény. Zápolyai István, János apja, Perényi Imre, Péter apja, sőt mind a korabeli magyar mágnások ily szentségtörők, mert a kegyuri joggal elveszik a papi birtokokat. Ezért a papok már úgy imádkoztak, hogy Isten tegye tönkre azokat, kik birtokaikat elvették. S íme, a főbűnös, Perényi Péter megkapta büntetését, mert jött Szulimán és elvette az ő siklósi várát. És jött Szulimán egész Magyarország ellen, Mohács felé, hallva, hogy a magyarok egyházi kincseket használták fel a fegyverkezés céljaira, kijelentette: Ha ő - Szulimán - merte volna elvenni azokat az ajándékokat, melyeket az ő elődei tettek Mahomednek, akkor "mox interfecissent me totus" (!) "vulgus Turcarum." (u. o.) Mert Szeréminek Szulimán az a nagy tekintély, kit megszólaltat, ha valami ellentmondást nem tűrő bölcsességet akar mondani. (Epist. 191-192., 190.) Egy kivétel van, Ujlaky Lőrinc herceg, aki "non erat particeps in hereditate ecclesiastica heres." (192.)

És így bünteti Isten a protestánsokat is a török hódítással. Székesfejérvár is azért veszett el, mert polgárai Luthert követik és gunyt üznek a szentek szobraival, (Epist. 393.) mint már fentebb említettem, valamint azt is, hogy Buda felmentése 1542-ben azért nem sikerült, mert a keresztes hadak nem imádkoztak, nem vezekeltek, bűjti napon húst ettek, nem volt pápai felhatalmazásuk a háborúra, és táborukban maga Melanchton hirdette az átkos új eszméket. (Epsit. 375-376.) Tehát vállalatuk nem volt "iustum bellum". (Melanchton valódi álláspontjára, valamint Lutherére 1. Szekfü, M. T. III. ². 109-110.) Szerémi theologiai tanulmányai között hallhattott valamit "iustum bellum"-ról, melynek célja valamely igazságtalanság, jogsértés elhárítása, s a jogos, igazságos állapotok helyreállítása, mert a római egyháznak Szerémi tántoríthatatlan híve, s a lutheranizmus előtte nagy bűn, melynek köve-

tője ha még oly jó ember is, kétséges, hogy üdvözülhet-e? (Epist. 218.) Az új tanokban, melyeket "scribák" (diákok) és (Mária királyné) "curialesei" terjesztenek, (Epist. 76.) különösen azt kifogásolja, hogy ezek a "latrok", ahogy kedvenc jelzőjével a lutheri tanok követőit nevezi, ez a fáraó ("Pharaonis") népe, tagadják a pápa bűnöktől feloldozó hatalmát egész népek fölött, az oltáriszentséget "idolum"-nak, a Boldogságos Szűzet közönséges asszonynak tartják, azt állítják, hogy a bűnt az evangélium nem írja elő, hogy a "sacra alamosina" (nála miséért, esetleg bucsuért fizetett pénz) az ember halála után már nem használ, s hogy az egyházi rend szentsége "nullius valoris est". Ezt és még többeket vallottak a székesfejérváriak is, míg Isten haragja le nem sujtott rájuk, s a töröké lett városuk, ők maguk pedig szörnyű kínzások, pusztítások martalécai. (Epist. 390.) Ezért hirdeti Szerémi örömmel, hogy Werbőczy birtokain már nyolcat máglyára hurcoltatott, a palatinus hármát. "Et tamen in dies mellius crescebat", és mégis napról napra jobban terjedt teszi hozzá mérgesen. (Epist. 76.) Thuróczy Szeréminél finomabb elme és lélek, s ő inkább filozofálva, szintén leszögezi, hogy a huszitizmust sem lehetett Husz tűzhalálával kiirtani. 57)

Ez erősen egyházas beállítottsága azonban nem akadályozza meg Szerémit abban, hogy a korabeli egyháziak, különösen a prelátusok (főpapok) helytelen életét, viselkedését, államkormányzását a legdühösebben ne ócsárolja. Szalkai László esztergomi érseket, ezt a népi származású, tehetséges és nagy tudású, de kapzsi, hataloméhes és meglehetősen etika nélküli embert - egy suszter fiát - Szerémi csak "Ladislau sutort", "Strigoniensis sutort", "ille latro" és hasonló ócsárló gunyneveken említi és elborzasztóan cinikus kijelentéseket tétet vele, amiket persze nem kell hiteleseknek venni. Még tudományát, képességeit is tagadja: nem volt okos, csak félművelt, "non peritus erat, sed semiscolaris erat," (Epist. 46.) amellel áru-
ló, aki a törökkel összejátszik. (46-50.) De nem kíméli a többi püspököt sem, a legkevésbé Cibak Imrét, gyűlölete egyik főtárgyát, s ilyen általános jellemzést ad magyar főpap kortársairól: "latro sub nomine episcopatus, et sub nomine preposituram (!) tollit vellera populorum et proventum de ara Christi, et nil orat, nil vigilat, nil procurat de communi populo. Tantum comedunt, et bibunt, et surgunt ludere, et post lusionem intrant cubiculo, mechantur, et ita serviunt de proventu Ecclesiarum et sic de singulis. (Epist. 397.) Jellemző furcsa stílusára, hebehurgya gondolkodására, hogy kezdi egyesszámban, egy székesfejérvári prépost ócsárlásával, de aztán átcsap a többszámba, s kiterjeszti szidalmait az egész főpapságra. (L. ehhez Erdélyi, i. m. 61-62. Fordításban Erdélyi, Mohács, I. 297.) Viszont egyháziassága oly erős, hogy mikor Zápolyait VII. Kelemen pápa V. Károly császár és I. Ferdinánd közbenjárására egyházi átokkal sujtja, mert, mint a pápai vizsgáló bizottság 1529. dec. 22-i határozata mondja: "János erdélyi vajda mint a török szultán szövetségese és két támadásának okozója az egyházi kiközösítés és hivatalvesztés büntetését vonta maga után," 58) Szerémi az egyház mellé áll urával szemben, legalábbis elvben, és ennek halála után 6-7 évvel, mikor Epistoláját írta. És hosszu kirohanásában Zápolyai ellen felsorolja ennek bűnlajstromát, köztük a legsúlyosabbakként egyházi személyek kivégeztetését. A pápa kiátkozta: "et nos", mondja Szerémi, Zápolyai udvari káplánja, "pariter cum Ecclesia confitemur". Mert úgy üldözte Zápolyai az egyháziakat, "quasi unum paganum et ob causam non dedit ei Deus altissimus prosperitatem fortune. Et insuper demum erat apostata per Lutterianos." (Epist. 240. és 179.) Mindezt azonban, ismétlem, már Zápolyai után írta, annak életében mindvégig ragaszkodott Zápolyaihoz, és ez a ragaszkodás több, mint szolgáló-hűség magánjogi kapcsa: ez már az alattvalói hűség közjogi köteléke. Szerémi ebben látja az államot összetartó kapcsolatot, mely ha meglazul, az ország és a nép veszedelmebe jut.

Ezért is minden haragját, legcsunyább ócsárlásait a Zápolyait elhagyókra szórja, ennek trónrajutása előtt meg azokra, kik Corvin Jánost, Mátyás fiát kizárták a trón-utódlásból, mert mondja, aki elárulja urát, az képes azt meg is ölni. (Epist. 34.) És mikor Perényi Péter és Török Bálint átállanak I. Ferdinándhoz, Szerémi megállapítja, hogy ezek hűtlensége vesztette el azt a Pannóniát, melyet elődeik sok fáradsággal és véráldozattal szereztek meg. Körülbelül ezt jelenti az ő kapkodó gondolkodásában és lehetetlen latinságában a passzus: "Ita erant Hungari maturi in fide eorum, per quam infidelitatem eorum perdiderunt suorum, qui predecessores eorum cum magna fatiga et cum magna effusione sanguinis occupaverant Pannoniam." (Epist. 173.) De a fejedelem is gondoskodik, hogy alattvalói hűségben maradjanak, mégpedig bőséges adományokkal.

Érezte Szerémi a közvélemény fontosságát, s ebben a népakarat jelentőségét, - ezt is már láttuk - a "nép" alatt azonban főképp maga-magát érti, s azt tartja a legnagyobb hibának, hogy őrá nem hallgatnak. Bele is ártja magát mindenbe, mert ő minden bajt előre megérez, minden csata kimenetelét előrelátja, vagy megálmodja, (csak Zápolyai színi vereségét nem, s a vélt győzelemtől zsákmányt remélt a maga számára), minden árulást előre megsejt, s ezért folyton árulkodik és tanácsokat osztogat, úgy hogy mindenki torkig van vele. De Szerémit még a legkiméleltlenebb visszautasítás sem tudja elhallgattatni. Czibak Imre többször leszidja, Pöstyéni Gergely már szeliden szól rá (u. o. 212.), sőt egyszer maga Zápolyai is megint Czibak miatt a színi vereség előtti rossz hangulatában. "Nem hallgatott rám, mint ha bolond lennék, mondja erről sértődötten maga Szerémi, "sem nem kérdezte meg tőlem, hogy mit csináljon." (Epist. 215.) "Pedig én "publice" hallottam a nép hangulatát Ófelsége (Zápolyai) ellen." (Epist. 207. és 215.)

E beállítottságnak megfelelő Szerémi képe a magyar társadalomról. Aki fent van, kezdve Mária királynétól Szatmárin, Szalkain és Bakóczon - a három népi származású érseken - Báthory nádoron, az összes főurakon és püspökökön át le az összes nemesekig, az mind "lator", gyilkos és rabló, a legtöbb még áruló is. (latrones Hungari principes), (Epist. 31.) Gritti kígyó, serpens, tanácsosa Dózsa, sátán, Bakócz lator és rotipar (kerékgyártó, 32.), Szatmári kassai kalmár, Szalkai suszter. (Epist. 100.) Azonban e nyers kiszólások csak egy nemesebb törekvés szerencsétlen nyilvánulásai: az ország és nép sorsát lelken viselő, de a kormányzásba bele nem szólható embernek a közjót akaró követelése: akik a kormányt kézben tartják, legyenek tisztességesek és kormányozzanak okosan, becsületesen, a köz érdekében. És Szerémi nem pártos: lator neki Dózsa is, és nem hallgatja el a "semi-pagani" parasztok árulását, s más népi bűnököt sem. Egyébként Szerémi szerint a nemesség életcélja a nyugodalmas, békés jólét: "dulce costum consumeré" (Epist. 31.), aki ebben akadályozza őket, mint Mátyás tette folytonos háborúival, azt megölik, mint Zápolyai István Mátyást, fia György II. Lajost. Szerémi egyébként természetesen látja a magyar társadalomnak a középkori alapokból most kifejedesedő szerkezetét, megosztottságát. Nem gondol olyasmire, hogy a nagybirtok igazságtalan, vagy megszüntetendő valami - Stieröchsel ilyes gondolatot tulajdonít Dózsának - hiszen nem is ismeri a társadalomnak más felépítését, mint a különböző terjedelmi birtoku nemességre-papságra, s a jobbágyokra megosztottságot, bent a földesur udvarában nemesi, vagy olykor paraszti származású "familiával."⁵⁹ Van a Szerémi leírta nagybirtokos-curlában officialis - ez a katonák vezetője -, notarius, parvulus=apród, litteratus, de a legfontosabbak a milites, a katonák, kik hópénzt kaptak. E népes udvari személyzetben vannak az urnak rokonai is, és ide számíthatók az udvari káplánok, amilyen Szerémi is volt, előbb talán a Corvinok, majd Bánffy Jakab temesi főispán udvarában, majd Perényi Ferenc váradi püspök körül is. És termé-

szertesnek tartja Szerémi, hogy a Mohács után Bács megyét előzőnlő rácok is "optimates" és "coloni"-ra oszoljanak, s hogy "Iván cár", az ő vezérük nemesi birtokokat, rajtuk jobbággyokkal adományozzon nekik. (Epist. 143. 168.)⁶⁰⁾

A polgárságot sokat említi Szerémi, ez az osztály mint a magyar társadalom szerkezetének egy mélyebb fokán fekvő réteg érdekli. A magyarországi városok polgársága ekkor gazdaságilag is jelentős réteg, a háborúk, várostromok idején katonailag és politikailag is erősen szerepel, s pártharcokban is részt vesz. Így Kassa I. Ferdinánd párti, német alapon, Buda is I. Ferdinándhoz szit, keresztény alapon, s titkon megnyitja kapuit német katonák előtt, mert a német legalább keresztény. Pécs alázattal hódol Szulimánnak, Székesfejérvár lutheránus polgárai a német, magyar és olasz várórséget nem kérdezve behívják Szulimánt, s jutalmul szörnyűséges kiroztatásokat, gyilkolásokat, kirabolatást nyertek.

Szerémi - ez természetes - a papi rend alsóbb kategóriái: szerzetesek, falusi plébánosok, falusi és magán nagyurí káplánok iránt érzi nemcsak a legnagyobb szimpátiát a magyar társadalom valamennyi rétege közül, hanem ezekkel teljesen szolidáris is. Minden szeretete, féltő gondolja ezután a jobbágyé, a magyar parasztságé. Ujlaky Lőrincről, Brandenburgi György őgrófról dicsézőleg jegyzi fel, hogy jól bántak jobbágyaikkal. (Lőrinc herceg "non erat "strenuus", mint apja, hanem "studiosus et valde fastigosus et tamen erat jobbagionibus bonus et graciosus in vita sua." (Epist. 38.) György minden erőszakossága, kicsapongásai ellenére "coloni-bus(!) erat valde justus et servabat sine impedimento eos, et dicebant, grates nos referimus, quod tam benignissimum dominum habeamus." (Epist. 45.) Olyan földesurat, aki kimondottan sanyargatta jobbágyait nem is nevez meg. Csáky Miklós kivégzését Dózsa által magánsérelemre vezeti vissza, nem jobbágyok elnyomására, s csak általánosságban emeli ki a jobbágyok rossz sorsát, pl. hogy a somogybaranyaiak a szultánnak panaszkodnak uraik ellen. De a Dózsa lázadás indítékai között ezt nem szerepelteti, pedig magáról a mozgalomról mély részvétellel, meleg együttérzéssel szól. Bakócz - Szerémi szerint - a szent kereszt védelmére, "contra Izmaelitarum"(!) hívja harcra Dózsát, (Epist. 58.) ki e szavakkal vállalta volna a feladatot: O, szenteséges lelki atyám (s. pater in spirituali) nem akarok mást, mint életemet adni a pogányok ellen. És most könnyen juthatunk el Konstantinápolyba, hogy megmenthesstük a keresztények lelkét.⁶¹⁾ Tehát amit Bakócz és Dózsa terveztek világnézeti harc lett volna: a keresztény európai szolidaritásnak közösségi eszmények tetté váltása. Ennek idealista fanatikus harcosa Dózsa. Szerémi abban látja a kereszties vállalat meghiusultának okát, hogy a fegyverforgatástól elszokott nemesi rend nem akar hadba vonulni. (insoliti és insolerti erant bellare u. o. 60.) A parasztság - a közlegénység - viszont lelkesen ment a keresztet vívő Dózsa után.

Szerémiben a már említettem hazaszeretet és vallásosság, de meg valami őszinte és becsületes jóra törekvés, meg szívjóság és emberszeretet, hazaszeretet és vallásosság mellett újabb nemesebb, idealisztikusabb érzés, hogy mélyén átérzi kora központi problémáját, az európai keresztény kultúra vezsedelmét, s ebben a török elleni küzdelem szükségességét. E küzdelem mellett mindig is szenvedélyesen állástfoglal. Elég sajtáságos egy Zápolyai párti emberben, kinek vezére mindent a török szövetségre alapít, és Szerémi magyarázgatja is, hogy miért kellett urának a törökkel szövetkeznie,⁶²⁾ mert németgyűlölete sem tudja benne elfojtani a meggyőződést, hogy a török által véghezvitt "felszabadítás a német torkából"⁶³⁾ szerencsétlenség, mely szolgaságot jelent. Hiszen - Szerémi szerint - Török Bálint is azzal indul hódolni Szulimán elé miután I. Ferdinándtól elpártolt, hogy ha a szultánt sátra kapuja előtt kaphatná, sohasem menne az többé vissza Törökországba! (Epist. 366.) Katonái pedig mintegy imával ezt felelik e kifakadásra: Amen! bár megadná neki a

magasságos Isten. (Epist. 366.) S még Werbőczy is felajdult volna, látva Buda 1541-i elestének rettenetes következményeit, a török katonák garázdálkodásait a magyar nők ellen: jobb lett volna nekem meghalnom az ostrom alatt, mint ezt a nyomoruságot (penuria) elviselni. (Epist. 373.) Sőt még Szerémi is azt ajánlja 1541-ben Fráter Györgynek, hogy ágyuzzák le a Budavára felszabadítására jövő és a logodi síkon, Aquincunnál (Sicambria) táborozó Szulimánt, mert ezzel "erit vobis Hungarorum (!) magna laus in toto orbe terrarum." (Epist. 362.) Amit Fráter György is helyeselt volna, s csak az urak nem mertek volna végrehajtani. Vagy: Szerémi még annak is örül, hogy ura, Zápolyai és Gritti 1532-ben nem tudják elfoglalni Esztergomot, pedig ő is ott van Zápolyai ostromló táborában. Alázatos keresztényi lélekkel ad hálát Istennek: "Ergo Deus conteret bella propter innocent(es) (!) et egenos et propter orphanos Christicolas!" (Epist. 303.) Ez Szerémi legmélyebb, legőszintébb, őnzetlen, pártérdek fölé emelkedő meggyőződése, mely szivjósága mellett olvasójával feledtetni tudja gyengeségeit.

Szerémit a török elleni ellenséges érzületre nemcsak katolikus pap volta, vallásos meggyőződése vitte, hanem szülőföldre az "édes magyar haza" (Hungarorum ... duicis patria, Epist. bevezetése) iránti nagy szeretete, ennek pusztulása feletti nagy-nagy bánata is. (u. o.) A "szeretett szülőföld", az "édes haza" fogalma nála nem oly elválaszthatatlan a magyar földet és hazát lakó magyar nemzettől, mint a mai ember gondolkodásában és érzelmeiben, hiszen még nemzeti hovatartozása is bizonytalan: lehet, hogy rác származású volt! Kifejezetten legalábbis sohasem nevezi magát magyarnak, de ezt talán magától értetődőnek veszi. Ő általában a keresztény népet öleli magához, annak részének érzi magát, azzal szolidáris, nem az egyes nemzetiséggel, s mikor őszintén fájlalja a kegyetlen céltudatosságot, mellyel a török Magyarország lakosságát irtja, öldöklő és flatalságát rabságba hurcolja, rabszolgakereskedők prédájául dobja, felkiált: "Sic Ismaelite (=mohamedánok) aliam gentem deminuunt precipue Christianos." (Epist. 276.) A magyarokat igen csúnyán jellemzi rendkívül kiméretlenül tárva fel a bűnöket, melyeket bennük felfedezhetni vélt: nem szeretik az igazságot (Epist. 308.), állhatatlanok (u. o. 88.), és általában három természetük van: az irigység, a káromkodás és gyilkosság.⁶⁴ Kiemeli még a magyarban - amit különben Bonfini is - hogy más népekkel szemben bizalmatlan, elzárkózó. (Epist. 166., 314., 353.) Külön csoport Szeréminél is a "purus Sciticus", a tiszta szittya.⁶⁵ Minden szeretetét bírják ezzel szemben a rácok - Traciani - kiket Achilles népének tesz meg, nyelvüket jól érti, s a Mohács előtti napokban a délvidékről elmenekült magyar földbirtokosok földjeire betolakodott rácokat - "Iván cár" népét - mintegy ügyvédként nagy eredménnyel szolgálja a szintén délszláv eredetű Zápolyainál. Sőt a magyar katonával szemben is, mintha a rácot pártolná. (Epist. 156.) A lengyelt nem tartja jó katonának, (valde effeminati, Epist. 207.) a törököt gyűlöli, de elismeri katonai tulerejüket, s egyszer azt állítja róluk, hogy nem a zsákmányért harcolnak, hanem a hadi dicsőségért (pro milicie honorem) (!) Turci quidem gaudebant. (Epist. 286.) Máshol meg azt vallja, hogy a "purus Turcus imbecillis", (392) és elkeseredetten ostromozza bűneiket.⁶⁶ Egyszóval nincsen következetesen kialakult képe a nagy ellenségről. Az az egy bizonyos, hogy Szulimán szultán iránt valami nagy félelemmel vegyes nagy tiszteletet érez. A németeket gyűlöli, kik a magyart ki akarják irtani, egyébként nem látja őket jó katonáknak, de más jellemvonásukat nem ismeri, ellenben minden bajért őket okolja. Izabellát 1541-ben a török szultán elküldi Budáról Lippára; Fráter György panaszkodik, hogy nincs lovuk az utazáshoz, "mert megettük őket az ostrom alatt". Erre Izabella a szultánhoz küldi, kinek György azt mondja: nincs lovunk, mert az "Alemani nobiscum consumere fecerunt", megettette velünk a német! (Epist. 371.) A szultán aztán ökröket adott ne-

kik. Egyszer mégis szimpátiával ír a németekről, mert megrendítette, ahogy 1529-ben a Buda eleste után kivonuló 400 német vitézt és budai polgárt lesben álló janicsárok a logodi mezőn, valahol a mai Vérmezőn az utolsó - mindvégig vitézül harcoló - emberig lemészárolták, holttestüket kifosztották. S feljegyzí, hogy a minden ruhától megfosztott holttestek teljesen épek, rózsaszínűek maradtak, ami csak igaz emberekkel történheti meg, míg Zápolyai el nem temettette őket, Volfgang budai bírót a budalok nagy részvéte mellett a mai Mátyás-templomban. (Epist. 265.) Vagyis Szerémi mérges ócsárlási hajlama - talán a rácon kívül - egy népet sem kiméli, de ki-rohangásából nem alakul ki nemcsak a töröknek, de más népnek sem összefüggő jelleme. (Idézett megjegyzései inkább csak hangulatkitörések.) Szerémi egyébként igen élesen figyeli a nemzetiségek, délszlávok, németek szereplését s mind erősebb előtérbe nyomulását a magyar politikai és hadi életben. Tudjuk, a magyar történet-írást már legalábbis a XII. sz. vége óta foglalkoztatja Magyarország népének összetett, s magának a magyar népnek kevertvértű volta. De ilyen hatalmas nemzetiségi előretörésre eddig még egy író sem figyelmeztetett, amlóta a III. Béla-kori író, ill. XI. sz. végi mintája kiszínezte a Péter, I. Endre- és Salamon-kori német orientációt. Szerémi gunyolódik is a szlávokon: a "tót" (=szláv, délszláv) király, vagyis Zápolyai "tót" voltán: tót pec(=kutya) nem mérges, mondatja egyszer róla (161), meg: "totus toti obedivit" (209) csufolódik, amikor a gyűlölt Attinai Deák Simon Zápolyai mellé állt. (209.) Vagyis a nemzetiségek iránti lenézés, gunyolódás már akkor is virágzott Magyarországon. Oláhokról Szerémi alig szól, csak egyes oláh emberekről. (34.) A földkerekség többi népei közül még csak az olaszokról vesz tudomást és a francia király követéről.

Meglepő, hogy Szerémiiben felmerült a gondolat, hogy egy ország határainak egybe kell esniük az országon uralkodó nép nyelvterületének határaival: egy országot egy népnek kell kitöltenie. Egészen aktuálisan hat ma, 1947-ben a módszer, melyet Szerémi szerint a török szultán futára ajánlott Mátyásnak: távolítsa el Bécsből annak német népét, s telepítsen be annak helyére magyarokat!⁶⁷⁾

Szerémi tehát szívesen mond véleményét népekről, de még szívesebben, még nagyobb lendülettel egyes emberekről: a jellemző erő talán legerősebb oldala. Jellemzései nem csupán egy rosszmájú, kötkedő, rágalmazó, vádaskodó embernek ki-rohanásai, aki mindig mindent jobban akar tudni mindenkinél. Szereplői páratlan életközélemből lépnek elő az ő leírásaiból, de különösen jól ért hozzá ugy cselekedtetni alakjait, hogy azok cselekedeteiből élethűnek látszó, mindenestre husból-vérből való egész emberek vonásai rajzolódjanak ki. Előli áll a két királynak: II. Lajosnak és Zápolyainak képe, kiket Szerémi személyesen ismert, hiszen mindkettőnek káplánja volt. Már említettem, hogy II. Lajosról olyan szeretettel beszél, mint Brodarics is. A "pauper rex"-et ugy hurcolták a magyar urak a harctérre, mint bárányt a mé-szárszékre, pedig nem volt sem óvatos, sem haditapasztalattal nem bírt, (Epist. 119.) s végül is a magyar urak egyike, (a délszláv eredetű) Zápolyai György ölte meg, hogy - ezt Szerémi kétszer is megmondja - bátyja számára megnyissa az utat a trón felé. Lajost "lator" udvari emberek nevelték léhaságra és semmittevésre. (Epist. 121.) De ennek gondatlanságát azzal a megdöbbenő mondásával jellemzi Szerémi a legmegkapóbban, hogy mikor Lajos 1526. júliusában, mindössze az egy Szalkai kíséretében a háboruba indul és udvari emberei azt kérdik tőle, hogy ők most már Budán mit csináljanak, azt feleli: kiskutyáimra vigyázzatok, hetenként kétszer fürösszéték. ⁶⁸⁾ Így eltompította Isten az elméjét! (tam Deus mentem suam ebetaverat! 118.) kiált fel Szerémi. És Szerémi hagyományozta a "bestye táncos király" és "corrizator" (=táncos) "rex" hirhedt szidalmát is, mellyel Zápolyai György illetve volna a szerencsétlen ifjút. (Epist. 133.) Viszont tisztelettel jegyzi fel, hogy a cso-

datéví báttai kolostorban az ifjú király áhitattal meggyónt és megáldozott Mohács felé menetelve.

Legfontosabb szereplője azonban Szeréminek Zápolyai, aki csak feljutni tudott a hatalom csúcására de azzal élni már nem, jöra használni még kevésbé. Ezt már alaposabban ismerte, mint Lajost, több alkalma is volt jellemezni. Talán legjellemzőbb, ahogy gunyolódik rajta, tehetetlenségén, fősvénységén, feljegyezve gunyneveit s a róla formált gunyos mondásokat. Azt az állítólagos változást, mellyel a híres katona, erélyes és tevékeny Zápolyai vajdából, kitől - állítólag - a török szultán is félt, s ki ezért Nagy Sándornak képzelte magát (Epist. 71.), magátehetetlen, siránkozó "Katalin" (=asszonyos) király lett, környezete, benne Szerémivel, először királlyá koronázásán vette rajta észre.⁶⁹) A koronázás után ugyanis Zápolyai nem akar mozdulni Székesfejervárról - mintha félne a budai vártól - végre megindul mint megtört ember: *movit se ad Budam, quasi effeminatus homo.* (Epist. 142.) Pedig Szerémi úgy véli, ha akkor el tudta volna magát határozni az azonnali cselekvésre, elfoglalhatta volna Pozsonyt, egész Csehországot - II. Lajos örökét - Prágával együtt. De lustaságában elmulasztotta.⁷⁰) Mert Zápolyai gondatlan is, megkapzsi is. Nándorfejevárt is azért hagyta 1521-ben török kézre jutni - mondja Szerémi - mert ígéretet kapott Szulimántól, hogy megkapja az Ujlaky örökséget: a Szerémséget. (Epist. 83.) Kardhordozója ki is fakadt volna akkor ellene: *"O insacietas avaricie, o contumelia vindicte, cur destruis cultum divinum in Regno nobillissima (I) Hungarie, qui quondam predecessorem (I) cum magna effusionis sanguine planta (I) erat."* (u. o. 83.) De tudott Zápolyai költekező is lenni, így Tarnowsky lengyel főúr megvendégelésekor *"erat magna prodigalitas apud Regem Joannem eodem tempore."* (u. o. 342.) Különösen szerette Zápolyai a drágaköveket, a mikor a magyar urak megosztozkodnak a megölt Gritti harácsoló kincsein, Zápolyai csak gyöngyöket válogatott ki magának, mert igen jól értett ezekhez. (Epist. 340., l. még 257. is.) Szerémi furcsa szélsőségekről tud Zápolyai természetében. Így: mikor a király megtudta, hogy Török Bálint is, "Iván cár" is átállottak I. Ferdinándhoz, sirva fakadt volna. Máskor meg embertelen kegyetlenségeiről számol be ironik: az ellenpártiak folytonos kivégzéseiről: vizbefojtásáról, karóba huzásáról, felnégyeléséről, és feljegyzí visszataszító, betegesnek nevezhető szokását, hogy ellenségei levágott fejét ostorával sujtotta, maga elé az asztalra tétette és evés közben nézegette, magyarázva, hogy melyik fej kié volt, *"et non abominabat"*, teszi hozzá káplánja, nem tudom elismerés, vagy megrovásképp. (Epist. 289.) Valóban Szerémi - akaratlanul - mindent elkövet, hogy ez az ember kedvezőtlenül álljon az utókor előtt, kinek mások szenvedései iránt annyira nem volt semmi érzéke, hogy csak nevetett Szerémi panaszos levelein, melyekben ez ismételtelen jelentette neki a török elviselhetetlen kegyetlenkedéseit a magyar föld népe ellen. Csak nagysokára kéri meg török szövetségeseit, hogy emberek módjára viselkedjenek. (Epist. 276) Ezért lep meg, hogy máskor meg azt állítja róla: *"inprimis erat bonus in humanitate sua"*. (313.) Ez erősen kiemelt jellembeli fogyatkozásai mellett Szerémi Zápolyait igen okos politikusnak tartja, vajda korában jó katonának, serény hivatalnoknak, és török politikáját is helyesli. (251.) Ezt különben helyeselte a szelid és nagyműveltségű Brodarics is, és mások is. Zápolyait Szerémi "jobb fejűnek" tartja, mint I. Ferdinándot (Epist. 382.), hiszen a török maradt felül a némettel szemben, tehát a magyarok között is a török pártnak volt igaza. De még ebben sem következetes, mert látva a török megszállás szörnyűségeit, mégis szabadulni szeretne tőlük. Zápolyai életének és karakterének egyik sötét pontját csak zavarosan világítja meg, bár sokat foglalkozik vele, hogy t. i. minő módszerekkel szerezte meg ez a trónt. Szerémi határozottan vallja, hogy Zápolyai II. Lajost meggyilkoltatta, hogy trónját megszerezhesse. (Epist. 209. és

Tatai Miklós káplán (?) előadásában II. Lajos haláláról. 409.) - Rend kedvéért újból megemlítem, hogy Lajos halálának leghitelesebb, s a modern történetírás által egyedül elfogadott leírása Sárffy Ferenc, győri várparancsnoknak Czettricz Ulrik adatain alapuló jelentése Mária királynőhöz, és nem ez a Szerémi-féle gyilkossági mese.

Zápolyai után legtöbbet Perényi Pétert, Czibak Imért, Török Bálintot, Werbőczy Istvánt szerepelteti Szerémi. Nehéz lenne eldönteni, hogy a három első közül melyiket gyűlöli jobban, mert mindegyiket a legkedvezőtlenebbül jellemzi; Perényi ellen tüzelte személyes sérelme (207. és 211.), ki ellen talán legelső gazdája, Perényi Ferenc váradi püspökről rossz véleménye is ingerelte. (121.) Igaz, Perényi Ferencet Brodarics is, bár nagytehetségű, de romlott és léha fiatalembernek nevezi, mindenestre Szerémi karakterérzékét igazolja ez a Brodaricséval lényegében azonos ítékezés, Perényi Péter pedig a mohácsi csata egyik alvezérét nem kevesebbel vádolja, mint hogy ő volt az oka: "causa efficiens"-e Magyarország bukásának, mert ő a "causa efficiens"-e annak, hogy I. Ferdinánd király lett, (Epist. 383.) Igen megjelenítően és elevenen körvonalazza Brandenburgi György, Ujlaky Lőrinc és Frangepán Kristóf egyéniségét is. György "markoláb", "magnus ribaldus", aki mindig csak evett, ivott, táncolt, (I. Burgio hasonló véleményét!), "attamen colonibus(!) valde justus" jobbjáival jól bánt, kik áldották ezért, mint már fentebb idéztem, (Epist. 45.) Ujlaky Lőrinc herceg, kit a tiszteletlen Szerémi igen tisztelt, nem volt ugyan "strennuus" (= katonás), mint apja, hanem "studiosus", művelt, tanult, igen gőgös, de ez is jól bánt jobbjáival - s Szerémi itt ezt a magyar terminust használja a klasszicizáló s általában alkalmazott "collonus" helyett, (Epist. 38.), ezt is már idéztem. Frangepán Kristóf⁷¹) középtermettű, haja, szakálla ősz, szűkszavú, a latin nyelvben művelt, járása katonás, Bakócz, a "rotipar" mindig ott van Mátyás körül, hogy tudományáról mit tart, azt már idéztem: nem okos, hanem félművelt (non peritus, sed semiscolaris), kit csak a magasságos Isten és az ő jó szerencséje (sua fortuna) vitt fel paraszti sorból (ex rusticali genere) az esztergomi érseki székre. Nagyon ravasz volt és nagyon pompázó, sok titulusa is volt. (Epist. 46.) De hozzát teszi, hogy mindezt csak hallotta róla, mert személyesen Bakóczot, ki 1521. júniusában halt meg már nem ismerte. Szerémi minden jellemzése közül a legmegkapóbb kétségtelenül a Werbőczyé. Szerémi nem vette komolyan ezt a nagytehetségű, nagy tudású jogtudóst, kiváló szónokot, és igen élesen meglátta gyengéit. Kielezi gyengeségét, puhaságát, az erő és erőszak előtti meghunyászkodását. Olykor mint ha egyenest gúnyt űzne vele, s mindig mintha mosolyogna, ha róla, "iste cancellarius"-ról ír. Zápolyai igen kedvelte és állandóan maga mellett tartotta Werbőczyt, mondja Szerémi, ki viszont igen hiven szolgálta urát. "Ez az István" (iste Stephanus) éleselméjű férfiú volt, alaposan járatos a tudományokban (in scripturis), a törvénykezésben és törvényhozásban, és - itt már gúny csendül ki a dicséretekből, mert ez erényeket Szerémi amúgy sem tartja valami nagyra - igen beszédes ember volt.⁷²) Nélküle "nil erant regnicole, nélküle semmit sem értek az országlakosok! Pedig már azzal fenyegették, hogy megölik "bestiam istam" mire ő "verba mitissima cepit loqui", a regnicolák pedig lecsendesedtek. (Epist. 112.) Mert igen pipogya ember volt "iste cancellarius, St. Werbőczy", ki az olyan nehéz helyzetben, mint amilyenben Zápolyai és kísérete - melynek éppen ő volt a legfontosabb tagja - Tranow-ban kerültek, teljesen összetört, ("et jam perdiderat astuciam suam") már elvesztette nagy ravaszságát, nem tudott tanácsot adni Zápolyainak, mert sohasem volt harcias. Hogy Tarnowban folytonosan a templomban sirdogált, azt már említettem. Zápolyai pedig mindig nevette, s elküldött hozzá egy embert, aki könnyeit törülgesse, mert mint mondotta: én sok birtokot és nagy kincseket vesztettem, és mégsem tudok sírni.

(Epist. 235.) Arról megfeledezett Szerémi, amit pár lappal előbb Zápolyairól mondott, hogy mikor meghiusult a szász szövetség terve: Zápolyai mindig sirt és jajgatott. ("semper flens et eiulans." Epist. 230.) Talán még jellemzőbb, ahogy Werbőczyt később szerepelteti, mikor Gritti Budán egy országgyűlés-félét tartott, a megremült regnicolák Werbőczyt kérlelik, hogy szólaljon fel az érdektükben. Nem felelt semmit, hanem hallgatott, mintha eszét vesztette volna, írja Szerémi, végül ezt mondotta: Mit hallgatunk, mire vártok, kérdezzétek meg már a gubernátor urat, hogy mit akar kérni tőlünk, regnicoláktól. (Epist. 315.) Ugyanaz a gyáva meghunyászkodás a hatalom előtt, mint itt, kirívóan jelentkezik Werbőczy egy későbbi, tragikus esetben vitt szereplésében, mikor Buda eleste után egy a török által elhurcolt nobiles domina érdekében próbálkozott meg közbelépni az ellenségéül. (Epist. 372-373.) Szulimán - mondja Szerémi - miután Budát a németektől János Zsigmond számára felszabadította, Werbőczyt tette meg a magyarok bírájának. Távoztával aztán a törökök raboltak, gyilkoltak, főképp embereket Keletre hurcoltak. Werbőczy inti őket, hogy ilyen gonoszságokat ne tegyenek, s mikor egy nobiles dominát is el akarnak hurcolni, s ez kérve-kéri Werbőczyt, akadályozza ezt meg: a dominus cancellarius elővezetett lovat, megnyergelteti, felül rá, s diákja kíséretében indul a törökök basája elé. A török katonák azonban nagyon haragudtak rá, mert akadályozni próbálta garázdálkodásaikat, s mikor a "kancellár ur" Szombathely (Budavárától északra fekvő) helység felé közeledett, diákja a töröktől tudó Markó figyelmezteti őt: menjünk haza uram, a török fenyegetőzik, hogy pórul járunk, ha a domina nobiles (!) érdekében szólunk. Erre a kancellár ur: Jobb lett volna nekem meghalnom (mint már idéztem egyszer) az ostrom alatt, mint ezt a nyomoruságot látni. Azzal visszafordultak, és szállásukra mentek. Mert Szerémi nemcsak népeket és egyéneket tud jellemezni, hanem Magyarország 1514 utáni állapotát is elének tárja ilyen adomaszerű történetekkel; az ilyen jelentéktelennek látszó, de tragikus és mindennapi előfordultak miatt a magyar nép nagy tragédiáját: a hódoltsági területeknek a török általi kipusztítását megvilágító epizódokkal. Nem mintha ez tudatos lenne benne, hiszen ő csak mesélni akar, de jól tud mesélni. Egy más ilyen epizódyszerű jelenet Zápolyai Inthronizációja is 1529-ben a janicsárok által, a szultán parancsára, (Epist. 263.) már akár megtörtént, és így történt meg ez az aktus, akár csak Szerémi kitalálása. Mikor a szultán Bécs felé vonultában már Zsámbéknál táborozott, egyszer csak megjelentek a janicsárok a Kis-Jenőnél (a mai Újpest táján) maradt Zápolyainál, és "imperaverunt ei", hogy a szultán parancsa szerint szultáni hajón keljen át a Dunán. A Dunáról aztán lovasok és janicsárok közrefogva Zápolyait a Budai várba vezették, mi meg remegtünk, mondja Szerémi, mi legyen ez, s már azt hittük, hogy le akarják vágni fejét, neki is, nekünk is. Elvitték Zápolyait abba a nyári palotába, hol a magyar királyok nyaranta reggelizni és ebédelni szoktak, bizonyára a vár délnyugati sarkában, ott egy igen értékes karszék elé vitték - Szerémi nem mondja, ők hozták-e ezt, vagy a királyi vár butorai közül való volt-e - s akkor a "csauszok vajdája" ezt kérdi tőle: János király látod-e ezt a széket? A vajda: "Ulj belé, mert így parancsolta ezt nekünk a szultán." Erre megfogták Zápolyait két karjánál és háromszor egymásután beleültették a karszékbe, s szláv! nyelven pár szóval üdvözölték a törökök az "utolsó magyar nemzeti királyt"! Aztán a janicsárok töröktől: "halla, halla, halla höy"-t (?) kiáltottak háromszor, s ezzel gyorsan a szultán után lovagoltak. (Epist. 262, 263.) Ennél a szertartásnál találójában nem jellemezhetette Szerémi Zápolyai Magyarországnak a török birodalomhoz való viszonyát. (A XIX.-XX. századi magyar történetírók közül csak Acsády tesz erről röviden említést: szeptember 14-én vezették be a janicsárok János királyt Budára, amiért gazdag ajándékot kaptak.) (A m. nemzet története. V. 76.) Vagy: mikor Szulimán hazatárazodik Bécs sikertelen ostroma alól (1529),

nagyobb rendben, mondja Szerémi, mint a magyar optimates II. Lajossal Mohács után - akkor a Budán és Pesten hagyott török őrség a Németországból hozott árukkal hazahajózó pesti kereskedőket meggyilkolja és kirabolja, a panaszkodó lakosságnak pedig Bánffy János Zápolyai magyar helytartója azt felelte volna: magyar barátaim! a török tehet velünk, amit akar. Ami történt, megtörtént! (Epist. 268., 276.) És Szerémi csak azzal tudja olvasóit vigasztalni, hogy az a török parancsnok, a "lator", kinek katonái ezt a tettet véghez vitték, rövidesen hirtelen meghalt. (Epist. 276.)

S ha már Szerémi jellemző képességeiről van szó, nem maradhat említés nélkül az ő Szulimánja, ez a képzeletbeli alak, aki Máté evangéliumát idézi⁷³⁾ s kit Szerémi babonás tisztelete és félelme valóságos dicsfényvel vesz körül s - mint már ismételten említettem - azt a hivatástudatot tulajdonítja neki, hogy ő, a nagy török, választatot ki Magyarországra és a magyar nép megbüntetésére, amiért ezek a katolikus egyház kincseit használták fel a török elleni háború céljaira, s ezzel Krisztust megéértették.⁷⁴⁾ Szerémi Szulimánja 1543-ban - ezt is már említettem -, mikor Magyarország feletti uralma véglegesült, mint valami patriarchális fejedelem érintkezik a magyar néppel, igaz, csak a somogy-baranyai, már erősen ráccal kevert "félpogányokkal" ahogy Szerémi nevezi őket. (Epist. 387.) Éppily patriarchális-kegyesen érintkezik Szulimán a katolikus papsággal Székesfejérvárt és Esztergomban, a kanonokok jövedelmeit mindenütt biztosítja, és nagy érdeklődéssel kérdezősködik a katolikus hit tanításairól, a Lutheri tanokról is. A katolikusoknak teljes vallásgyakorlati szabadságot adott, sőt még meg is parancsolta papjaiknak, hogy ő érte és Zápolyaiért éjjel-nappal imádkozzanak. (Epist. 396-397.) Egy öreg fehérvári pap annyira megtetszett neki, hogy magával vitte. Mikor aztán elhagyta Fejérvárt és Esztergomba távozott, kitért a rablás, gyilkolás, magyar emberek tömeges elhurcolása stb., mert mint szintén Szerémi véli: a szultán megtartja ígéretét, de akik mögötte vannak, azok nem, és a török már így szokott bánni más nemzetekkel.⁷⁵⁾

Már említettük, hogy Erdélyi, de előtte Wenzel is (Mon. Hung. Hist. II., 1., XIX.) elismerően kiemelte Szerémi Epistolájának kerek szerkezetét, előadásának drámai haladását, ahogy az eseményeket Mátyás fénykorától: Bécs elfoglalásától a legnagyobb nyomoruságig, az ország szívének idegen uralom alá hajtásáig feltárja. (Erdélyi, Szerémi, 1892., 134.) És Szerémi annak ellenére, hogy Epistolájában a főeseményeket folytonos epizódokkal, egészen triviális semmiségekkel állandóan megszakítja és széttagolja, s annak ellenére, hogy nála tulajdonképpen a főesemény sor sem más, mint egyes emberek élettörténetének előadása, ezek is több részletben és másokéval összefonva, mindezek ellenére az ő valóban "bámulatos írói készségével" (Erdélyi, i. m. 52.) sikerült e laza, széteső mesét egységesen, összefüggően felépítenie, s abból meglepően lebilincselő és érdekfeszítő olvasmányt kikezdenie, mert mindig megtartja a mesét összetartó fonalat, s az eseményeket egymásból következően, logikusan illeszti egymáshoz. Sokszor mosolyt kelt naivitása, de humora és gunyorossága is, sajnos még többször visszataszít izléstelen-sége, életnézetének alacsonyrendűsége, különösen az emberek megítélésében, néha léhasága is. Szulimán meghiusult bécsi hadjárata után, mikor Zápolyaiék Budán biztonságban érzik magukat, - maga Zápolyai Erdélyben van - négy hónapig ropták a táncot, "saltantes, corizantes, gratulanter" vigan voltak, mikor a nagy hidegtől sok gyermek, de még felnőt is megfagyott. (Epist. 273.) De olykor megindítja a modern olvasót is az egész magyar nép és egyes emberek kegyetlen sorsának átértett előadásával - és sosem untat. Kitérő megfigyelés, páratlan megelevenítő képesség, s a tehetség: eseményeket élményeket átéreztetni olvasóival, tesszik ki Szerémi nem mindennapi írói tehetségét, s csak sajnálhatjuk, hogy ez az írói tehetség

nem párosult finomabb érzésvilággal, emelkedettebb vagy legalábbis fegyelmezettebb gondolkodással.

Semmi sem jellemzőbb Szerémire, mint az, hogy érintetlen maradt korának uralkodó eszméaramlatától, a humanizmustól. És jellemző az is, hogy egy szóval sem említi Verancsicsot, Brodaricsot, Zápolyai udvarának legműveltebb humanistáit és diplomatáit, kiket pedig jól kellett ismernie, noha ezek állandó diplomáciai kiküldetésekkben sokat voltak távol az udvartól. Frangepán Ferencről - Brodarics többszöri követtársáról - mint monachusról, "Grophá Franciscusról" legalább megemlékezik.

Stilusa, primitív latinsága és lehetetlen nyelvtana ellenére is rendkívül kifejező, s bár nehézkes, homályos, kapkodó, helyenként éppenséggel csaknem érthetetlen, mégis leköt, s mindig érezzük, hogy tökéletesen ki tudja fejezni azt, amit mondani akar, s úgy ahogy mondani akarja. De azért lapos, földhözragadt egy stilus ez, amilyen alacsonyröptű Szerémi egész gondolkodása és igen élénk, de szimpla fantáziája is. Egyetlen költőibb, lendületesebb kifakadását Kenderessyvel mondhatja: Zápolyai kardhordozójával.

Amilyen stilusa, olyanok nem nagyszámu képei és hasonlatai is.⁷⁶⁾ Szerémi furcsa latinságáról Erdélyi László részletesebben ír. (i. m. 892. II. 53-63.) Én nem nyelvtudatlanságot látok ebben a latinságban, bár Szerémi gyöngén ismeri a latin nyelvet, mert ahhoz tulságosan következetesen alkalmazza az ő minden nyelvtani szabálytól és jó latin szövegtől eltűtő alak-egyeztetéseit, minden tekintet nélkül a főnevek, melléknevek, összetett igealakok nemére, számára, az igealakok idejére, módjára, nemére, sőt számára és személyére is, és az ő önkényesen elferdített szavait, s egyes szavaknak önkényesen más értelemben való használatát. (pl. haud = sed.) Inkább valami kolostori, vagy az alsó papság által beszélt, a délvidékre jellemző latin dialektusnak vélem, egy a maga elrontottságában is következetes vulgáris magyarországi latinságnak. Hasonló hozzá a délvidéki obszerváns franciskánusok krónikájának latinsága. Nyelvészeknek talán érdemes lenne ezt a Szerémi-féle latinságot közelebről szemügyre venni, s talán a dalmáciaival összehasonlítani. Egyébként stilusát a biblián (Vulgátán) s az egyházi liturgikus szövegeken képezte ki, már amennyire Szerémi stilusának kiképzettségéről szó lehet. Említettem kisszámu idézetét Vergilius és Ovidiusból, melyeket ismételtet, s hogy ez is arra mutat, mily kevésbé mélyedt bele a klasszikusok tanulmányozásába.

Szeréminek minden oka megvolt arra, hogy Epistolája zárósoraiban (401.) s egyszer elbeszélés közben is olvasóinak, kiket "fratres carissimi"-nek szólít, elnézését kérje, ha valami illetlen vagy helytelen dolog tévedt volna tollára és írásába (illicite - nála illice -, aut incongrue accessit per calamum cirographum meum), mert ilyesmi bőven van Epistolájában. Arra viszont fölösleges volt kérnie olvasóit, hogy Epistoláját "non laudate de eleganciis litteris", mert finomságot, irodalmiságot ugyan senki sem fog találni Szeréminek sem stilusában, sem előadásában, sem lelkeségében. Abban azonban igaza volt, hogy műve tartalmát - erős korlátok között - valóban csodáljuk ma is, (de intellectu admiramini, 401.) mert vannak az Epistolának nagy értékei is. Szerémi tudja, hogy Epistolájából hiányzik az irodalmiság és jó ízlés, de ő ezt az "eleganciát" nem is keresi és nem is tartja valami sokra: aki "elegansabban tud írni, mint ő, az javítsa ki munkáját. Ő tehát nem a művelteknek, a humanistáknak ír, hanem a vele egy műveltségű- és lelkeségűeknek, bizonyára elsősorban az alsó papságnak. Ugy hogy elmondhatjuk: Szerémi, ez a népi katolikus történetíró az ő tarka egyéniségével, furcsa gondolkodásával a XVI. század első felében élt magyar társadalom felső, humanista-műveltségű rétege reprezentánsainak népi, még a középkori theologiai-scholasztikus műveltségéből morzsákat szedegető ellen-

pólusa volt, az ő Epistolája pedig e korszak - a mohácsi katasztrófa követő évtizedek népi gondolkodásának és érzelemlilágának legfontosabb és legbővizűbb forrása. Viszont: minő erkölcsi tisztaság, naivitásában is emelkedett gondolat- és érzelemlilág árad a szintén népi, de dunántúli Tinódi Sebestyén énekeiből! És minő magasságban állanak Szerémi fölött az ugyanarról a vidékről való, ugyanazon kulturakörből, ugyanazon délvidéki-szerémségi kolostori műveltségéből majdnem ugyanazon időben sarjadt minorita (obszerváns) krónika írói!⁷⁷⁾

Nem lehet Szerémiben a középkori magyar történetírók, ("krónikasok") utódját látni. Azok műveltségben, lelki kulturában, történetírásról vallott nézeteikben, még történetészleletben is magasan felette állanak, és egészen más történetírói műfajt is műveltek.

Szerémi Epistolájával példát is akar mutatni olvasóinak, bizonyára elrettentő példát a sok szörnyűséggel, miket elmesél, tehát pragmatikus abban is, mint az ok és okozati összefüggések keresésében, lélektani motivációkban is. Az Epistola alapangulata nem méltó a páratlanul tragikus tárgyhoz. A szomorú eseményeknél Szerémi dühösködik, átkozódik, vádaskodik, olykor azonban megdöbbenő objektíven referál, máskor viszont meleg, résztvevő hangon szól a sok szerencsétlenségtől sújtottak szenvedéseiről, s a jószívűség nem tagadható meg tőle. De az is elég gyakran előfordul, hogy nyers jókedvvel mesél el tragikus életsorsokat, eseményeket.

Szerémi Epistolája a modern történetkutatót igen nagy nehézségek elé állítja: mit lehet belőle elhinni, mi e sok tekintetben jelentékeny mű forrásértéke. Amit róla fentebb elmondottam, abból az következnék, hogy Szerémi helyes történeti tényeket körülfontán mindenféle ferdítésekkel sőt egyenes kitalálásokkal, mendemondákkal, a modern történetkutatónak, ha eseménytörténetet ír, az ő előadását, adatait igen gondosan ellenőriznie kell a többi - hiteles - forrással, s így pontosan elválasztani a tényeket a mesétől. Kíváló ellenőrző eszközt nyújtanak a Verancsics Antal gyűjteményét alkotó, egykoru történeti leírások a XVI. sz. közepi eseményekről. (M. H. H. II.; II. és III. köt.) Az ugyane kort elbeszélő Zermeghgel való számos tárgyi egyezése nagyban emeli Szerémi hitelét. (L. Zermegh fejezet.) Az igaz nehézség ott kezdődik, mikor Szerémi egyetlen forrásunk. Itt már a modern kutató helyes kritikai érzékének és alapos képzettségének kell minden részletre eldöntenie, hogy mit fogadhat el ebből a félig mesevilágból. Mert ha Szerémi nem is hazudott, vagy ferdített készakarva, bár nem tudom, hogy ebben a jó véleményben egyetérthetnek-e Erdélyi Lászlóval, Szerémi legjobb ismerőjével, elfogultsága kétségtelen, s sokszor talán rosszhiszeműsége is. Naivitása, primitívsege, fantáziája is sokszor elragadta és leirattathatott vele sokmindent, ami eltér a tényektől.

Erdélyi László összeállította Szerémi időrend elleni vétségeit és földrajzi pontatlanságait és helyes adatait, szintugy sok eseménytörténeti tévedését is. (Szerémi, 1892. IV. és V. fejezet.)

Egyetlen kézirata: Orsz. Széchényi Könyvtár.

Kiadása: M. H. H., II. (SS) I. köt. Wenzel Gusztávtól. L. még e kiadás bírálatához: Szádeczky Lajos, Sz. Gy. élete és emlékirata Bp. 1892. és u. az.: Sz. emlékirata kiadásának hiányairól. Bp. 1892.

Fordítása: Erdélyi László: A mohácsi vész kora. Szeged, 1941. Szerémi Gy.: Mohács I. -II. Első része az Epistola fordítása, a második rész: A mohács vész nemzedéke. Szeged, 1941, az Epistola tartalmának művelődéstörténeti rendszerek szerinti csoportosítása. Ez a két kötet és Erdélyi előbb Szerémi tanulmánya az egész Szeré-

mi kérdés legfontosabb feldolgozása, amihez még csak Acsádi Ignác, Verancsics és Szerémi, I. Irod. tört. Közl. 1894. többször idéztem dolgozatára utalok. Legújabb Horváth János, A reformáció jegyében. Bp., 1953. 118-125.

Magyarul a Budapesti Szemlében 1860-ban részletek jelentek meg belőle. Zilahy Károly a "Havi Szemlében" 1878-ban, majd Mogyoróssy Gyula, Történelmi adatok Sz. Gy. emlékiratából c. -en 1882-ben közölte egyes jelentéktelen részleteit. Feldolgozások: Dudás Gyula, Sz. Gy. élete. Századok, 1886. 242-252., u. a. Sz. Gy. emlékirata. 1886., u. a. Szerb volt-e Szerémi? Századok, 1887. 462-464. Gosztonyi Jenő, Dunaszekcső a múltban és jelenben. 1891.

Jegyzetek

- 1) Erdélyi László, Szerémi György és Emlékirata. Bp., 1892., p. 20., és: Epistola, (ezentul így idézem Szerémi művét), Mon. Hung. Hist., II., I. köt. p. 128.
- 2) "Ecce nos laboramus sed per Turcas rursum diruatur". (Epistola 402.)
- 3) u. o. 131.
- 4) Epistola 98.
- 5) i. h. 85-86.
- 6) Erdélyi, i. m. 32.
- 7) Epistola, 151.
- 8) Epistola 201. erat valde devotus in fide nostra Catholica recta, qui nunc est summus Lutterianus.
- 9) Erdélyi, 45.
- 10) Vid. V. Jeromos, Szerémi György emlékiratának művelődéstörténeti adatai. Bp. 1910. 27-30. Művelődéstörténeti értekezések, 43. sz. 1. még: Quellen zur Geschichte d. Stadt Kronstadt in Siebenbürgen, II.
- 11) Vid. i. h. 31. Kollányi Ferenc Esztergomi kanonokok 1100-1900. 163. nyomán.
- 12) i. m. 46-48.
- 13) Epistola 401. és 401+ Erdélyi, 12, és Wenzel bevezetése az Epistolához, X. lap.
- 14) Vid. 41-42. és Acsády, Verancsics A. és Szerémi Gy. Irod. tört. Közl. 1894. IV. k.
- 15) i. m. VI. Erdélyi nem látja annak, i. m. 11. Horváth egy még rosszabb latintudású másoló munkájának. (Reformáció. 118.)
- 16) Mária királyné rendeletéből Sárffy Ferenc győri várparancsnok kutatta fel, kinek jelentését bírjuk. - Szádeczky szerint viszont Tatai csak az informátor, az író maga Szerémi. (Horváth: i. h. 125.)
- 17) Wenzel, XXVII. és Erdélyi, 6, 2. jegyz.
- 18) Uj folyam VIII. 167. sqq.

- 19) Epistola, 39.
- 20) Epistola, 226. és Erdélyi, 41. és fentebb 28.
- 21) u. o. 133.
- 22) Epistola, 27.
- 23) Például: a gyerekes adoma Várdai Pál, Perényi Péter és a szultán beszélgetéséről a szent korona értéke fölött, amelyben a szultán mint valami levantei ékszerkeskedő taksálja fel a magyarok anyagi koronáját - Szerémi mindig anygalinak nevezi koronánkat - kétségtelenül Szerémi kitalálása. "Azért akartam látni az anyagi koronát", mondta volna Szerémi szerint Szulimán, "mert mi törökök tiszteljük az anyalokat, de azért is, hogy lássam, vajon értékes-e. De nem nagyon értékes ez a korona, mert kövei nem értékesek, egyszerű, nincs nagyos felékitve." "Si est preciosa an non. Et ista corona non valde preciosa est, quia non sunt lapides preciosi, est simplex, non valde decorata." (Epist., 272-273.) Ez az anekdota is jellemző Szerémi anyagias gondolkodására.
- 24) Epistola. 138. quod non meretur, quia manus pollutas habet sanguineas super cruciferos, quod decepsisset eos cum fide sua; et super Siculos in Transsylvania. Et verum dicebant simulatim. Quidam dicebant non, sed propter caput suum parum (!) habet. Et inter hæc ergo consecrabant, sed communitas hæc verba fabulabant. Quia, fratres karissimi, vox populi, vox Dei.
- 25) Epistola, 60.
- 26) Epistola 27.
- 27) Mátyás halálát elbeszélve cáfolja, hogy mérgezett figye ölte volna meg, mert, mondja, akkor mindenkit beengedtek volna betegágyához, és mindenki láthatta volna betegségét. - Epistola, 27.
- 28) Epistola, 202.
- 29) Epistola, 253.
- 30) Vagy: St. Báthor fertur dixisse, hogy Zápolyai a töröktől nagy kincseket kapott, s ezért nem ment Nándorfejérvár segítségére, 1521. évi eleste előtt. Hic dubius sum attamen fama sic vigebat inter vulgus. - Epistola, 94.
- 31) Epist. 201.
- 32) Epist. 189-190.
- 33) Epist. 188-189.
- 34) Epist. 192.
- 35) E rész felépítése a következő: főesemény, az ő subáját megtalálta Tokaj mellett. Epizód ehhez a főeseményhez: Tokaj ostroma. Ezt befejezve főszöveg: Szerémi káplán megtalálva subáját Kassára ment. (Epist. 192.)
- 36) Bezold, Staat u. Gesellschaft d. Reformationszeitalters. 57-8. (Kultur d. Gegenwart. II.)
- 37) Epist. 151-153.

- 38) Epist. 172-173.
- 39) Epist. 136.
- 40) Epist. 47-50.
- 41) Epist. 244-245.
- 42) Epist. 139.
- 43) Sed non concessum erat Joannem vajvodam, (!), ignoro, si a Deo, si a diabolo.
Epist. 124.
- 44) Epist. 336.
- 45) Epist. 207.
- 46) Erdélyi L. közli Szent Ágoston vonatkozó helyét: Qui fecit te sine te, non te iustificat sine te. (Sermo 169. cap. XI. 13. Migne, XXXVIII. 923.) Látszik, hogy Szerémi latinsága - természetesen - a Vulgátán képződött, hol Isten creavit terram etc., Szent Ágoston előtt azonban még az Itala szövege lebeg, melyben Deus fecit terram etc.
- 47) Epist. 222-223.
- 48) Epist. 198. és 199.
- 49) Epist. 142. és máshol is.
- 50) Epist. 239.
- 51) Epist. 191.
- 52) Epist. 366.
- 53) Epist. 37.
- 54) Hogy temetéseken iskolatársaival énekelt (Epist. 44., 45.), hogy Gyulán a plébánia templom előnékesese volt, azt már láttuk életrajzában. Epistolájában a hadiesemények, ünnepélyek, lakomák kapcsán felemlíti a dobosok és síposok (timpani, timpanistae, tibia, tubicinatores, nála tybial, 270.) játékát, (Epist. 56.) egyházi és világi dalok éneklését. (hymni et cantici spiritalis, 219.) Török Bálint és Katzianer, tehát világiak, győzelmi ünnepén a kassai polgárság által, vagy Zápolyai tiszteletére a török megszállta Budavarában adott hangversenyt: "in tybiis tubicinatores pulcre canebant amena voce." (Epist. 270.) Máshol: a magyar nemesek "cum citaris et in sambucis" (bodzasíp, mondja Vid, 158.) "fistulabant, cantabant" a keresztiesek feletti nagylaki győzelem örömére, este, tábortűz mellett. (Epist. 62.) "In citaris timpanis et tibiis canentes (lakomáznak) Zápolyai emberei is ennek székesfejérvári koronázása után. (Epist. 140.) A kassai polgárság a székesegyház tornyában "tubicinatores... et timpanista inceperunt sufflare et tangere in timpano." (Epist. 198.) Mindez semmitmondó adat, s az oly bőbeszédű és jó megfigyelő irónál mint Szerémi, természetes is. Már figyelemreméltóbb, hogy olykor megjegyzi: pulcre canebant et amena voce, (270.) s hogy a kassai székesegyház orgonája "bene sonantibus vocibus" hangzik. (196.) Az pedig, hogy ő X. Leó (Medici bíboros) pápává választásakor megjegyzi, miszerint ez "erat valde musicus" (valóban az volt) "et iste composuit unam mutetam Quis pro nobis (sic) contra nos, si Deus est nobiscum", (Epist. 55.) már alaposabb zenei képzettségre

és érdeklődésre vall, mint amennyit Szeréminél a szellemi élet és a művészet terén egyébként tapasztaltunk. A zenei műveltség és a zenei tehetség lehetett képzettségének legerősebb oldala.

- 55) Epist. 223., 1543-ban.
- 56) Epist. 83.
- 57) L. ehhez: Erdélyi, i. m. 15.
- 58) Sörös, Brodarics, 94. és Ovári, A M. T. Akadémia tört. bizotts. oklevélmásolatai, II. 36-37.
- 59) A *serviens* és *familiaris terminus* hiányzik Szerémi latinságában, ő a *familia* kifejezést használja, (Epist. 53.), de ír *servitor*-t (140.) *curiát* (55) és *servus* meg *consiliarii* mellett (Epist. 81-82.) *famulust* is (75).
- 60) Dominus és *servus* viszonyáról vallott véleményét Szerémi Salm Miklós gróf állítólagos levelében fejt ki: Salm gróf írta volna, hogy "servus" vagyok, s nekem uram (i. Ferdinánd) parancsol... most pedig "ad humnaitatem honoris" tartoznak az én szolgálataim és "ad fidem meam", tehát nem tehetek mást, mint hogy megmaradjak uram hűségén. (Epist. 177.) Még világosabb, amivel a magyar urak Batthyány Orbánt, Czibak egyik megölőjét felmentik: ez csak *servusként* cselekedett, s a *servus*nak mindent meg kell tennie, akármit parancsol is ura!!! (Epist. 337.) Sőt Szerémi jegyezte fel az *egyetlen* sajnos kései adatot arról, hogy Magyarországon sem ismeretlenek a nyugati vazalusi kommandáció formái, mikor Iván cár kommandációját Zápolyának részletesen leírta. Fontossága miatt szószerint idézem: Iván eljött Tokajba, s mikor belépett Zápolyaihoz "humilians se cum poplite curvo (letérdelt) et se ipsum commendasse cepit cum verbis faventissimis et dicebat, quod ubicunque tua Magnificentia me fore, ibi stabo. Et Joanni vajvode (ekkor még nem király Zápolyai) adhesit tanquam servus. Dominus vajvoda grato animo accepit suam commendacionem, et intrinsecus fecit juramentum per manus domini vajvode, quod rite serviret ei ad fidem suam suscepit. Posthec Joannes vajvoda donavit cum equis et cum expensis et de aliis, et precepit sibi, ut ultra equitaret Tisciam... ad... Bachmegeye." (Epist. 126.) Teljesen a középkori európai vazalusi kommandáció szabályai szerint történt tehát ez a szolgálatbaállítás, *servus*-szá fogadás. Kevésbé ünnepélyesen, egyszerű kézadással történt meg Szerémi udvari káplánná fogadása: Dóczy *commendare cepit (me) et d. vajvoda porrexerat mihi manus suas. Et meam eciam dedi et precipere fecit me cum eo ire.* (u. o. 127.) Ezek még nem a királyhoz, hanem egy magán urhoz vagy állami főhivatalnokhoz szegődő "servitorok" kommandációi, és nem lehetnek közjogi természetűek, Zápolyai mint király azonnal koronázása után zászló átnyújtásával adta át addig viselt erdélyi vajdai hivatalát Perényi Péternek. (Epist. 140.)
- 61) *O utinam s. pater in spirituali, nil mihi in mundo solummodo mortem meam contra paganos expugnare possem. Et nunc leviter possumus intrare ad regnum Grecorum propter animas Christianorum absolvendi, et in beneficium patriarcharum Constantinopolim urbem mancipare.* (Epist. 58.)
- 62) Zápolyait két váddal szemben kell védelmeznie: 1. amiért szövetkezett a törökkel, s hogy 2. ő, meg a magyar nemzet is az oka Magyarország vesztének és az egész keresztény világ nagy károsodásának. Az utóbbi vádat úgy akarja elhárítani, hogy hosszasan - az ő scholastikus módszerével felépített - bizonyítás után ellentmondást

nem törősen kihirdeti az ítéletet: Magyarország vesztét Perényi Péter okozta, Németországot I. Ferdinánd. Ezt a pórt különben igen érdekesen, mint I. Ferdinánd és Perényi Péter közötti párbeszédet adja elő, melynek lényege, hogy I. Ferdinánd elismeri: Zápolyainak volt igaza. (Epist. 380-381.) Ha a németek nem akarták volna megsegíteni a magyarokat a török ellen - állapítja meg Szerémi - akkor "extunc habuissent pacem", a török békében hagyta volna őket, és ha Perényi Péter nem lépteti fel I. Ferdinándot magyar királynak, akkor a török nem jött volna be Magyarországra, s akkor most a német is, magyar is, fuissent felices. De a németek maguk készítették elő az utat a töröknek Bécs alá. Tehát "Hunyadi non sunt culpabiles ac hoccasi(!) pernicie (!) Christianitatis". Zápolyai mindig figyelmeztette Ferdinándot, hogy nincs elég ereje a török legyőzéséhez. (Epist. 382.) Hogy a németek 1542-ben nem tudták Budáról kiűzni a törököt az azért volt, mert egy vezérük elesett, Perényi a törökkel tartott, a németek pedig meghallották, hogy tulerőben levő "Izmaeliták" Buda védelmére sietnek, s mert a keresztény hadat a pápa nem támogatta, amiért aztán vállalatuk nem volt "justum bellum". Tehát Szerémi is felveti a felelősség kérdését, mint a Cuspinianus ellen védekező Brodarics, s azt primitív észjárásával arra a két emberre háritja, akiket a legjobban gyűlöl: I. Ferdinándra, ura vetélytársára, és Perényi Péterre, kit ura főárulójának tart, s ki a Habsburg párt legkiemelkedőbb tagja, neki meg személyes ellensége. A másik vád: miért szövetekezett Zápolyai a törökkel? Hiszen emiatt V. Károly és I. Ferdinánd még VII. Kelemen pápa átkát is ki tudták eszközölni ellene, noha ez a törökkel kooperáló francia oldalon állt! De Szerémi igazolni tudja Zápolyainak ezt az európai közvéleményt annyira megbotránkozató lépését, hiszen ez nem akadályozta meg a keresztény fejedelmeket abban, hogy Zápolyaival összeköttetésbe lépjenek. Minthogy Szeréminek szilárd meggyőződése, miszerint a papok által felkent Zápolyai a jogszerű magyar király, akár jó ez így, akár rossz, sive per phas, sive per nephas, (Epist. 147.) természetesen látja, hogy mihielyt I. Ferdinánd igényt emelt a magyar trónra, Zápolyai nem tehetett mást, mint hogy azonnal összeköttetést keresett a szultánnal, (Epist. 151.) majd mikor I. Ferdinánd sikerei veszélyeztették uralmát, megkötötte a törökkel a végleges szövetséget is. (u. o. 219-220, 230.) A török megbízottja előtt pedig keserűen panaszkodik, hogy megcsalta őt a magyar, a német, s most a szász kombináció is meghiusult, mire Zápolyainak el kellett viselnie a török állítólagos feltételét: "Deus vester irascitur super vos propter justiciam suam, quos planta pedibus vestris conculcatis." (Epist. 232.) A szövetség azért létre jött (252-259), és Zápolyai mindig török segítségért könyörög, ha nehézségei vannak, akár akarja, akár nem, "vellenolle" szépíti Szerémi Zápolyai lépéseit az ő sajtószerű latinságával. (Epist. 250-251. vagy 278.) Zápolyai rossz lelkiismeretét pedig - mert azért ezt bántotta ez a végzetes lépés, de meg tartott Európa közvéleményének felháborodásától is - azzal a naiv önáltatással próbálja megnyugtatni, hogy ő majd kereszténységre téríti a törököt! "O Deus si mecum teneret (!) et observaret verba mea, vere dico, quod de Turcis bona possem (liberare) et demum ad fidem Christianam deducerem eos", (Epist. 243.) s azzal a szintoly naiv okmánnyal, melyben - Szerémi előadása szerint - elháritja magától a felelősséget török szövetsége miatt. (Epist. 149-150.) (Szerémi elképzelésében különben Perényi Péter is a kereszténységet erősítette azzal, hogy átállt a törökhöz.) Mármint, hogy mi ebből a tény, azt megítélni kemény próbára tenné a modern történetkutatót. Szerémi kénytelen regisztrálni, hogy a magyarokat is megbotránkozta s megrémítette a török szövetség: amit Zápolyai - Szerémi szerint és mint már említettem - nem nagyon diplomatikusan megmondott volna a török követnek, egy renegát magyarnak: a ma-

gyarok nem biznak a törökökben és benne sem, mert a törökkel szöveteztem. S mikor a szultán 1529. augusztus 18-án mohácsi táborában magához öleli Zápolyait, még Szerémi is Judás csókot lát ebben a gesztusban, (Epist. 256.) Hogy Zápolyai Mohács, sőt már Nándorfejérvár 1521. évi eleste előtt is összeköttetésben állott a törökkel, ki őt megvesztegette volna, azt Szerémi hallotta, de hogy igaz-e ez, nem tudja: fama sic vigebat inter wigus. (Epist. 94.) Azonban előbb Zápolyai tanácsosaival ezt mint tényt mondatja el. (u. o. 81.) Azt azonban Szerémi tényként említi és árulásnak bélyegzi, hogy Zápolyai mindjárt koronázása után titokban összejátszik a törökkel. (Epist. 144.)

A török támogatására tehát avégett volt szüksége Zápolyainak, hogy megtarthassa királyságát, s hogy az ország ne kerüljön I. Ferdinánd uralma alá. Jobbnek tartja Szerémi u. i. azt, ha Buda török kézre kerül, mert ha I. Ferdinándnak adják át, akkor ez a magyar és a német között mindig viszályokra és "homicidiára" adna okot. (Epist. 357.) A török uralom következményeit azonban nem látta előre. Szerémi Fráter Györggyel érveltet így, (l. még 355.), míg Perényi Péter véleménye, vagyis a Habsburg párté, az lett volna: ez Buda végveszte lesz, s a török császár a magyar nemesektől és a nem nemesektől folytonos pénz- és emberadót fog szedni. Tehát, - mondta volna Perényi - "melius cum Germanis usque ad tempus, quam cum Turco usque ad mortem perseverare." (Epist. 357.)

- 63) János Zsigmondról mondja: *deliberare puerum de faucibus Germanorum*". (Epist. 356.)
- 64) "Hungari habent tres naturas" - tehát nem csak a főrendtiek, ahogy Erdélyi véli (Szerémi, 1892. p. 49.) - "invidia, blasfemia et homicidia". (Epist. p. 75.)
- 65) Igy Szilágyi Mihály "erat durus valde, quia purus Sciticus erat". (Epist. 13.), egy Fekete János nevű magyar ember "Hungarus Sciticus in facie nigri coloris et valde astutus in rusticitate sua, littere attamen vigilans et blandus in sermone." (Epist. 308.)
- 66) 274-277, 299-400. stb. pl. a sok közül az emberrablást.
- 67) Domine rex, civitas non est tua, quod residentiam dedistis eis, quia gens ista manet gens aliena est (!) et differt ab Hungaris. Et consulo ... ut expurgabis et da eis aliam terram, ubi possunt habitare et puros Sciticos portare cogis, et eis distribuere debeas palacia domi. (Epist. 25.) Azt tanácsolom, adj ezeknek más földet, hogy ott lakhassanak, ide pedig hozass be tiszta szittyákat, és oszd szét közöttük azok palotáit és házaikat.
- Szeréminek minden népről adott jellemzésében áll, hogy az illető milyen katona: Szerémi határozottan militarista szellemű ember. Azzá tette, ha más nem, az akkori állandó háborus állapot, de meg érzi is a földjét és fajtáját féltő parasztember egészséges ösztönével, hogy most jó katonákra van szükség. Ő maga azonban nem katonáskodott: Mohács felé ugyan vele kellett mennie a királyi sereggel, de hamarosan eltávozott a táborból, amit igen bölcs cselekedetnek vélt, hiszen két káplántársa ott esett el a harctéren. (Epist. 121.) A színi ütközetbe is csak azért ártotta be magát, mert prédát remélt, de itt is rajtavesztett. Úgyes, de cinikus öngunynak látszik, ahogy színi jeleskedését leírja. Tréfás nagy hangon adja elő, miként öltötte magára fegyvereit: Felkötöttem oldalamba kardomat, ("stabam accincto gladio super femore (!) mei (!), ez egy zsoltár elferdített töredéke, mely zsoltárt a királykoronázásokkor a koronázó főpap szokott mondani, mikor a kardot átnyújtja az új királynak. (Epist. 217.) Szerémi, tudjuk jelen volt Zápolyai koronázásán, s ismerhette a koronázási szertartás szövegeit is. Ha pe-

dig ez az idézet nem önguny, akkor nagyzási hóbort, ami szintén nem áll távol Szerémitől. Azután a Zápolyai jámbor katonáit általános feloldozásban részesítette, s a tőlük ennek fejében összeszedett 10 forintot biztonságba helyezve, szaladt a csatába, honnan azonban nemcsak hogy zsákmányt nem tudott rabolni, (predam rapere, saját szavai!), hanem tőle vették el még azt is, amiye volt. (Ismeretes, hogy milyen szerepe volt a katonaság zsákmánylásának a mohácsi ütközetben. (Gyalokay J., A mohácsi csata. Mohácsi Emlékkönyv, Bp. 1926. 232.)

- 68) Cum caniculis bene laborate, bis in hebdomade lavate. (Epist. 118.)
- 69) Csak akkor eszméltek rá, hogy már Dózsa nevezte el "Katalin" vajdának. Igaz, a Sarno vára alatti kudarc, melyhez Szerémi Dózsa ez állítólagos kijelentését fűzi, mikor is Zápolyai gyáván megfutamodott a török elől, 1515-ben, tehát Dózsa halála után történt. (Epist. 142. Szekfü, M. T. II. /2)
- 70) Sed per seginiciam suam neglexit. Tempore vajvodatu suo erat strennus et curans et velox in causis pergebat, hawd (=sed) in Regietate sua nil aussus erat, sed tremulus erat. Nos admirabamur, quod omnipotens Deus acceperat ab hoc strenuitatem suam et dicebant de eo curiales: Ecce timor habet penam et donavit eos. (Ez valami elrontott bibliai idézet lesz!) (Ep. 144.)
- 71) "Erat in statura mediocris, caput cum barba senectus et in verbis paucis, in latino sermone edoctus, in passu suo miles." (Epist. 146.)
- 72) Et loquax erat nimis, prudens valde erat; qui articulos regno (!) et diciónes valde sciebat, et noviter composuerat decretum Hungarorum. (Epist. 74.)
- 73) Epist. 384., I.: Vid Jeromos, Szerémi. 33. 7. jegyzet.
- 74) L. az egyházi kincseknek a török háború céljaira felhasználásáról; Burgio pápai nuncius álláspontját: sem nem helyeslem, sem nem akadályozom. Nem helyeslem, mert nem hiszem, hogy valami jóra fogják használni, de nem akadályozom, mert a szükség nagy. (1526. ápr. 25. jelentése. Mon. H. Vat. II. 1.)
- 75) "Ita nos est Turcarum facere inprimis alienis nacionibus." (Epist. 400.)
- 76) A magyaroknak a "veritas sub planta (h)abitaret". (Epist. 308.) A magyarok hallva Gritti beszédét "mox in silencio maximo depositi erant." (315.)
- 77) L. ehhez az obszerváns-krónikáról szóló fejezetemet is.

Zápolyai párthive és belső embere

Zermegh János

is, egy humanista izlésű, emlékirat jellegű kortörténet szerzője, Oláh Miklós, Brodarics István, Verancsics Antal, Forgách Ferenc és Szerémi kortársa, ki csaknem ugyanannak a végzetes másfél évtizednek történetét írta meg, mint Szerémi, vagyis az 1526-tól 1540-ig, a mohácsi katasztrófától Zápolyai haláláig lepergett éveket. (Szerémi 1523-ban kezd érdemlegesen beszámolni az eseményekről és 1543-ig viszi fel munkáját.)

Zermegh János 1504-ben született régi szlavóniai nemesi család sarjaként. Tehát délszláv vértű volt, mint Brodarics, Verancsics vagy akár Szerémi. Apja, Zermegh Mátyás Varasd megyében birtokos, anyja Nyitra megyei magyar nemesasszony, Rajcsányi Julia, Zermegh Mátyás előtt Lászlófalvi Eördögh János felesége. Zermegh neveltetése igen gondos lehetett, erre mutat nagy műveltsége. Hogy mely iskolán szerezte, azt nem tudjuk, mert Ravonyi Mihály, Zápolyai titkára mellett, kitől a "forma scribendi"-t és a "stilus cancellariae"-t tanulta¹⁾ már csak betetőzést nyerhette el alapképzettségének. Tudjuk, mily magas, nagyigényű iskolája volt az akkori magyar királyi kancellária a humanista műveltségnek. Zermegh mint szlavóniai ember kerülhetett Zápolyai mellé, a legnagyobb polcra eljutott magyarországi délszláv ember udvarába. A mohácsi vész után Zápolyai kíséretével ő is jelen volt ennek székesfejérvári koronázásán - előbb II. Lajos király temetésén - s vele ment innen Budára, majd Esztergomba, de Lengyelországba már nem követte az I. Ferdinánd elől odamenekülő Zápolyait, hanem principálisa fivérével, Ravonyi Jánossal együtt hazament a Drávántulra. Itt aztán belekeveredett az itteni testvérharcokba a két király pártja között. Mikor a Zápolyai párt vezére, Frangepán Kristóf elesett, s a Zápolyai párti sereg eloszlott, Zermegh hazament apja birtokára. Nem sokkal utóbb, hogy e harcok elcsendesedtek, hazaérkezett Zágrábi püspökségébe Erdődy Simon is, ekkor még Zápolyai hive, és Zermegh ennek szolgálatába lép mint egy Zágráb melletti Erdődy vár rationalistája = számvivője. Itt élte át e vár ostromát Ferdinánd csapatai által. Békésebb élet után vágyakozva, elhagyta Erdődy szolgálatát és a szintén Zápolyai párti Várallyai Szaniszló fejérvári prépost íródeákja lett. (1530.) Veszedelmes, de fontos szolgálatot teljesített új hivatalában Zápolyainak, mikor ez Buda várában ostromoltatván Szigetvár ellen küldött katonáit és hiveit Zermeghgel hívatta vissza Buda védelmére. Ekkor Várallyai Zermeghgel csempésztetett be élelmiszerküldeményeket Zápolyai részére, a már kiéheztetés előtt álló Buda várába, ami a hadihelyzetet Zápolyai javára változtatta meg. Zermegh Várallyai szolgálatában, vagyis a Zápolyai pártban maradt, de ekkor, mint maga mondja, megunva a "diuturna et plane inutilis servitus"-t és "accepta licentia" Várallyaitól, Turkovics Miklós és Szentiványi Pál ajánlatára I. Ferdinánd egyik legrégebb és legerősebb hívének, Thurzó Elek országbíró és királyi helytartónak szolgálatába lépett. Thurzó Elek mellett hamarosan meggazdagszik, meg is nősül, talán másodszer, legalábbis nem azt a lányt vette el feleségül, kinek apját, Tomadóczy

Mihályt a szlavóniai harcok idején ipjának nevezett, hanem Báby Dorottyát, egy Nyitra megyei nemesi család sarját - Zermegh anyja is ebből a megyéből származott - Báby György és Szloponai és Oroszlánkői Katalinnak leányát. Régi gazdájával, Várallyaival fenntartotta a szeretetteljes összeköttetést, szép ajándékot vitt neki 1540 elején, amit ez szintén értékes ajánékkal viszonzott. Ugy látszik Zermegh nem akart egészen szakítani a Zápolyai párttal. Thurzó Elek kinél Zermegh jól gyarapodott vagyonban, 1543 végén meghalt, a hagyatéka körül támadt zavarok elsimítására az özvegy Zermegh Jánost és Szentpétery Jánost küldte ki I. Ferdinándhoz, ki ekkor Speyerben, a birodalmi gyűlésen tartózkodott. Így került Zermegh Németországba. Odautaztában ellátogatott Augsburgban a Thurzókkal rokonságban álló Fugger Antalhoz kölcsönért és támogatásért, amit meg is kapott. Ez volt az egyetlen alkalom Zermegh életében, hogy Bécsen kívül külföldi, művelt, nyugati városokat, embereket megismerhetett. Zermegh talán 1547-ig maradt még a Thurzók szolgálatában. Pár év múlva már a magyar királyi kamara hivatalnok, 1553-ban kamarai titkár, mikor is hivatali munkái között a Szigetvár megerősítéséhez szükséges költségekkel is kellett ismételtelen foglalkoznia, és a vár állapotáról jelentést tennie - helyszíni szemle alapján. 1557-ben kamarai tanácsos, s ekkor bő alkalma nyílik, hogy a koronára háramlott birtokokból királyi adományokat eszközöljön ki magának, mind I. Ferdinándtól, mind Miksa királytól. 1572-ben nyugdíjaztatást kéri, de Miksa csak 1576-ban engedte el szolgálatából teljes fizetéssel, s még 1500 forint jutalomban is részesítette kárai pótlásául. Mert Zermegh egy ideig szépen gyarapodó vagyonát utóbb elvesztette.

Zermegh a kamarai hivataloskodás alatt sok jelentékeny férfiúval ismerkedett meg, köztük báró Forgách Simon dunáninneni főkapitánnyal, a történetíró Ferenc testvérbátyjával, ami döntő jelentőségű esemény történetírői pályáján: ez a kiváló, derék katona szólította fel arra, hogy emlékeit megírja, talán azért is, hogy öccsének adatokkal szolgáljon készülő nagy kortörténetéhez. Ez írói munkálkodás mellett Zermegh résztvett Nyitra megye közéletében - itt volt birtokos - s megyéjét az 1582. évi országgyűlésen követként is képviselte. 1584. szeptember 6-án halt meg.

A "Historia rerum gestarum inter Ferdinandum et Joannem Hungariae reges usque ad ipsius Joannis obitum", ahogy az 1662. évi amsterdami kiadás címezi, vagy "Rerum gestarum inter Ferdinandum et Joannem Hungariae reges commentarius", ahogy Schwandtner kiadása közli,²⁾ 1566 után íródott, mert Zrínyi hősi tettéről még megemlékezik, és 1526-tól 1540-ig adja elő a főbb magyarországi állami és hadi eseményeket, lényegében Zápolyai János történetét. Zápolyai Zermegh szeretett hőse, és az eseményeket is a Zápolyai pártnak szemszögéből szemléli, csakugy mint Szerémi tette, s azokat csaknem ugyanugy mondja is el, mint az. Közös forrást használhattak, vagy talán-talán Zermegh ismerte Szerémi Epistoláját?³⁾ Helyesebbnek tartom feltételezni, hogy egymástól függetlenül dolgoztak s egyezéseik onnan adódnak, hogy egymással rokon helyeiken mindketten a tényeknek megfelelő hiteles adatokat (személyes élményeket, szóbeli értesüléseket), közismert mondásokat közölnek. Mert Zermegh vagy saját tapasztalatait írja meg Históriajában, vagy amit becsületes, szavahihető férfiaktól hallott.⁴⁾ Ezek egyetlen "forrásai", írott műveket nem használt, kivéve talán, talán az egy Szerémit. Okleveleket alig vett igénybe, bár Zápolyai szigetvári csapataihoz küldött párszavas parancsát szószerint közli.⁵⁾ Értesüléseit hiven ismétli, éppoly szavahihető történetet írva, mint amilyen szavahihető információkat kapott.

Zermegh Históriaja (vagy Commentarius) szigorú eseménytörténet, melyben jelentékeny szerepet játszik maga a szerző, aki nagy alaposággal beszél el a hadi és politikai részleteseményekről, melyeket maga is átélt, különösen melyeknek akto-

ra is volt. Epizódokat is szeret beleszőni előadásába, vagy inkább kisebb mellék-
 eseményeket nagy részletességgel kidolgozni. Így ő jegyezte fel Pilsmarót 1526.
 évi hősi védekezésének legszebb mozzanatát: Dobozi Mihály híres, lovagias tettét,
 Zermeghnek a történet: emberek cselekedetei, a történetírás pedig e cselekedetek
 s az azokból összetevődő állami, politikai és hadiesemények hü, pontos és jól szer-
 kezett leírása, élvezhető formában, szép (latin) stílussal. Az egyes ember sorsa
 ugyan Isten kezében van, ki segíti vagy nem segíti azt, s eszerint szerencsés vagy
 szerencsétlen annak élete, de a fortuna is játszik az emberrel. Ebből a vallásos és
 filozófikus felfogásból azonban Zermegh éppúgy nem alakított ki egységes történet-
 szemléletet, mint Oláh, és a középkor és újkor theokratikus történet szemléletét
 Zermeghnél éppúgy nem találjuk meg, mint a pap- és magánemberként szintén val-
 lásos és Istenhívó Brodaricsnál vagy Oláhnál. Zermeghnél nem Isten bünteti a ma-
 gyart büneiért a törökkel, mint a Verancsics gyűjtemény névtelen írójánál, de nem
 szerepel nála a "végzet" sem, mely a magyar nemzetre nehezedik. Zermegh csak
 egyszer látja az egész magyar nemzet sorsában valami emberi erőkn, számításokon
 és akaraton felüli hatalom beavatkozását, mikor a pártharcok szörnyűségeit ecsetel-
 ve felkiált: azt hiszem, a gonosz szellemek idézték fel ezt a balsó háborút, "credo,
 malis spiritibus eiusmodi intestinum malum concitantibus."⁶⁾ De itt is a humaniz-
 mus antikizáló fogalmaival él, s nem a kereszténységével. E felfogásához híven
 Zermegh emberi tetteket, elhatározásokat, akaratnyilvánításokat, gondolatokat, oly-
 kor érzelmeket (különösen Zápolyaival kapcsolatban) fest le történetében. Keresi az
 események összefüggéseit, az emberi tettek okait is, így a legfontosabbat: az ország
 két párttra szakadását is, amit abban lát meg, hogy I. Ferdinánd hívei vonakodtak
 Zápolyainak hódolni, miután ezt Szulimán Budán behelyezte a királyságba. Zápolyai
 ekkor országgyűlést hív egybe és hívja a Ferdinánd pártiakat is. De nem sokan jöt-
 tek.⁷⁾ Olykor meglátja a nemzetközi diplomáciai és hadi helyzet befolyását is Ma-
 gyarország (III. Zápolyai) sorsára: I. Zsigmond lengyel király nyíltan nem meri tá-
 mogatni a hozzámekült Zápolyait, mert félt az akkor nagy szerencsével harcoló
 V. Károlytól és I. Ferdinándtól.⁸⁾ Máshol Zermegh elmondja, hogy Zápolyainak V.
 Károlyhoz kellett fordulnia, mikor I. Ferdinánddal békét szeretett volna kötni.⁹⁾
 Ezekről a tárgyalásokról Várallyai tájékoztatta Zermeghet. Máskor azonban csak
 egyes embereknek szinte öletszerű elhatározásaiban keresi a következő eseménysor
 elindító okát: az 1538-i nagyváradi békére vezető tárgyalások mintha azért indultak
 volna meg, mert Zápolyai egyszer csak elhatározta magát, hogy most már békét köt
 I. Ferdinánddal.¹⁰⁾ Vagy Gritti kormányzó kinevezése, mintha Zápolyai egyszerű há-
 lája lenne, amire másfelől Laeki beszélt volna ezt rá.¹¹⁾

Valószínű, hogy ama mélyebb bepillantások a magyar események összefüggé-
 seibe a nemzetközi helyzettől Zermegh informátoraitól származnak. Talán ilyen,
 hadvezérektől, katonáktól kapott értesülés Zermegh azon megállapítása is, hogy I.
 Ferdinánd Erdélybe küldött hadvezérét, Fels Leonhardot sikerei ellenére azért hív-
 ta vissza, mert annyira megrendítette másik hadvezérének, az Eszék ellen operáló
 Katzlanernek súlyos veresége. Katona-informátoraitól hallhatta azt is, hogy Katzla-
 ner akkor hibázott, mikor túlságosan messze nyomult előre egészen Eszékig, maga
 mögött hagyva török kézen levő várakat, s bizva a rácok ígéreteiben.

Sok jelentéktelenséggel néha élesen tud jellemezni, mert - miként a legtöbb
 eddigi magyar történetíró, kit megismertünk - Zermegh sem mulasztja el szereplőit
 pár szóval szépen és elevenen jellemezni. Bár nem jellemzésül szánta, mégis rop-
 pant karakterisztikus az epizód, mikor Zápolyai kedvenc szarvasa istállója kerítésé-
 nek egy karójába ugorva elpusztult, és ugyanakkor kedvelt katonája Szatmárnémeti
 ostrománál elesett, s mindez Zápolyait oly haragra lobbantotta, hogy a hadifogságba

esett szatmári várkapitányt - magyar embert - karóba huzatta, a szintén magyar hadifoglyokat pedig leölette. Semmivel sem jellemezhető volna jobban Zermegh ezt a gyáva és gyenge, de kegyetlen véreskezű embert, aki csak nagyurakat nem mert bántani, mint ezzel az embertelen bosszuval. Mégis szöges ellentétben ezzel az akaratlan jellemzéssel Zermegh nem győzi Zápolyai jó tulajdonságait eléggé ékes jelzőkkel dicsérni: "Mitis, christianus, bonus princeps", ki óvakodik a keresztény vérontásától stb. stb. I. Ferdinándra egy értékelő szava sincs, se jót, se rosszat nem mond róla. A többi szereplő jellemét vázolja, elismeri az érdemeket, megbecsüli a derék jellemet, de ahol mást lát, ott sem vádaskodik, inkább szelid és jólelkű ember benyomását keltve. Csak "Iván cárt" kárhóztatja súlyos kifejezésekkel, miket már idéztem.¹²⁾ Érzékeny lelkének mérhetetlenül fáj a kegyetlenség, mellyel a magyar pusztítja a magyart, kegyetlenebbül még a töröknél is. Mint erősen gyakorlatias érzékű embert - egész életében gyakorlati pályán, a pénzügyigazgatásban működött - az ország javainak pusztulása is bántja. Csak pártellentéteket lát: I. Ferdinándét és a törökös Zápolyaiét, de nem lát szociális ellentéteket, így nemes és jobbágy között sem, sőt előadásában a társadalom e két rétege mindig együtt cselekszik: mindkét párt nemest és jobbágyot hív fegyverbe harcaihoz, pl. a szlavoniai polgárháboruban.¹³⁾ Őt magát pedig jobbágyai mentik meg, mikor a szlavóniai harcokban Frangepán Kristóf eleste után a Zápolyai tábor szétszaladt. És nem lát különbséget Magyarország lakói közt nemzetiség szerint sem, Zermegh, a délszláv vért magyar nemesember.

Előadása igen érdekes, áttekinthető, epizódjai ellenére sem széteső. Szerkesztési elve az események időrendi előadása, noha egy helyt elég súlyosan vétett az időrend ellen. Mint történeti forrás elsőrendű, szavahihető, bár határozottan Zápolyai felé hajlik, s az ország két pártra szakadásáért - már említettük - I. Ferdinánd híveit okolja. Talán befolyásolhatta az a keserűség is, amit Miksa király ellen érzett - művét 1566 után kellett írnia, mert Zrinyi Miklós hősi tettéről még megemlíkezik -, amiért Miksa kamarái hivatalnokként nem jutalmazta oly mértékben, ahogy ő ezt elvárta volna.

Zermegh műveltségben, Liviuson képzett szép latin stílusában, érzései finomságában, gondolkodása emelkedettségében Brodaricshoz, Verancsicshoz, Zápolyai nagyműveltségű humanista főpapjaihoz áll közelebb, semmint a parlagias Szeréméhez. S ha *Historiája* vagy *Commentarius*a nem is pótolja azt a veszteséget, ami azal érte a magyar történetírást, hogy Brodarics nem írta meg kora történetét, Verancsiccs éppen csak hogy az anyaggyűjtésbe kezdett bele, Oláh pedig nem jutott túl a tervezgetéseken, legalább Szerémi *Epistoláját* ellensúlyozza. A "*Historia*" szép humanista írásmű, ha nem is valami mély történeti gondolkodás alkotása. A pozitívista történetirodalomnak azonban jelentékeny terméke a XVI. sz. közepéről.

Kiadás, az idézett Amsterdami, 1662-ből R M K III., 2157. és Schwandtner-féle, II. (Fol.) 383-415. Fenti lapszám idézeteim a Schwandtner-félére vonatkoznak.

Irodalom. Istvánffy Miklós, (R M K III., 2157.) az amsterdami kiadás bevezetésében, Sörös Pongrác, Zermegh János és munkája. (*Századok*, 1907. 97-118. és 219-235.) Molnár Szulpic, Zermegh J. és emlékirata. Kőszeg, 1896. (ism.: *Századok*, 1896. 741-744.) Wales E., Z. J. emlékiratai mint művelődéstörténeti kutató. Pozsony, 1907. (disszertáció.)

Jegyzetek

- 1) Historia vagy Commentarii, 389.
- 2) SS. (Fol.) II., 382-415.
- 3) Erre mutathatnak következő részletei: Zápolyai Vergilius-idézete: Flectere si nequeo superos... a török szövetség mentegetésére, vagy Gritti megölésénél: ki volt adva, hogy magyarokat nem szabad bántani, s így is történt, a törököt mind levágták "oppidanis et Hungaris servata fides." Így Zermegh. "Et domini jusserant, quod Hungaros ledere nequeant, haud (sed) solummodo Turcos, Judeos et Grecos. (Szerémi, 337.) Egyszer még Szerémi kedvelt "lator" jelzője is kiszalad írónk fi-noman metszett tollából, igaz, "Iván cár"-ra alkalmazva. (387.)
- 4) Quae scripturus sum, monda, non omnia vidi oculis, sed a viris integris et bo-nae fidei audivi. (389.)
- 5) 402.
- 6) p. 401. Oláh: micsoda κακὸς δειπνῶν vetett engem a belgák közé!
- 7) Hi, qui metu coacti Ferdinando paruerant, tacite tamen fidem Johanni datam retine-bant. Alii, qui ex fidelibus facti fuerant perduelles, obedientiam praestare re-cusarunt. Hinc orta est in regno divisio in duas partes, terribilis et execranda tumultuatio... (p. 401.)
- 8) "Tunc enim domus Austriaca, tenente imperium Carolo V. -o, multis victoriis, quam contra Turcas, quam contra Pontificem et regem Galliarum, clara erat." (p. 392.)
- 9) 405.
- 10) Post haec Joannes cogitare coepit, si qua ratione solida pax jöhetne létre. (405.)
- 11) Haec dum ita fiunt recordatus Johannes beneficium Gritti. (p. 404.)
- 12) 386-387.
- 13) 389.

Mindszenti Gábor

Zápolyai belső embere volt, olyasféle szerepet töltött be körülötte, mint Szerémi, poharat nyújtott urának, mikor az betegágyán vizet kért és segített neki az öltözködésnél. Ennyi az, amit személyéről, életéről tudunk, mert ennyi az, amit magáról Zápolyai János haláláról írt művecskéjében maga elárul. Érzelmes kedélyű, elég jó tollú író, aki érdekes leírását adta Zápolyai utolsó hónapjainak és halálának. (1540. márciustól 1540. július 21-ig.) Történetírás-történeti szempontból csak annyiban jelentékeny mű, amennyiben az első magyar nyelven írt történeti munka, egy kisigényű kortörténeti kísérlet, voltaképp két esemény: a Majlát-Balassa-féle erdélyi elpártolási mozgalom és Zápolyai röviddel ezután bekövetkezett halálának elbeszélése, mely azonban érdekesen, bensőségesen világítja meg Zápolyai budai udvarának életét, gyenge egyéniségének végső elerélytelenedését, amit a jólelkű szerző jószívűségnek vélt, és Zápolyaival elmondott valóban nemes szavakkal illusztrált. Állandó jelzője uráról: jámbor, istenfélő király. Semmi tekintetben nem éri el Szerémi kortörténetét, s azt csak érzelmi finomságával, gondolkodása nemességével mulja felül.

Eredeti kézirata nem maradt fenn, kissé gyanús körülmények közt a nem nagyon megbízható Benkő József 1789-ben másolta az állítólagos eredetiről, melynek címe lett volna: Mindszenti-Gábor diariuma öreg János király haláláról. Benkő másolata felületes, előfordulnak benne magyar szavak, melyek a XVI. századi magyar nyelvben még ismeretlenek: eziránti (16.), örömhang (7. és 8.), keresztény (14.), Horváth János, Reformáció, 115.) Eckhardt S. azon a kézíraton, melyből Kemény J. gróf a könyvet kiadta, megtalálta Benkő Józsefnek bejegyzését. Eszerint Benkő gr. Teleky Lajostól kapta a kéziratot, melyet lemásolt s mely erdélyi országgyűlési cikkelyekhez volt fűzve. Eckhardt Benkő felületes másolásának tulajdonítja a szöveg sok neologizmusát, amiben igazat kell neki adnom.

Kiadták: Kemény József gróf és Nagyajtai Kovács István, Erdély-ország történeti tára. Kolozsvár, 1837. I., 7-19. (az idézett lapszámok erre a kiadásra vonatkoznak), és Magyar Könyvtár 168. sz. Bp. 1900. Balló Istvántól.

Irodalom: Eckhardt Sándor, Egyet. Phil. Közlöny. 1943. 74-75. Pintér, 1930. II. 150-151. és 154. L. legújabbán: Horváth J., A reformáció jegyében. Bp., 1953. pp. 115-118.

Második János Magyarország választott királyának második Szulejmán
török császárhoz menetele, rendje és módja

1566-ban, az eseményekkel szinte egykoruan magyar nyelven írt teljes hiteli beszámoló egy szemtanu részéről, bizonyára a János Zsigmondot Szulejmán elé kíséző erdélyi főurak valamelyikétől. (Pusztá feltevés, hogy Bánffy Gergely a szerzője, ami mellett egyetlen érv, hogy ez is ott volt János Zsigmond kíséretében.) Mindenesetre az író jelen volt a zimonyi hódoláson, s János Zsigmond környezetében saját szavai szerint bejutott a szultán sátrába is: "mi is más sátorba menvén", mondja magáról azt adva elő, hogy János Zsigmondék eltávoztak a szultántól. (p. 30.) Bárki legyen is az író, művecskéje inkább valami hivatalos beszámolónak látszik, mint az események megörökítése céljából, tehát tulajdonképpen történetiről indokból és célzattal írt munkának. Az író egyébként erősen János Zsigmond párti és török barát, a legnagyobb hódolattal és ámulattal, sőt szeretettel írt Szulimánról, - büszkén ismétli, hogy ez Jánost "szerelmes fiúnak" nevezte - s a magyarság igazi ellenségének a németet látja. Az írásnak határozott célja védelmezni János Zsigmond e lépését, melyet már akkor is erősen elítéltek. Mint kétségtelen hiteli forrásnak van csak jelentősége. Ezt használták fel Forgách Ferenc és Brutus Mihály, Szamosközy valószínűleg csak Brutus közvetítésével írta át, Istvánffy pedig - úgy látszik - Forgáchéval, 1)

Kiadása: Kemény J. és Kovács I., Erdély-ország tört. tára. I., 33-50. Értékes bevezetés, l. u. ott. 23-32.

Jegyzet

¹⁾ L.: Szekfü, Szamosközy, 12. l. jegyzet.

Zsámboky János

Nemcsak a magyar történetírásnak, hanem az egész magyar szellemi életnek nagy hiánya volt a XVI. sz. közepétől, hogy jelentékeny kortörténeti anyaggyűjtés és feldolgozás mellett nem volt az egész magyar történetnek a kor izlését kielégítő kinyomtatott kidolgozása. Igaz, Thuróczy krónikája nyomtatásban is megjelent, de ez már megjelenésekor elavult, s a XVI. sz. -ban inkább csak a népi történetírásnak - Tinódiának s a históriás énekek íróinak - szolgál forrásul, míg a szintén kinyomtatott Budai krónika egyenesen feledésbe merült. Thuróczynak külföldi tudományos történetíróknál volt sikere, német történetírók - Aventinus - felhasználták, Hanns Haugen lefordította németre, megjelent 1534 és 1536-ban, és Wimpfling nyilván órácéloz, mikor Epitome-i bevezetésében azon nemzetek között, melyeknek már megírták egész történetét, felsorolja a magyart is. ¹⁾ Hiszen Bonfini Decasai ekkor még csak kéziratban lappangtak, s midőn végre annak kiadására gondoltak, az egyes kéziratokat, teljesekeket és töredékeket úgy kellett összeszedni azok tulajdonosaitól, még külföldiektől is. Márpedig a magyar közönség számára Bonfini monumentális műve adta azt a szöveget, melyre mind a tudományos történetírásnak, mind a művelt olvasóknak szükségük volt, s ennek első ízben való kiadása egy erdélyi szász ember, a beszercei Brenner Márton érdeme.

Brenner azonban csak az első három Decast közli, a Mátyás koronázásáig terjedő részt, amiből tehát éppen a Mátyást dicsőítő utolsó másfél decas hiányzott. A teljes Bonfini kiadására vállalkozott azután Zsámboky János, és érdemeiket szereztek Bonfini kiadása, főleg a különböző lappangó kéziratok felkutatása körül Heltai Gáspár, Forgách Ferenc, a Révay bárók, s mások is. Zsámboky János, az első teljes Bonfini közrebocsátója, kora egyik kiváló tudósa, a bécsi kulturkör egy jelentékeny alakja a XVI. sz. második felében. Ismeretei a legkülönbözőbb tudományágakra terjedtek ki: orvos, amellelt kiváló filológus, aki 11 nyelven beszélt, s egyes klasszikus írók munkáit gondos kritikai kiadásokban közrebocsátotta. De történettudós és éremkutató is. Miksa és Rudolf császárok és magyar királyoknak nemcsak udvari orvosa, hanem történetírója is. Humanista lévén, verseket is írt, s emblema-gyűjteménye - rejtett vonatkozású képekhez írt bölcselkedő verses magyarázatai - európaszerte nagy kedveltségnek örvendettek, sok kiadást mértek, néhányuk még Shakespeare drámáiba is bejutott. (Pintér, II., 505.) Híres volt nagy könyv- és éremgyűjteménye, igen értékes kéziratai ma a bécsi Hofbibliothek- (Nationalbibliothek)-ban őriztetnek. Róla neveztetett el, mert az ő birtokában volt a magyar krónikák egyik fontos kézírata, a Zsámboky-codex.

Zsámboky elég változatos életpályát futott be. Született Nagyszombatban 1531-ben, apja, Péter "civis et habitator Tirnaviensis" volt, néha nobilissnak is mondatik anyakönyvekben, oklevelekben. János már az új Lutheri tanok híve, 1545-ben a wittenbergi, 1550-ben a strassburgi, 1552-ben a párizsi egyetemet látogatta, legutóbbi bölcsészeti karán magisteri címet nyert. 1555-ben Páduában orvossá képezi ki magát, - hova Istvánffy Miklós, a majdani történetíró és Bona György, Oláh Miklós

unokaöccse nevelőjeként jutott el - 1557-ben talán tanított a bolognai egyetemen. Rengeteg utazása közben - előkelő magyar ifjak nevelőjeként - bejárta Európát Antwerpenről Nápolyig. Vándorlásai közben többször hazalátogatott Nagyszombatba és Bécsbe, míg 1564-ben a császárvárosban telepszik meg véglegesen. Miksa király és császár udvari történetírójává és orvosává nevezi ki, mely hivatalait megtartotta Rudolf alatt is. Bár anyagi helyzete nem volt mindig kedvező, gyönyörű könyvtárat és éremgyűjteményt szerzett. Szülővárosába nemcsak el-ellátogatott, hanem annak ügyeiben is eljárta a bécsi hatóságoknál. 1584-ben halt meg Bécsben.

A magyar történetírásban nem annyira önálló kortörténeti dolgozataival, mint két nagy kiadványával: Bonfini Decasainak és Ransano Indexeinek közrebocsátásával - mindkettőt kiegészítve saját koráig - biztosított magának előkelő helyet. Ez a két nagyszabású krónika-kiadás, amelyhez fogható a magyar tudomány addig nem alkotott, pótolta Oláh Miklós meg nem valósult tervét egy nagy magyar történeti szintézis összeállításáról, amely bizonyára éppúgy Bonfinin nyugodott volna, mint egyetlen elkészült fejezete, az Attila is, mely tulajdonképp Bonfini megfelelő részének parafrázisa.

Különösen Bonfini közrebocsátása volt döntő jelentőségű.

Zsámboky - mint Bonfini kiadásához írt második ajánlásában Révay Ferenchez írja - mindig sajnálta humanista idegenkedéssel, hogy a magyar Annalesek (Thuróczy) nem adnak mást, mint a "nuda, simplex rei veritast". De mikor megismerkedett Bornemissza Pál erdélyi püspökkel, ez amellet, hogy sokat beszélt neki a jelenkor haditetteiről, felhívra figyelmét Bonfini hatalmas művére. Hogy tehát ez a nagy (már teljesen humanista izléssel készült) magyar történet a külföldön, s annak tájékoztatására egész terjedelmében megjelenhetett, ahhoz - ezek szerint - Bornemissza adta az ösztönzést.²⁾

Hogyan jutott Zsámboky a Bonfini kéziratokhoz? A címlapon sok kézirat felhasználásáról ír, második ajánlásában Révay Ferenchez - az elsőt Miksa királyhoz intézte - azt mondja, hogy tíz könyv kéziratát - a IV. decasét - a Révay bárók könyvtárából kapta meg, ötöt - az V. decas első felét - Forgách Ferencről. Az első három decas már - mint említettem - Brenner buzgalmából nyomtatásban is napvilágot látott, de Zsámboky Istvánffy Pál kéziratost példányát vallja mintájának, a "budai autográf" hibás másolatát, melynek hibáit azonban - állítja - nagyjából kijavította. Zsámboky nem változtatott Bonfini szövegén, csak a hun történetbe iktatta be Oláh Attiláját. (Attila halála utánra, D. I., L. VI. 1568. kiadás pp. 107-136.) Az ő önálló munkája csak abból állott, hogy a Bonfini szöveghez függeléképpen hozzáfűzte saját feldolgozásában az 1496-tól - Bonfini szövege ez évnél szakad meg - 1526-ig történeteket. A mohácsi vésznél átadja a szót a nála sokkal jobban értesült Brodaricsnak. (p. 756.) Ehhez csatolja, megint saját fogalmazásában mondanivalóit I. Ferdinánd uralmáról (pp. 774-790.), és saját gyászbeszédét és gyászverseit e szeretett fejedelme halála felett. (pp. 790-796.) Következik mintegy függeléképpen I. Ferdinánd történetéhez Zsámboky négy régebbi kortörténeti műve: 1. Narratio-ja Eger dicsőséges védelméről 1552-ben, melyet I. Ferdinánd kívánságára Tinódi énekéből írt át latin prózára, 2. Obsidionis Szigeth brevissima expositio, Sziget 1556. évi ostromának sikeres visszaveréséről,³⁾ végül két, szintén önálló monografiaszerű leírás, 3. Temesvár bukásáról és 4. Tokaj elfoglalásáról Schwendi által.⁴⁾ Felveszi kiadványába saját művei közül Reges Hungariae című, Forgách Ferencnek ajánlott, és Bécsben 1557-ben önállóan is megjelent⁵⁾ rövidke verses jellemzéseit a magyar királyokról, Mátyás és III. Frigyes két szerződésének szövegét s a Mátyás-kori "salariatus regni contra hostes" jegyzékét.

De csatolt Bonfinihez Zsámboky még külföldi írótól származó műveket is, és

hozzáfűzte Bakschay Ábrahám rövid király-krónikáját is mintegy az egész publikáció zárókövéül, olyan időrendi mutatófélelnek a fő állami-, hadi eseményekről, hiszen Bonfini nagy humanista szóáradatához, melyben az események, adatok elmerülnek, szükséges segédeszköznek látszhatott egy ilyen "pozitivistá" ösztövért adatközlés.

Zsámboky tehát a maga és más írók munkáinak egész sorozatával igyekszik kiegészíteni Bonfini nagy művét. Helyes, lelkiismeretes eljárás, de inkább forrásközlés, semmint a források egységes feldolgozása egy kompozícióban az író szempontjai szerint. De Zsámboky inkább filológus és messzetelektől kiadója mások műveinek, mint önálló történetíró.

Ransano Epitome-inek kiadásában is lényegében úgy járt el, mint Bonfini Decasai edíciójánál. Ransano Indexeinek számát XL-re egészítette ki, saját fogalmazásában fűzve hozzá Mátyás utolsó éveinek meg a két Jagellónak történetét és I. Ferdinándnak, valamint Zápolyainak kezdeteit. Ebben a kiadványában is közölte saját átdolgozását Eger vára megvédéséről 1552-ben,⁶⁾ s ez elé is tűzött érdekes ajánlást Miksa királyhoz.

Zsámboky jobbra hadi eseményekről írt, hiszen minden önálló munkája egy-egy várostrom történetét adja elő - mégis nagy figyelmet szentel a politikai helyzetek alakulásának, és várostrom leírásait a kül- és belpolitikai előzmények szélesen kidolgozott keretbe helyezi el. E várostrom leírások - Zsámbokynak mondhatni egyetlen önálló kortörténeti munkái - másfelől nem mások, mint egyes kiváló várparancsnokok: Dobó István, Mekchey István, Horváth Stancsics Márkus, Lossonczy István, Schwendi Lázár akcióinak előadása, le a névtelen katonákig, amihez még e derék vitézek beható jellemzése járul.

Ami Zsámboky módszerét illeti: ő tudja ugyan, hogy le kellene hatolnia az első forrásokig: az események szem- és fültanul szavahihető elbeszéléseig, mégis legszívesebben egyszerűen átvesszi mások értesüléseit: másodkézből dolgozik. Nem riad vissza a szenzációs, leleplezésszerű híresztelésektől sem, nem tud ellentálni az "érdekesnek": feljegyzi, hogy Beatrix mérgezett fűgét adott volna Mátyásnak, s beír munkájába pár adomaszerű epizódot, így II. Ulászlóról, amit aztán átvett tőle Heltai is. Igen szívesen jellemzi szereplőit, melegen méltatja azok érdemeit, példaként adásul is, de meg mert költői lelkülete is ilyes szubjektív megnyilatkozások felé hajlítja.

Önálló dolgozataiban a valóság, a tények pontos közlésére törekszik ugyan, mert mi másért hivatkoznék állandóan azokra, kik már valamit "jobban" megírtak, s ezért őt felmentik egyes dolgok közlésétől, de udvari hivatalnoki helyzete és két fejedelme iránti szeretete határozottan a Habsburg érdekek hirdetőjévé teszik. I. Ferdinánd trónrajutása jogosságát Zápolyaival szemben még az időrend tekintetbe nem vételével is igyekszik hangsúlyozni.

Igy dolgozik Zsámboky mint történetíró a gyakorlatban. De adott ő elméleti fejtegetéseket is történetírásról, előbb Ransano, majd Bonfini kiadásának ajánlásában, melyek nem egészen fedik a gyakorlatban követett módszereit.⁷⁾ Történetet azért írnak - elmélkedik Ransanohoz írt ajánlásában Miksa király előtt - mert az emberi természetet a bűn annyira meggyengítette, hogy emlékezőtehetségük sem nem elég tág, sem nem elég hű a dicséretes és bűnös cselekedetek emlékezetben tartásához. És miért kell emlékezetben tartani e tetteket? Mert abból az utókor hasznot merít, különösen a fejedelmek és kormányzással foglalkozó, s arra hivatott férfiak. A magyar történetírásnak még külön jelentősége is van: meg kell ismertetnie a külfölddel, a nyugati kereszténységgel a dicső magyar multat s a jelen vitéz küzdelmeit a török ellen, hogy ezeken a keresztény fejedelmek felbuzduljanak Magyarország és a magyar nép megsegítésére.⁸⁾ A történetírás tárgya: az Isten gondviseléséből történt,

vagy az emberek nagyravágásából vagy vakmerőségéből végrehajtott tettek (események), azok előzményei (initia), okai, lefolyása, az uralom változásai, s az egyes emberek szörnyű büntetései vagy nagy és dicséretes erényei. Ezeket a történetírás mintegy tűkörképp mutatja meg.⁹⁾ A történetírás csak a hasznos, a valódi, közérdeklő (publica) dolgokkal foglalkozik, és a politikával és kormányzással.¹⁰⁾ A történetírás legyen igazság- (valóság) szerető, időrend tekintetében helyes, ítéleteiben pártatlan, s ne akarjon senkinek igazságtalanul kedvezni. Legyen igaz, jól elrendezett, rövid, s ezáltal áttekinthető, nem érzelmes (affecta) vagy bőbeszédű (multiplex).¹¹⁾ Ez a munkálkodás nagy képességeket követel, s ezért a történetírót is nagyra kell becsülni. A történetíró előadásában - narratio - válassza ki a megfelelő kifejezéseket, ne feledkezze meg a stílus választékosságáról sem, hiszen a történetírás - mondja Révayhoz intézett ajánlásában ugyancsak Bonfinihoz - nem lehet pusztán a "nuda simplex veritas" előadása, miként a magyar annalesekben. De meséket ne fűzzön be az író történetébe, s csak a legszükségesebb kitéréseket alkalmazza, és lehetőleg tartózkodjék a véleménymondástól. Így fogja a történetíró elérni, hogy az olvasó a históriát az élet tanító mesterének és az igazság fényének tekintse.¹²⁾

A történetírás műfaját Zsámboky szerint: általános történet (világtörténet), egyes részek története (nem mondja meg, hogy területké vagy koroké), meghatározott szempontból való feldolgozások (propter unum scopum), életrajzok, az olyan történetírás, mely az időrendre fekteti a fősúlyt, (nonnulli temporum rationem singularibus conservare voluere), és történeti művek magyarázatai (exegetica, ő görög betűkkel írja ki!). (Ajánlás Bonfini kiadásában Miksához, p. 6.) A történetírás tulajdonképpen filozófia, fejtegeti Zsámboky Miksa király előtt Ransanohoz írt ajánlásában, mert hiszen nincs bölcsőbb dolog az időnél (sapientius... tempore nihil inventur), mely előtt nincs titok, s mely mindent napvilágra hoz, megőrzi a régen történetek emlékét és feltárja azt az utókor előtt. Ehhez csatlakozik az igazság (valóság, veritas), ami pedig a legfőbb bölcsesség! (quae simplex et omnium rerum est princeps sapientia). Ennek a bölcsességnek tolmácsa és a tanuja a történet, és olykor egyetlen példa a történetből jobban hozzásegíti a fejedelmet - itt Zsámboky ismét fejedelem: Miksa király előtt szónokol - a dicsőséghez és győzelemhez, mint a filozófalgatás végnélküli szórészálhasogatásai. De azért nem tagadja a bölcselkedés¹³⁾ hasznos voltát sem.

Más a történetírás és más a drámairás, mondja Zsámboky, és kifejti azt is, hogy mily előadási eszközök valók az egyikbe, milyenek a másikba. Nem térek ki ezekre a fejtegetésekre, melyek bizonyára érdekelhetik az irodalomtörténetet is. Általában: Zsámboky ez elméleti fejtegetései történetírásról nem annyira a források felkutatásának, minéműségének, fajtáinak, valamint a kritikának kérdéseivel foglalkoznak, hanem az előadással, a történetírás gyakorlati, hasznossági, tanító, propagandisztikus céljaival, s csak egészen általánosságban hangsúlyozzák a valóságra törekvést és pártatlanságot. De arra Zsámboky nem ad utmutatást, hogy hogyan kellene ezt a valóságot felkutatni. Különbösen e fejtegetéseket a korabeli nagyszámú német és egyéb külföldi történeti módszertan-félék - leghíresebbjük és legfejlettebbjük Jean Bodin Methodus ad facilem historiarum cognitionem-je (Paris, 1566.) - lecsapódásának kell tekintenünk. Magyarországon azonban ritkaság lévén az ilyen elméleti fejtegetés, azzal részletesen kellett foglalkoznom. (Bernheim, Lehrbuch, 1908. 220.)

A magyar történetírásnak Zsámboky egész határozott propagandisztikus célkitűzést adott: egyfelől felkelteni a külföld figyelmét Magyarország iránt, másfelől befelé, az ország közvéleménye felé lelkesíteni az itt harcoló vitézeket a török elleni

harcra. Minthogy Zsámboky jól ismerte Tinódi költeményeit, el kell ismerünk, hogy a népének Tinódi ki ugyane célokat hangoztatja befolyásolhatta az európai hírű tudóst. A magyar közvélemény felé irányított buzdításokból, elsősorban a török ellen küzdő magyar vitézek számára szép szavakat talált, melyek közül kiemelkedik a Lossonczy Istvánnal a temesvári őrség előtt elmondott beszéd. Ebből jól kiténik Zsámboky erősen vallásos történetészemlélete is: Isten nélkül "omnes eventus sunt infelices." (Ez Tokaj elfoglalásáért mondott hála-szava, Bonfini, 1568, p. 820., a továbbiak azonban már Lossonczy beszédéből valók); a férfi arra született, hogy Istent és királyát szolgálja, hazáját pedig védelmezze, melyért s a királyért mindent el kell viselnie. A jutalom, amit mindezért remél, Istentől fog jönni a tulvilágon, a földön pedig az utókor megemlékezéséből. Tehát nem többé a középkor nagy anyagias ellenérték követelése a királytól (birtokadományok stb.), hanem a vallás és a földi dicsőség; az égi és földi örök élet idealisztikus kívánása. (Tinódi már anyagiasabb: ő ideszámítja a prédát is!) Isten mellett az ember a földön történő események alakítója: Sziget dicső megvédése 1566-ban "secundum Deum ac pientissimum regem Ferdinandum maximam partem industriae Marci Horváth iure tribuendum censeo."¹⁴⁾

Zsámboky előadása érzelmes, patetikus, néha szónokias, stilusa Ciccon iskolázott, erősen bőbeszédű. A költő sokszor föléjekerekedik a történetírónak. Fel-tűnő még az ő munkáiban valami elnagyoltság, hogy ne mondjam, felületesség, mint-ha többet írna, mint amennyit gondosan ki tud dolgozni. Maga is érzi, hogy dolgozatai meglehetősen vázlatosak, és Eger története végén bocsánatot is kér ezért: "si quid praeteritum fuit, aut pro dignitate minus polite ob res et nomina dictum, venia detur." (p. 807.)

Zsámboky történetírói és kiadói munkássága mellett még a magyar törvények kiadása körül is érdemeket szerzett: hogy Mossóczynek segédkezett a Corpus Juris kinyomtatása körül, azt Mossóczy fejezetemben említem, itt csak annyit, hogy kiadta Werbőczy Hármaskönyvét is Bécsben, 1581-ben, (R. M. K. III., 704.) és hogy Bonfini második frankfurti kiadásához 1581-ben függelékkül hozzácsatolta a magyar decretumokat, "melyekről a szövegben szó esik." Tehát a Törvénykönyvet történeti kiadványa illusztrálására adta közre, nem jogi céllal. Kibővítette e második kiadását még I. Ferdinándról és (II.) Miksáról írt gyászbeszédeivel, valamint Rudolf koronázásának, s Sziget és Gyula 1566. évi bukásának leírásaival, továbbá II. Lajos és Mária, meg I. Ferdinánd és Anna házassági szerződéseivel, végül maga szerezte három Gnomae generales-ével. Viszont kihagyta az 1568-i kiadásában közölt "Salariatibus regni Hungariae"-t és saját verses krónikácskáját a magyar királyokról. - Így bővülve jelent meg Bonfinije 1606-ban Hanauban, és 1690-ben Kölnben is. Zsámboky - lelkiismeretes filológusként és humanista szokás szerint - valamennyi kiadványához bőségeá betűrendes név- és tárgymutatót illesztett.

Külföldi olvasóközönség számára készült Zsámboky egy további kiadása: Alvaro Gomez életrajza Francisco Ximenez bíboros, híres spanyol államférfiről, (meghalt 1517-ben). (R. M. K., III., 707.) Mert Zsámboky mint a bécsi udvar történetírója a német közönség számára is dolgozott a hatalmas Habsburg birodalom többi országai történetéről is.

Még egy térképét sem hagyhatom említetlenül, melyet Zsámboky Magyarországról rajzolt meg, mely azonban csak halála után, 1592-ben jelent meg. (RMK. III., 829.)

Magyar történeti munkái kiadásai: Antonii Bonfinii Rerum Vngaricarum Decades Quatuor cum Dimidia... Vna cum rerum ad nostra usque tempora gestarum appen-

dicibus aliquot... Accessit etiam locuples Rerum et verborum toto Opere memorabilium Index. Basel, 1568. (Fent mindig ezt idéztem.) - Az említett törvénytár és egyéb bővítésekkel: Frankfurt/M., 1581., majd Hanau, 1606., Köln, 1690. (RMK. III., 570. Hanau, 1606. 705., 706. 1027. 3633.)

Ranzanus Petrus, Epitome Rerum Ungaricarum. Opera J. Sambuci. Bécs, 1558. (RMK. III., 448.)

Sambucus, Joh., Rerum ad Agriam an. 1552. gestarum narratio. Bécs, 1558. (RMK. III. 449., függelék Bonfinihoz és Ranzanéhoz.)

Sambucus J., Obsidio Zigetiensis an. 1556., Bécs, 1558. (RMK. III. 450.)

Sambucus J., Reges Ungariae. Item Jani Pannonii... Eranemus nunc repertus. Bécs, 1567. (RMK. III. 557.)

Reusner Nicolaus: Rerum memorabilium in Pannonia gestarum narrationes. Frankfurt, 1603. adja Zsámboky Narratioját Sziget 1556. évi, és Eger és Temesvár 1552. évi ostromáról.

Irodalom: Pintér, II. Bp. 1930., 520. 526. 527. Orbán János, Zsámboky János, Sámbock Jánosról, Szeged, 1916., a költővel és Irodalmárral foglalkozik. Gulyás Pál: Sámbock János könyvtára. Bp. 1941. Gerstinger, H.: Johannes Sambucus als Handschriftensammler. Wien. 1926. Illéssy János, Sámbock J. történetíróról. (Századok, 1899. 524-532. - Kössa Gy., Adatok S. J. életéhez. (Irod. tört. közl. 1908.) - Várady I., Relazioni di Gi. Zs. col umanesimo Italiano. (kny. 1936.) Bach E., Un humaniste Hongrois en France. I. S. et ses relations littéraires. 1551-1584. Szeged, 1932.

Jegyzetek

- 1) Wimpfeling, Jacobus, Epitome rerum Germanicarum. Strassburg, 1505, utána sok újabb kiadás.
- 2) Bornemisszának volt magának is egy kortörténeti munkája, vagy legalábbis feljegyzései kora eseményeiről, hiszen Forgách Ferenc ezt kölcsön kérte tőle saját Commentarii-jei kidolgozásához. Lehet, hogy Bornemissza csak a maga használatára szánta feljegyzéseit, Forgách legalábbis erősen igéri neki, hogy adatait titokban tartja. Mindenesetre a magyar történetírásnak meg kell emlékeznie erről a férfiről, aki így élénken érdeklődött a magyar történetírás nagy kérdéseiről, s így határozott befolyással, sőt ösztönzéssel volt kortársai történetírói munkásságára. Működése szinte Verancsics, vagy később Szuhay sőt Pázmány Péter hasonló tevékenységéhez, hatásához hasonlítható. Ugy vélem, legalábbis remélem, Forgách Ferenc ezt a férfit is szigorúbban ítélte meg a kellesténél, mert Bornemissza Pál egyike azoknak, kiket Forgách a legmegvetésreméltóbb, egész műveletlen, lelkiileg bárdolatlan egyéneknek jellemzett.
- 3) Megjelent önállóan is Bécsben, 1558-ban. (RMK. III. 450.)
- 4) Expugnatio arcis Temesvár an. 1552. és Expugnatio arcis Tokaj an. 1565. per Lazarum Schwende.

- 5) RMK. III. 557.
- 6) RMK., III., 448. Bécs, 1558.
- 7) Ransanoját Miksa királynak ajánlotta, Bonfinijét ugyancsak neki s a magyar rendeknek, egy második ajánlólevélben pedig Révay Ferenc bárónak, kitől egyik Bonfini kéziratát kapta.
- 8) Bonfinihoz írt ajánlás Révay Ferencnek.
- 9) *Omnium hominum vita et memoria quaedam est historia. (Ajánlás Miksának Bonfinihez.) Quae providentia summi Dei vel hominum ambitione et prorupta audacia suscipiuntur aut gesta sunt, velut in speculo imagines, ita historiae nobis cum initiis, causis, progressibus, eventibus, mutationes imperiorum, conversiones, translationes, singulorum quoque horrendas poenas, virtutes omnium laude maiores repraesentant. (u. o.)*
- 10) *Historia nisi utilia et vera et publica nihil sumit, et ad politiarum consuetudinem plerumque et gubernationem revocat. (Bonfini kiadáshoz ajánlás Miksához.)*
- 11) Zsámboky mindezt részben negative adja elő: *Tria sunt... quae rejici debent: 1. cum res ficta et mendax est, 2. cum temporibus non consentit, 3. quando studii morbo affecta proprioque corrupta est iudicio... részben pozitíve: historia pura, vera... collocata, cum brevitate perspicua, minime affecta vel multiplex. (Ajánlás Miksához, Bonfini kiadás előtt, p. 4.)*
- 12) *Narrationes... legyenek "verbis et oratione congruae, non omnino cultu posthabito, digressionibus nisi necessariis... concionibus liberae, iudicio scriptoris vacuae", vagy pedig ez "modice fiat"... és akkor "lector putabit, ut magistra sit vitae, lux veritatis historia". (Bonfini, p. 5.)*
- 13) *Plus enim interdum unicum exemplum historiarum, quam infinitae disputandi subtilitates ad laudem et victoriam principibus viris adferre solet. (u. o. a Ransano kiadáshoz.)*
- 14) 1. kiadás 812. a Lossonczy idézetek: "amore patriae, cui se tutandae post Deum in primis in lucem editum", u. o. 814; u. itt., hogy "pro rege patriaque" mindent el kell viselni.

MAGYAR NYELVÜ, NÉPSZERŰSÍTŐ, POLGÁRI MAGYAR- ÉS
VILÁGTÖRTÉNETÍRÁS ERDÉLYBEN

Bencédi Székely István

Székelyföld sarja, az Udvarhely megyei Bencéd szülötte, innen előneve. Előbb franciskánus szerzetes, mint ilyen 1529-ben a krakkói egyetemet látogatja, hazatérve áttér az evangélikus hitre. 1538-ban Szikszón, Liskán, Perényi Péter birtokán tanító, 1550-től Kassán, majd - újbóli vallásváltoztatással áttérve a református tanokhoz - Göncön lelkészkedik. Hogy mennyivel élte túl 1559-ben megjelent világkrónikáját, nem tudjuk, 1563-ban Göncön még együtt hirdeti Károli Gáspárral az új tanokat. Krakkóval, hol kiképzését nyerte, továbbra is összeköttetésben maradt: ott jelent meg minden munkája. Világkrónikáján kívül u. i. írt még egy magyar Kalendariumot, híres cslzóval, vallási könyveket, énekeket, és fordított zsoltárokat. (Zoványi Jenő a Pallas lexikonban, és Horváth J., Reformáció, 46.)

Bencédi több tekintetben újító a magyar történetírásban. Ő az első, ki világkrónikát ír - beleillesztve a magyar történetet - kezdve Ádám és Éva megteremtésétől fejt saját koráig: Bebek Ferenc és a két Kendy kivégeztetéséig 1558. szeptember 22-én, ill. Velikán bég Kaza és Galgóc alatt szenvedett vereségéig, 1558. nov. 15-én. Mert Batizi András világkrónikája történetfilozófia, mely csak "a Biblián alapuló protestáns szellemű világképet ad" mindennemű eseménytörténetet "mellőzve", Farkas András pedig a magyar és zsidó párhuzamra korlátozza krónikáját. (Horváth, Reformáció 49. és 43-44., 36-38.) Bencédi ír elsőnek magyarul a magyar történetírók között (eddig csak kortörténeti epizódokat írtak nyelvünkön), és ő az első abban is, hogy a történetet (világ- és magyar történetet) kálvinista szemszögből, bibliai alapon nézi, sőt a magyar mult több korszakát és hőseit átértékeli. Farkas csak saját korában protestáns-pártos. Végül Bencédi az első és Heltaival együtt az egyetlen magyar történetíró, ki a magyar nép és a magyar "birodalom" (valószínűleg a regnumot érti e terminuson) jövőjét jóslatképp előadja egész az utolsó ítéletig, úgy hogy nem túlzás azt mondanunk: Bencédi világkrónikáját az első emberpár teremtésével kezdi és az utolsó ítélettel végzi. Magát az emberiség történetét a szentágostoni, első eredetiben Trogus Pompeiusra visszamenő, s a középkorban, de még a XVI. sz. -ban is általános elképzeléssel négy "Monarchia" egymásrakövetkezésében látja leperegni. Szerinte I. az asszír-babilóniai volt, II. a perzsa, III. a Nagy Sándor-féle, IV. a római birodalom. Legutóbbi mint a császárok és pápák történetét felviszi egész saját napjainkig, szintén a kor közkeletű gyakorlatát követve. Ez a római birodalom aztán élni fog az utolsó ítéletig. A középkori történetírás a római birodalom örökéletiségébe vetett e hitét Dániel próféta 2. könyvére alapítja, illetőleg Szent Jeromosnak ahhoz írt kommentárjára, mely azt tanítja, hogy az a birodalom, melynek a világ végéig való fennállását Dániel megjósolta, a római volt. Mert, vélték a középkorban, a régi római birodalom továbbélt a bizánci, majd a frank, végül a német császárságban. Ezt az átváltást nevezték a középkorban "translatio imperii Romani"-nak.¹⁾ Bencédi, nem kis merészséggel, és önálló gondolkodással egy újabb "translatio"-t konstruál és fűz hozzá az eddigiekhez. 800-ban, mondja,

még német forrása nyomán, Nagy Károly császárrá koronázásával a római birodalom ketté vált (tehát nem ment át a maga egészében a frankokhoz!): a nyugati német és a keleti görög birodalomra, a keleti részt aztán Konstantinápoly elfoglalásával - itt kezdődik Bencédi egyéni elképzelése - a török vette birtokába. A török "meg fogja rontani" a német-római császárságot, de akkor eljön Jézus Krisztus megtartandó az utolsó ítéletet, s a világnak vége lesz. Ebben a Dániel 2. könyvére és középkori elképzelésekre felépített, a valóságot és elképzeltet összevegyítő, a jövőt is látni vélő, fantasztikus világtörténeli képben Bencédi helyet talál Magyarország számára is. De - s ez a figyelemreméltó - ebben a fantasztikus világképben egészen realiztikusan festi meg a magyarságnak és államának a Nyugat és Kelet két nagy malomköve közti szerencsétlen elhelyeztségét, és a történetformáló erők iránti erős érzékkel megérzi és jellemzi a magyarságnak ezt az alapvető sorsproblémáját. A következtetés, amit mindebből levon, látnoki: "Azért soha Magyarország immár ne várjon olyan szabad birodalmat, a kibe eddiglen élt."²⁾ De Bencédi olyan történetíró volt, aki biztosabban látott a jövőbe, mint a múltba.³⁾ Történetírástörténeli szempontból Bencédi krónikája egészen kezdetleges kivonat és évkönyv, a fontosabb események évek szerinti referálása. Magyar történetében - az alábbiakban csak erről szólnak - elbeszélés központjában az egyes királyok hadai állanak, ezek szerint tagolja is anyagát. Háborukon kívül csak még a vallás kérdéséről szól részletesebben. De igen érdeklik a XVI. századi felfedezések, s Magellán utazásaival kapcsolatban felsorolja az ujonnan megismert tengerentúli földrészekben termő fűszereket: a "Drága szerszámoknak neveit." (59. 1518. -hoz.) A történet főszereplő nála a királyok, főhadvezérek, a nagy hitújítók. A tömegekről alig vesz tudomást, a Dózsa mozgalmat is csak Dózsa és két-három vezértársa akciójának nézi. Esménye neki is Mátyás, ki a XVI. század reménytelen sötétségébe tulságosan kedvező fényben ragyogott át a viasszóvárgott közelmúltból. Egyes, őt jobban érintő események okait igyekszik feltárni - így Magyarország katasztrófája okait, amelyeket lejjebb idézek - ilyenkor saját véleményét is kimondja, különösen mikor saját koráról szól, de már a XV. századról írva is. Főszempontja, a felekezeti szempont érvényesül már Szent "Estván" értékelésénél, s a magyarok megtéréséről alkotott véleményében is, még inkább - természetesen - a Zsigmond-kori huszita mozgalomnál. Bencédi, ha nem is keresi éppen, de megragadja az alkalmat, hogy a pápákról, s általában a katolikus papokról rosszat mondhasson, a katolikus vallást bírálja. Megdöbbenő fanatikus gyűlölete, mely olykor groteszk képekben nyilvánul.⁴⁾

Másfelől, politikailag Bencédi sokkal elfogulatlanabb, mint vallási és egyházi kérdésekben. Itt becsületes és okos magyar emberként ítéli, aki csak Magyarország érdekeit nézi. Teljesen átérzi Magyarország XVI. századi katasztrófáját, s mint mindennek, mi ily közlelről érinti, okait keresi: Már Nagy Nikápoly óta a törökök "kezdtek lassan lassan a magyar birodalmat kezek alá hajtani." Legközelebbi oknak azonban II. Ulászló silány uralmát látja: "László... idejébe hajla meg Magyarországnak koronája, és lassan, a mit annakelőtte való királyok kerestek vala, az mind el kezdte csuszni... Ki nem nézné az őalatta való népnek megmaradását, hanem csak az ő hasznát, ki nem különben lakék Budába mint egy irott kip a házba, avagy mint Babylonába a szíp Sardanapalus." (58. 1491-hez.) A másik ok a Habsburgok és Jagellók közötti örökösödési szerződés (1515-ben), Bencédi 1521-re teszi, mikor II. Lajos nául vette Mária főhercegnőt. "Bizony e kötés támasztá Magyarországba e nagy háboruságot, visszahonavást és pártolást, ki regnál rajtunk Lajos király halálától fogva mind e mostani ideig." 1514-ben Zápolyának ígérték meg a koronát, most pedig Ferdinándnak "kötének". A harmadik ok, hogy 1527-ben I. Ferdinánd elfoglalja Budát, Zápolyai pedig elmenekül. "Akkoron szakada az ország kétfelő... Mely

pártosság teljességgel a török kezébe ejtette ez országot." (61.) Társadalmilag Bencédi elfogulatlanul látszik: a Dózsa mozgalom nem vált ki az ő vallásilag fanatikus lelkéből semmi érzelmet, még állásfoglalásra sem készíti. Csak egyszerűen regisztrálja, hogy a keresztes vezérek "mikort meglátták volna a parasztságnak sokaságát, azon helyt elhagyják a törökre való igyekezetüket, és országot akarának magiknak venni." Általában azonban a "szegynység" mellett áll, valószínűleg maga is onnan emelkedett ki. Jellemző a mondás, melyet Szent Erzsébettel mondat el. Ez egy remekbe készült arany feszületre azt mondta volna: "Ez jóllehet elig szűp, de jobb lett volna hogy a ki vel ezt csenáltatták azt (t. i. a pénzt) a szegynyeknek adták volna, és a Krisztost a szívébe írta volna be." Bizony - teszi hozzá krónikásunk - "ilyen vallást soha egy pápa sem tött a Krisztos felől". (26.) Abbeli véleménye, hogy I. Ferdinánd Tokajt pusztító "vitézel"-nek gonoszságát Isten "acél pennával adamáskübe" (acélt, vagy gyémántot ért ez alatt?) "ira be, hogy annak emlékezte őelötte örökké boszullásra megmaradjon" (66. 1558-hoz) meglepően egyezik kortársa: a gögös nagyur, báró Forgách Ferenc püspök és nagyműveltségű kortörténetíró gondolatával, hogy Isten egy katonai vereséggel büntette meg a szegény népet kirabló katonákat. Nincs különbség a társadalom legszínén álló arisztokrata és a népi véleményt kifejező, a nép alsó rétegeiből kilépett gőnci prédikátor népszerűtete, Isten igazságos világhormányzásába vetett hite között!

Bencédi történet szemléletében az Isten az események legfőbb alakítója, "az világ nem szerencsétől biratik, hanem az egy istennek gondviselésétől, rendelésétől és birodalmától". (Bevezetés.) De az emberek mégis szabadon cselekszenek, mégpedig legtöbbször a maguk gonoszága szerint, mert kevesen vannak a "jámborok". És Isten számontartja a gonoszágaikat s bünteti őket értük, ha előbb nem, hát a végítéleten. Mert Bencédi istene az őtestamentombeli: a harag, a bosszu istene. "Bizony nagy csuda rettenetes ostora ez az uristennek, hogy a jeles fejedelmek mind rettenetes ki-pen mulnak ki ez világból: mint: nagy Sándort a méreg ölé meg: Julius császár konc-ról koncra vagdaltaték a római tanácstól; Atilát a vér folytá meg. Mátyás királyba azt mondják, hogy az urak az ő nagy betegsige korán egy hegyes tört toltak volna fel benne, kit azután Fejérvárba a koporsónak rostélyán megtaláltak volna." (Szerémi - verzió. L. Szerémi fejezetemet 1490-hez, 57.) Jellemző átalakítása Bonfini filozofál-gatásának erről a témáról, ki - mint Bonfini fejezetemben emlitem - felveti a kérdést, melyre nem talál választ: honnan van az, hogy nagytehetségű férfiaknak, kiváló erénnyel ékeskedőknek kevésbé szerencsés élet szokott sorsul kijutni. (D. III., L. III.) (Bonfini Zsigmond nagy tehetségéhez nem méltó szerencsétlen sorsát szemlélve jut erre a gondolatra.) Bencédi rendíthetetlen hite az isteni világhormányzásban és annak igazságosságában így ad feleletet Bonfini, a humanista kételyeire: ez Isten büntetése!

Ha azonban Isten "jámborat" talál az emberek között, azt megvédi, és a magyart is védi a török ellen, ha megérdemli.⁵⁾

Egyébként Bencédi történet szemléletéről, történetírása indítékairól és céljairól maga is érdekes vallomást tesz Németi Ferenc tokaji kapitányhoz írt bevezetésében.⁶⁾ Munkáját, írja Bencédi, eredetileg saját maga használatára készítette, s csak barátai kérésére nyomatta ki, miután (megemendálám) megjavította. Célja ezzel: Németi Ferenc és "mindenec kic Maglarul tudnanac oluasi megtudhatnanac terömtestől fogva mind e mostani ideig mindemő helyes szemillec köüetkeznenec e világön felesben az isten népe közöt, Tovaba minemo változassoc löttene nem csak a hatalmas birodalmakba hanem ennek felette országokba, tartományokba és városokba es minemő okokert es bünökert a menel isten e birodalmakot egic nemzetsigről a masikra forgatta volna, kiből niluan megerethetiuc hog ez világ nem szerencsétől biratic, hanem az

eg istennek gondviselésétől, rendelesestől es birodalmatol." Kilátásba helyezi, hogy "rövid napon ennél haznosabakat, ha az isten akarangia e melle boczatando lesznek." Egyfelől a tény, - adat, - ismeretközlést tartja a történetírás feladatának, másfelől az események okainak fűrkészését, s a belőlük vonható tanulságok feltárását, tehát pragmatikus történetíró. Igen figyelemreméltó, hogy a "nagy birodalmak" mellett kisebb "országok, tartományok és városok" történetét feldolgozni neki mily kihangsúlyozott történetírói kötelesség.

Bencédi módszere: a világtörténeti eseményeket kiírja a korabeli közkézen forgó német világtörténeti kézikönyvekből, átvéve ezek köztudomásúnak nevezhető adatait és nézetelt s a fentebb érintett képet a világtörténetről. És ezekből vette műve egész szerkezetét is. Forrásai között kimutatták Werner Rolewinc westfáliai kartauzi szerzetes igen elterjedt világkrónikáját (először 1472-ben jelent meg és igen sok kiadása van), ezt a még középkorias szellemű, igénytelen barát-évkönyvet, de más hasonló "világkrónikákat" is, így vannak szövszerinti átvételei Hartmann Schedel híres világkrónikájából. (Liber chronicarum, Nürnberg, 1493. és még sok kiadás.) Ezek mellett felhasználja Bencédi már a humanizmus észrevehetőbb hatása alatt álló német írók írásait, így Funck (Funcius) Chronológiáját, (Basel, 1554. és sokszor utána), aki már ismerte Thuróczyt és Bonfiniét, továbbá Carion Joh.: Chronicorum libri 3.-ét (l. Kiad. Wittenberg, 1532.), honnan a török történetet és Nagy Károly alkotásait, de még sokkal inkább tudós-lajstromát, szövszerint pedig Thomas Münzer anabaptista mozgalmanak előadását vette át. Sebastian Münster Cosmographiae universalis libri VI. 1544. c. (és még vagy száz kiadás) művéből aztán az ujonnan felfedezett tengerentúli földrészekre vonatkozó ismereteit merítette, pl. a "Drága számkönc nemeit"-it (fűszerek) (R.M.K. I., 38. 226'), amit majd tőle át fog venni Heltai, s felhasználta Hedlo Caspar: Chronica der alten christlichen Kirche III. részét is.

A magyar történetet Thuróczyból és Bonfiniből kivonatolta (Thuróczyval olykor szövszerint egyezik, így a II. László- és IV. Istvánról szóló rövid részletben), de ezek mellett kellett használnia még valami un. rövid krónikát, olyast, mint a Knauz csoport tagjai, de egyiket sem a máig fennmaradtak közül, mert ezekkel egyikkel sem egyezik ily mértékben. Nem veti meg a népi hagyományokat sem, ha Szent László megemléltető epizódjánál harcra is száll velük. A rövid krónika, melyet Bencédi kiírt 888-cal kezdődhetett (a Zágrábi krónika, tudjuk, 889-cel), Bencédi belőle vette át a 892, 903, 913, 920, 931, 958, 969, 973, 989 stb. évekhez csatolt eseményeket, általában mindazt, amit e rövid krónikák mintájára évszámokhoz csatolva, királyok uralkodási éveiről, haláláról, temetkezési helyéről, gyermekeiről pár szóban közöl. Idetartozik még a Mátyás haláláról szóló 1490. évi adat, hiszen erről beszámolt már 1459-ben is. Lehet, hogy az 1459-es adattal Mátyásról végződött a Bencédi használt rövid krónika is, mint a Knauz csoport archetypuma is. Bár a II. Lajosról szóló 1512. évi (helytelen évszámú) adat (58.) és a Zápolyai megválasztását referáló 1526-i (61.) szöveg csakilyen "rövid krónika"-ra mutat mint Bencédi mintájára. Egy helyütt, a tatárjárásnál, a szepesszombati krónikával egyezik:

Bencédi 1235. (26.)

A közsig pedig, a kik a tatárok előtt elfutának, menének Szepessigbe a néma barátoknak kalastromához, kit mostan innet hívunk Folyamatnak kövének (Lapis refugii), holott a helynek erőssige miatt isten akarattjából megmaradának.

Szepesszombati krónika (SS. II. 282.)

der Kartuser closter ... went dy Czipser habent czu derselben czeit denselben den pergk mit einer mawer omczogen als man daz noch syd vnd aldo haben sy sich mit kynd und weib behaldyn vuer der Tarn grawsamkelt.

Bencédi e rövid krónikához fűzte hozzá mint gerinchez a Thuróczyból és Bonfi-nből készített kivonatokat, innen adódnak gyakori ismétlései. Kivonatait kerek egészeknek folyamatos előadásban megkomponálja, itt-ott élénkíti, kiegészítgeti egy-egy apróbb vonással, hozzáfűzve – mint már említettem – a maga érzelmeit, véleményét, markáns és sokszor naiv megjegyzésekkel fűszerezve a krónikás referálását.⁷⁾

Kritikát szeret gyakorolni, hogy a tényeket tisztázza. Így a néphagyományon Szent László, a kun és az elrabolt leány epizódjában. "Ezt a község" (közvélemény, nép) "tatár Tepének mondja, hogy lőtt volna, és a leányzót Szent Angliát asszonynak. De ez nyilvánvaló hazugság, mert László király idejében soha ide a tatárok nem jöttek rabolni", mondja helyes ismeretével a tényeknek, és helyes kritikai érzékkel is. (p. 20.) Általában azonban kritikájában is befolyásolja vallási türelmetlensége és felekezeti alapon bírálja el szereplőit is. A tévedésre, helytelen adatra egyetlen terminusa van: "hazugság", és hazugságnak minősíti a szent korona égi eredetének legendáját, de hitelt ad bárgyu és kegyetlen székelyöldi babonáknak.⁸⁾

Bencédi előadása mindig érdekes, élénk, megelevenítő. Egyéniségén – rideg lelkületén – uralkodik a vallásos fanatizmus, de jó magyar érzése is mindig kiütözik, és nem tagadható sokréti érdeklődése sem. Kálvinista rajongását megnemesítő vágya a vallás és egyház megjavítása után, hite, hogy a reformáció ezt elvégezte, s reménye, hogy a megtisztított kereszténység az emberiséget megjavíthatja.

Bencédi a német protestantizmus és humanizmus szellemi mozgalmi hatása alatt áll. Forrásai megválasztásából kitétnék, hogy ismerte az egykorú német világtörténeti irodalmat. Nagy tisztelője Melanchtonnak, igen nagy elismeréssel emlékezik meg róla tudóslajstromában is, – mert Bencédi minden korszakhoz felsorolja az akkor élt tudósok nevét, kezdve az antik íróktól, tudósoktól stb. fel egészen saját kora vezető elméig, mégpedig lártuk, Carionból írva ki mindezt, de mégis nagy tudomány szeretetről téve tanúságot. Valóban, Bencédi mintegy benne élt korának nemcsak vallási, hanem tudományos mozgalmában is.⁹⁾

Mégis, egyetemi studiumai, eléggé kiterjedt ismeretei, széles érdeklődési köre és "tudós humanista, nemzetfeletti szolidaritás" érzete (Trostler) ellenére is, Bencédi lelki műveltsége, finomsága nem valami magas, és helyi-közzel megenged magának egészen Szerémi-izű bárdolatlanságokat, sőt kegyetlenségről tanuskodó olyan kiszólásokat is, amilyenek a melegsziví Szeréminél nem fordulnak elő.

Bencédi magyarul írt, tehát népszerűsítő történetkönyvet próbált a magyarok olvasni tudó része kezébe adni, és világkrónikája igen nagy példányszámban maradt fenn mind a mai napig, bizonyosságul népszerűségének, noha újabb kiadást nem ért meg, míg pl. Kalendáriumának csiziója alapja lett minden későbbi magyar csiziónak, – maga a régi magyar csizió hagyományt követhette (Horváth, Reformáció, 50.) –, a "Kereszténység fundamentumáról való tanúság, Krakkó 1538." c. műve pedig három kiadást is megért nem egészen tíz év alatt. Borsos Sebestyén ugyan kiírta Bencédi Világkrónikáját – mint erről Borsos fejezetemben szölok –, de ez a mű nem került nyomdába, s a XIX. századig ismeretlen maradt.

Kiadása: B. Székely István, Krónika e világnak jeles dolgairól, Krakkó. 1559. (R. M. K. I. 38.) Toldy Ferenc, Székely István magyar krónikája (kivonat világkrónikájából). Pest, 1854. (Ujabb nemz. kvár. III. folyam.)

Irodalom: Pintér, II. (Bp., 1930.) pp. 149-153. – Marczali H., a Beöthy-féle M. Irod. tört. Bpest, 1906. p. 256. – Trostler, Jos., Anfänge d. ung. Geschichtsprösa. U. Jbücher, 1934. – Zoványi Jenő cikke a Pallas lexikonban. – Horváth János, A reformáció jegyében. Bp. 1953. pp. 46-53.

Iegyzetek

- 1) Ritter M.: Studien über d. Entwicklung d. Gesch. wissenschaft. (Hist. Ztschrift. 107. 262. k., 269. 271. 275. és passim.)
- 2) Toldy kiadása 9. lap. Konstantinápoly 1453. évi, szerinte a "bálványozással" megérdemelt bukásához fűzve.
- 3) Bencédi a Bibliából igazolja pesszimizisztikus véleményét. Dán. 2. alapján "egy nagy kipuról" szól, melynek feje arany, melle ezüst, hasa réz, lábafeje félig vas, félig agyag, s melyre "egy kü ereszködék, ki elrontá ... lábát", s az egész "küp" összeomlott. "A künek két lábán" jelenté a romai birodalmat" (t. i. Isten) "evvel azt akarja jelenteni, hogy a római birodalom kétfelé szakadna, ki lön a nagy Károly idejébe, mert ő lön romai imperátor, Nicephorus pedig konstantinopoli, ki mind e napiglan kétfelé szakadva vagyon." A római birodalom eredetileg kemény volt, mint a vas, "de a lába-feje fele vas, fele pedig agyag; kivel az Isten azt jelenté, hogy a romai birodalomnak az utoljának fele igen hatalmas lenne, a fele pedig erőtlen mint az agyag. Azért itt Dániel a lába-fejénvaló vason érti a török birodalmat, kit máskipen romai birodalomnak hívunk, ki a vas ellen oly erőtlen leszen, mint az agyag, vagy a cserep. Azért a török birodalma el nem fogy, mignem megrontja a német imperátor birodalmát. De hogy ez megteljesödik, azonhelyt elju mennyországból a Krisztus, ki ... itiletre ülén, helyezheti mind örökké az ő híveinek az örök életnek birodalmát, kiben uralkodnak az Istennek fial mind örökkön örökké. Azért soha Magyarország immár ne várjon olyan szabad birodalmat, a kibe eddiglen élt. Batizi András "Meglött és leendő dolgoknak, teremtestül fogva mind az itéletig való historia" c. históriás éneke szintén ebben a korszakolásban és ebben a négy egymásra következő birodalomban rajzolja fel az emberiség történetét, ő is fűz hozzá próféciákat - ezért is írhat a végítéletig történendő dolgokról -, neki is Dániel próféta a kiinduló pontja a jövő megfejtésében, de ő nem Magyarország sorsával foglalkozik, hanem az összememberiséggel, s a papsággal. Ugy hogy a magyar történetírás történetében csak azért említem, mert Bencédi - s talán Heltai is - bizonyára ismerte ezt az elfogult és gyűlölködő művecskét. (Kiadva Régi M. Költők Tára, II. k., Bp. 1880., 95-113., 2. kiad. L.: Horváth, Reformáció, 44-45.)
- 4) 989-hez: "Szent Estván ... igen jámbor vala és istenfélő, de nem tudák ennek eleibe adni az irás szerint való keresztyénsiget, mert immár a csókoló barátok regnálának vala. Ennek okáért evvel csenáltának nagy sok kalastromokat és templomokat, kiket mind e napiglan szemünkkel látunk." "Továbbá szerzettenek vele nagy pispekségeket, de collegiomot egyet sem, kiben az igaz tudomány megtartatott volna. Mert kik mind az ő fazaka mellé szitta. Azért a magyarok csak romai keresztyénné lűnek." (Toldy kiadása. 15. l.) - Szent László Váradon van eltemetve a "monostorban... Kinek az ő teste mind e napiglan ott vagyon, a papoknak nagy kereskedésekre és Istennek bosszuságára." (22.) - Szent Erzsébettel kegyesebb: "Akit az ő jámbor voltaért a kalendáriomba beirtak" (26.) mondja, hogy elkerülhesse a gyűlölt szenttéavatás tényét. - Bár II. Endrénél megjegyzés nélkül referálja - forrása, Thuróczy nyomán -, hogy ez mely szentek ereklyéit hozta be, Nagy Lajosnál már nem állhat meg egy csipősséget: "Remete Pál testét e király hozatá be ... ha mi hasznát vötte volna." (33.) - A konstanzi zsinaton "noha sok fejedelmek és pispekek valának, de mindazáltal ezekben egy sem vala a Krisztos pártjáról, hanem mind az ördögéről, kibe" (t. i. a zsinaton) "teljességgel eltemeték a Krisztost minden hatalmával öszve, és magokat helyébe emelék." Elítéli, hogy "Wicklef János doctort, ki immár megholt vala, minden könyveivel öszve pokolra tolyák." (37-38.) - Zsig-

mond különben, e zsinat császára, "igen jámbor vala az világ szerint" (11), de lelkében tiszta pápás volt és Krisztosnak fő ellensége." (1410-hez, 37.) Annál nagyobb meglepéssel regisztrálja, hogy Ziska valahol papot, barátot talál vala, mindenütt öli vala őket", hogy lerombolja a csehországi klastromokat, "a férget mind kiöle belőle". (1414-hez, 38.), és "Sléziában" is nem különben rontá az ördög tagjait". (Csunya, gyűlölködő "corpus" hasonlat!!, az egyházat Krisztus tagjaiként felfogó képnek gyűlölködő visszajára fordítása. (39., 1414-hez.) - Már említettem, hogy Konstantinápoly katasztrófáját "érdömlé a görögöknek az ő bálványozások, kit az uristen véghetetlenül szokott háborgatni". Ehhez a gyászos eseményhez fűzi Magyarország jövőjéről mondott pesszimiztikus jóslatát, melyet már idéztem. (48., 1453-hoz.) - "Szintazért" vesztették el a magyarok a Tóth Mihály által visszafoglalt Szegedet, "az uristen nem tartá őket sok ideig benne, mert az isten igéjének hirdetőjét kiüzé onnat, kit a török nem bántott". (1552-höz, 64.) Fráter György 1552-ben (és ad. 1556.) Izabellát Erdélyből "baráti álnoksággal kibeszéllett vala", hogy ő legyen Erdély ura. (3. és 65.) Felekezeti alapon itéli meg Bencédi szereplőt is: Szent Istvánt és Zsigmondot már láttuk, s igen igazságtalan, mikor a Kapisztrán által toborzott kereszteseket így intézi el: "De ebből igen kevés haszon következék a keresztýénsignek ótalmára" (47.), hiszen ismeretes Kapisztrán és kereszteseinek döntő szerepe Nándorfejérvár megvédésénél.

- 5) 1. Ferdinánd "regnál ... oly szerencsével minemőt isten neki adott". (65. 1557-hez) "Izabella királyné asszony ... istennek rendelése szerint három urat vágata le" (1558. szept. 22-én. 66.) - De Szigetet 1556-ban a törökök "meg nem vehették, mert Isten lón ótalmok": (65. 1556-hoz) - Boszniában Zsigmond magyar serege azért szenved vereséget, "mert nem ad vala isten jó szerencsét a királynak, hogy az ő igyinek ellensége vala" (t. i. a huszitizmusnak, 36.) és Ziska is jóllehet félszemű vala, de mindezáltal az istennek segítségéből igen megveré Zsigmond királyt. Azért Ziska többet látá a félszemmel, honnemmint Zsigmond király a két szemével." (36.) Viszont nem említi Isten közvetlen beavatkozását Kálmán - szerinte igen rossz - király sorsába, ki az oroszok ellen hadakozva "szigyent valla, mert egy asszonyi állat veré meg őtet mint egy Holofernest... E Kálmán királyt végre osztán megöle az önnön orvossa." (23.)
- 6) Ahhoz a Németihez - Balassi Menyhárt sógorához, kora egy jellegzetes, erőszakos várur- és főkatonájához -, ki a protestantizmus egy lelkes propagátora volt, s maga is fordított zsolnárokat. (Pintér II/1930./177. és Horváth J., Reformáció, 134-136.)
- 7) Szvatoplukot Árpád követével egész naivul "nagyságodnak" címezteti, a korabeli nagyuraknak, majd az erdélyi fejedelmeknek címével. (12.) Bencédi kitalálása, hogy "vala pedig Vazul igen szép effiu" (16.), de forrása nyomán írja: "kit a Szent Estván az ő vásottságáért Nyitrába a tömlöcbe tarta vala." (u. o.) II. István "olyan kegyetlen valamint az atyja, ennekokáért senki őtet nem szereti vala." (23.) - Bajor Ottót "kllgazitták az országból, mint kevély németet". (29.) Erzsébet királyné V. László koronázása után a szent koronát nem viteti vissza Visegrádba "hanem az előkötőbe elrejté." (41.) Erről az epizódról véletlenül kimerítően tájékoztat Helene Kottanerin, de a nép valahogy így képzelte el ezt a kalandos korona-elvitelt. Heltal még többet is ad a néphiedelemből. - Itélettel sem fukarkodik Bencédi: Szent Istvánról, Zsigmondról, a konstanzi zsinatról alkotott véleményét már láttuk, de bírái ő olyanokat is, kik nem vallási szempontokból vonták magukra haragját, így Kálmán királyt, II. Istvánt, II. "Ottokárost", kit "érdöme szerint" győzött le V. István. Megemlíthető még, hogy Bencédi szól a székelv rovásírásról, s hogy

Bencédinél olvasható először a magyarok "Damasek" istenének neve. (L. Horváth, 51-52.)

8) Szent "Estvánnak", "a pápa küldte egy koronát, kit oztán a magyarok a pápa hazugsága utána angyali koronának nevezének." Ehhez a M.N. Muzeum egyik Bencédi példányában (R.M.K., I., 38.) a XVI. század végén vagy a XVII. elején egy katolikus olvasó, ki az egész könyvet indulatos széljegyzetekkel kommentálta, hozzájegyezte: "Hazudsz lator te magad." (p. 15., ad an. 989.) Tudjuk, a szent korona pápai adomány voltának és az angyal-jelenésnek fikcióját Kálmán király udvara állította fel. - Kőmives Kelemenné balladáját juttatja eszébe Bencédi olvasójának ez a csunya sor: "a Ferdinandus nem veheti be 1530-ban Budát, mert Buda küfalait belül emberhussal bérlötték vala meg." (p. 62. Erről még Szerémi sem tudott!) Ez a babona különben más népeknél is él.

9) L. minderre: Trostler, Jos.: D. Anfänge d. ung. Geschichtsprosa. (U. Jbücher. 1934.)

Heltai Gáspár

Az erdélyi németiség szülötte, de magyarrá asszimilálódott vallási reformátor és történet-népszerűsítő író volt Heltai Gáspár. Munkássága nem az erdélyi németiség Bomel-Siegler-féle ún. rövid krónika jellegű általános magyar történetírásába, nem is a Schesaeus-Lebel-féle humanista történeti eposz költészetébe tartozik, hanem egyenest a magyar történetírásba, az egész magyar történetet feldolgozó, s Bencédivel párhuzamban álló, magyarító, népszerűsítő történetírás, a csak magyarul tudó nagy közönség számára. Míg Bencédi világkrónikájába szövi be magyar történetét, addig Heltai megelégszik a magyar események előadásával, csak bővebben írja le azokat, mint amaz, s míg Bencédi inkább a magyar katonákhoz, nemességhez kíván szólni - Németi Ferenc tokaaji kapitány az, kinek művét ajánlta, s kitől pártfogást, műve terjesztését kérte -, addig Heltai egyenest a magyar városi polgárnak ír, ennek szempontjából nézi, ennek érdekeiből ítéli meg a multat. A polgárságban sem a vezető rétegnek, azon köröknek, melyekből a bíró, a tanácsosok kikerülnek, hanem a "szegénységnek". Heltai is protestáns szellemben ír és Melancthon tisztelője, mint Bencédi, neki is Bonfini hatalmas Decasai adták a mintát a történetíráshoz, mint Thuróczy mellett Bencédinek, krónikája magyar részének elkészítéséhez. Minthogy Heltai csak magyar történetet ír, Bonfintól való függése is kizárólagosabb, mint a világ-történeti részekben elég sok forrást használó Bencédié. Németül Bonfini műve már 1545-ben megjelent, két évvel a Brenner-féle első - csonka - latin kiadás után. Hiszen Heltai egész krónikája - amiben különben egész történetirói munkássága kimerült - nem egyéb, mint Bonfini művének magyarra áttüzetése, előbb a Mátyásról szóló IV. Decasának (Kolozsvár, 1564.), majd a többi Decasoknak egy "Chronica az magyaroknak dolgairól" címen kiadott átdolgozásban. Mert e Chronica nem pusztán fordítása, hanem olykor lényeges átdolgozása mintájának, és mint a címlap is hirdeti: "Bonfinius Antal mellett más Historiás könyvekből" való kiegészítése. Ugy hogy Heltai krónikájában Bonfintól való függése mellett is önálló íróegyenlőségként, krónikája az ő egyéni munkájaként áll előttünk.

Heltai születési helye és éve bizonytalan. Állítólag Nagydisznódon (Heltau) vagy Nagyszébenben született, mindenesetre erdélyi német (szász) területen, valamikor 1510 és 1515 között. Magát németül Helth-nek, Heltensisnek, vagy latinul Heltusnak, magyarul Heltainak nevezte. Iskoláztatását a wittenbergi egyetemen végezte be, 1543-ban ennek hallgatója, s Hontertől nyert ajánlólevele bizonyára megnyitotta előtte Luther és Melancthon ajtaját is. Talán övele küldte ki Honter Reformatio Ecclesiae Coronensisét Lutherhez és Melancthonhoz. Lehet, hogy már 1540-ben lelkészkedett Kolozsvárt. Az bizonyos, 1544-ben már itthon van: a kolozsvári evangélikusok (szászok) megválasztják főlelkészüknek, mely hivatásában nagy buzgalommal lát az új hit terjesztéséhez, megerősítéséhez. Evégre tanult meg magyarul is. A hitterjesztéshez könyvekre, a nép nyelvén írt könyvekre volt szükség, ezért Heltai betársul Hofgreff kolozsvári nyomdájába (1551 körül), s együtt indítják meg az új tanokat hirdető mun-

kák kiadását. Heltai aztán Dávid Ferencsel szövetkezik a térítésben, s 1559-ben mindketten áttérnek a református, 1568-ban pedig az unitárius vallásra. Heltai már 1564-ben kiadta Bonfiniből vett magyar nyelvű Mátyás-történetét, az egész magyar történetet magyarító műve azonban csak 1575-ben, mégpedig egy évvel 1574-ben bekövetkezett halála után hagyta el a sajtót. (1559 óta a Hofgreff-féle nyomda az ő egyedüli birtokában volt.) (Pintér, II. 427. Horváth, 375.) Ilyen "világiasabb" tárgyú művek kiadása tiszleti okokból is ajánlatosnak látszott, mert a János Zsigmond halála (1571) után uralomra jutott Báthory István mint buzgó katolikus ember és erőskezű fejedelem megnehezítette a protestánsoknak, különösen az unitáriusoknak vallási irattalk megjelentetését, amennyiben sajtótermékeik kiadását fejedelmi engedélyhez köttette. A Hofgreff-féle nyomdát Heltai halála után özvegye és 6 gyermeke örökölte. 1574-ben adta még ki Heltai Cancionale címen az akkor legnépszerűbb históriás énekeket. Mint említettem, 1574-ben halt meg Kolozsváron.

Mintája, Bonfini műve mellett Heltai ha nem is mondja, de elárulja, hogy nem ismer semmi más krónikát, még talán Thuróczyét sem, és forrásai között Bonfini mellett csak Bencédit tudom felfedezni. A "más históriás könyvek" alatt talán a históriás énekeket értette. De kiaknázta a szájhagyományt. Bencédit különösen a pogánykori magyar történetben használja fel, egészen az augsburgi vereséig, sőt mintegy Szent Istvánig, leszámítva azt a valamilyen rövid krónikából vett betétet 892-től Szent Istvánig, melyben Bencédi újból elismétli a IX. sz. -i rablóhadjáratokat. S erősen egyeznek az Erzsébet anyakirályné által 1440-ben végrehajtott korona-elvitel naiv, népies előadásában. Ettől kezdve Heltai ismét teljesen simul Bonfinihez, de lényegesen rövidíti annak előadását, s azt állásfoglalásaival, bíráló és bölcselkedő megjegyzéseivel élénkíti, újjászinezi. (Varjas, XXVI. -XXXI.) Egyszer azonban, nyilván szórakozottságból, műve végefelé bennefelejt az átvett szövegben Bonfini első személyben tartott előadását: Mátyás bécsujhelyi nagy hadseregszemléjét úgy adja elő, mint szemtanu. (Megmutatá egy nap előttünk . . . D. IV. L. VIII., 504-505. 1773. kiadás és Heltai Toldy kiadásában 541-542. Varjasnál 396-397.) "Valamit olvastam a régi tudós mestereknél . . . mintha mind ott jelen látnám."

Heltai betoldásait tapasztalataiból, vagy - mint maga is megmondja - a szájhagyományból vette. Mindenesetre irógyéniségére az a jellemző, hogy mit hagy el, mit változtat meg, vagy mit és honnan illeszt be Bonfini szövegébe. Legjelentékenyebb betétei a következők: Erdély leírása; ebben tapasztalatait, saját kora állapotát adja, a második, Magyarországot leíró fejezet III. -V. részében. Erdély leírásában figyelemreméltó a még a XVI. század végén is meglevő és használható római "padimentumos kü utaknak" s más római emlékeknek, maradványoknak megemlítése. Másik kiemelkedő betéte, a Hunyadi család származásának mondája a szájhagyományból való, kiegészítve Bonfini római meséjének éles cáfolatával. Figyelemreméltó még a közölt Mátyás-adomák közül a kolozsvári bíró, kevésbé a nagyszombati öregasszony epizódja. Apróbb, de érdekes hozzátétel Hunyadi János buzdító beszéde a Vaskapunál Bonfini hosszú szónoklata helyén.¹⁾

Bencédivel egyezően Heltai is közöl "próféciát" Magyarország sorsáról, de egészen más fogalmazásban, nyilván valami néphiedelmekre is építve. Erről még szólok. Hogy Bencédivel lényegében egyezik az 1440. évi sajtóságos korona-elvitel meséjében is Visegrád várából, azt fentebb és a históriás énekekről szólva is már említettem, melyhez mindkettejüknek szintén valami néphagyomány volt a forrása.

Mikor Bonfini előadása megszűnik (1496-ban), Heltai Zsámboky folytatásait követi (Varjas XXVII.), szintén elég önállóan 1526-ig, mely év katasztrofális sorsdöntő eseményével, a mohácsi vésszel abbahagyta Chronikáját. A mohácsi csatát Brodarics után még leírja. Tervezte ugyan, hogy művét továbbfolytatja, de ehhez már nem jutott hozzá.²⁾

Egyébként egész krónikáját Scythia, majd Magyarország leírására, a magyarok első (hun) és második bejövételére, ezután a királyok szerint osztotta fel részekre, s ezen belül ad "részeket" és széljegyzetként rövid, a tartalmat jelző vezérszó címeket.

Heltai a történetírás tárgyának a fő hadi és politikai eseményeket látja, ebben is Bonfini követi. A történet legfőbb mozgatója Isten, és Heltai megjósolva Magyarországot és a római német császárság közeli bukását, így fejezi be proféciáját: "Isten ő szent felsége tudja ezeket mind szörével: mert ő végezte ezeket mind el az ő szent tanácsába."³⁾ De a földi történés mégiscsak emberek, elsősorban a fejedelmek cselekedetei. Mert bár Heltai műve címlapja szerint a "magyaroknac dolgairól" akar írni, Chronikája mégiscsak királytörténet, hiszen az egyes királyok uralma elbeszéléseinek anyagának beosztási elve is. Ebben Bencédt követi, nem Bonfini. A történetírás célja neki "igaz históriát" írni, a nép minél szélesebb köreit tájékoztatni a multról⁴⁾, de egyben befolyásolni, s a multból nyert tanulságokkal tanítani. Tehát a történet ismeretközlés és tanítás.

Módszerét Heltainak már láttuk; tiszta és egyszerű kompilálás, illetőleg átirása egy főforrásnak, mellékesen Bencédi, s itt-ott a népi szájhagyomány segítségével. De erős kritikai szelleme — hitvitákban és háromszoros vallásváltoztatásban élesre csiszolt dialektikával — igyekszik anyagát megbírálni, s abból csak "az igaz históriát" kihámozni. Hogy milyennek képzelte el a helyes történetkutatói (anyagfel-tárásai és kritikai) eljárást, azt megmondta "Bevezetésében", mikor Bonfini munkája létrejöttét igyekszik leírni: levéltári-könyvtári kutatásokkal hozzáférközni a régi feljegyzésekhez, krónikákhoz — oklevelekről nem szól — s azokat az élő szájhagyományjal ellenőrizni. A szájhagyományt mintha hitelesebbnek, megbízhatóbbnak látná az írott "históriáknál", legalábbis azon eseményekre, melyek megbízható szem- és fültanul még éltek.⁵⁾ Maga azonban nem végzett ilyen levéltári kutatásokat. Kritikája nem áll meg a források, a történeti anyag megtisztításánál: leghitelesebb adatok kikeresésénél, sőt nem is ez neki a legfontosabb, hanem a magyar történet alakítóinak, elsősorban a királyoknak bírálata. Fő vezető szempontja Magyarország, a magyar nemzet érdeke, de éppugy a protestantizmusé is. Tudjuk, Bencédi az ő kis kivonatában már megtette az első lépést az eddig kizárólag katolikus szellemű magyar történeti művekből ismert magyar mult és vezető alakjainak protestáns szellemű átértékelése felé. Most Heltai ezt a műveletet sokkal behatóbban végzi el az ő, Bencédinél sokkal nagyobbarányú krónikájában. Csak a legszembeszökőbbeket említem. Szent István tértítő, egyház- és államszervező munkája, egyénisége értékelésében ugyan — ellentétben Bencédivel — teljesen Bonfini, illetőleg a Bonfini által kiírt Hartvik-féle Szent István legenda alapján áll, és teljesen az eddigi szellemben rajzolja meg az első nagy, szent király alakját. Még a szent címet is mindig megadja neki, s közli intelmét a magyarokhoz, hogy tiszteljék a "Patrona Hungariae"-t. Csak éppen itt is rövidít: elhagyja Bonfiniból István szenttéavatásának részleteit és a csodákat. Hogy Szent István "erőssen olvassa vala a Szentírást és minden nehéz dolgokban megértéközik vala a tudós emberektől kiváltképen pedig a prédikároktól", mindez Bonfiniból való: "divinis codicibus incumbet. Adhibebat sibi sacrarum rerum Praeceptores" ... akikkel tanácskozott.⁶⁾ Egyben azonban protestantizmusa mégis függetleníti Bonfini Szent István értékelésétől: elítéli az egyháznak tett adományokat, s ennek következményelt, a katolikus papság nagy gazdagságát, ami — nevezetesen Nagy Lajos adományai nyomán — Heltai szerint még arra is vezetett, hogy a pápa "parancsolt a magyar királyoknak". Keserű kárörömmel jegyzi meg, hogy a Szent István által igen meggazdagított Székesfehérvári káptalanban most "Szelim prépost szenteli", és balgatagságnak nevezi a pannonhalmi apátság alapítását is. Később még inkább önálló utakon bírál-értékel. Az egyházas szellemű Szent László királyválasztását — ennek már nem adja meg a szent jelzőt — a "világi", katonás Salamonnal szemben a "papok"

önző erőszakoskodásának tulajdonítja. Zsigmond császárnak is, kit szintén tisztel, "Kostenitz" (konstanzi zsinat) után nem volt többé szerencséje. A magyarok Károly Róbert felléptetése elleni tiltakozását azonban a Képes krónika - Thuróczy és Bonfini által közvetített - egykoru feljegyzéseiből merítette.

Mindez egyház- és pápalelenség mellett Heltai - Cronicájában - tartózkodik a székely Bencédi parlagias kiszólásaitól a római egyház és papjai ellen. (Nem úgy, mint pl. a Hálóban!)

De Heltai e protestáns - katolikus-ellenes - magatartása mellett legfőbb szempontja, mint már említettem, a magyar érdek, mely szerint a történetet és szereplőit megítéli. Mátyás az ő uralkodóeszménye: ennek nem is jellemzését adja, hanem "nagy dicséretét". Hódolattal sorolja fel - Bonfini nyomán - Mátyás nagyszerű kulturmunkáját, nemzetnevelési célkitűzéseit és elért ragyogó eredményeit, vagy legalábbis kezdeményeit, nagyszerű hadseregét, hadszervező és hadvezéri tehetségét. Mátyás belpolitikájában pedig egyenest az eszményi fejedelem kormányzását látja valóra válni. Így ítéli meg Mátyás a róla adott összefoglaló jellemzésben, s az ő híres Mátyás adomáiban. Minderről el lehet mondani: Heltai Mátyás alakjához s belső kormányzatához fűzi hozzá a "jó fejedelemről, jó kormányzásról" alkotott vágyálmait. Mégis, ahol aztán Mátyás tetteit, különösen háboruit és külpolitikáját meséli el, ott ez az ideálisnak jellemzett uralkodó sem kerülhette el trónk igen éles ítéleteit. A cseh és német háborúk "balgatagság", "kábaság", s Mátyás "nagy tisztességkivánásának", "ambiciójának", "kövély és felfuvalkodott elméjének" és a "pápa parancsának" káros következményei. Ezekért hanyagolta el igazi feladatát, a török elleni harcot. Érdemes, bár olykor kissé triviális széljegyzet-vezérszavaiban, melyekben egyes részletek tartalmát összefoglalja, hol keserűen, hol csufondárosan mér Mátyásra egy-egy éles vágást. Egy ilyen nyugat-elleni háború költségére - panaszkodik Heltai - Mátyás "ok nélkül megnyomorítja az országot". (t. i. nagy adókkal.) (Toldy 436, Varjas 482. Tartalomjegyzék.) A XVI. sz. közepi török járom alatt szenvedő, pusztuló magyar ember nagy keserősége ez az ellen az uralkodó ellen, kiben egyébként minden kvallást, képességet megtalált volna ahhoz, hogy a török veszedelmet még csiráiban és a jövőre is elhárítsa Magyarországra felől. De öncélúan itt - s itt megint protestáns puritanizmusa, de meg kispolgári szűk látóköre és egyszerűsége is vezeti Heltait - elítéli a "tisztességkivánást" és "ambiciót". Mert Heltai a nagy magyar szempontok mellett: a középkori nagy Magyarország utáni vágyakozás s az ország XVI. századi bukása feletti bánata mellett a maga fajtájának: a városi - kolozsvári - kispolgárságának érdekei szerint is nézi a magyar multat. Ezért is dicséri Mátyás belső kormányzását, ki Kolozsvárt, Heltainak maga választotta második hazáját nagy privilégiumokkal tüntette ki, de azt a "szabadságot megrontá amaz papozlár Csáky Mihály ... örögegi nagy irigysége a jámbor polgárok ellen". Mert, fakad ki Heltai, Mátyásnak miért csak a polgároknak adott privilégiumai érvénytelenek, s mért érvényesek az adományok, melyeket ugyanaz a Mátyás a nemességnek tett? "De így jár ez", sóhajt fel rezignáltan, "egyiknek bűn, másiknak nem bűn. Elkölt Buda tőlünk etc." (Toldy, 286-7. Varjas, 184-5.)

Igy vegyíti egybe különböző szempontokból alkotott, s különböző, sőt egymással ellentétes ítéleteit főhőséről, kit belpolitikájáért szeret, külpolitikájáért szigorúan elítél.

Heltai előadásában máshol is mindig és mindig újból felbukkan a "szegénység": a kispolgárság és jobbágyság érdeke. Ő az első történettrónk, ki a polgárság szempontjait beviszi a magyar történet megítélésébe, mert hiszen a szász történetírók csak a saját népcsoportjuk polgári érdekeit nézik. Már abból is, hogy Heltai Mátyással, tehát Magyarországot királyával mondatja el a maga szociális (és gazdasági) prog-

ramját, már abból is kitűnik, hogy az ő célja nem a fennálló állami és társadalmi rend megváltoztatása. Sőt ő ezt a rendet helyesnek, Istentől akartnak nézi, és csak annak keretein belül akar a "szegénység": polgár és paraszt számára emberhez méltó élettartást kialakítani. Dózsáék mozgalmában nem lát politikai és társadalmi célkitűzést, csak bosszút, mert az urak nem akarnak a "községgel" együtt hadakozni a török ellen, a miért aztán képzett vezetés híján a keresztes had nem volt képes hadsereggé szervezkedni, de meg a keresztesek nem is akarják egymagukban védeni a harcból távolmaradó urakat. (Toldy 630, Varjas 448.) De lássuk Heltai szociális programját, Mátyás által előadva. Mátyás egy híres adomában Heltai tollán így pírít rá a "zsarnok" kolozsvári bíróra, ki őt, a kolozsvári állapotokat álruhában kikémlelő királyt, favágásra kényszerítette, s bér helyett útleggel fizette ki: "Nem jobbágyul adtanak a szent királyok (I) a szegény népet és a falukat az várasakhoz, hogy a kirák és tanácsok rabbul bírják azokat: nem tő jobbágyitok, hanem mindnyájan én jobbágyim voltok, mint szinte amazok szegények. De miérthogy ők együttgyűek szegények, az ő gondjavisseléssének terhejét raktuk türeátok, és hogy az várasoknak építésére segítségül legyenek. Még a nemeseknek is nem adtuk a szegény népet jobbágyul avagy rabbul, hanem csak a földet adtuk nekik az ő vitézségekért, hogy majorkodjanak rajta, és a szegénység is majorkodjék rajta. És miérthogy a szegények élék az ő földeket, hogy azért adót adjanak nekik a király adója mellett és bizonyos napokon is szolgáljanak nekik: és ezért viszontag tartoznak a nemesek véle, hogy gondjokat viseljék és megoltalmazzák őket." (Toldy, 538-539., Varjas, 393-394.) Tehát Heltai állam- és társadalomképében egy ur van, a király, míg a nemes, polgár, paraszt, mind az ő jobbágya. A nemes katonai érdemekért, a királynak tett szolgálatért kapta a királytól földjeit, ezeken gazdálkodik (majorkodik), de ezeket ki is osztja a "szegénységnek", hogy azok is gazdálkodjanak rajtuk. A föld haszonélvezete ellenében a jobbágy (szegénység) adózik földesurainak és dolgozik is nekik, de adózik a királynak is: az "állami" adót ő fizeti. Emellett a nemes védelmezi, gondozza jobbágyát: Heltai nem rideg üzleti: - modern fogalmakkal - munkaadó-munkavállalói, vagy kevésbé anakronisztikusan: ur és szolga közti viszonyt látja a földesur és jobbágy viszonyát, hanem jóindulatu és bizalomteljes összeműködésnek: az erős és tanult nemes gyámoltója, gondviselője a szegény, tanulatlan gyenge jobbágy. Szintugy a városok is - tudjuk - a magyar jogban egy város jelent egy nemest - gondozzák, védjék az ő jobbágyaikat, kik az ő "városaikat építik", s ne tartsák őket "jobbágyul avagy rabbul". Amint hogy Zápolyai győzelme 1514-ben a "községet nemcsak jobbágygyá, hanem rabba" is tette.⁷⁾ A korabeli egész társadalmi-gazdasági és jogrend megalapítójaként Heltai a "szent királyokat": Szent Istvánt és vérszerinti leszármazóit tiszteli. (L. ehhez az Imre király által elmondott nagy beszédet a Drávarparton, melyet Bonfiniből vett át.)⁸⁾

Igaz, hogy ez elmélet Mátyásra, ki nem volt Szent István leszármazottja, már nem alkalmazható. Azonban annak az ad jelentőséget, hogy Heltai, mint említettem, a "szent királyokat": Szent István vér szerinti utódait a XVI. századi egész magyar társadalmi, gazdasági, és jogrendszer megalapozóinak ismeri el, s e rendet megingatni nem kívánja. Mindezek azonban inkább alkalmoszerű és ötletszerű megjegyzések, mert Heltai nem alakít ki magának összefüggő elméletet államról, társadalomról, alkotmányról, jogról stb., s e megjegyzései nem tevődnek össze egy, minden ellentmondást kizáró, összefüggő szemléletté. Csak élt benne minderről valami vélemény, de ezt is olykor csak Bonfini hatása alatt képezi ki magának.

Említettük Heltai jó magyar érzését, hogy Magyarország és a magyar nép érdeke az ő legelső szempontja a magyar múlt és a magyar jelen és jövő megítélésében is. Azonban Heltai mindig is németnek érezte és vallotta magát, a kolozsvári temp-

lomban csak németül prédikált, és csak felnőtt korában tanult meg magyarul is. Még is, "mitveinek nyelvét, sulyát, egyéni ízét tekintve szinte kizárólag magyar írónak minősül" (Horváth, 376.), kinek német volta csak annyiban utközik ki magyar történetében, hogy a németeket nem gyalázza, és ahol ilyesmit talál mintáiban, azt kihagyja. Csak III. Frigyes az, kit német császár volta ellenére is sulyosan elítél, s bár kárhóztatja Mátyás "kövélységét" és "tisztességkivánását", amiért a háborút főlöstleges módon - Frigyes ellen megindította, annak folyamán Mátyás pártján áll, s - ismét Bonfini nyomán - mindenütt kiemeli, hogy ha Mátyás a török ellen fordulni próbált, Frigyes mindjárt megtámadta.

Talán egy ízben mégis pártos vérei javára, mikor az Albert király idejében történt "sacco di Buda" felelősségét teljesen a magyarokra hárítja, kik "irigykednek vala a németekre az ő nagy kasdagságokért", a "nyughatatlan Ötvös János" pedig "meg akará őket fosztani az ő igazságoktól". Így módosítja forrása Bonfini motivációját, ki ismét az ő forrása, Thuróczy után azt írja, hogy a német bíró ártatlanul ölette meg Ötvös Jánost. (Toldy, 271., Varjas, 171.)

Mint Bencédi, Heltai sem marad a multnál, hanem - már említettem is - megjósolja, előreveteli Magyarország jövőndő sorsát is. Mindketten bizonyos, akkor bizonyára a közvéleményben élő próféciák alapján festik meg a magyar jövő képét, mégpedig fekete alapon, fekete színekkel. Heltai valamit német jósolgatásokról is hallhattott. Forrását keresni nem feladatom. De míg Bencédi a magyarság földrajzi elhelyeztségéből látja meg hazája eljövendő sorsát az örökös szolgaságot, addig Heltait hadi-politika meggondolások viszik rá, hogy a magyar jövőt reménytelennek látja: hogy t. i. a török uralma most már végleges és örökké tartó lesz Magyarország felett. Az ő prófétája Vitéz János. Ez, meséli írónk, esztergomi érsek korában az érseki palota falán megfestette a sybillák alakjait, s egy másik "hosszu falon", "ablakokban a magyaroknak őseket, a scythiai hercegeket, annakutánna a királyokat" végig Mátyásig. Sőt - s ez az, ami Heltait igazán érdekli - még Mátyás után is "egynéhány ablakot iratott meg". (Nyilván fülkéket ért, ahogy a nemrég felfedezett Bakócz-féle, az erényeket ábrázoló falfestmények ablaknak is nevezhető fülkékre vannak osztva. "Az első ablakba Mátyás után" egy királyt egy "zseccelszéke" ülve "behunytt szemével", ami II. Ulászlóra vonatkozik, mert ez "tunya és lágy ember vala". A második ablakban egy királyt, "kinek lábai alatt tüzet irtanak vala, mely körül emberek sütnek nyársakon", ami II. Lajost jelenti, s a Dózsa lázadást, mert Heltai, csakugy mint Bencédi, azt hiszi, hogy az 1514. évi mozgalom II. Lajos alatt történt. A harmadik "ablakra iratott vala két mezitelen embert, kik küszszedenek vala az magyar koronáért, melyet az ő lábak allá megirtanak vala". Ez I. Ferdinándot és Zápolyait jelenti, kik "annyira veszedének egymással a királyi birodalomért, hogy majd mind a kettő mezitelenek maradának mind országostól". A negyedik "ablakba iratott vala egy harcos orosz-lánképet, mely a földön fekszik vala és a két első lábának körmeiben tart vala egy koronás patyolatot. Evvel a képpel azt jelenté, hogy a török császár fogná elfoglalni az magyar királyi birodalomnak méltóságát és hogy azt kezdené birnyi mind végig". Mert nem volt több ablak, "hanem ez vala az vége. Ugy tesszik, hogy ez is beteljesedett. Mert egynéhány esztendeje vagy on immár, hogy mind Buda a mű királyi széknök, mind Fejérvár a koronázó hely elköltének tőlünk. Hogy ez János király fia János valamennyére csüggelődék az erdélyi birodalomba és hogy Pozsonba még is valami szint tartanak a koronázásban, az csak árnyék a magyar birodalomnak." De a "magyar birodalomnak" sorsában rövidesen osztozni fog a német római császárság, s a török egész "Nagy Colonya"-ig terjeszti birodalmát, mintahogy azt a kölni nép "egy igen régi énekben" jósolgatja: a "veres kápolnáiig jó fel török császár az ő erejével és itt e kápolnánál elveszti az ő fejét". De ez, mondja

Heltai, Németországnak oly nagy területet ölelt fel, hogy "bizony nem sok marad éppen Németországban is". "Lactantius doctor is megmondotta", hogy "a napnyugati föld és császárság rabságban lesz, és az nap támadati lesz a birodalom."⁹⁾ Heltai tehát a mintegy 250 és 313 között élt Lactantius (Lucius Caecilius Firmilianus) u.n. "keresztény" népi filozófus jóslata alapján az akkor még egységes római birodalom bukásáról jut arra az eredményre, melyre Bencédi a biblia: Dániel alapján, s abból a középkori tételből, hogy a négy egymásra következett birodalom között az utolsó, a római, örökké fenn fog maradni. Heltainak még csak módosítania sem kellett forrását, mindössze az ott Ázsiának és oriensnek nevezett eljövendő birodalmat azonosította a törökkel.

Heltai előadásáról, szerkesztő művészetéről, szép magyar stílusáról Varjas szól Heltai kiadása bevezetésében, valamint Horváth János.¹⁰⁾

Nem hagyhatjuk említetlenül Heltai történeti munkák, históriás énekek kiadását illető tevékenységét. Hogy Bonfini Mátyás történetét már 1564-ben kiadta, azt fentebb láttuk, de kiadta "Cancionale azaz históriás énekeskönyv" címen (1574) korának sok népszerű történeti, magyar, és kisebb részben világtörténeti tárgyú énekét, köztük Tinóditól is többet. A kiadott szövegeken céljaihoz képest olykor protestáns hitegyesítőtől tendenciával változtatott, csakugy mint Bonfinién is, így Tinódi Zsigmond Krónikájába is illesztett be magairta betéteket, Erdéll történetébe pedig ő toldotta be, hogy Zápolyait Fráter György mérgezte volna meg. (Ujabb Szerémizmus.)¹¹⁾

Kiadások: Chronica az Magyaroknak dolgairól, Kolozsvár, 1575. (R. M. K. I. 118.) Győr, 1789. - Toldy Ferenc, Ujabb nemzeti kvár. VI. évf. Pest, 1854. - Varjas B., Heltai Gáspár magyar krónika. Bp. 1943. (M. századok, szerk. Tolnai).

Irodalom: Különösen Varjas említett Bevezetése. - L. még Trostler J., D. Anfänge d. ung. Geschichtsprosa, II. része, Ung. Jblicher, Berlin, 1934. 131. sqq. Legujabban: Horváth János, A reformáció jegyében. Bp. 1953. pp. 374-395. ktl. 394-395 és passzim.

Jegyzet:

- 1) Báthory István és Kinizsy Pál párbeszédére a kenyérmezei csatamezőn - Bonfini nyomán - I. Népi történetírás - Históriai énekek - Tinódi c. fejezetemet.
- 2) Toldy, 613., Varjas, 456. Zápolyai szerinte a mohácsi vész idején már összejárt szott a törökkel és készakarva maradt el a döntő csatából. Ez utolsó 30 év történetébe is beleszó Heltai más értesüléseket is Zsámboky tudomásába; Zsámboky Zápolyai-ellenessége ellenére sem ír ilyen nyíltan ennek árulásáról. A művelt és mértéktartó Mossóczy kitér e hír elől, szintugy a szelidlelku és óvatos diplomata Brodarics, pedig ez akkor, mikor Descriptioját írta, még Mária királyné és I. Ferdinánd udvarában tartózkodott. Viszont Burgio nuncius már 1526. jun. 13-án jelenti e híreszteléseket Rómába.
- 3) Toldy 445., Varjas, 316. Ide mintha már a kálvinizmus praedestinációs tana hatna ki? Istent egyébként Heltai mintegy a földi fejedelmek mintájára képzei el, aki "az ő tanácsában határozná" az emberiség sorsa felett.

- 4) Hunyadi János származását nem a "Bonfinius mester" írása szerint, hanem az igaz történet szerént írja meg. (Toldy, 279., Varjas, 178.)
- 5) L. Hunyadi János származási meséjénél tett megjegyzést. Bevezetésében feljegyzi azt az igen érdekes, de sajnos más oldalról nem támogatott, s ezért ellenőrizhetetlen adatot, hogy Mátyás elrendelte volna az egész ország (kolostori és káptalani) levéltáraiban minden történeti anyag összegyűjtését Bonfini részére, ez pedig aztán elkészített könyveit Mátyás előtt Visegrádon felolvasta, Mátyás meg "24 vénekkel" az "urak és főrendek" közül megbíráta volna azokat, elmondva, hogy "hogyan hallották ők azon dolgokat az ő ősöktől". (Ily gondos adatgyűjtést végeztek aztán a pálosok az ő rendi történetükhöz, de már a XVI. sz. elején.) Mennyi készült el Mátyás alatt Bonfini történetéből, Heltai nem mondja, most úgy gondolják, hogy az I. Decas, Horváth János szerint ebből is hiányzott még az utolsó könyv. És mi tette lehetővé egy ilyen nagy mű megírását, kérde Heltai. Mátyás nagy bőkezűsége, ki jól fizette historiografusát. Ennek a nagylelkűségnek köszönhető, mondja Heltai, hogy ma a magyar ismeri multját: hogy "mint jöttek be... honnét jöttek be az országba, kik voltak fejedelmek és királyok kezdetől fogva az országba etc." "Mert ha Mátyás király ilyen bőv fűzetést nem tölt volna, és viasz fazékban és somfánál főzött volna, mint a mostani fejedelmek és urak, bizony egy csöpp krónikánk sem volna." Ezzel a meglehetősen materialisztikus felfogású panasszal Heltai mintegy az anyagi ellenérték függvényévé teszi a történetírási munkálkodást és produkciót. Hiába, Heltai üzletember is volt, nemcsak hittérítő és történetíró!
- 6) Dec. II., L. I. (1773) 131.
- 7) Ezt a meleg szeretetet Heltai nem csupán a jobbágy iránt érzi: minden emberi szenvedés részvétellel teljes együttérzést kelt fel benne. Hogy csak egy példát említsék: I. Endre esetét. Ez a király már igazán minden tekintetben messze esett Heltaitól, mégis a legnagyobb részvétellel mondja róla, hogy a "szegény és köszvényes király a futásban fogva essék és igen gonoszul tarták őtet a fogságban: és mindjárt meg-hala". (Toldy, 165., Varjas, 84.)
- 8) (Toldy, 203., Varjas, 116.) Heltai a király valami legelső kötelességének látja a "szegénység" védelmét. Pl. Mátyás azért akar leszámolni a Frangepánokkal, mert ezek "erőssen nyuzzák vala a szegény népet, nem sokat gondolva a királlyal". Toldy, 412. Varjas 289.) Heltai mintája: Bonfini a Frangepánoknak csak latrociniumai és rapina-iról tud. (D. IV., L. I. (1773) 421.) - Heltai krónikája nagyban hozzájárult a jobbágy-barát Mátyás-kép kialakításához és elterjesztéséhez a magyar népben. A király nemzetnevelő és kulturális feladatait Mátyás egyénisége, kormányzása méltatásával kapcsolatban szögezi le: Mátyás "dicséreti"-be, de még inkább Bonfinitől függetlenül a bevezetésben, mint már említettem.

A Drávaparti beszéd

Bonfini, D. II., L. VII.

In quem igitur miserum arma sumpstistis, in mene, an divi Stephani successorem: ac Regem vestrum, omnium ordinum suffragiis optatum; Si in me, quando homo sum, sicarii estis et homicidae, si in Regem, et Stephani successorem, prophani parricidae estis, omnibus

Heltai (Toldy, 203.)

Ihol vagyok vitézlő férfiak kicsoda közületek, ki kezét akarná vetni a királyi vérré? kicsoda akarná ti közületek azt bántani, kit a szent Istvánnak szentsége ez méltóságban hozott? Kicsoda akarná ti közületek a királyi felséget megfertéztetni, holott tudjátok, hogy a fejed-

supplicis et piaculis obnoxii. Non cum mortali vobis res est miseri, sed cum eo, cui prae divina dignitate supra mortalitatem aliquid accedit. Sub omnipotentis Dei tutela reges degunt: quorum laesa Maestas vix populorum exitio potest. Ego quoque inermis inter infesta arma progredior, quando haec corona data divinitus ac sceptrum hoc quod gesto me inter furentum studia satutum efficiunt. Videte quem laeseritis et ne in caput vestrum ac filiorum sanctum sanguinem haurire videamini, prospicite, et considerate. Emerico omnino semel moriendum est, quamvis hac, aut alia morte multum referat, haec mihi multo gloriosior, calamitosiorque vobis, illa mihi vobisque vulgarior. Fraternalitate subdicti, prophana et impia arma sumpsistis sed temeritatis impietatisque notam dum tempus est salutari tempestivaque poenitentia abolete: Resipiscite, quaeso, ego sum Rex vester, ac pater, qui plentissima indulgentia et paterna oblivione facinora vestre delebo. Angoscite patrem vestrum et audaciae veniam lubenter accipite et eum retinete Regem, quem Divorum numina et vestra suffragia designarunt."

lemség istentől vagyon? Nem Emre vagyok én, hanem szent István királynak helytartója, ő unokája és örököse. Tu végzéstekből és az istennek akaratjából vagyok én magyar király. Ki ellen fogtatok ezokáért fegyvert, atyámfiat, vitézek? Hagyjátok el a ti pokol szándékokat. Nem királytok, hanem atyátok akarok lenni és a ti indulátotokról soha nem akarok megemlekezni, stb.

9) Romanum nomen, quo nunc regitur orbis (horret animus dicere, sed dicam, quia futurum est) tolletur de terra et imperium in Asiam revertetur ac rursus oriens dominabitur atque occidens serviet. Nec mirum cuiquam debet videri, si regnum tanta mole fundatum ac tamdiu per tot et tantos viros auctum... aliquando tamen corruet... mortalia sunt mortalia opera. (Lactantius, Institutionum divinarum, L. VII., C. XV. 11.)

10) A reformáció jegyében. 395.

11) U.o. 393.

NÉPI TÖRTÉNETIRÁS HISTORIÁS ÉNEKEK

Tinódi Sebestyén

Ismeretes, s már többször meg is emlékeztünk róla -, hogy énekmondók a magyar nemzet multjának nevezetes mozzanatait, fiainak katonai jeles tetteit igen régtől fogva - már a honfoglalástól kezdve, sőt azt megelőzően is - énekekbe, költeményekbe foglalták, hogy azok emlékét megőrizzék - tehát kimondott történetirói célt követve -, s hogy azokkal a kortársakat és eljövöket hasonló vitézkedésre buzdítsák. A XI.-XII. században még élő pogány- és kereszténykori magyar hősi költeményekről, énekekről a legrégebbi gesták és Anonymus nemcsak megemlékeznek, hanem merítenek is azokból, és a XIII.-XIV. században sem szűntetelt az éneken, versben vagy prózában elmondott mondák, regék szerzése történeti eseményekről, személyekről, hogy e költészetnek csak egy messzeragyogó gyöngyszemét, Szent László megjelenését Lackfi András seregében megénekelő mondát említsem, Tudjuk, hogy Thuróczy is bőségesen merített a XV. századi török harcokról stb. szóló katonanékekéből. A XVI. századból igen sok ilyes történeti, tulajdonképp történeti ének maradt fenn, már csak azért is, mert ezeket a könyvnyomtatás őrizte meg az utókornak. Hogy pedig maga az énekmondás és szerzés mily nagy jelentőségű volt a török járom első századának magyarjai életében, arról két külföldi tanunk van: a magyar történetet író olasz Gian Michele Brutus, és az angol költő és diplomata Sir Phillipp Sidney. Előbbi éveket töltött Erdélyben, utóbbi átutazott Magyarországon, mindkettő tehát személyes tapasztalathól beszél. Magyarországon - mondja Sidney - minden lakomán és ilyen összejöveteleken - an szokást láttam, hogy őselknek a vitézségről énekelnek, melyekről ez a nagyon katonás nemzet azt gondolja, hogy a derék vitézség legfőbb lángalobbantói. (Defense of poesy 1583. Idézve: Pintér, 1930. II. 313.) Brutus pedig arról számol be¹⁾, hogy a magyarok az ősök dicső tetteiről énekeket készítenek, azokat lant-kísérettel éneklük, s ezen "szabatos időrendben, mintegy évkönyvszerűen szerkesztett énekeket már gyerekkoruktól kezdve úgy emlékezetben tartják, hogy ezek most legbiztosabb emlékei a magyar multnak, amióta (a török) felégetve a budai királyi várat, a történeti emlékek (monumenta rerum) nagy részt elpusztultak". Ha e sajtószerű hagyomány-rögzítés ének formájában történt is, és lakomák fűszerezésére szolgált is, mégis történetírás volt ez, egy nép minden rétegének - ahogy Horváth J. Galeotto tanuságára látja - buzgó igyekezete a mult emléken tartására. Ugyanaz a hatalmas történeti érzék alkotta ez énekeket, mely a magyar népben nemcsak a keresztény korban a XI. századtól kezdve, hanem már a pogány korban is észlelhető, s mely nyugat-európai formákban kialakuló tudományos történetírásának egyik fő őstönzője volt a legelső gestáktól, királyjegyzékektől kezdve.

De élhettek prózában is szóhagyományok történeti eseményekről, melyek a népi képzeletét és kíváncsiságát a legjobban foglalkoztatták. Heltaí és Bencédi gyerekes előadása a szent korona elviteléről V. László anyja, Erzsébet királyné által a visegrádi váról, bizonyára e sajtószerű eseménynek valami népi elbeszélésére megy vissza: a két kispolgári történetíró nyilván ugyanazon mese egymástól kissé eltérő

variánsait meséli el. Itt tehát történeti tény él a nép száján és képzeletében tovább, az elkerülhetetlen torzításokkal. Ahogy a népi hagyomány-rögzítő énekesek, regélők maguk gondolkodtak, olyan gondolkodást imputáltak a történeti események aktorainak.

A kortörténeti tárgyak mellett, igaz, jóval kisebb mértékben a régebbi mult, sőt más európai népek történetének egyes eseményeit is feldolgozták énekmondóink. A magyar történetre főforrásuk Bonfini, de meritenek Thuróczyból is. Thuróczy, már említettem, legalábbis a XV. századra, beledolgozta krónikájába a népi hagyományokat, bizonyára énekeket is, az ő előadása nyomán ezek bekerültek Bonfinihoz is, úgy hogy most e régi népköltészet e tudományos és irodalmi feldolgozásban ismét forrása lett a népi énekmondásnak. Bonfiniből más népek történetéből vett témákat is szerezték, de ilyeneket általában külföldi elbeszélésekből kölcsönöznek. És hatással volt az egész énekmondó költészetre a XVI. századi német Spielmannok és Zeitungs-sängerek költészete is.²⁾

A modern irodalomtörténet feldolgozta és méltatta e históriás énekeket. Szerzőik között vannak protestáns papok, iskolamesterek, nemesurak, de van külön énekszerzői hivatás is: Tinódi Sebestyén énekmondó volt és semmi más. Nem mind népi származású e "népelemek" írója, s mindnek megvolt a maga - deákos - iskolai műveltsége. (Pintér, II. 313.) Itt csak a történetírás szempontjából legkiemelkedőbb Tinódi Sebestyénnel foglalkozom, - közvetlen megelőzőire I. Horváth, Reformáció, 184-187, 200-201. -, aki különben az egész műfaj legkiválóbb művelője is, megbízható hirtanyagával pedig döntően befolyásolta az egész utána írt magyar kortörténeti irodalmat, forrásul szolgálva egy Forgách Ferencnek, Zsámboky Jánosnak, Scheser (Schesaeus) Keresztélynek. Dunántúli jobbagycsalád sarja - bár Szilády Áron nemesi származásának véli -, születési éve és helye bizonytalan. Ugylátszik, papnak készült, latin iskolát legalábbis végezhetett: versei elárulják latin ismereteit. Előbb Török Bálint szolgálatában állott, majd ennek katasztrófája után több évig vándorolt egyik urtól a másikhoz, egyik várból a másikba, míg Nádasdy Tamás országbíróban talált pártfogóra. A hatalmas országbíró segítette Tinódit a nemesi levélhez 1553-ban, s az ő várában, Sárvárott halt is meg, három évvel később.

Horváth János "Tinódi másfél évtizedes gyakorlatában" "többféle szempontból is változást, fejlődést" állapít meg. Legelső művei "lírai természetűek a későbbieknél; tárgyaikkal azon család körében maradnak meg, melynek ő deákja volt". Nagyszombatban feltüntetével (1544. az országgyűlés alkalmából) kezdődik (második) "vándorlantas korszaka: most már nem saját urainak, hanem másoknak a vitézségét írja meg, nem lírai részvétellel, hanem ismertetés ... szándékával; ezzel jár a költőibb elemek kiszorulása az énekből, s a száraz, értesítő, krónikás modor uralomra jutása. Végül állandó megtelepülése Kassán, 1551-52. nagy eseményei, s bizonyára Nádasdy eszmei irányítása érlelik meg históriás éneke utolsó változatát, az énekes krónikát, mely az utókor számára történeti kuffó óhajt lenni, kortársai számára pedig saját politikai meggyőződését propagáló tájékoztatás."³⁾ Tinódi munkássága az aktuális eseményektől függ: ahogy a hadi és olykor politikai események alakultak, aszerint választotta témáit is, írta énekeit. Énekszerzése tetőpontját az 1551-52. év végzetes eseményeinek sorozata hozta meg, bennük az egyetlen messzevilágító fényponttal, Eger védelmével.⁴⁾

Tinódi sorra megénekelte az 1541-től 1554-ig lejátszódott hadi eseményekből azokat, melyeket mindenhal céljához legalkalmasabbnak vélt. Valamennyi közt a legterjedelmesebbek és legjelentékenyebbek az Eger vára viadaláról (1552.), meg Temesvár ostromáról szólók, s ezek tárgyalják a legfontosabb eseményeket is. Előbbi I. Ferdinánd Zsámbokyval le is fordíttatta latinra, hogy a vár hősi védelmével megismerkedjék. (L. Zsámboky fejezet.) Témái egyébként erősen epizód jellegűek,

tulnyomólag egyes jeles vitézek tetteit dicsérik: Török Jánosét (Bálint fiát), Werbőczy Imrét (István fiát), Török Bálint, Perényi Péter és Majláth István török fog-ságba jutását stb. De "Erdéll története" rövid összefoglalása a Buda eleste és Fráter György halála között történeteknek, bizonyára Nádasdy Tamás megbízásából és adataiból, oklevelekből is, ez és "Az János király fiáról való szép krónika", egy-egy nagyobb, több évre kiterjedő korszak feldolgozása. Énekeit "Cronica" címen összegyűjtve kiadta Kolozsvárt, 1554-ben.

Tinódi egészen tudatosan akar történetet írni. Történetírásról meghatározott nézetet vannak, melyeket Cronica-ja "minden rendbeli tudós olvasó jámborokhoz" intézett ajánlásában fejt ki. "Ez jelen való könyvecskét szörzeni nem egyébert gondolám, hanem hogy az hadakozó, bajvivó várak - városok - rontó és várban szorult magyar vitézöknek lenne tanúság, üdvesség, tisztosság megmaradásokra, az pogán ellenségnek mimódon ellene állhassanak és hadakozjanak; mert mint illik lélok szerént az ördöggel, testtel és ez világgal koronként az jó köröszténynek hadakozni: ugyan ez világ szerént és az pogán ellenséggel illik tusakodni, ellene állani, örök életöt nyerni". A magyarországi "csuda veszedelmes" háborukat senki sem írja meg, ezért kényszerítetem én magamat ez szegin eszömmel ezöknök gondviseelésére foglalnom, és ez egynehány istórlát megírnöm, özveszednöm és az községnek kiadnom, ki lenne az több krónikák között végemlékötet, kinek munkájába sokat fáradtam futostam, tudakoztam, sokat és költöttem. Igazmondó jámbor vitézöktül, kik ez dolgokba jelen voltak, értéköztem; sem adományért, sem barátságért, sem félelemért hamisat be nem írtam, - az mi keveset írtam, igazat írtam; ha valahol peng vetök volna benne, azt ne én vétkömnek, hanem az kiktől értéköztem tulajdonítsátok, és kérlök titeket énnököm megbocsásatok." Ha műve tetszeni fog, ír majd újabbat is.

Tinódi történeti énekszerzésének tárgya tehát a korabeli hadi akciók. Célja egyfelől gyakorlati: példamutatás és buzdítás Magyarország védelmezői számára e harcok hűségese leírásával, szintugy intelem az uraknak - kik politikailag egyedül számítanak -, hogy a török ellen harcolni kell, ha "e két viz (Duna és Tisza) között ti lakni akartok. Mert ha csak hallgattok, szömben ti nem vívtok, Félök, hogy sokáig itt nem uralkodtok."⁵ Másfelől Tinódi célja tisztán történettudományos is: "Végemlékezötbten" megtartani kora fontos hadi eseményeit, melyeket, vallja, senki más fel nem jegyez. (Zsámboky ugyanekkor már készíti kortörténeti fejezeteit, de arról Tinódi nem tudhatott.) Mindenképp igazságra - valóságra: tiszta, hiteles tények közlésére törekszik, és senki és semmi sem bírhatja rá, hangsúlyozza, hogy mást írjon, mint a szinigazságot. Ezt ugy akarja elérni - s ez következetesen és tudatosan alkalmazott módszere -, hogy felkutatja az események színhelyét, kikérdezi azok szavahihető részvevőt és szemtanút - tudományos terminussal: igyekszik lehetőlni az eredeti forrásokig. E helyes elvekkel Tinódi, bár öntudatlanul, s hogy ugy mondjam, laikus oldalról, de mégis hozzájárult a helyes forrásérzék és helyes kritikai érzék kifejlesztéséhez, és pedig nemcsak az olvasó nagyközönségben, hanem a korabeli tudományos történetírásban is. Másfelől az olvasóközönség a maga részéről is megkövetelte a történeti énekesektől, hogy teljesen hiteles előadást nyújtsanak, és azt maga is ellenőrizhette. Így megint egy nagy közös munka fejlesztett tovább a magyarok erős történeti érzékét, a magyar történetírásnak pedig forrásérzékét és kritikáját.

A következő lépést azonban a magyar történetírás nem tette meg.

Amit így a mindenki által ellenőrizhető kortörténetírástól követeltek, azt a tudományos történetírásnak a régmúlt eseményekre, és feldolgozásaira is át kellett volna vinnie. E téren azonban megelégedtek Bonfini és Thuróczy átírásával, és sem új, az eseményekkel egykoru s azok legeredetibb emlékét fenntartó forrásokat (okle-

leket) nem használtak fel, sem finomabb kritikát nem gyakoroltak. Legfeljebb szó-hagyományokból, históriás énekekből merítették még. De ezt nem is lehet a XVI. század magyar történetíról elvárni, hiszen az ekkor a kortörténetírásra már alkalmazott módszerek a külföldön is csak a XVII. -XVIII. században érlelődtek ki a mult eseményeknek megírása módszereivé.

Tinódi történet szemléletében Isten akarata a földi történet legfőbb alakítója. Eger megvédését "Nem emberi hatalom ... mivelé // Mert csak Uristen hatalmát jelönté." A török Istennek ostora a magyarok fölött bűneikért, főképp az urak pártoskodásáért, meghasonlásokért. Isten világhatalmának keretei között a király és az urak az események centrális hordozói, kik a politikában egyedül számítanak, s a katonák, kik a végeket védelmezik. Ezért képezik Tinódi majd minden énekének tárgyát a politikai nagyurak, és a katonák tettei és életsorsa. Így látta ő, a nagyurakat szolgáló udvari ember, és a végeket beutazó lantos a dolgokat. Jellemző, hogy a magyarság egyik legnagyobb katasztrófáját, Buda 1541. évi elestét is Török Bálint személyes sorsába fonva meséli el. (Török Bálintban pedig bennefoglaltatik az övé is, meg sok más udvari szolgáló is, kiknek új urát, új existenciát kellett keresniük.) Az emberek feladata az, hogy Isten ígét tanulják, megtartsák s jámbor életükkel az ördög, a test és a világ leküzdésével - a földöntúli boldogságot kiérdemeljék. De a jámbor elnyeri jutalmát már itt a földön is.⁶⁾ A magyar katonák feladata a vallásos, tiszta, becsületes katonaság, a "rendtartás" szerinti (fegyelmezett), bátor hadakozás. Az ilyen élettartás is már a földön is meghozza jutalmát.⁷⁾

Politikai pártállása szerint Tinódi eleinte ugyan "Zápollanus", ahogy akkor mondták, s ahogy első ura, Török Bálint is az volt, de aztán átáll I. Ferdinándhoz és ennek lesz lelkes híve, mint utolsó ura, Nádasdy Tamás, s hirdeti, hogy⁸⁾ I. Ferdinánd s bátyja, V. Károly császár lesznek azok, kik a magyarokat a töröktől megmenetik: "Oh ti keresztyenek, mind feltámadjatok, // Ez fejedelmünkért istent imádjátok // Szent malasztjával szeresse ti királtk // Hogy az pogán kéztől épen maradhassatok."⁹⁾ A király tulságosan messze volt, róla Tinódi csak jót tud. Szép megnyilvánulása Tinódi bizalmának I. Ferdinánd iránt, hogy a szerencsétlen magyarországi hadi eseményeket a király bánatának, a szerencséseket az ő nagy örömeinek festi.¹⁰⁾ Megható megnyilatkozása a gondolatnak, hogy az európai hatalmak, legelsősorban a római császár kötelessége Magyarországot felszabadítani a török járom alól, az kérelem, melyet a mühlbergi győzelem után (1547) s János Frigyes, szász választót foglyul ejtő magyar huszárok intéztek V. Károly császárhoz: "Egész Magyarország te felségödnek // Nagy inségből, szeginyök könyörgének. // Jól érti felségöd nagy inségönket // Terek mia nagy veszödelmünket // Az istenért kérjök te felségödet // Már segél meg minket te szeginyidet. ... // Jöj el azért eröddel országunkba // Fejönként leszönk véled ott az hadban // Isten velönk lesz az viadalban // Az pogánok lesznek ott megromlásban." A kérést Oláh Miklós kancellár tolmácsolja a császár előtt, s V. Károly megígéri a segítséget.¹¹⁾ Hiszen a végbeli vitézek is "a körösztýén hitért ... És jó hírért, névért sok országokban" harcolnak és "keresztýénségnek oltalmára" vannak. (Kapitány György, 27-28. sorok.) Hiszen, sóhajt fel Tinódi, nincs jobb katona a magyarnál "csak az igaz szeretet köztök volna // És jó vitéz vezér elöttök volna." (Károly császár, 519-520. sorok.) És az ország is azért veszett el, mert ti magyarok egymást "csak dulátok, fosztátok // Egysmára kegyötlön agyarkodátok // Ki miá vesztétök nagyobb részre országtok ... sem prédikálással sem énökkel gondoltok ... // Sok ostort uristen vete reátok // Szükségöt döghalált és pogánságot." (U.o. 24-25. sorok.)

Naiv, patriarchális állam- és társadalomszemlélete a király tiszteletében és híu szolgálatában, s az urak részéről a "szegénységgel" (jobbágyal, katonával) való

jó bánásmódban látja az ország helyes állami és társadalmi rendjét, helyes kormányzását, ami lehetővé tenné a török elleni védekezést is.¹²⁾ Mert Tinódi minden gondja a török kiűzése, s ezért minden szeretete a végbeli katonáké, kiket erősen védelmébe vesz rágalmozókkal szemben. Kéri a várurakat, hogy lássák el katonákat nehéz szolgálatukban. (Kapitány György bajviadala. 173-200. sorok.) De mert szereti a katonát, ostromozza erőszakosságaiért is: "Szólok én tinektek hősek! halgassátok // Kik kereszténységnek oltalmára vattok // Szerencsékön jártok, véröket hullattok, // És sokaknak történik tinektök haláltok // Ti az Isten szavát jól meggondoljátok // Gonoszul az másét ti el se huzjátok // Az szegin községöt ne nyomorgassátok // Hogyha az Istentől ti irgalmat vártok // Ha meggondolnátok veszödelmetöket // Az fő fő uraknak foglylyá esésöket // Az dulás fosztásért bünteté meg öket // Isten országába, hogy bevigye öket." (Hogy t. i. e földi büntetéssel levezekelve büneiket, megérdemlék a mennyországot. Werbőczy Imrénnek viadalja. 161-172.) Ugy hogy el lehet mondani: Tinódiból az egész magyar nemzet lelkiismerete szólal meg. Mert Tinódi egy egységben látja az egész magyar nemzetet, társadalmi rétegződései ellenére is köztük célban: a török elleni védekezésben eggyé forrottnak. Már láttuk, hogy Tinódi Magyarországot és a magyar népet Európa s az európai keresztény népcsalád elválaszthatatlan részének érzi, ahogy egy Forgách Ferenc, Zsámboky János, Oláh Miklós, vagy Schesaeus stb., sőt egy Szerémi György is. Mert vannak, kik a törökre építenek, vannak "törökösök". Ezeket inti Tinódi: ne higj magyar a töröknek! "Bolondság tőletök fejenként (fő) magyarok, // Terek álnok hitit meg nem gondoljátok. // Maga csak tőlem és sokszor hallottátok, // Sok fejedelmeket mind csaltak, tudjátok. // Az tereknek hiti erőssen azt tartja, // Ha hittel, szép szóval kavort (gyaurt) megcsalhatja ... // Isten azért néki menyországot adja." (Prini P., Terek B. 9-14. és 16. sorok.) Hiszen láthatják: "a magyarok kik vannak terek kéz alatt // Azok vannak nagy inség, rabság alatt // Vajjon s ki kívánna lenni az alatt, // Vagy uralnia szancsákot és basát? // Az Istennek ... könyörögjönk, hogy... // Ahol lakunk, épen megmaradhassunk, // Régi földönkben es uralkodhassunk." (Varkucs Tamás. 313-320. sorok.)

Tinódi, láttuk, hívő, buzgón vallásos ember, de a politikában vallási szempont előtte csak egy van: a keresztény hit, s a keresztény (európai) népcsalád megvédése a "pogán török" ellen. Felekezetieskedést nem ismer, s a vallási gyűlölködést és szakadást a magyar történetírásba két erdélyi ember vitte be, Bencédi, a székely, és Heltai, a szász. Jelentéktelenebb a csak a régő Szerémi, a - talán - rác. Még az sem tűnik ki Tinódi verseiből, hogy maga melyik tant követte: Szilády Áron szerint Török Bálint és hitvese Pemflinger Katalin, a magyarországi protestantizmus két hatalmas uttörője udvarában megismerhette az új hitet. Viszont nem erre vallanak következő szavai: mikor V. Károly a "Kurfirst" ellen harcol: "Idő vala akkor bolond vakságba // Nagy tevölygés vala az hit dolgába // Luter Márton hirdetni kezdte vala // Az a jó hit! mind azt kiáltja vala. // Az pápa ellen kezde prédikálni..." (V. Károly hada. 25-29. sorok.)¹³⁾

A kortörténetiek mellett lrt Tinódi régebbi történeti eseményekről szóló énekeket is: Zsigmond császárnak krónikája és Historia Zsigmond császárnak fogságáról és szabadulásáról (töredék) címen. Előbbi Zsigmond egész uralkodását éneklji meg, utóbbi annak legdrámaibb epizódját. Forrás mindkettőhöz Thuróczy krónikája volt (előbbi egy kisebb részlete Bonfiniből való. Horváth, 215.) Heltai kiadásában, Heltai betoldásaival, de népénekekből nem merített, így Tar Lőrinc pokoljárásáról szóló részlet is idegen betoldás. (Horváth, i. h. 216.)

Írásművészetét a magyar irodalomtörténet méltatta. Első, 1554. évi, kolozsvári Hofgreffnél nyomtatott kiadása után (R. M. K. I.) Tinódi műveit Szilády Áron adta ki a R. M. Költők Tára III. köteteként 1881-ben.

Irodalom: Dézsi Lajos, A tört. tárgyú m. szépirodalom. Bp. 1927. - Pintér II. Bp. 1930. pp. 334-355. - Legújában: Horváth, A reformáció jegyében. Bp. 1953. 187-216. és passzim. - A Tinódi utáni, nem nagy számú XVI. sz. históriás énekekről I. Horváth, I. m. 460-490. és passzim.

Jegyzet:

- 1) L.: Horváth J., Az irod. megosztás. Bp. 1935. VII. fejezet, pp. 269-284. Ad excitandum iuventutem ad rei militaris gloriam virtutis aemulatione, laudes maiorum fidibus canunt, rebus ab illis gloriase gestis in carmina per certam temporum seriem tamquam in annales redactis, quae a pueris memoriae tradita ita haerent, ut nulla certiora monumenta rerum habeantur, nunc apud Vngaros, quorum magna pars, cum Vngaria regia conflagravit, quam quae his carminibus consignata exstat. (Brutus, I., pp. 228-229. Mon. Hung. Hist. II. tom. XII.) A XVI. századra pedig u.ő: Reformáció. 200-201.
- 2) Pukánszky, Sebastian Tinódi u. d. dtsche Zeitungsgesang. Berlin, 1927. és Pintér, II. 352-353. L. ezzel szemben legújában Horváth, Reformáció. 199-200: puszta feltevés. Rámutat délszláv és török hatás lehetőségére.
- 3) A reformáció jegyében. 195. L. u. o. és 196., e három korszak termékeinek felsorolását.
- 4) U. o. 196-197.
- 5) Prini P. és Terek B. 130-132. sorok.
- 6) "Az te szent igédben halgassunk, tanuljunk // Jámbor életönkkel benne mi megtartassunk // Te szent országodban véled öszve vigadjunk." (Budai Ali basa, utolsó előtti strófa; I. még a fent idézett ajánlást a Cronichához.) Mikor a német fejedelmek - Tinódi nem mondja, hogy a protestánsok - felkelnek V. Károly császár ellen, nem érnek el sikert, mert "Az isten ... másképp végzete volt // Mert császárra még meg nem haragudott volt // Birodalmának véget sem vetett volt // Mert az Károly életiben jámbor volt."
- 7) "Jámbor vitézők, kik végekben lakoztok ... sok jámboroknál dicséretben vagytok // Istentől es végre megkoronáztatok // Hogy az szeginségért ily igen fáradtok ... Számptalan sok rabot ti szabadítottok." (Werbőczy Imrénnek Kaszon hadával kozár mezőn viadalja. 21, 23-25, és 26. sorok.) Vagy: "Itt valaki közzülünk elesik // Az angyalok mennyországba viszik // Ez világon neve elhírhöszik // És mindönök nagy jóval üdvözlik // Az kik köztünk itt megmaradnak // Mind örülnek nagy gazdag prédának // És romlásán veszésén pogánnak // Az istennek nagy hálákat adnak." (Hadnagyoknak tanuság. 24-32. sorok.) Negative kifejezve a Szegedi veszedelemről szóló énekekben, hol a hajdukat korholja bűnös életükért, ennek róva fel szegedi verekességüket. Isten "Támaszta ... Pogán fejedelmet ... ez magyar nemzetre // Parancsolat szegésért büntetésére..." (Az szalkai mezőn való viadalról, I. strófa.) - "Sírva veszikől most szegén Magyarország... // Tudjátok magyarok hírhösök valátok // Mig nagy szeretettel egymást hallgatátok // De mihelt köztetők ti meghasonlátok // Ottan országtokban im mint pusztulátok." (Prini Péter... 21-25. sorok), és "Urak ... Egymást szeressétök jobb ti fejetöknek // Ugy lisen romlása gonosz

terők népnek." (U. o. 126-128.), vagy: "Nagyon sok csuda vagyon urak ti rajta - tok... // Mire közttek ti egymást rágjátok // Vitézlő urakat veszni akarjátok? (Werbőczy Imrénnek Kászon hadával kozári mezőn viadalja. 9-12. sorok.) Vagy: Zápolyai halála után: "Urakban egynehány már ott meghasonla // Kik miatt ez or - szág im mind elpusztula." (Buda veszéséről, 11-12.)

- 8) "Vajhl magyarok möly igön ti lám bolondok vagytok, // Hogy ti magyar fejedelmet soha nem uraltok // Mikor magyar királytok volt, ti jobban voltatok. // Sőt min - dőnkor vendég királynak ti örültetek // Hogy ki miatt csak romlátok és kevesödötök // Ingyen majdan mind elfogytok és semmivé léstök." (Az János király fiáról való szép krónika, 121-126. sorok.)
- 9) Erdéli historia, V. rész, utolsó előtti strófa és I. rész, 4. strófa. L. fentebbi idé - zetet is. L. még: "Ti Magyarok, jobb ha mind egyé léstök // Mint eddig, egy - mást ne ugy szeressétök // Ugy ad Isten jó szerencs ét tinekötök // És megszaba - ditja idegön néptől földetök... // Adjatok azért Istennek nagy hálát // Hogy adott tinekötök kegyelmes királt // Csak igazán szeressétök ti egymást // Hátra nyerhe - títök az elveszött házakat." (Szitnya, Léva, stb. 469-472. és 477-480. sorok.)
- 10) Eger diadalmas védelme: "Nagy vigasága Ferdinánd királynak" és "Szégyönvallása császár (török) hadának. (Egri históriának summája. 1. strófa.)
- 11) Károl császár hada Saxonlában. 422-436. sorok.
- 12) Martinuzzi tragikus halálát azzal érdemelte ki, hogy kegyetlen volt a köznépvel. "Ismég példát vehettek ti kegyetlenök // Az köznépén ti ne kegyetlenkődjetök." (Erdéli historia. 1569-1570. sorok.)
- 13) L. ehhez: Horváth; Reformáció, 211-212.

JOGTÖRTÉNET ÉS RÖVID KRÓNKA

Ismeretes, hogy a magyar jogi élet - bírósági gyakorlat - már a XV. század végefelé erős szükségét kezdi érezni a magyar szokásjog írásba rögzítésének, az élő magyar jog kodifikációjának. Ugy érezték, meg kell szüntetni az "abuzusokat" és "értelmetlenségeket", folytonos változásokat, melyek a törvényszéki ítélkezéseknél e le nem irt, csak az emberek lelkiismeretében és emlékezetében élő, s a bírák önkényességének kitett szokásjog bizonytalansága miatt elkerülhetetlenek voltak. Ez a törekvés hozta létre Werbőczy Tripartitumát, 1517-ben, majd az 1548. és 1553. között készült Quadripartitumot.¹⁾

A magyar történetírás története nem mehet el a magyar szellemi élet e XV. - XVI. századi kodifikációs tevékenysége és annak produktumai mellett anélkül, hogy azokról legalább röviden meg ne emlékezzék. Főképp Werbőczyről. Hiszen a szokásjog összegyűjtése is történeti kutatást igényel: az érvényes jogot a korabeli és régebbi ítéletlevelekből, pörös aktákból kellett kiásni és megfogalmazni, és Werbőczy - például - a magyar közjogot, illetve a királyválasztás, koronázás jogáról, s a király és a nemesek egymáshoz való viszonyáról felállított elméletét valóban e jogok történeti gyökereiből építette fel: a régi magyar krónikákban a pogánykori magyar népgyűlés bíróságválasztási jogáról szóló adatokból.

A magyar alkotmánytörténet tisztázta Werbőczy történetkutatói munkáját, itt elég volt arra csak utalni.²⁾

Werbőczy Tripartituma hamarosan kihívta a kritikát. Mohács után I. Ferdinánd egyéb reformjai között a magyar igazságszolgáltatás megjavítását is elhatározta, az 1548. XXI. tc. pedig elrendelte a magyar szokásjog újabb kodifikációját. E törvény-cikk alapján a király bizottságot küldött ki, - tagjai Gregorjancz Pál elnökléte mellett Ujlaky Ferenc győri püspök és királyi helytartó, Mérey Mihály királyi tanácsos, személynök, Szarvaskendi Sybrik Gergely királyi tanácsos, Kamarjay Tamás ország-bíró-helyettes, Pókatekeli Zomor János, királyi ügyek igazgatója, és Bodenarius Márton, bécsi jogtudós -, mely bizottság 1553-ra készült el munkájával, a Quadripartitum opus juris consuetudinarii regni Hungariae-vel. Ez a mű "nem egyéb, mint a Tripartitum némileg bővített, de éppen nem mindenben javított kiadása, legnagyobb részben szó szerint is megegyezik azzal, sokszor pedig csak bővebben adja ugyanannak a tételeit". Az első részt pedig kettéosztva adja, s így lett a Tripartitumból "Quadripartitum".³⁾

A Quadripartitum nem elégtette ki sem az udvart, sem a rendeket. Előbb az udvar kívánt rajta változtatásokat, melyek ellen azonban a bizottság, legelőnkébben annak bécsi tagja, Bodenarius tiltakozott. Így aztán nem került az országgyűlés elé sem, rövidesen feledésbe is merült, s a Tripartitum lett a magyar jog alaptörvénye. A Quadripartitumot aztán Novoszel Antal királyi tanácsos 1784-ben Zágrábban kinyomtatta, magánhasználatra.

A Quadripartitum elé Gregorjancz egy ún. rövid krónikát iktatott, melyről Gregorjancz fejezetemben szólok.

A szokásjog kodifikációja mellett a már eleve, meghozásukkor írásban rögzített törvények helyes szövegének megállapítása volt a nagy feladat, melyet a XV. század vége óta a magyar jogi élet szintén megoldani kívánt. Ez is történetkutatói és filológiai kritikai munkát igényelt, s a történetírás történet ezt éppúgy nem hagyhatja figyelmen kívül, mint a szokásjog-kodifikációs törekvéseket. Mert a törvénykiadási munkálkodások is a történeti jog, s általában a történeti érzék hatalmas megnyilatkozásai, amiről egyes pozitív megállapításaik is tanuskodnak. Azonkívül e törvénygyűjtemények, - sőt a Quadripartitum is - közölnek egy-egy rövid krónikát is, az ugynevezett Thuróczy codex pedig egyenest a Képes krónika egyik variánsát tűzte a törvények élére.

Mossóczy Zakariás

műve volt a magyar királyok törvényeinek összegyűjtése.⁴⁾ Egy részük már Bonfini 1581. évi frankfurti (majd 1606. évi hanau és 1690. évi kölni) kiadásában napvilágot látott Zsámboky János gondozásában, teljes vagy majdnem teljes gyűjteményüket pedig Mossóczy adta ki először 1584-ben Nagyszombatban.

Mossóczy (Rohosnik) Zakariás született 1542-ben, valószínűleg Mosócón (Turóc m.). Nem volt (ahogy mondták) M. László királyi kamarai hivatalnok fia, hanem Rohosnik Menyhért, egyébként ismeretlen egyén, de nemes emberé. Ifjúkoráról mit sem tudunk, csakhogy korán az egyházi rendbe lépett, és még nem is volt 20 éves, mikor nyitrai kanonok lett, 1578-ban aztán váci, 1582-ben nyitrai püspök. Kiváló jogtudós és humanisztikus műveltségű férfi, ki a nádor mellett ítélő bíróként is működött. Meghalt 1587-ben Nyitrán. (L. mindehhez: Iványi Béla, Mossóczy Z. és a magyar Corpus Juris keletkezése. Bpest, 1926. 4-42.) Élete főműve volt ez a decretum gyűjtemény, a "Corpus Juris Hungarici", melynek összegyűjtésében, kiadásában társa volt legjobb barátja, Telegdy Miklós pécsi püspök. A gondos levéltári kutatás - a törvények kéziratának összegyűjtése -, a pontos filológiai, mondhatni szövegkritikai munka, mellyel a régi magyar törvények szövegét "rég, eredeti kézírataik összehasonlításával a hibáktól megtisztította", e kritikai munka alapelveinek programszerű leszögezése a bevezetésben, s az ugyanebben a bevezetésben előadott jogfilozófiai elmélkedés kijelentései, hogy ti. a törvényekből ismerjük meg a történetet: vagyis a törvénynek a történet forrásai közé emelése, helyet biztosít e nagyjelentőségű kiadványnak és kiadóinak a magyar történetírás történetében is.

"Miért van az - veti fel Mossóczy a kérdést Rudolf királyhoz intézett bevezetésében -, amiről már a régi bölcsek is annyit elmélkedtek, hogy noha az emberekben - in humano genere - természettől fogva (naturae instinctu) egyformán megvan az ész és ítélőképesség megkülönböztetni a jót a rossztól (honestae et turpia), s hogy azt kövessék, ezt meg kerüljék, mégis olyan sokféle és szinte ellentmondó törvényeik vannak a különböző nemzeteknek (inter omnes nationes leges dispersae, librisque innumeris comprehensae ... tot scita et instituta inter se quodammodo contraria extarent), hiszen Plato s az ő követője, Cicero azt állították, hogy mindannyiunkba egyugyanazon törvény van beoltva (de una lege omnibus nobis indita disseruerunt)." A választ az erkölcsfilozófusok (moralis disciplinae indigatores) adják meg: azért oly sok és eltérő a törvény meg a jog, mert az emberek természetét a rossz kívánságok és szokások megrontották (tantae legum iurumque multitudinis et discriminis causam in naturae nostrae per malas cupiditates et consuetudines depravationem reiecerunt).

Mossóczy nem elégszik meg az erkölcsfilozófiai és természetjogi megoldással, hanem theológiailag is taglalja a felvetett problémát. Ugy látja, hogy rosszat cselekedvén, az ember megvakította Istentől nyert képét (A Deo sibi datam imaginem obcaecarunt). Innen van, hogy noha az erény csak egyféle (virtutis una est species), a gonosz azonban számtalanféle (pravitatis vero innumerae) (sc. species). Tehát a bűnök folytonos sokasodása miatt kellett a törvényeket is sokasítani, hogy megőriztessék az államban (respublica) a béke és az igazság.

A magyar törvények összegyűjtésére pedig a következő megfontolás vezette Mossóczyt: Minthogy mindenkinek illik ismernie a törvényeket, nemcsak azért, hogy a régiek történetét megismerhessük (ez az előbb említett, módszertanilag fontos kijelentése!), hanem azért is, hogy mindenki tudja, hogyan kell a közdolgokban cselekednie, s hogyan a magánéletben, s mit kell kerülnie, hogy életünket a béke és a király méltósága szerint rendezhessük be, ezért érdemesnek láttam – mondja –, ha a régi királyok törvényeit összegyűjtöm, szövegüket a hibáktól megtisztítom és kiadom, a régi, eredeti kéziratok gondos felkutatásával és összehasonlításával. Ez az alapvető forráskritikai elv tehát itt szögeztetik le először magyar írásműben.⁵⁾

Ezt a művet az ország már száz év óta kívánja, I. Ferdinánd el is rendelte annak elkészítését. Az én feladatomban, mondja Mossóczy, hogy hiba ne legyen e műben. Ezt azonban Mossóczy csak programként állította fel munkájához. A valóságban műve aligha más, mint a magyar törvények Ilosvay codex néven ismert gyűjteményének másolata. Ez a törvénygyűjtemény (datálva 1544-re van, és nevét első tulajdonosáról, Ilosvay István egri prépost- és püspöki helynöktől nyerte) megvolt Mossóczy könyvtárában, aki azt Telegdy Miklóstól kapta 1582-ben. Ez a kézirat aztán a bécsi udvari (nemzeti) könyvtárba került (Tab. cod. 8496), onnan pedig 1932-ben a M.N. Múzeum könyvtárába. (Kézirattár, Fol. Lat. 4023.)⁶⁾

Mossóczy az egyes királyok törvényeit időrendi sorban adja, s közéjük ékeli a megfelelő helyekre a megfelelő királyok rövidke történetét, megint csak egy olyan királyjegyzék formájában, mint amilyent Gregorancz is alkalmazott, s amelyet a modern magyar történetkutatás a Knauz Nándorról elnevezett ún. rövid krónika csoportjából ismer. Mossóczy éppugy nem végzett itt önálló munkát, mint Gregorancz: királytörténetecskéje részben a Knauz krónikával, részben Gregorancz Quadripartitumbeli krónikájával egyezik. Mégis néhol érzelmes megjegyzéseket sző a magyar királyok egykor megrendítő sorsa színtelen, adatszerű referálásába. Álmos és Béla megvakításánál, II. Béla uralmának elbeszélésénél Bonfiniből ír ki pár szívhez szóló mondatot. Tárgyilag csak saját püspöki székhelye, Nyitra történetéből tesz hozzá adatokat: II. Gézának tulajdonitva püspöksége alapítását, s első püspökének, Eduárdnak nevét is feljegyezve (p. 45.), Károly Róbertnél pedig részletezi, hogy Csák Máté miként dulta fel a püspökséget, még Szent Zoerárd ezüst koporsóját sem kímélve, mert János akkori püspök Károly pártján állott. Zsigmondtól kedve aztán mindinkább eltér a másik két, eddig követett rövid krónikától (Knauz és Gregorancz Quadripartitumbeli szövegétől), s azokat Bonfiniből bővíti, kire Mátyásnál hivatkozik is (p. 141.). II. Ulászlónál inkább a Zsámboky-féle kivonatot követi. II. Lajos történetét önállóan és részletesebben adja, mint Zsámboky, szintugy Zápolyai és I. Ferdinánd történetét is. Miksárol és Rudolfról egész röviden szól. Természetes, hogy e krónikácska erősen Habsburg-párti és Zápolyai-ellenes.

Kiemelendő még, hogy mind Gregorancz, mind Mossóczy részletesen leírják az egyes királyok pecségeit is, ami gyakorlati célja és indítéka mellett is pecsét-történeti rudimentumnak is tekinthető. Hogy megjegyzik azt is, mely királyok oklevelei tartandók meg, melyeké nem, annak oklevéltan-történeti szempontból nincsen jelentősége.

Kiadás: Decreta, constitutiones et articuli regum incliti regni Vngariae ab an. D. 1035. (!) ad an. 1583. Cum rerum indice copioso. Tyrnaviae, 1584. (R.M.K. II.183.) Egy része már Zsámboky Bonfini kiadásához csatolva 1581-ben Frankfurtban, majd 1606-ban Hanauban és 1690-ben Kölnben is megjelent. Ujabb kiadásai folytatásokkal Bécs, 1628., ennek eléje tűzték a Hármaskönyvet, s azóta ez vezeti be a Magyar Törvénytarat; és még igen sokszor.

Irodalom: Iványi Béla, Mossóczy Zakariás és a magyar Corpus Juris keletkezése. Bp. 1926. - A magyar országos törvények után tervezte Mossóczy a magyar városi statutumok kiadását, de ezt már nem tudta valóra váltani. (L.: Iványi, i.m. 90-91.)

Bakschay Ábrahám

Selmechányán született - Schemnicensis - és a lengyel Lasky Albertnek (a lengyelországi leradzi) palatinusnak, Késmárk urának, a XVI. szepesi város helytartójának, a kalandor Lasky Jeromos kalandor fiának titkára volt.

Azzal jut be a magyar történetírás történetébe, hogy irt egy, a Knauz csoport-hoz tartozó un. rövid krónikát a magyar királyokról. Hun történetét Bonfiniből kivonta, s eltér az eddig ismertetett "rövid krónikák" P variánsától, az egyetlentől, mely rövid krónikáink közül hun történetet ad. A harmadik kapitányt, Gyulát, az erdélyi Gyulayak őséneke mondja, a negyediket, Kendét az ugyancsak erdélyi Kendyekének! A továbbiakban általában a Knauz - a Mossóczy és a Gregorlancz Quadripartitumbeli - krónikák szövegével egyezik, itt-ott azonban be-besző ezektől független, jelentéktelenebb pótlásokat, megint csak Bonfiniből, kinek D. III., L. VIII. -át Hunyadi Lászlónál idézi is. Mátyás után aztán eltér Knauz-Mossóczy-Gregorlanczék-tól és Zápolyaig egészen rövid szöveget ad, míg I. Ferdinándról és Miksáról, ahogy ő mondja II. Miksáról, részletesebben ír. Bakschay előadása annalsztikus, míg Mossóczy megkomponálja szűkszavú mondanivalóit.

Bakschay háromféle időszámítást ad oszloposan szövege két margóján: Anni mundi-t, Christi-t, Conversionis Hungarorum-ot, s negyedik oszlopként közli az egyes királyok anni regiminis -eit, uralkodásuk időtartamát. Szent István halála pl. mundi an. 5000, Christi 1038, Conversionis Hungarorum 49 (!)-ben következett be, a negyedik szám ez eseménynél a 37, István uralkodási éveinek száma. Az utolsó év amit ad: 5529, 1567, 578, 4., Miksára vonatkozik. Bakschay krónikáscskája önállóan megjelent Krakkóban 1567-ben (Chronologia de regibus Hungaricis, prius nunquam edita. R.M.K. III., 559.). Zsámboky, mint a róla szóló fejezetben már említettem, 1568-i Bonfini kiadásához függelékül újból kiadta.

Gregorlancz Pál⁷⁾

Horvátországi, de magyar nemesi család sarja, 1549-ben zágrábi kanonok, 1550-ben u. ott püspök, 1553-ban győri püspök, 1565-ben kalocsai érsek, de pár héttel kinevezése után, október 21-én meghal. Jogtudós volt, aki részt vett a Quadripar-

titum c. magyar törvénykönyv (szokásjog-kodifikáció) kidolgozásában, és fennmaradt egy Decretum gyűjteménye is. A magyar történészek között e kodifikációs munkája mellett két rövidke krónikájáért említtem meg, s egy, az 1556. évi állapot szerint a magyar egyházi és világi hivatalviselőket felsoroló schematismusáért. Az egyik krónikácskát, melyet Bél Mátyás mint önálló munkát adott ki, Gregoriansz Decretum gyűjteményébe illesztette be. Ez nem más, mint a Knauz krónika zágrábi kéziratának egy variánsa⁸⁾, amit Gregoriansz még kiegészített a hun történettel és I. Ferdinánd és Miksa korával. Csak ez az ő önálló munkája, melyben híven követte mintája dolgozási módját. A hun történetet Gregoriansz Thuróczyból adja rövidke kivonatan; a Knauz krónikából, tudjuk, hiányzik ez a periódus. Hozzácsatolta, kissé átdolgozva, Oláh Hungariáját is. Ez átdolgozásnak bizonyos forrásértéket kölcsönöz, hogy míg Oláh inkább a néppel, a földmivelő parasztsággal foglalkozott Hungáriájában, addig Gregoriansz az előkelőkkel, nagybirtokos főurakkal és főpapokkal, s hogy mintegy negyven évvel később dolgozva Oláhnál, figyelembe kellett vennie a püspökségekben, világi hivatalokban közben végbement változásokat. Ez a művecske három igen érdekes kéziratban maradt fenn, közülük kettő a M.N.M. orsz. Széchenyi Könyvtárában őriztetik. Az első az Apponyi könyvtár al került ki (kézirattár, Fol. Lat. 4126.) Irattott 1556-ban. Benne Gregoriansz első emélynél szólal meg, s az vagy az ő sajátkezű írása, vagy legalábbis az ő megbízásából készült.⁹⁾ Maga a krónika ff. 26-33. közöltetik, Origo gentis Vngaricae címen, Bél kiadása egyezik ezzel a szöveggel, de mégsem erről a kéziratról készült. (Apparatus. II., 85-112.)

Két évvel későbbi az Egyetemi Könyvtár G 39. jelzetű kézírata. (Possessor bejegyzés: "C. J. Thomae Nádasdy palatini.")¹⁰⁾ Ez a muzeumi Gregoriansz (Apponyi)-codex másolata, nagy részében ugyanazon kéz írása is, - ha ez Gregoriansz keze, akkor az ő kezeírása. De legalábbis Gregoriansz megbízásából készült, és folytatja a krónikácskát 1558-ig (ff. 1-8./ant. num.) ugyancsak "Origo gentis Vngaricae" címen. A hivatalok, püspökségek viselőit már az 1556. óta történt változásokkal adja.

A harmadik ismét muzeumi, mégpedig igen érdekes kézirat, Istvánffy Miklós adatgyűjteményének egy darabja. (Fol. Lat. 2275.) Ez valószínűleg a Nádasdy-féle szöveget másolta (E. Kt. G. 39.), mindenesetre nem a Gregoriansz-Apponyi-codexet. Istvánffy pedig sajátkezű széljegyzeteivel látta el.¹¹⁾ A krónika - ff. 2-13. - itt is az Origo gentis Vngaricae címet viseli. Ez a művecske - Gregoriansz intenciói szerint - bevezetésnek készült a magyar törvények gyűjteményéhez.

Megemlíthető még, hogy Gregoriansz írását, csakugy mint a mohácsi vész, még inkább Buda eleste óta egész történetírásunkat szomorúság és fájdalom hatja át a rengeteg veszteség felett, a gazdag és szép ország jó részének mongol iga alá hajtása miatt.¹²⁾

Gregoriansz másik kis krónikája - ezt Kovachich közölte¹³⁾ - a Quadripartitum egy fejezete, keletkezését Kovachich 1552-re teszi.¹⁴⁾ (Egy régi, XVI. századi kézírata N. M. Fol. Lat. 4024., Bécs, Tab. cod. 8465). Fentebb említettem, hogy ennek a szokásjog-kodifikációnak egyik szerkesztője éppen Gregoriansz volt. Ide illesztette be szerzőnk e másik művecskéjét, mikor azt kell megmagyarázni, hogy mely királyok privilégiumai tartandók meg, melyeké nem. Operae pretitum autem est exinde videre, quorum regnum Hungariae Privilegia serventur et quorum non (miként Werbőczy a Tripartitumban), ut autem tractatio talis dilucidior fiat, commodum admodum visum est, eodem contextu omnium ipsorum Regum Hungariae nomina ab illo Primo Prothorege et Apostolo gentis Hungariae B. Stephano ad haec usque tempora hoc loco denotari. (315.) Hiszen e rövid krónikák már a legrégebb időktől kezdve jogi segédesszközöknél készültek.¹⁵⁾ Gregoriansz ezzel a dolgozatával átírja a Knauz krónikának - melyet előbbi művénel is használt - egy kissé kibővített és módosított varián-

sát, mely azonban nem egyezik Knauz egyik ma ismert variánsával sem. (316.) (Pl. Péternél, Abánál, I. Endre-, I. Béla-, Salamonnál, Kálmárnál, Imrénél. Végül III. Istvánnál megemlíti ennek Mánuel görög császár és Velence elleni háboruit, ami mai szövegeink közül csak Múgelinnél van meg¹⁶), de itt is II. Gézánál, vagyis Gregoriancz vagy félreértette forrását, vagy még más tradíciót is ismert. Zágrábban többet tudhattak a velencei és görög dolgokról.) Kisebb jelentőségű, hogy Gregoriancz helyesen adja Salamon halálozási és temetkezési helyét. Gregoriancz többi bővítése többnyire Thuróczyból való, vagy talán egy olyan krónika-variánsból, melyben III. István említett harcai Mánuel és a velencések ellen benne voltak?

II. Endréhez Gregoriancz jóval rövidebb bővítést ad, mint Knauz (320.), az pedig, hogy IV. László "Kun László" nominatus est (321), csak a Képes krónika egyik kéziratának rubrumában van meg.¹⁷) Máriától, Zsigmondtól kezdve, végig a XV. századon, Gregoriancz megint bővebb, mint Knauz, és sokban eltér ettől: I. Ferdinándnál is, amennyiben ennek megválasztását és koronázását tartja törvényesnek (331.).

Azonkívül Gregoriancz minden királynál megjegyzi - mint Werbőczy is -, hogy törvényei, oklevelei érvényesek-e.

Gregoriancz harmadik művecskéje a Mnemosynon (Emlék), ahogy azt a M.N. Muzeum Istvánffy-Széchenyi codexében (Fol. Lat. 2275.) Istvánffy Miklós sajátkezü bejegyzése címezi, vagy: "Praelati, Barones cum officiis et residentis aetate nostra, ahogy az a Beytheano-Eszterhazyanus codexben neveztetik. (Kovachich, SS. min., I., p. 98.) Ez az 1556. évi állapotok szerint leírja a magyar püspökségeket (beleértve a hódoltsági területeket is) a püspökök neveivel, továbbá felsorolja a világi főhivatalokat, s azok akkori viselőinek neveit, vagyis egy egyházi és világi schematismust ad az 1556. évre. A Nádasdy és az Istvánffy codex aztán már itt is az 1558. évi állapotokat adja. Jellemző bevezetése, mely a Gregoriancz codexből hiányzik. Dum haec scriberentur erat annus D. 1558. circa initium anni, quo quidem tempore quis fuerit Rerum Ungaricarum Status, et per quos gubernabatur, placuit hic pro futura rei memoria paucis adnotare, ut posteritas, si quando Deo duce feliciora tempora illuxerint, intelligat, quanta mutatio pristinae illius felicitis Hungariae circa haec tempora facta fuerit.¹⁸) Vagyis történeti művecske, mert "pro futura rei memoria" iratott és a "posteritas" részére, az utóbbi években végbement végeztes változások megismertetése végett, erős történeti érzékkel átérezve a "régli boldog Magyarország" tragédiáját. Emellett azonban, ha Gregoriancz siratja is a régi jó idők pusztulását, reménykedik a jobb jövőben is, nem úgy mint vagy két évtized múlva Forgách, ki már nem lát kiutat a romlásból. Igaz, ennek sötét, pesszimista kedélye éppoly lényegesen különbözik Gregoriancz szelidségétől, optimizmusától, mint nehéz, zaklatott élete is ennek fényes, zökkenőmentes életpályájától. Nagy szeretettel, feltétlen hűséggel ír Gregoriancz I. Ferdinándról, ki "justo et legitimo titulo" uralkodik, s egész hihetetlen erőfeszítéseket tesz, hogy az országot a török torkából (ex faucibus Turcicis) ki-ragadja. (98.) Erdélyt János Zsigmond és Izabella tartja kézben Szulimán kegyéből (favore et adjutorio Solimani, u. o.), s felsorolja ezek párthiveit. A dalmáciai püspököket nem sorolja fel, csak a püspöki székhelyek neveit, melyek Magyarország koronája alá tartoztak, hogy az utókor tudjon róluk. (104.)

Ez a Mnemosynonnak nevezett Schematismus csakugy jogi munkához készült kiegészítésnek, mint az előbb tárgyalt két krónika: az első krónika a magyar törvények gyűjteményének bevezetése, a második a Quadripartitum egy fejezete, a Mnemosynont pedig szerzője a XVI. század második felében hozott magyar országgyűlési törvények közé illesztette be, melyeket szintén ő, Gregoriancz állított össze 1556 körül. (Kovachich, i. m., p. XXV.: autographum indubie erit in collectione Decretorum Cumitialium J. Regni Hung. opera ejusdem P. de Gregoriancz adornata circa hung. ut apparet, an. 1558. quum tamen nusquam hactenus deprehendi, nisi in Codex

Nadasdianus in Bibl. r. univ. Hunga. Pestini. Ex eo deinde in diversos Codd. Mss. Decretorum dimanavit, utpote, quantum ipse reperi, in eodem Codice Nadasdiano. fol. 518. in Cod. Beytheano-Eszterházi. min. fol. 170.)

Csak még egyet: Gregoriansz jellemzi is mindazokat a világi és egyházi férfiakat, kiknek nevét említi. Ezek igen szelid és kedvező jellemzések és érdemes őket összehasonlítani azokkal, melyeket ugyan-e személyiségekről Forgách vagy Szerémi adnak. (Pl. Bornemissza Pálról Forgách p. 103.)

Kiadás: Kovachich, M.G.: Script. minores. I. pp.98-111.

Irodalom: U.o. XXV.-XXVI. és XXX.-XXXI.

Jegyzet:

- 1) L.: Mátyás 1486. évi törvénye, bevezetés 2. §: ut eas inordinationes et perditas abusiones, melyek elődeink és mi alattunk is uralkodtak, potissimum in judiciis... ezeket abolere et extinguere, utque statuta et decreta ita salutaria ita stabilia condere possemus, quae... ad gloriam Redemptoris nostri ac deinde nostrum et totius regni honorem, salutem commodum et tranquillitatem condita plane dignoscuntur: quaeque pro legibus et jure scripto haberentur, nec unquam illa pro arbitrio variare, aut novas et contrarias leges, cuiquam ferre liceret, prout hactenus, in cujuslibet novi regis assumptione factum fuisse non est obscurum. - L. még: II. Ulászló 1486. VI. tc.: Minthogy az ítélőmesterek az ítéletekben az ország "consuetudo"-jára szoktak hivatkozni: § 1. Ob hoc hujusmodi consuetudines antiquae conscribentur, et si quae videbuntur R. Maiestati ac dominis iudicibus rationabiles et legitimae, non abusivae, nec irrationabiles, secundum easdem iudicentur. § 2. Eligatur autem magister Adam per suam Maiestatem, qui easdem consuetudines conscribat, domini regnicolae illi provisionem faciant, et cum eo superinde concordabunt. § 3. Supplicat a királyt, hogy ő is nevezzen ki egy ilyen törvényösszeírót, kinek személyében némelyek Werbőczyt sejtik. - L. mindehhez: Illés József, Bevezetés a magyar jogtörténetbe. Bp., 1930. (2. kiad. pp. 139-144.)
- 2) Bartoniek, Az Árpádok trónöröklési joga. Századok, 1926. 788. és 1. jegyzet. Mályusz Elemér, Az Eckhart vita. Századok, 1931. 416. - Az egész kérdés teljes feldolgozása: Eckhart Ferenc, A szentkorona eszme története. Bpest, 1941. pp. 200-207.
- 3) Illés, i. m. p. 267.
- 4) Decreta, constitutiones et articuli regum incliti regni Vngariae ab an. D. 1035. (I) ad an. 1583. Cum rerum indice copioso. Tyrnaviae, 1584. (R. M. K. II., 183.)
- 5) Verum quemque suas scire oportet leges (Imperialibus Regnum non gubernetur) non solum, ut historiam veterum comprehendamus, verum etiam, ut quae publice et privatim agenda vitandae sunt ad vitae nostrae ordinationem et tranquillitatem ac honorem Regis, qui etiam publico commodo praefendus est, spectant, percipiamus... ezért opera precium me facturum arbitratus sum, si patriae hanc operam commodarem, vt Regum et maiorum nostrorum Decreta dispersa et plurimis referta mendis colligerem secundum antiqua et vera exemplaria diligenter conferrem et in lucem ederem.

- 6) L. mindehhez Iványi Béla, i. m., 62. és 77. és 127. jegyzet.
L. az Ilosvay codex bejegyzéseit: "Hunc librum a ... Nicolao Telegdino episcopo Quinquecclesiensi accepti 1582. Zacharias Mossóczy, episcopus Nitriensis." (Az első bekötési táblában és f. 138.)
- 7) Gregoriansz magyar ember volt, nemcsak politikai értelemben. Mert családja: a nobiles de Gregoriansz címerét magyarázva megjegyzi, hogy abban sturnus látható, quae vocatur vulgo "seregel"! OSzK Fol. Lat. 4126. f. 24.
- 8) Bél, Adparatus, II. 86. § VI. -tól kezdődően.
- 9) ff. 491. Zágrábi püspök G. P., qui haec conscribi curavit., és u. o. P. Gr., huius compilationis auctor., az évszámra: f. 33. I. Ferdinandus adhuc regnat in summa expectatione liberacionis regni Vngariae. 1556., erre az évre vallanak a hivatalok és püspökségek viselőinek nevei is. Ez az a kézirat, melyről Kovachich a SS. Min. I., p. XXIV. szól. Ő ugyan azt hiszi, hogy ez azonos az Egyetemi Könyvtár Nádasdy codexével.
- 10) L.: f. 518' "dum haec scriberentur erat an. 1558."
- 11) Pl. az Istvánffy codex is közli (f. 154.) a Nádasdyból (f. 518') Dum haec scriberentur, erat annus 1558.
- 12) Bél, Adparatus II., p. 95.
- 13) Script. min. I., 315-331.
- 14) I. m. p. XXXI.
- 15) Script. II. 325.
- 16) Scriptores, II., 199. c. 53.
- 17) V 4, c. 181., Script. I., p. 471.
- 18) Kovachich SS. min. I. 98. G. 39. (Nádasdy Tamás) 525.; F. L. 2275, f. 154.

HAZAI NÉMET TÖRTÉNETIROK

A magyar újkori történetírás kezdetein a nagyszerű humanista kortörténetek (Brodarich, Forgách) és kezdetleges világkrónika - próbálgatások (Bencédi) mellett partikuláris, helyi történetírás is kialakult. Már a XV. században írtak a Szepességben tiszta szepességi érdektől évkönyv-, vagy rövid krónikaféléket, ezt a XVI. században új alapokra helyezik Sperfogel Konrád, s az ő folytatói, míg a XVI. század közepén az erdélyi szászok is előlépnek kor- és helytörténeti, erdélyi, városi polgári évkönyvekkel. Míg Forgách, a páduai egyetem neveltje, és az olasz humanista Brutus a magyar történetírást az olasz, részben német humanizmus hatása alatt művelték (hiszen nemcsak Forgáchra tett mély hatást németországi és németalföldi útja és a bécsi és prágai udvarbani tartózkodása, hanem Brutus is bejárta a német kulturterületet is), a szintén Páduában tanult Báthory István udvarában, Forgách mint a főnemesség műveltjei történet szemléletének és világszemléletének latin nyelven megszólaltatója (ámbar ily hatalmas egyéniséget, mint Forgách, nehéz beosztályozni egy rend képviselőjének: Forgách sokkal inkább a maga véleményét mondja el, semmint főrangú társalót), addig távol a fejedelmi székhelytől, már tisztán németországi hatások alatt és saját százados körülhatárolt erdélyi szász kulturájából, a XV. század óta itt is virágzó humanisztikus művelődés autochton hajtásaként, de legfőképp a Németországból behatolt hitújítás, s ennek kapcsán a szász iskoláztatásban végrehajtott reformok következtéseként is, Erdély német lakossága megalkotja a maga polgári, szászérdektől, protestáns szempontú, német nyelvű helyi történetírását: az ő népe szempontjaiból művelt, és a protestantizmus érdekeit mindenekelőtt figyelő, de Magyarország történetének keretébe illesztett évkönyvezését. Jelentékeny ösztönzői a magyarországi, mind szepességi, mind erdélyi szász történetírásnak a mohácsi vész óta az egész országra zuduló végzetes háborús és politikai események is.

Lássuk előbb a szepesi németek évkönyvezését. Sperfogel Konrád, az ki ismét a szépséges Szepességbe, ennek is a török dúlástól megkímélt, s ezért sok középkori és újkori műemlékét máig átmentett, városi életét a középkor óta megszakítás nélkül folytonosságban fenntartott fővárosába, Lőcsére vezeti a történetírás történetének kutatóját. Sperfogelről magáról alig tudunk valamit, ezt a keveset is tőle magától, s az ő művét erősen kiaknázó Halm-féle XVII. század eleji krónikából tudjuk. A XV. század utolsó harmadában születhetett, 1514-ben legalábbis már lőcsei városi tanácsos volt. Nem volt magyarországi származású, Konstanzból, a Bodeni tó partjáról vándorolt be Lőcsére, melynek közéletében jelentékeny szerepet játszott, és az 1515., 1516., 1517. és 1523. években viselte a városbírói hivatalt is. Hogy mikor és hol halt meg, nem tudni. Mint Lőcse város bírája jegyeztette fel az 1516-tól, első bírászkodása évtől 1537-ig terjedő időben a városát érdeklő eseményeket. Munkáját diariumnak nevezte el, noha nem napról napra jegyzi fel mondanivalóját, hanem olykor hosszabb időközökben. Ezért követhetett el oly időrendi tévedéseket, mint az, hogy Bécs első török ostromát 1528-ra teszi. Más helyein azonban Diariumja az eseményekkel közel egykoru keletűnek vehető. Például az 1535-ben I. Ferdinánd által összehívott és 1536-ba

is átnyúló országgyűlésről 1535 végén azt írja, hogy azon semmit sem végeztek, de aztán az 1536. év elejéhez közli a diétának a városokat érintő határozatait.¹⁾

A Diárium kézirata - Wagner Károly bevezetése és a Lőcsei Krónika modern kiadói szerint - Lőcse város evangélikus egyházközségének levéltárában őriztetik.²⁾ Én, sajnos, csak Wagner kiadását ismerem, a kéziratról is csak annyit tudok, amennyit erről Wagner előszavában és Bal Jeromos a Lőcsei Krónika -kiadás bevezetésében elárul.³⁾ Bal elmondja, hogy az eredeti 758 lapra terjed és nagyjából németül van írva, helyenként pedig latinul. A Wagner által kiadott szöveg, melyet ez Dobay Székely Sámuelről, a nagy gyűjtőtől és sok irodalmi és történeti érdeklődő közírat megmentőjétől kapott meg, az eredetinek erős megrövidítése, talán át is dolgozása. Maga Wagner mondja bevezetésében: "Opus ipsum aliquanto spissius esse vel eo conjicio, quod compendium meum bene diffusum est: hoc ipsum etiam decurtare, magisque contra-herere pluribus de causis necessum erat." ("Az eredeti mű valamivel bővebb lehetett, mert a compendium is elég hosszadalmas, s ezt jónak láttam megrövidíteni.") Kihagyta mindenekelőtt Sperfogel keserű kifakadásait mindenki ellen, ki szerinte Lőcse város érdekelt sérti. Az így megcsonkított műből kiviláglóan Sperfogel kora eseményeit jegyzi fel, legelsősorban a Lőcseben és Lőcse városával történeteket s ezek kapcsán a fontosabb országos eseményeket is, de csak oly mértékben és terjedelemben, ahogy azok Lőcse életére közvetlenül kihatottak. Például a mohácsi katasztrófát egy-két sorban regisztrálja, de hogy azt megelőzően II. Lajos miképp foglaltatta le az egyházak kincseit, köztük a lőcsei templomait is, azt lapokon keresztül részletezi. De ez is lett aztán Diáriumának egyik legértékesebb, a Mohácsot megelőző zűrzavart élesen megvilágító része. A Diárium különben első részében minden konstrukció nélküli évkönyv-írás, minden belső összefüggés nélküli feljegyzések időrendi sorozata. Ebben az első részben Sperfogel nagy részletességgel foglalkozik Lőcse pénzügyével, úgy annyira, hogy első lapjai számadáskönyvhöz írt jegyzeteknek látszanak. Később azonban, mintegy a 20-as évek közepétől, a szerencsétlen polgárháború kitörésétől kezdve már összefüggőbb elbeszélést kerestél ki. Legelsősorban saját élményeit jegyzi fel, de kis részben másoktól - szemtanúktól - nyert tudósításokból is merít. Amit mástól hallott, azt nagyon óvatosan ítéli meg. Tárgyi tévedést a Diáriumban nem talállok, csak időrendit.

Sperfogel erős katolikus, és I. Ferdinánd híveként állást foglal az előadta eseményekkel szemben. De itt is Lőcse neki az első, és ha szeretett városát sértik, akkor nem kiméli még királyát, I. Ferdinándot sem, még kevésbé ennek katonáit. Katzianer sanyargatja a Ferdinánd-párti szepesi népet, Lőcsevel szemben a Zápolyai-párti Késmárkhoz szit, összedolgozik a mindenki által gyűlölt lengyel Laski Jeromossal, mert mindezek megvesztegették! Általában viselkedésével (tétlenségével) nagy kárt okozott I. Ferdinándnak, de meg szégyent hozott az egész néemetségre is (178.), írja Sperfogel. Perényi Péterről körülbelül olyan rossz a véleménye, mint Szeréminek, csak azt civilizáltabb formában mondja meg, legalábbis ahogy Wagner azt közölni jó-nak látta. Nem nevezhetjük az események okai keresésének, történeti oknyomozásnak, hanem inkább pártállásfoglalásnak, ha Sperfogel kijelenti, hogy Szulimán hadjáratát Bécs ellen Luther Márton, Zápolyai és Laski Jeromos okozták (i. h. 151.), s hogy I. Ferdinánd és V. Károly a protestáns német fejedelmek miatt nem tudják megvédeni a kereszténységet a török ellen (u. i. és pssim.). Mert mélyebb történeti gondolkodást vagy képzettséget nem kereshetünk Sperfogelben, ki gyakorlati gondolkodású, gyakorlati közigazgatási pályán működő, kisvárosi politikában nagy szerepet vívó ember. Mégis az ő Diáruma jelentős láncszeme a már ismert szepesszombati krónikával kezdődő szepességi évkönyvező irodalomnak, helyi történetírásnak, melytől nem kívánhatunk mást, mint pontos és megbízható adatokat az érintett helység történetéről,

és belső életéről. E tekintetben Sperfogel Diariuma elsőrangú munka, mely különösen helyi eseményekről, intézményekről: bíróválasztásról értesít teljesen megbízhatóan, s a város pénzügyeiről. Itt-ott kulturális adatokat is szolgáltat: a két Henckelről, Jánosról és Sebestyénről, Cox Lénárd lőcsei tanárkodásáról stb. De tájékoztat - s ez nagy érdeme - e zűrzavaros időkben a lőcseiek politikai közvéleményéről is. Rendkívül érdekes, ahogy a felvidéki "öt város": Kassa, Lőcse, Eperjes, Bártfa, Kísszeben összeműködéséről beszámol (ezek már 1445. óta szövetségben állnak: két évenkénti gyűléseken tárgyalják közös ügyeiket)⁴ és Lőcse és Késmárk csunya, egész háboruskodásig fajuló versengéséről. Megdöbbentő a tény is, de meg a mód is, ahogy Sperfogel minden kommentár és érzelemnyilvánítás nélkül referálja Perényi Péter embertelen tettét, ki 32 zsufolt szekéren szállított Kassáról és vidékéről összeszedett keresztény fiú- és leánygyermekeket és fiatal asszonyokat Nagyváradra Zápolyaihoz, ettől a törökhöz, hogy ezek ellenében váltsa ki a török által tuszul fogságban tartott fiát. A szerencsétlen áldozatokat azonban báró Fels Lénárd német hadvezér, I. Ferdinánd csapatainak parancsnoka megszabadította. (1537. május 3., i. m. 187.) A legérdekesebb talán annak az örökös aggodalomnak ecsetelése, amelyben a szegény lőcseiek a két király fegyelmezetlen katonái és párthivei garázdálkodásai alatt györtökdtek. Ők kitartanak I. Ferdinánd mellett, de ezért állandó a rettegés a szomszédos Késmárkon és egyebütt tanyázó "Zápolyanisták" vagy "Joannisták" támadásaitól. Sőt még azt is el kell viselniük, hogy az ő királyuk, I. Ferdinánd, nemcsak hogy nem elég erős ahhoz, hogy városát megvédje, hanem még az ő védelmükre kirendelt katonaságának parancsnokai is Késmárkkal és a "Zápolyanistákkal" barátkoznak, sőt maga Ferdinánd is "jobb szereti Késmárkot és Laskit, mint a hűséges lőcseieket". (i. m. 181.) Kassa pártváltoztatása, illetőleg a Zápolyai-pártiak által csellel való és egyes kassaiak árulásából történt elfoglalása nagy csapás Lőcsére. Sokan mondogatják: ha a város eleve Zápolyaihoz állott volna, talán jobban járt volna, mert akkor a többi városok is mind odaállottak volna. Mert igen gyakran hallani Magyarországon, hogy az egy Lőcse tartotta meg a Felvidéket (partes superiores) I. Ferdinánd hűségén, más képp az egész Felvidék Zápolyaihoz hódolt volna. (i. m. 187.) Lőcse mégsem ingott meg. Egy tragikusan kettészakadt ország két király hatalmi körének határán álló város és vezetői meg polgárai nehéz helyzetét, de meggyőződésében hű kitartását igen érdekesen világítja meg Sperfogel Diariuma. Hogy munkáját valami keserű pesszimizmus hatja át, az természetes Magyarország akkori tragikus helyzetében élő írónál. Már láttuk különben is, hogy Mohács óta ez a magyar történetírás alaphangulata. Sperfogel felelősségérzetére és erkölcsi komolyságára jellemző, hogy még a politikában is erkölcsöt követel meg, így Perényi Péterről mondja, hogy "non considerans honorem suum" megfélekedve becsületéről, követel 1 forintos adót jobbágyaitól (i. m. 166.), s ahogy Csernahora lőcsei kapitány kegyetlen ítélkezéséről vélekedik, mikor ez nem eléggé bizonyított vád alapján karóba huzatott négy cigányt (i. m. 174.). Ami Sperfogel műveltségét illeti, erre csak annyit következtethetünk Diariumából, hogy azon humanisztikus műveltségnek nincsen nyoma. Talán jogi képzettsége lehetett. Általában véve Sperfogel komoly, okos, felelősséget ismerő, városa ügyeit mindenek fölé helyező ember lehetett, jó katolikus, ki mentes a babonáktól, bár kicsinyes és városa falain, annak érdekkörén túl nem látott.

* * *

Sperfogel történetírása nem maradt követők nélkül. A XVI. század második felében több Lőcse-városi bíró vagy tanácsos, tehát (az egy Kohl Kristóf lelkész kivé-

telével) világi férfiu készítette a Sperfogeléhez hasonló feljegyzéseket, úgyhogy a XVI.-XVII. század folyamán Lőcsén is kialakult egy olyasféle hivatalosnak mondható évkönyvezés - ezzel tette az évkönyvek íróinak hivatali állása -, mint az erdélyi szoknál Brassóban és Nagyszébenben. Az erdélyi évkönyveket azonban evangélikus lelkészek, tehát egyházi férfiak vezették. Sajnos, a lőcsei évkönyvek eredeti szövegükben nem maradtak ránk, s ma már csak neveit ismerjük azon városi bírónak és tanácsosoknak, kik azokat írták. Munkáikról is csak annyit tudunk, hogy Hain Gáspár azokat a XVII. század második felében beledolgozta a maga Zipserisch-Leutschauische Cronicájába, s ma, sajnos, ez a mű egyetlen forrásunk az egész Sperfogel utáni lőcsei évkönyvezésre. Hain Gáspár fennmaradt eredeti kézirata címlapjának verzó részén olvasható: "Diesze Nachfolgende Zipserisch-Leutschauerische Chronic ist aus nachgesetzter Herrn anmerkungen, vnd Diarijs zusammen getragen worden alsz: Dn. Conradi Sperfogels Notarij et Judicis Leuchoviensis, Dn. Danielis Türck Notarij et Judicis Leuchoviensis, Dn. Johannis Henisch Judicis Leuchoviensis, Dn. Christophori Köhlsz Pastoris Durandi-Villensis, Dn. Casparis Cramers I. U. C. (ezt a krónika kiadója itt incl. urbis civisnek, más helyütt Iuris utriusque consultusnak értelmezi, l.: p. VIII. és a szövegben p. 183, 3. jegyzet), Dn. Petri Czack Aedilis et Senatoris Leuchoviensis, Dn. Martini Frölichsz Senatoris Leuchoviensis, Dn. Nicolai Hain Judicis Leuchoviensis". Csak az egy Türk Dániel Diariuma maradt ránk önállóan, eredeti fogalmazásban is. E Diariumot két kézirat tartotta fenn: egy XVI. század végi, közel egykorúnak látszó, és egy XVIII. század végi, mely valószínűleg előbbinek másolata. Mindkettő a M.N.M. orsz. Széchényi Könyvtárában őrzik (Kézirattár, Quart. Lat. 556, a XVI. század végi, és Fol. Lat. 3117, a XVIII. századi). A XVI. századi Rummy Károly kézirataiból, a XVIII. századi Nagy Gábor gyűjteményéből került a múzeumba. Utóbbiból Garády (Fabó Antal) ismertette Türk művét a Századokban Türk Dániel naplója címen. (Századok, 1871. 12-30.)

Bármilyen lényeg is az a "krónika", melyet Hain Türk Dánielnek tulajdonít és saját forrásaként megnevez, tény az, hogy e két kéziratban fennmaradt szöveg összehasonlíthatatlanul nagyobb terjedelmű; a Fol. Lat. 3117. 276 főlőből, a Quart. Lat. 231 lapból mint amennyit Hain krónikájából a Türk Diariumának megfelelő része kitesz. (A Förster-Bal kiadásban 93-107.)⁵⁾

Türcköt e Diariuma nemcsak terjedelme (Hainnél Förster-Bal kiadásában 93-107. lapok), hanem belső értéke miatt is Sperfogel és Hain Gáspár mellett a lőcsei krónikások élére helyezi, sőt föléjük emeli.

Türk Dániel - mint Garády kimutatta - Kassán született. Születési éve ismeretlen. Hogy hol végezte tanulmányait, szintén nem tudni, csak az bizonyos, hogy a sziléziai Goldbergben is tanult, hol Trozendorf Bálint tanítványa volt. (Garády, i. h. 12-13.) 1542-ben tanár lett Lőcsén, Wallaszky szerint a lőcsei iskolát igen felvirágoztatta, és ő volt Lőcsén az első protestáns. 1548-ban városi tanácsossá választott, mint ő mondja senátorrá (Fol. Lat. 3117. f. 1'), 1552-ben városi jegyzővé, 1555-ben, 56-ban és 57-ben pedig bíró volt. (U. o. f. 130.) /1557-ben Thurzó János, majd /1558-ban Thurzó Szaniszló mellé szeretett volna kerülni, de azontul is egész 1578-ig Lőcsén találjuk mint jegyzőt. Minthogy Diariuma 1558-cal megszakad, további életéről nem vagyunk tájékozottak. Fontos mozzanatai életének gyakori utazgatásai mint városa kiküldöttjének, vagy megyegyűléseken, országgyűléseken követésnek. Házas ember volt, és több gyermek apja.

Türk Diariuma az ő hivatalos munkásságának naplója. Kezdődik 1548-cal, tanácsossá választásának évével, amikor is lőcsei hivatalos tevékenysége is kezdődött, és tart 1559. szept. 24-ig. Ugyanolyan természetű évkönyvezés, mint Sperfogelé és Hainé /vagy a többi lőcsei krónikaíróé/: évek, hónapok, napok szerint, valószínűleg

az eseményekkel teljesen egyidőben, vagy alig későbbben készített feljegyzésekkel, többnyire elszigetelt, belső összefüggés nélküli előadásban az író hivatalos ténykedéseiről vagy magánélete eseményeiről. Mégis, egyes eseménycsoportok - közigazgatási ügyek, bírósági tárgyalások, kiküldetések és tárgyalások Bécsben, az országgyűléseken, a szomszéd városokkal: a szepesti öt várossal, a katonai parancsnokokkal - kerek, összefüggő, sőt igen élénk elbeszélésben adatként elő, néha több napra, sőt hétre kiterjedően, vagy ez előadás fonalát más eseményekkel megszakítva, későbbi dátumokon újból elkezdve. Tárnya, hangulata, világnézete, s amennyiben erről szó lehet, történetiszemlélete Türck Diáriumának rokon a Hain krónikájáéval, s csak annyiban különbözik Sperfogelétől, hogy ez katolikus volt, míg Türck, miként Hain is, protestáns. Viszont Türck is I. Ferdinánd híve volt, mint általában Lőcse városa, s mint ennek következtében Sperfogel is volt, s írónk e népszerű királlyal ismételtelen személyesen is tárgyalt, minden ceremónia nélkül.⁶⁾

Mint már említettem, Türck Diáriuma igazi napló, s benne írója hivataloskodása eseményeit adja elő /saját személye és tevékenysége köré csoportosítva/, Lőcse város közigazgatási, gazdasági, bírósági ügyeiből, a szomszéd városokkal /szepesti öt várossal/ való tárgyalásaiból az ő személyére eső részt jegyezve fel. /A választási kérdések alig szerepelnek naplójában, legfeljebb lelkészválasztásokkal kapcsolatban./ Ugyannyira, hogy csak azon országgyűlésekről számol be, melyeken ő volt városa követe. Ezekről, tehát az 1550. (ff. 11-14), 1552. (ff. 75-89'), 1553. (soproni, ff. 107-115'), 1555. (ff. 133-140'), 1559. (ff. 245-255) oly részletességgel szól, s e leírásai oly érdekesek, élethűek, hogy azok még így, lőcsei körülhatároltságukban is fontos diáriumi e diétáknak. Hiszen a XVI. századból igen ritkák az országgyűlési naplók, s a M. O. E. III. kötete nem veszi figyelembe Türck Diáriumát. Pedig ez a kötet már jóval Garády ismertetése után jelent meg. Az országos politika Türcköt egyébként csak annyiban érdekli, amennyiben az kihat Lőcse életére, így a jobbágyok szabad költözködésének kérdése, a vallástügyek, a nemesek beköltözési joga a városokba, stb. Annál élénkebben figyeli a háborús eseményeket, a török mozdulatait, s a János Zsigmond párti török segédcsoportokkal garázdálkodó Bebek, vagy Perényi Gábor tervét, kik Lőcsét állandó rettegésben tartották rablásaikkal, különösen a város hegyaljai és másutt fekvő szőlői erőszakos lesztürelésével, ami Lőcsének igen nagy kárt okozott. Jellemző a félelem-pszichózisra, mely a lőcseleket e szabadrabló világban állandóan fogva tartotta, egy elfogott budai török katona esete, ki tortúrával vallatva azt vallotta, hogy Ali budai basa Lőcse megtámadására készül. Erre a várost védelmi készütségbe helyezték, s hosszabb időn át állandóan katonákkal őrizteték. Vagy a hazai rablók miatt: egy lőcsei asszony Bethlenfalva mellett meglátta Lasky Albertet, amint egy lovas embernek aranyakat és két levelet adott át, s vele nagy titkolódzva tanácskozott. Mikor az asszony ezt Lőcse városházán jelentette, a tanács nagy rémületében nyomoztatni kezd, hogy mi lehetett a lengyel rablólovag szándéka, s csak nehezen tudtak lecsillapodni. (f. 257') És folyton rettegnek a városban gyakran átvonuló, élelmiszert követelő császári katonaságtól is.⁷⁾

De Türcköt a török hódítás magasabb szempontból, az összkereszténység szempontjából is érdekli. Sziget 1556. évi sikeres védelme őt is, egész Lőcsét is a legnagyobb örömmel tölti el, s a város Te Deumot tart, harangzugással, üdvövéssel ünnepel. (f. 163') Egy másik győzelmi hír a török fölött meg ezt írhatja Türckkel naplójába: utinam verum esset, pro Ecclesiae Dei augmento! Amen! Amen! (f. 170. 1556. okt.)

Nem feledkezik meg természetesen Türck sem természeti és elemi csapásokról, tűzvészekről, - hiszen az 1550. évi nagy lőcsei tűzvészben elpusztult lőcsei kiváltságlevelek megújítását éppen neki kellett Bécsben kieszközölnie, - ragályokról, feltűnőbb és embertelenebb bűntügyekről.

És naplót írván, belevegyíti városi hivatalos ténykedéséi közé, ahogy azok napról napra történtek, a saját személyes és családi ügyeit, perpatvarait, podagráját is.

Türck latinul írt, csak ritkán vegyít német mondatokat (fohászokat) előadásába. Lehetett bizonyos humanista műveltsége is, a nevek latinositott formáját kedveli. Lelkületén a vallásosság uralkodik, naplójában igen gyakran fohászodik Istenhez, így mikor bíróvá választották, vagy valami olyasmi fordult elő, amin úgy véli, ember már nem segíthet. Mert Türck szeret nehéz kérdésekben kitérni a döntés elől: az ügyeket halogatni, tanácsra, közgyűlésre bízni, és általában nem a kormányzás, hanem a diplomáciai tárgyalás felelt meg neki a leginkább. De tudott határozott is lenni, ha így parancsolta józan esze, becületessége, polgári tisztességérzése, jogérzéke, vagy vallásossága. Mikor Henckel Konrádot ajánlották Lőcsei lelkésznek (1556. októberében), Türck felszólal ez ellen: Qui et mihi, quod doctrinam attinet, omnino incommodus videretur. Verum haec mihi vitia in eo maxime disciplicere dixi: arrogantiam, ... quae saepe probare non posset, item et negligentiam supinam, qui enim persvasum habet se iam scire omnia, non amplius diligenter discit, item et ebrietas sectionem. (f. 167.) Vagy midőn Puchelm és Brandeis császári tábornokok meg Desőfi András előtt felpanaszolja, hogy az "ellenség" (a törökkel cimboráló, János Zsigmond-párti Perényi vagy Bebek?) leszüretelte Lőcse város szőlőt, amiből a városnak nagy kára származott, s ezek azt ajánlják neki, hogy kárpótlásul most már a lőcseiek szüreteljék le mások szőlőit, ők majd megmutatják, hogy hol lenne ez legjobban lehetséges, ezt az ajánlatot a tanács és közgyűlés elé terjesztve kifejti az ilyen rabló-szüretelés nagy nehézségeit, "vae, qui praedaris, quia depredaberis". Mert ha fordul a helyzet, "il, quod vineas legissemus aut vina abduxissemus, possent nos in ius vocare ob violentiam, ubi fortasse plus esset refundendum, quam commodi acceptum, nolimus nostrum nomen bonum perditum praedationibus, Deus pro sua misericordia hoc quod juste haberemus, licet exiguum, posset benedictione sua ita augere, ut omnes partes sufficiat. Ebben egyetértettek velem mind, a tanács és a közgyűlés. (f. 168, 1556-ban.)

Nem hiányzik Türckből a német öntudat sem, bár a német katonaság kártételeit nehezményezi.⁸⁾ De azért a magyarokkal jól megfér, ha a nemesek beköltözését Lőcseire nem is nézi jó szemmel, s küzd is ellene.

Kiadásokat, kéziratokat és irodalmat fentebb idéztem.

A többi lőcsei krónikás, úgy mint Henisch János (1562-től kezdődően 19 éven át volt városi tanácsos), Kohl Kristóf (durándi lelkész, ez az egyetlen egyházi férfi a lőcsei krónikások közt) és Cramer Gáspár krónikája ma már csak Hain Gáspár krónikájában rejtőzik. Cramer Gáspár az egyetlen közülük, kiről a Hain-krónika egyes passzusai elárulják, hogy azokat ő írta. Ugyanis az 1634. évnél a krónika írója első személyben szólal meg, amihez Hain Gáspár hozzájegyzí: "sunt verba Dni Caspari Cramerí, pro memoria".⁹⁾ Cramer Gáspár jogvégzett ember volt, egyházi és világi jogi doktor, Lőcse város szolgálatát mint tanító kezdte meg 1601-ben, 1605-ben az iskola rektora, 1616-tól haláláig, 1644-ig, 27-szer városi tanácsos, 1630 és 31-ben bíró. Keserű, csalódott hangon panaszoja el 1634-nél, hogy letették az oly sok éven át viselt városi tanácsosságról.¹⁰⁾

Minden valószínűség szerint Hain erősen megrövidítette nemcsak Türck, hanem a többi megelőző krónikás munkáit is. Mégis az egész krónika szenvedélyes, az eseményekkel szemben mindig állást foglaló hangja, amit csakis aktuális események váltathattak ki az írókból, arra vall, hogy Hain Gáspár megtartotta forrásai eredeti jellegét, hangulatát. Az 1680-as években, mikor az 1632-ben született Hain Gáspár krónikáját összeállította, már senkit sem keseríthettek el annyira Bethlen Gábor, vagy

I. Rákóczi György sarcolásai, hajduik, székelyek, erdélyi katonák garázdálkodásai, mint a huszas, harmincas, negyvenes évek lőcsei polgárait. Ugyhogy, bár nem lehet megállapítani, hogy melyik krónikás írta a szöveg egyes részeit, s bár e krónikások nem adnak mást, mint általában a magyarországi városi évkönyvírók: a városban történt főbb politikai és hadi eseményeket - Lőcse szenvedőlegesen részesedését az országos eseményekben, mindenekelőtt a Bethlen felkelései alatt történt sok méltatlanságot, zsarolást -, a város belső történetét (bíró-tanácsos-lelkész választásokat), elemi csapásokat (tűzvészeket, vizáradásokat, pestist), a város gazdasági ügyeit (jövedelmeit), különös részletességgel a tokahegyvidéki (nagybényei) szőlőkből, terményárakat, munkabéreket, meg kirívóbb bűnügyeket, és különös szenvedélyességgel és szilárd hittel a protestantizmus küzdelmeit uralma fenntartásáért, mégis (a felsorolt adatokat) oly szenvedélyes megjegyzésekkel kísérik, hogy azokból kiviláglik a lőcsei krónikások felfogása, ha elkülönlítől íróegyenlőségek nem is rajzolódna ki belőlük. Rajongó vallásosság és ragaszkodás a lutheránus tanokhoz, a város és annak polgárai erkölcsi, szellemi és anyagi érdekei iránti egész valójukat eltöltő gondoskodás (ami különben hivatali helyzetükben kötelességük is volt), a város ellenségei, az azt gyötrő, károsító "zsarnokok" elleni gyűlölet, és valami keserű, dezilluzionált pesszimizmus, de Isten kimeríthetetlen irgalmába és jóságába vetett hit adják meg e lőcsei krónikások főbb vonásait. Az országos politikában nem foglalnak állást, a Bethlen-féle mozgalmak csak annyiban érdeklik őket, hogy Lőcse sokat szenvedett az átvonuló katonaságoktól, különösen a hajduk garázdálkodásaitól, rablásaitól. Egyébként sem királypártinak, sem erdélyi (Bethlen) pártinak nem mondhatók, s egyformán üdvözlik, vendéglik Bethlen "királyt" és II. Ferdinánd kiküldöttait, és egyformán átkozzák mindkét fél zabolátlan katonáit. De mégis inkább az erdélyit, székelyt, hajdut, mert ezekkel volt Lőcsének legtöbb dolga, és magát Bethlent, ki négyyszer járt Lőcsén és okozott ezzel is a városnak nagy kiadásokat. A magyar király tulságosan messze volt Bécsben, róla nem mondanak, nem is alkotnak maguknak véleményyt.

Csak a vallás kérdésében nem alkuszna, abban vakbuzgóan következetesek, és valósággal borzadnak a katolicizmustól.¹¹⁾

A lőcsei krónikások közül Hain Miklós és Gáspár már a XVII. század második felébe tartoznak, s ezért róluk ottan szólunk.

Kiadás és irodalom: Bal Jeromos, Fürster Jenő és Kaufmann Aurél, Hain Gáspár Lőcsei Krónikája. Lőcse, 1910-1913. - Itt Sperfogelről is: pp. VI. -VII.

Pilz Gáspár

Lőcse mellett a felvidéki németiség más városaiban is feljegyezgettek fontosabb, helyi jelentőségű, kortörténeti eseményeket: máig fennmaradt Pilz Gáspár dobsinai evangélikus lelkész (élt 1526 és 1605 között) egy kisebb latin nyelvű írata arról a szörnyű pusztításról, melyet az 1584. október 14-én Dobsinára tört feleki török őr-ség e derék német városban és lakosságán véghezvitt. Kiadta elsőnek Klesch Dániel, Wittenbergben, 1671-ben (R. M. K., III. 2579.), magyarra fordítva pedig érdemes, bár halkus bevezetéssel meg nem nevezett kiadó és fordító: A törökök betörése Dobsinára, 1584. október 14-én Piltzius Gáspár latin eredetijének fordítása. Rozsnyó, 1903. címen.

Pilzről magáról csak annyit, hogy német egyetemeken tanult, nagy tudású férfi, Rueber Jánosnak, a magyarországi császári hadak főparancsnokának kedvelt embere volt (i. fordítás, 16-22.), s hogy élénk részt vett a felvidéki protestáns vitákban.¹²⁾

Leibitzer Joachim és Israel

A szepességi német annalsztika jelentékeny alkotása a két Leibitzer, apa és fia évkönyvszerű Diariuma a XVII. század harmadik tizedéből.

Ez a Diarium - így nevezi azt kéziratában egy XVIII. századi kéz (p. 20.), a szövegben Joachim Leibitzer Verzeichnussnak, fia Libellusnak mondja (ad 1623. szept. 23.) - eredetiben maradt fenn, részben németül, részben latinul írva, s két szepességi német evangélikus lelkész, apa és fia munkája. Semmi hivatalos jelleget nem tudok rajta felfedezni, amiben lényegesen különbözik az mind Hain krónikájától, mind a Szepesszombatitól. Kétségtelen, hogy azt a két Leibitzer saját, hogy úgy mondjam, magánhasználatára készítette, innen van benne a sok személyes és magánérdeku feljegyzés is.

A Diarium tulnyomó része Joachim Leibitzer műve. Ez Lőcsén született, 1566. nov. 9-én, s előbb mertensdorfi (Menhard) diaconus, majd olesznai evangélikus lelkész volt. Olesznán halt meg 1623. szept. 23-án.¹³⁾ Joachim Leibitzer a szepesi polgárság felső rétegéhez tartozhatott (i. lejjebb), és igen művelt ember volt, bizonyára német egyetemen is tanult, s benne élt kora német-protestáns-humanista tudományosságában. Így bejegyzí naplójába a XV.-XVI. század legismertebb tudósainak (humanistáinak) születése és halála dátumát, Laurentius de Vallától csakugy, mint Melanchtonét, vagy Sleidanét: "cujus extat nostri temporis historia luculenter scripta", sőt az 1270. évnél Aquinoi Szent Tamás halálát is megemlíti, és felsorolja a megfelelő évkönyvknél a német egyetemek alapítását, kezdve a lipcseiétől (1409). Fiai közül Izráel, szintén evangélikus lelkész előbb Hunfalván, majd Menhárdon (Menhardsdorf), meghalt ugyanott, 1646. december 15-én. Apja halála óta folytatta a Diariumot, hogy meddig, nem tudjuk, mert az ma csonkán végződik, utolsó adata 1636. szeptember 17-ről való.¹⁴⁾ Izráel szenvedélyesebb ember volt apjánál, haraggal ir ellenségeiről s üldöztetéseiről, egyszer elárulva a szlávok elleni ellenérzését (s ebben burkoltan német érzését) és rendi öntudatát mint a szepesi polgárság "patriciusi" rétegének tagja.¹⁵⁾ Míg Joachim, az apa, mégis inkább történeti feljegyzéseket akart adni, legalábbis összegyűjteni a világtörténet legfontosabbnak vélt eseményeit, az újabb időkben pedig a magyar történetre, elsősorban a századok, s általában a Szepességre vonatkozó általánosabb érdeku adatokat, különös figyelmet fordítva a protestantizmus keletkezésének és további sorsának, meg a tudományosság külső történetének szembeeszközből mozzanataira - bár sokat foglalkozik személyes természetü fejleményekkel is -, addig Izráel arról az alig 15 évről, melyről már ő számol be, nem igen ad mást, mint egyházát érdeklő eseményeket, főképp viszályokat, a lelkészek vetélykedéseit, és maga és ismerősei személyét és családját illető adatokat. Erről Wagner kiadása, mely erősen kivonatos, nem tájékoztat. A történetírás történetét tehát jóformán csak az apa, Joachim érdekli. A modern történetkutatás számára viszont a Szepesség és népe anyagi és szellemi műveltségére, társadalmi és gazdasági állapotaira vonatkozó adataival értékes forrás Izráel munkája is.

Leibitzer Joachim a világ teremtése óta állította össze /maga számára/ azokat

a történeti mozzanatok, melyeket érdekeseknek talált a feljegyzésre. Ma csonka kéziratában az első adat 2788. anno Mundi, 1188 (t. i. ante Chr. n.)-ból való. Trója megvétele a görögök által, s így tovább Krisztus születéséig, majd azon túl valami, vagy talán több világkrónika nyomán (szükségszerűen adataiból alig lehetne megállapítani, hogy melyik volt forrása) fel, 1623. júliusáig, tehát csaknem ez év szeptember 23-án bekövetkezett halála napjáig. Első magyar érdeklődés a Buda alapítása (1) 445-ben. (Ofen an der Thona), jellemzően, egy városra vonatkozik. Leibtzer nyilván elhitte a magyar krónikák meséjét Budavára (Sicambria) (Etzilburg) alapításáról.¹⁶ Második magyar vonatkozású adata I. Henrik merseburgi győzelme a magyarok fölött, melyet tévesen 942-höz fűz. Feljegyzését gerincét és többségét azonban csak 980 óta képezik a magyar történet eseményei, mikor is Leibtzer, nyilván megint a magyar krónikák alapján - melyeket valószínűleg Thuróczy, vagy Bonfini szövegében ismert - elmondja az "advénák" bejövételét, s mivel ezek közt szászok is voltak, köztük vélte feltalálhatni a szepesi szász nép eredetét: "anno 980. Ist viel Volcks aus allen Landen in das Vngerland kommen, sonderlich aber Sachsen, welche sind darinnen wonhaftig verblieben, daher denn die Zipser noch heutigen tages die alten Sachsen geheissen werden weil sie" ... sajnos, a kötetkező leírás kéziratból ki van szakítva, s így nem ismerjük egészében Leibtzernek a szász nép eredetéről formált véleményét. Átvesszi Leibtzer a Szepesszombati krónika azon adatát, hogy II. Béla volt az, aki "viel andere gäste ins land gebracht" (ad an. 1131.), hogy ellenséget velük legyőzhessen. Itt azonban nem szól kifejezetten a szepesiek betelepítéséről, általában Leibtzer nem teszi fel ezt a kérdést olyan programszerűen, mint szepesszombati forrása.

Ami a Szepesség területének legrégebbi történetét illeti, arról Leibtzer azt véli, hogy az eredetileg Lengyelországhoz tartozott, s csak Kálmán király és Boleszló lengyel herceg 1108-ban kötött szövetsége alapján került Magyarországhoz: Boleszló ul., szerinte, lányát eljegyezte Kálmán fiának, a későbbi II. Istvánnak, s jegyajándékul adta volna át a Szepességet.¹⁷)

1131 óta magyar híreit (p. 27.) a Szepesszombati krónikából vette át, mégpedig szó szerinti. Ennek német szövegéhez aztán V. István óta, mint tévesen írta 1275 óta, hozzáfűzi a Knauz-féle ún. rövid krónika latin szövegét, sokszor megtoldva más-honnan merített értesülésekkel, mint pl. azzal, hogy IV. Lászlót a kunok "instinctu regine" gyilkolták volna meg. (ad an. 1278.) És közül e részben is adatokat német és cseh forrásokból is. A Szepesszombati krónika 1453 óta elsorvad, 1457-tel megszűnik, legutolsó fejezeteiből csak azt emelem ki, hogy míg ez az 1453. évnél egy Káposztafalva (Kapisdorf) melletti csetepatéről ír részletesen, addig Leibtzer mégis csak Konstantinápoly bukását tartja érdemesnek feljegyezni erről az évről. A Knauz krónikát Leibtzer V. László haláláig használhatta, László tragédiájáról közöl azonban egy más értesülést is. Saját korához érve aztán - az 1582. évnél meg is említi, hogy azon dolgokra, melyek ezóta történtek már maga is emlékezik (- sequentia acta mea memoria acciderunt, quorum ego bene recordor -) - alig ír országos eseményekről, azokból is inkább csak a trónváltásokról, olyan rövidséggel, mint a Knauz krónika tette. Annál többet szól Leibtzer helyi, különösen az evangélikus egyházat, vagy egyes személyeket érintő dolgokról meg elemi csapásokról, tűzvészekről, járványokról, de meg török és tatár rablóportyákról, rabszolgaszedésekről, hajdu-garázdálkodásokról, s az országos események nemigen foglalkoztatják. Pl. a protestáns vallásszabadságért is indított Bocskay felkelésből csak az érdekli, hogy hogyan viselkedtek a Szepességen átvonuló különböző hadnépek. De a törökön nyert győzelmek mély hálával töltik el az Egek Ura iránt. Bocskayról megírja, hogy ez kassai németeket küldött a török szultánnak ajándékba, s hogy ugyanekkor törökök Kassán

maguk is vásároltak németeket rabszolgáknak. Bethlenről feljegyzli, hogy 1621-ben hazavonuló hadai hadifoglyokként német asszonyokat és gyermekeket is hurcoltak magukkal. 18)

Sokat foglalkozik Leibtzer, mint más szepesi évkönyvező társai is, a szomszédos lengyel, cseh és német területek történetével, és sokat merített német, lengyel és cseh forrásokból is. Természetesen Menhárdon lengyel főhatóság alatt sem felejtette el, hogy a Szepesség egységes terület, s Magyarország része, és ezért Diáriumaiban a legnagyobb szerepet 980 óta mégis csak a magyar történet játssza. De nem mutat Leibtzer érdeklődést az erdélyi szászok, vagy más magyarországi német csoportok iránt sem. Még Pozsony, Sopron sem foglalkoztatja, pedig városok általában igen érdeklik.

A két Leibtzer Diáriuma azonban mégis csak napló; egészen személyes és magánérdekű napló. Ami történeti adat van benne – saját korukból, vagy régebbre visszamenő eseményekről – az egészen szimpla évkönyvszerű előadásban sorolják fel, szigorúan középkori módszerrel több forrásból szöveget kiirt adatoknak minden belső összefüggés nélküli összeállításában. Még saját kora eseményeit sem írta meg a két Leibtzer kerek egységes szerkesztésben: ezekről is csak napi, alkalmi feljegyzéseket adtak egyes elszigetelt események lerögzítése formájában. Körülhatárolt életkörülmények bizonyára megszükitették a történeti és koruk politikai-hadi eseményei iránti érdeklődésüket is. Joachim Leibtzer elismerően szól Sleidanról, de nem követte ennek történetírását. Forrásként azonban, mint már említettem, a Diarium nem értéktelen a modern történetkutatás számára. Egyfelől magának a két irónak gondolkodása, egyénisége, másfelől egyes adatok is élesen világítják meg az akkori szepességi kulturális és gazdasági-társadalmi állapotokat. A Leibtzer Diáriumaiban alkalmazott módszerről, történetiszemléletről ezek után csak annyit mondhatunk, hogy miként a XVII. század elején már módszernek alig nevezhető eljárással még az idősebb Leibtzer is csak egymástól elszigetelt, más eseményekkel összefüggésbe nem hozott tényeket sorol fel, úgy lehet, hogy magát a történetet sem látja másnak, mint események sorozatának, melyek keletkezése, összefüggései, alakulása a történetíró előtt rejtve maradnak, ahogy annak irányításában a szepességi kisebb helységek még oly nagy műveltségű lelkésze sem vesz részt, s azok a körök sem, melyek keretében a Leibtzer életkörülményeit osztó emberek életüket leélik. A Leibtzer Diarium kézírata, már mondtam, eredetiben maradt fenn. Egy XVIII. századi kéz tájékoztat aztán még a két Leibtzer életkörülményeiről azokon az adatokon felül, melyeket ezek maguk közöltek magukról diáriumaikban. Ma a kézirat az O. Levéltárban őriztetik, a múzeumi levéltárban elhelyezett gr. Forgách cs. -i levéltár XVII. sz. é. n. darabjai között "Leibtzer-krónika" cím alatt.

Kiadása: Wagner Carolus, *Annalecta Scepusii*. Bécs, 1774., II., pp. 46-68. A Wagner által a szövegbe illesztett: "annus in his verbis exprimitur" versikék nincsenek meg az eredeti kéziratban.

L.: Pukánszky B., *Gesch. d. dtachen Schrifttums in Ungarn*. Münster/W. 1931. p. 77. *Deutschtum und Ausland*. Heft 34-36.

Jegyzet:

1) Ed. Wagner C., *An. Scepusi*. II., 182-183.

- 2) L. még: Pukánszky, G. d. D. Sch. in Ungarn. p. 77.
- 3) Bal, Förster, Kaufmann, Hain Gáspár Lőcsei Krónikája, Lőcse, 1910. I., p. VII.
- 4) L.: Hajnik, Birósági szervezet, Bp. 1899. 90. és Szekfü: M. T. III. 538 és 645.
- 5) Az a "rapsodium matius", melyre Türck-lépten-nyomon hivatkozik, nem valami írásműve vagy krónikája volt, hanem valami hivatalos irattár, levéltár, levéltári szoba, mindenesetre egy olyan helyiség, melyben okleveleket, aktákat tartottak megőrzésre. Kiténik ez a következő helyből: Deinde negotium nostrum de loco de-
 posicionis tractarunt, exhibueruntque ciuitatibus rationes illas, quibus Ciuitates
 induci possint ad negotium, quod quaerent in folio praecedenti, et articulos, quos
 camera (m. kir. kamara) misit non potuerunt invenire, sed ex rapsodio nostro,
quia casu eo deuexerant, dictante me scripserunt et deinde mittant ciuitatibus.
 (f. 258.) Ha csak a "deuehere" kifejezésen nem valami registrumba való beveze-
 tést kell érteni, s akkor a "rapsodium" registrumot jelent.
- 6) Pl. 1553. Pozsonyban az országgyűlésen (Fol. Lat. 3117, f. 115.), vagy 1556-ban
 Bécsben (u. o. ff. 164-167'), vagy 1559-ben átadva a királynak Lőcse ajándékát,
 egy caper silvestrist (u. o. f. 246') a legnagyobb egyszerűséggel, Bécsben is, meg
 a pozsonyi díletákon is.
- 7) Türck nem volt valami jó véleményvel polgártársai bátorságáról: "Verum apud nos
 talis nullus est Populus, qui vel minimum valeret aduersus hostes. pffu, pffu, pffu."
 De rögtön ez után a kifakadás után meg ezt írja saját magáról: Eodem die misere
 territus sum de adventu militum equitum Cataphractorum et peditum. (174.)
- 8) Perényi Mihály átutazik Lőcsén: "donauimus ei vinum et diu collocuti, non tamen
 celare potuit animum infensum Germanis." (f. 164, 1556.)
- 9) Hain G. krónikája, i. h. p. 190. és 183. és 3. jegyzet. "An. 1634. 9. Jan. Judex
 novus eligitur (sunt verba) ... ahogy idéztem) " et per me ... proclamatur." --
 Előbb, 1632. február 17-hez Hain saját születését jegyezte be első személyben:
 "Bin Ich C. H. geboren worden." Hogy ne legyen félreértés, itt most megjegyzi,
 hogy ez az "Ego", 1634-ben már nem ő, a kétéves kisfiú, hanem Cramer!
- 10) Sic pro tot tantisque laboribus curis, vigilijs, molestijs, difficultatibus, periculis,
 angustijs, injurijsque in Schola quidem Patria per annos continuos 15, indeque in
 Curia, in officio Senatorio et Judicatu meo laboriosissimo per integros annos 18.
 et sic in uniuersum per annos 33. ex singulari in Patriam amore fortiter ac constan-
 ter perpersis feliciterque per Dei gratiam ... ubique auxilijs exantlati, pro amore
 hujus et populi et seculi perversissimi, ab ingratisimis meis Sympatriotis: Has
 refero grates, haec praemia digna reporto. Bölcsen mondta báró Dohna: ugyanaz a
 jutalma annak, ki a szobát takarítja, mint annak, aki bepiszkítja. (p. 191.)
- 11) Thurzó Kristóf a lutheránus vallásról áttér a katolikusra, de kilenc év mulva visz-
 szatér Lutherhez: 9 Jahr in dem erschrecklichen finsternusz des Bapsttumsz ge-
 stecket." (p. 150. ad an. 1613.) - Belgiojoso a kassai templomot "durch desz
 Teuffelsz antrieb" adja vissza a katolikusoknak. (p. 131. ad an. 1604. 8. Jan.)
 - Rudolf császár és király kiküldöttel a lőcsei templom átvételére "der Ehrwürden
 Martinus Pethj" (Pete) "welcher ein Legat des leidigen Teuffelsz war, Bischoff zu
 Raab in Nieder Ungarn." (ad an. 1604. 8. Okt., p. 131.) - De nem ítélnek ked-
 vezőbbben a protestáns vezérekről sem: Bocskayt eleinte ugyan Isten-küldötte meg-
 mentőnek nevezik, de aztán a hajduk lőcsei garázdálkodásai lehűtik lelkesedésüket.
 (pp. 134, 135. és 136. és passim.)

- 12) Pilz hitvitáira: Pukánszky, G.d.D. Schr., pp. 188-191. és 449-450.
- 13) L.: a Diarium nyomán: Wagner, *Analecta Scepusii*. II., p. 16.
- 14) Wagner, a Diarium kiadója még 1637. április 20-ra vonatkozó feljegyzést is közölt. Ő tehát még teljesebben látta a kéziratot, melyből különben már akkor is pár lap ki volt tépve, s ma úgy látszik még egynéhány ezeken felül.
- 15) Egyik ellensége írja, Cornides Dániel, szintén ev. lelkész áskálódik ellene "invidia contra Patricios ardens" és "pro innata sua Slavica malitia." (p. 165. ad an. 1635. március 22.)
- 16) Képes krónika c. 13. *Scriptores*. Bpest, 1937., I., 268-269. Az "Chronica Marciana" azonban, melyről Leibtzer a Szepesszombati krónika nyomán megemlékezik, melyet a Képes krónikával azonosítottak, s melyből ennek írója Marcus nevét olvasták ki, nem a Képes krónikát jelenti, hanem Troppai Márton krónikáját.
- 17) Cui pro dote assignavit terram Scepusiensem, et ab eo tempore Scepusium in proprietatem et jurisdictionem Hungarorum cessit atque pervenit, ut patet ex Chronica Polonorum.
A Kálmán és Boleszló közti szövetségnek van történeti alapja. L. Pauler, I. (2), 211. és Hóman, T.T., I. (3), 362., de a Szepesség nem ekkor került magyar kézre.
- 18) L.: Wagner kiadásában, 66., 67. lapok.

A HUSZONNÉGY SZEPESI KIRÁLYI PLÉBÁNOS, MAJD LELKÉSZ MATICULÁJA

Sajátságos alkotás ez az 1248-ban¹⁾ fraternitássá szervezkedett huszonnégy szepesi plébános, majd - a protestantizmus elterjedtével - lelkész matrikulája, illetőleg számadásairól, gazdasági ügyeiről, s jövedelme biztosítására folytatott küzdelmeiről a fraternitas mindenhol - évenként választott, legtöbbször több éven át újra választott - seniorai által vezetett jegyzőkönyv, melyben azonban olykor, elvéve történeti feljegyzések: a fraternitást, de általában a Szepességet is érintő országos politikai, főképp azonban hadi események is helyet kapnak. Ezért a történetírás történetének is meg kell róla emlékeznie. Ma c műnek négy kéziratát ismerem, mind a négy a Nemzeti Múzeumban őriztetik. (Orsz. Széchenyi Könyvtár, Fol. Lat. 2110., 2105., 2086. II., és 1306. sz. alatt.) A Fol. Lat. 1306-ból, noha ez már maga is kivonat, még erősebben kivonatolva közölte Wagner Károly az *Analecta Scepusia*. II. kben (189. sqq.). A legrégebb, legeredetibb fogalmazást a Fol. Lat. 2110. jelzett kézirat tartotta fenn, melyben a *Matricula* iról, mint említettem, a fraternitas mindenkor seniorai, első személyben szólalnak meg (nem harmadikban, mint a F. L. 1306-ban). Kezdődik 1519-cel és felmegy 1605-ig. Ezt a részt az egész *Matricula* összeállítójáról, s legfontosabb része (1528-1546) írójáról, Georg Molitor, Molner, Moller, vagy Molnár iglói, majd 14 éven át löcsei lelkészről és 16 éven át a fraternitas senioráról nevezik *Matricula* Mollerianának is. Ennek folytatása a Fol. Lat. 2105., szintén eredeti fogalmazású szöveg - a senior-írók itt is első személyben szólalnak meg - tart 1606-tól 1673-ig, s *Nova Matricula*nak, vagy összeállítójáról, Goltz Joachim lelkészről *Matricula* Goltziana-nak is nevezetik. Történetírástörténeti szempontból ez a rész a legjelentősebb a *Matricula* egész szövegéből, ui. ez teljesen adja Jantschius Johannes iglói lelkész, senior rövid előadását a tizenöt éves háború 1593-tól 1599-ig történt eseményeiről, amit a Fol. Lat. 1306. csak rövidítve közöl. Wagner kiadása még rövidebben (i. h., II., pp. 271-277.), és Holtzmann (Xylander) István folytatását e háborúról 1606-ig is csak ez a kézirat ismeri. Irták 1612-13-ban. (Fol. Lat. 2086. II., f. 192. a szöveg: u. ff. 159-192') Ez a beszámoló a tizenöt éves háborúról és Thurzó György protésztáns hitre térítéséről szintén Holtzmann-Xylander által (F. L. 2105. ff. 86' -102.) s talán még a "Relatio historica de attentato et vel instituto vel impedito novo ordine Ecclesiastico Hungariae Scepusia ... in hanc Epitome redacta et pro memoria posteritatis consignata" (Fol. Lat. 2105. ff. 41' -69.), ami szintén Holtzmann munkájának látszik, adja az egész *Matricula* forrástörténeti jelentőségét. De ezekből is Thurzó megtérítése - teológiai érveléssel - inkább vallástörténeti érdeku, a szepesi reformáció pedig partikuláris egyháztörténeti jelentőségű. Egyébként a *Matricula* csak nagy ritkán ad gazdasági feljegyzései és számadásai, jövedelmei biztosítására folytatott hatalmas küzdelmei előadása között történeti, akár lokális, akár országos jelentőségű eseményt, úgyhogy a *Matricula*ból még az sem tűnik ki, hogy a fraternitas mikor tért át a lutheri tanokra.

Az idősebbik Buchholtz György aztán 1703-ban rendezte, átjavította, széljegy-

zetekkel és indexszel ellátta a Matriculát, amiért Matricula Bucholtziananak is szokták azt nevezni. (L.: Fol. Lat. 1306. f. 91.) Csak megindítójának: Hylbrandi Lőrinc wagensdrüsseli plébánosnak neve nem szerepel a Matricula névadói között.

Hylbrandi 1519-ben kezdte meg a Matricula írását mint a fraternitás akkori seniora, de 1528-tól 1546-ig már az említett Molner vette át annak vezetését mint senior. Ő utána a következő seniorok folytatták, kik közül azonban, mint már említettem, csak Jantschius György és Holtzmann István (Xylander) emelték a Matricula egyes részeit történetirássá.

Jantschiusról még annyit sem tudunk, mint Holtzmann-Xylanderről. A Fol. Lat. 1306. (f. 71') jegyzi fel róla, hogy zólyom-lipcsei születésű ember és iglói lelkész volt, qui character elegantissimo styloque culto res memorabiles, quae sub suo senioratu contigerant, historiam civilem, enarrationemque bellorum cum Turcis habiturum continet, quae in Nicolai Istvánffy Historia et Ortelio reperiuntur, nonnulla tamen adnotare juuat, quae non sint obvia apud historicos Hungariae.²⁾

Jantschius a tizenötéves háború derekán lezajlott eseményekről, az 1598. és 1599. évi nagy keresztény-török harcokról emlékezik meg. Évkönyvszerű előadását kezdi azzal, hogy az 1598-99. téli hónapokban a pozsonyi országgyűlés tárgyalja a háborúhoz szükséges adókat - itt megmagyarázza, hogy mi a portánkénti, és mi a házankénti adózás a magyar jogban - a hadi terveket azonban - mondja - titkon tárgyalják, nehogy indiszkréción vagy a "fama" folytán az ellenség azokról tudomást szerezhessen, amint már többször megtörtént. Aztán Győr ostromát adja elő, végül Nagyvárad 1599. évi sikeres védelmét.

Jantschius évkönyvszerű beosztása ellenére is kerek, folyamatos, egységesen megkomponált előadást nyújt, nagy műveltségről, jó ízlésről, helyes politikai érzékről tanuskodó, józan, realiztikus felfogással, történetiszemlélettel, igen szép stílussal. Ítéletekről általában véve tartózkodik, s rövid művét valami higgadt, mondhatni optimista, derűs harmónia hatja át. Határozottan Istvánffyra emlékeztető íróegyeniség és temperamentum. Igen feltűnő lelkész-történetirónál, hogy nála hiába keressük az ekkor már megint uralomra jutott theokratikus történetiszemléletet: Jantschius a történelmi eseményeket földi, emberek akarta okokra vezeti vissza. Művét legáltalában úgy jellemezhetjük, hogy az szép, humanista történetirói alkotás. Hitele kifogástalan, jó forrásokat használ, s Győr ostromáról jóhiszeműsége és valódiságra törekvése bizonyosságul két jelentést is közöl, noha a második igen rövid. Jellemző történetiszemléletére, történetirói egyéniségére, hogy az események okait kutatja, s hogy mely okoknak tulajdonítja Esztergom 1594. évi ostromának meghiusulását. A fő okok Isten ígéjének megvetése (a katolikusok által), a fejedelmek és országok viszálykodásai, a hadviseléshez szükséges pénz és termények elégtelen volta, a katonaság fegyelmetlensége, "non hostium tantum, sed amicorum vita impura, et similia." A török szultán, Jantschius szerint, kijelentette volna, hogy nem fél a németektől, mert 1) ezek egymásközt is gyűlölködnek, 2) nem tűrik a hadviselés fadaralmait, 3) éjjel-nappal dorbézolnak, 4) a markotányosnők tömegeit viszik magukkal, 5) vezéreik, tisztjeik elpuhultak, 6) hadseregekben nincsen fegyelem. Ezzel szemben a török hadsereg igen fegyelmezett. A török német foglyokat hurcol körül Konstantinápoly utcáin, egyik kezükben játékkártyákkal, másikkal borostüveggel, mert ezekkel harcoltak. (Fol. Lat. 1306. f. 75'.)

Holtzmann (görögösített humanista néven Xylander) Istvánt a Matricula írói nagy tudású, nagy szorgalmu történetirónak és kedvelőnek mondják, aki kibővítette a Matricula Molerianat. Lőcsei születésű ember, Wittenbergában tanult, onnan tért vissza 1600-ban Lőcsére, előbb váraljai lelkész, majd senior lett. Meghalt 1619-ben.³⁾

Holtzmann, Jantschius műve folytatásához írt utóiratban nem hatol oly mélyre az események okai kutatásában, mint elődje. Ő megelégszik általános filozófálgató reflexiókkal a tizenöt éves háborúról, bár előadásában olykor éles szemmel és igen realisztikusan mutat rá az egyes események okaira, összefüggéseire. A hadiszerencse forgandó, mondja utóiratában, mikor a tizenöt éves háború végeredményét próbálja megállapítani és méltányolni. Ez a háború is először a török ellen ment, aztán Erdély ellen, aztán a protestánsok ellen, végül a császár és az örökös tartományok ellen. Az egyetlen, bár nagy véráldozattal megfizetett eredmény a protestáns vallás-szabadságunk biztosítása volt a bécsi békében. Ezt utódainknak, magunknak is örökre is meg kell őriznünk.⁴⁾

Jó megfigyelésti, összefogó, messzetelektől, önzően, egyoldalúan partikuláris, felekezeti érdeki megítélése ennek a nagy lelkesedéssel kezdett, de eredeti céltől messze eltért kereszties háborúnak.

Forrásként Holtzmann hiteles szem- és fültanak tapasztalatait nevezte meg. Az ellenőrizhetetlen híreszteléseket elveti, helyes kritikai érzéke ezt elvként szögezi le.⁵⁾

Történeti forrásanyagát, vallja továbbá, - közte mindenféle okleveleket, aktákat - nagy munkával gyűjtötte össze a pacificatio (1606) utáni eseményekre vonatkozóan is, mely kornak történetét azonban hivatali és lelkeszi elfoglaltsága miatt már nem volt módjában megírni. Saját vallomása szerint Jantschius biztatta arra, hogy történeti művét a fraternitas "Codex Chronologicusába" bevezesse, mert az ő maga eredetileg csak magánmunkának szánta.

Holtzmann műve személyes naplóként kezdődik, az ő egyéni élményeit referálja 1600 augusztusától, mikor is Lőcse városa tanácsa hívására hazatért Wittenbergából. Egyéni sorsa előadása mellett tüzvészek, pestisjárványok, de meg egészen köznapri kurlózumok feljegyzése teszik ki ezt az 1600-tól 1604-ig terjedő részt Holtzmann művében, közben meglepően sok és naiv babonás rémmesével: álarcos démonok (larvati daemones) éjszakai "wilde Jagd"-ja Lőcse utcáin és háztetőin a pestis alatt. (Fol. Lat. 2086. II., ff. 162-163.) A lőcsei városi évkönyvezésre - Sperfogel, Türck, Hain krónikájára - emlékeztető egészen egyszerű annalsztika ez. Ez első részben történetírástörténeti szempontból csak a 1600-iki jubileumi évhez (Holtzmann, a protestáns ember megáll a jubileumot), írt elmélkedés érdemel figyelmet. Isten, mondja Holtzmann - visszatekintve az elmúlt század történetére - igen sok anyagi és lelki-szellemi jótéteményben részesítette az emberiséget (societas generis humani!). Az anyagi jótétemények: 1) Isten megőrizte a római birodalomnak, a negyedik és utolsó monarchiának császárát, 2) igen sok új sziget (Amerika) felfedezésével segítette az embereket, 3) igen sok ipari találmányt (artes mechanicae) tárt fel előttük, úgyhogy Archimedes elámulna, ha most felébredne. A szellemi-lelki jótétemények: 1) a tudományokat és művészeteket úgy felvirágoztatta, hogy azok szabadon művelhetők, Isten megmentette azokat a "barbaries"-től. Ma filozófiát és nyelveket minden iskolában, még az alsó fokozatuakban is nagy haszonnal tanítanak. 2) Isten megmutatta Luther és társai útján a "vera religiot", és 3) az egyházat megvédte a szektáktól és ellenségektől és üldözőktől.

Igazi történetírássá, és Jantschius szép, de sajnos rövid munkája méltó folytatásává - egy-két hírt leszámítva - Holtzmann műve csak az 1605. év áprilliséig bekövetkezett események, vagyis a Bocskay-felkelés előadásában lesz. 1604-ben itt is megtartva a szoros időrendi, sőt évkönyvszerű előadási módot - Holtzmann kifejti az okokat, melyek szerinte Bocskayt a felkelésre vitték. Igen reális okok ezek: "Occasio belli Hungarici" az volt, hogy Belgíotioso Vallo, vagy Babiloniai (!), a kas-sai főtemplomot visszaadta a katolikusoknak, és Bocskay birtokain üldözni kezdte az

evangélikus papokat, Bocskaytól magától pedig 80 000 forintot követelt, s mikor ez csak 40 000-et adott, mint felségsértőnek és árulónak egy várát ostrom alá vette. Bocskay, "ut tyranidem evaderet", és az egyházat megvédje, "pecuniam obtulit liberis Hejdonibus", megvásárolta a szabad hajdukat, kik habozás nélkül csatlakoztak hozzá.

Különösen részletesen foglalkozik Holtzmann a háboru alatt Lőcsén, és általában a Szepességen történetekkel, meg Felső-Magyarország sorsával, egész előadását a szűkebb hazája; annak partikuláris érdekei köré csoportosítva. De pár sorban megemlékezik Bocskay dunántúli sikereiről is. (Fol. Lat. 2086, II., f. 180'). Szepesvár ostrománál a hajduk által megint keresi ez ostrom "okait" (i. h., f. 174'). "Causa obsidionisként szinte Szerémi naiv okfejtésére és kifejezésmódjára emlékeztetően előadja, hogy ennek hármas oka volt. De csak kettőt sorol fel: Thurzó Kristóf gróf, a vár ura segítette az ellenreformációt, mert akkor még "pontificius" volt, 2) mert befogadta a menekülő Danpierre-t és vallón kíséretét. Holtzmann történeti előadását az 1606. évi béketárgyalásokkal, s a békeartikulusokkal végzi, miután a háboru végső szakaszán - 1605. áprilisától kezdve - megint mindössze egyes elszigetelt Lőcseszepességi adatokat ad, egészen egyszerű évkönyvezésben. (Fol. Lat. 2086. II., ff. 182-183.)

Holtzmann nem oly higgadt, józan, objektív szemlélője a leírta eseményeknek, mint Jantschius, bár tulajdonképpen történeti fejezeteiben az 1604-1605 eleji Bocskayfelkelés előadásában ő is az események objektív referálására törekszik, azonban az ezt megelőző, Lőcseszepességi évkönyvező, részben személyes élményeit nyújtó első részletében igen indulatosan foglal állást ellenfeleivel szemben. Hiszékenyebb is Jantschiusnál, fantáziája is erősebb amazénál, és meglepő annak józanságával szemben nagy babonássága. ⁶⁾

Bár történeti előadásában - ezt is már láttuk - Holtzmann reális, földi, emberakarta okokra: a történeti aktorok elhatározásaira, gondolataira, szenvedélyeire vezeti vissza az eseményeket (vagy a körülményekre: egyes hadi akciók meghiusulását a hadsereg élelmiszerei és hadianyaga elégtelen voltára) csakugy, mint Jantschius is, a fejleményekhez fűzött reflexióiban, melyek valósággal kilépnek történeti előadásából, Jantschiustól eltérően a theokratikus történetiszemlélet alapján áll. Hogy a XVI. század nagy felfedezéseit és vívmányait Isten ajándékának tekinti, azt már láttuk, ezenkívül csak egy elmélkedését idézem. A hajduk, nem bizva Istenben és saját erejükben, szövetségre lépnek a törökkel. Ebből, mondja Holtzmann, sok rossz származott, mert Isten mindig megbüntette az ő népét, ha a hitetlenekkel szövetekezett. (i. h., f. 176.)

Ami politikai pártállását illeti, Holtzmann királypárti, mint Lőcsé, de evangélikus hitét előbbre teszi a királyhűségénél: Bocskaynak ad igazat, mikor törésre került a sor. A magyarokkal megfér ő is, mint Jantschius is, és igen szereti az ő magyar hazáját, Magyarországot.

Holtzmann optimista. A történetből úgy látja, hogy az emberiség a tökéletesezés felé halad, a XVI. századi nagy szellemi és anyagi ujtások örömmel és bizalommal töltik el a jövőre is, hogy ez a haladás folytatódni fog, s a tizenöt éves háborut sok pusztításai s az általa okozott szörnyű szenvedések ellenére is legalább egy szempontból hasznosnak, eredményt hozónak látja, mégpedig abból a szempontból, mely neki a legfontosabb: a protestánsok vallásszabadsága szempontjából.

Előadásába verseket is beleszótt, de okleveleket és aktákat is.

Előadása, latin stílusa elmarad a Jantschiusé mögött: kettejük közül kétségtelenül az előbbi a kiválóbb történetíró, műveltebb fő.

A Matricula további átdolgozóit: Goltz Joachim és idősb Bucholtz György történetírástörténeti szempontból jelentéktelenek.

Irodalom: Hradszky József, A 24 királyi plébános testvérvétele és a reformáció a Szepességben. Miskolc, 1895.

* * *

Ami mármost a hazai németiség erdélyi ágának XVI. századi és XVII. század eleji történetírói munkálkodását illeti, Johannes Honterusé, a szászok nagy reformátoráé és kiváló humanistáé az érdem, hogy a szászország életére fontos, régebbi történeti adatokat összegyűjtötte, s 1535-ben a brassói templom falára felíratta, amiért az utókor őt nevezte el az erdélyi németiség történetírása megalapítójának. Ezt a fali krónikát aztán Honterus halála után folytatták, s az, bár nem lehetett teljes hitelt, forrásul szolgált a XVI. -XVII. századi szász történetíróknak, az erdélyi német népnek pedig tájékoztatója lett multjáról. 1555-71-ig Nagyszebenben is vezettek ilyen krónikát az evangélikus templom falain, majd Brassóban is, s - legalábbis 1592-ben - Segesvárott is.⁷⁾

E hivatalos, egyházi, népszerű évkönyvezésnél már nagyobb igényű krónikákkal lépett fel szász földön Hieronymus Ostermayer (+ 1561), Michael Siegler (+1585), Michael Weiss (1569-1612), s a kisebb jelentőségű Christian Pomarius (+1565), meg Thomas Bomellius (+1592), valamint a történeti eposzok írói: Johannes Lebel (cca. 1480-1566), Johannes Sommer (+1574) és a mindkettejüket, sőt a próza-történetírókat is felülmuló Christian Scheser (Schesäus, cca. 1536-1585). Magukénak vallják a szászok Johannes Jacobinust is, de ez kolozsvári születésű volt, s a magyar fejedelmeket szolgálta, amiért inkább számítható a magyar történetírók közé.

Hieronymus Ostermayer

Brassóba vezet, noha nem ott, hanem Nagy Csűrben (Szeben m., Gross Scheuernben) született, hogy mikor, pontosabban nem tudni, de életét Brassóban élte le, munkásságát ennek a városnak szentelte. Hivatására zenész volt, Brassóban orgonista, meghalt ugyancsak Brassóban, 1561-ben. Évkönyveiben megírta az 1520-tól 1561-ig Magyarországon, főképp azonban Erdélyben történeteket, központi helyen a magában Brassóban előfordult fontosabb politikai, közigazgatási, hadi eseményeket. Bár szigorúan ragaszkodik az évkönyvi előadáshoz, és műve 1520-tól mintegy 1527-ig nem is más, mint egészen kezdetleges annalsztika: az egy-egy évben történt fontosabb események élszigetelt, minden összefüggés nélkül való referálása, mégis 1527 után, méginkább 1532 óta már nemcsak részletesebb lesz előadása, hanem az eseményeket olykor csoportosítja is, okaikat kutatja. Így már 1527-ben nem annyira a mohácsi katasztrófához, hanem a kettős királyválasztáshoz megjegyzi: "Diese Zeit hat das Verderben des Unger-Landes mit Siebenbürgen angefangen, denn Ferdinandus mit dem König Johannes stets gekriegt." De Erdély Zápolyai mellett, "Hanus König"

mellett maradt, ahogy azt Ostermayer rendszerint nevezi. 1527-ig magyar eseményeket ad elő, ettől kezdve csak erdélyi, ill. brassói történetet, s a magyarból csak a legfontosabb eseményeket, az 1542., 1543. évi török hódításokat stb. Érdeklődési körre városa politikai, közigazgatási fejleményeire korlátozódik, részletesen szól a Brassót is érintő országgyűlésekről. Mindig beszámol a brassai bíró- és plébánosválasztásról, vagy másutt történt rendkívüli eseményekről, kitér természeti és elemi csapásokra (földrengés, tűzvész, árvíz, sáskajárás, pestis), nem feledkezik meg olykor új kereskedelmi jogszabályok hozásáról (egységes mértékrendszer bevezetéséről egész Erdélyben), megemlíti az első brassai papirmalom felállítását 1546-ban, és mélyes hittel, érző szívvel ecseteli városa áttérését az evangélikus hitre (1542-1543), nem feledkezve meg az 1543. évi képrombolásról sem (a főtemplom oltárát és a többi templom képeit a hatóságok engedélyével, ezt kiemeli, lerombolták!). Rögtön utána Honter plébánossá választását regisztrálja áradozó szavakkal. Szívesen mond ítéletet eseményekről, emberekről: Így megjegyzi, hogy Pestet a birodalmi és magyar sereg nem foglalta vissza 1542-ben, "aus Nachlässigkeit der Generals" (Joachim, Markgraf von Berlin!) "und Verrätherey der Ungarn." Majd pedig: "der Münch" vagyis Fráter György "hat viel List gebraucht bis er si" (Izabella) "ausser Land gebracht, damit er Obrister müget bleiben." (1551. 46. 1. stb.) A brassai politikai eseményeket már tartózkodóbban ítéli meg: "Her Georg Kirschner ein Rathsherr aus dem Rath ist gestossen worden, die Ursach ist mancherley." (1556., 57. 1.)

Hitelessége kifogástalan, forrásai saját tapasztalatai, igazmondásút nincs miért kétségbevonni, az 1540-es, 50-es évek Brassójára jó forrás. Róla magáról pedig elmondhatjuk: Ostermayer évkönyveihől valóban az az egyéniség bontakozik ki, melyet sirverse így jellemez: "War gelehrt, fromb, und guth, Nun er im Himmel singen thut." (1. kiadás, 5.)

Kiadás: Kemény Jos. Gr.: Dtsche Fundgruben d. Gesch. Stebenbürgens. Klausenburg 1839., 9-68.

Irodalom: Pukánszky, B.: G. d. Dtschen Schrifttums in Ungarn. Münster/W. 1931. 144 és 440.

Ostermayer krónikáját folytatta aztán Hegyes András, brassai városi tanácsos. Életéről csak annyit tudunk, amit maga krónikájában életpályájáról ránk hagyományozott: hogy tí. mint Rathsherr résztvett mintegy 1613-tól 1617-ig városa minden fontosabb ügyében. Meghalt 1627-ben. Tehát az Ostermayer-féle krónika folytatását - 1561-től 1570-ig - még nem személyes tapasztalatai után írhatta, hiszen 1570 előtt csak kisgyermek lehetett. Krónika-folytatása száraz, egészen objektíven előadott annalsztikus feljegyzések, melynek végére odairta: "Und also endet sich die Beschreibung von 1520- bis Ao. 1570." bizonyosságául, hogy írását Ostermayeré folytatásául, ill. befejezéséül szánta. Ez a megjegyzés vezette különben Benkő Józsefet a téves feltevésre, hogy Ostermayer krónikája eredetileg 1570-ig terjedt volna, ami már azért sem lehetséges, mert Ostermayer 1561-ben halt meg.

Készített még Hegyes András egy rövid kis kivonatot valamely, 1603-tól 1612-ig terjedő krónikából. Ez a krónika is brassai író műve volt, s Hegyeséhez hasonló fel fogást árul el. Drámai befejezése 1612. október 8-án, hogy: most vonulunk ki Báthory Gábor ellen "Gott erbarme es in Ewigkeit", s e szavak után a krónikácska hír-

telen megszakadása sejteti, hogy írója is ott esett el Weiss Mihály emberrel között.

Sajnos, Hegyes általános magyar történetét, mely 1038-tól 1601-ig terjedt, a nagyérdemű Eugen Trauschenfels és Anton Kurz (előbbi utóbbinak feldolgozását adta ki), kik forrásérték szempontjából állították össze kiadványukat, nem tartották érdemesnek lemásolni, ill. kinyomtatni. Így ahhoz nem tudtam hozzáférni. Kurz csak annyit mond róla, hogy az különböző régebbi művekből van összeállítva.⁸⁾

Pedig történetírástörténeti szempontból ez a krónika tájékoztatna a brassai, és általában erdélyi németiség történetéről törekvéseiről. Erről még csak annyit, hogy írója magyar történetet írhatott, az erdélyi szászország történetét a magyaréba foglalhatta be, hiszen 1038-cal kezdte!

Ez önállóságot nélkülöző munkáknál érdekesebb Hegyesnek saját koráról készített évkönyve, vagy krónikája, 1613-tól 1617-ig, vagyis a Weiss Mihály tragikus halála utáni fejleményekről. Hegyes mint ez években brassai városi tanácsos mindenről értesült, ami ekkor Brassóban történt. Résztvett a város igazgatásában, többször kiküldetett tárgyalásra az erdélyi fejedelmekhez, s városát ismételten képviselte az erdélyi országgyűléseken is. Szigoruan vett évkönyvezést ad, miként Ostermayer, de nagy szenvedélyességgel szól a város ekkori sok, véres viszontagságairól: Báthory Gábor bukásáról, Bethlen kezdetéről. Keserű vádaskodással számol be Báthory és emberrel viselt dolgairól, és általuk Brassónak okozott károkról, elsősorban a garázda, rabló hajdukról, kiknek kapitányát, Géczy Andrászt méltán gyűlöli. Különösen élénken ecseteli Brassó belső életét, feljegyez egészen magánérdéku városi híreket: előkelő polgárok családi eseményeit, s más városi szenzációkat, de az országos eseményeket sem hanyagolja el: egyes országgyűlésekről szinte diarium-jellegű beszámolót ad (pl. a segesvári 1616-ban, pp. 322-324.) Az eseményeket szűk szempontból nézi. Ő brassai német ember, aki bizonyos féltékenységgel néz még más erdélyi német városokra, pl. Szebenre is. De azért erős német öntudat van benne: ő az egész erdélyi "Deutsche Nation" tagjának érzi magát, s nemzete java előtt a legszentebb. Erősen emeli önérzetét Brassó sikeres védekezése Báthory Gábor ellen, ki a vetélytársát, Szebent le tudta igazni. Mert Hegyes, mint városa is, Bethlen mellett áll, s Báthory bukását felszabadulásnak érezte. Hogy ezt éppen hajdúi ölték meg, kikben a legjobban bizott, az elégtétellel tölti el. A törököktől Hegyes fél, s fájlalja török-tatár csapatok állandó jelenlétét Erdélyben, ezek rablásait, rabszolgaszedéseit. A külpolitikában mégis a török hűbértiség híve, hiszen a török Bethlent és Brassót támogatja. (p. 309.)

Hegyes jó lutheránus, vallásos ember, ki vallásos meggyőződésből Isten kezét látja meg a földi események végső irányításában.⁹⁾ Mert tanulmányokból és gondolkodásból kialakított történeteszemléletről nála nem lehet szó. Pedig Hegyes művelt ember, műveltsége protestáns és vallásos, s nem humanista. Ha járt is külföldi iskolát, az a wittenbergi, vagy más német protestáns egyetem lehetett. Magyarul tudott, mint ekkor általában az erdélyi német történetírók, neve is, legalább apai ágon, magyar származásra mutat, és krónikájában gyakran olvasunk magyar szavakat, közmondásokat, jogi terminusokat.¹⁰⁾ Egész szövegében közli Bethlen magyar leveleit és fejedelmi esküjét, valamint a regnum hűségesküjét, s bizonyára magyar tudása tette alkalmassá a fejedelmekkel való tárgyalásra és erdélyi országgyűlési követségre is.

Hegyes minden munkáját kézirat tartotta fenn, 1860-ban az egyik Trauschenfels József akkori brassai rendőrőrnök birtokában, a másik a brassai evangélikus gimnázium könyvtárában volt. Előbbiből másolta Anton Kurz és adta ki azokat Trauschenfels.¹¹⁾

Ugyanezen nagyértékű kézirat - Kurz nem mond róla mást, mint hogy folio ala-

ku és másolat (szintugy a brassai gimnáziumi könyvtárbeli is) - tartotta fenn Weiss Mihály és Nössner Simon munkáit, Hegyes általános magyar történetét, és más kisebb műveket, vagyis Trauschenfels szerint a teljes XVIII. századi brassai évkönyvezést.

Nössner (Schwarz) Simon

Ostermayer krónikája aztán még Hegyes folytatásán túl is megtoldatott, igaz, hogy már csak annak a másolatnak készítője által, kinek kéziratából Trauschenfels e brassai krónikákat kiadta, mégpedig Nössner, alias Schwarz Simon költövényi (Heltsdorf, Brassó m.) evangélikus lelkész általános erdélyi történetéből az 1570-től 1619-ig terjedő évekre vonatkozó résszel.

Nössner több barcasági helység evangélikus lelkésze volt, míg Hóltövényben megállapodva, ennek papjaként halt meg 1619. április 12-én. Nem volt sem brassai ember, sem ott hivatalt nem viselt, ott politikai szerepet nem játszott, s Brassótól politikai pártállás is elválasztotta: míg ez Bethlen és a török hűbériség mellett küzd, Nössner törökgyűlölő, és Báthory Gábor lelkes híve, kit frommer Fürstnek nevez, tragikus halálát szerencsétlenségnek tartja, s azokat az örömmünepségeket, melyeket Brassó városa Báthory bukása fölött tartott, "Sauleben"-nek bélyegezte meg. (p. 77) Bethlent is "Iupus rapax"-nak nevezi, amiért a Báthory Zsigmond által a töröktől visszafoglalt Lippát újból átadta a töröknek (p. 78). A brassaiakat (Croner) Nössner erősen elítéli: ezek felesküdnének mindenkinek, még töröknek, tatárnak, sőt magának a "leibhaftige Teufel"-nek is. (p. 77.) A híres brassai királybiróról, Weiss Mihályról, az akkori brassai (és erdélyi) csemények egyik központi aktoráról is igen rossz véleménnyel van. Szerinte ez az ország tudta nélkül, és azért hívta be a törököt-tatárt Konstantinápolyba küldött követével Erdélybe, hogy az országot elpusztítsa és megrotsa ("verwüsten und verderben"). (p. 71. ad an. 1612. junius 28.) Tragikus, borzalmas halálát megérdemeltnek mondja (p. 71-72.). Éppugy gyűlöli Johannes Benknert, Weiss politikájának folytatóját is, kiről szintén csak szenvedélyes haraggal tud szólni (pp. 75-75.). Annál jobban esik, hogy mégis van ember, Báthory Gáboron, a fejedelmen kívül, akit Nössner tisztelni tud: Marcus Fuchst, a krónikaíró lelkészt igen melegen parentálja el. (p. 79.)

Nössner nem csupán brassai, hanem inkább barcasági történetíró, aki az eseményeket főképp abból a szempontból ítéli meg, hogy a török-tatár hogy pusztítja szűkebb hazáját, hogy hurcolja rabságba az erdélyi lakosság tizezreit. Erős rokonszenvet érez azonkívül a székelyek iránt.

Nössner is szigoruan vett évkönyvezést ad, évenként- naponként számolva be a fő hadi és politikai eseményekről, melyek a Barcaságot és Brassót érintik. Tárgyilag megbízható, annak ellenére, hogy mint láttuk, szenvedélyesen állást foglal Báthory Gábor mellett és ellenségei ellen. Feljegyez - kora történetírői szokásához híven - természeti, elemi csapásokat, rendellenességeket - feltűnően sok földrengés sújtotta és üstökös rémitette ez években erdélyt -, s gyakran emlékezik meg saját személyes sorsáról. Élete fontosabb eseményeit oly naívan illeszti be az országos jelentőségű hadi és politikai fejleményekbe, mint akár Szerémi.

Nössner németül ír, de sokszor latin betűvel.

Mint említettem, Nössner-Schwarz általános történetet írt, melynek azonban ma a Kurz által feldolgozott és Trauschenfels által közölt töredéken kívül csak címét

ismerjük: "Res actae quaedam in partibus Hungariae et Transsylvanicae", s melyet csak az a másoló csonkított meg, ki a Trauschenfels által használt kéziratot készítette. Az idézett címből kitűnik, hogy Nössner erdélyi és partiumi történetet akart írni, hogy tehát az erdélyi történetírás már levonta Erdély elszakadásának következményeit. Megint csak sajnálhatjuk, hogy miként Hegyes általános krónikája és Nössner munkája ki nem adásával is szegényebbek lettünk egy munkával, mely a XVII. század eleji erdélyi történetírásról tájékoztatna.

Kiadása értékes bevezetéssel: Anton Kurztól Trauschenfelsnél, i. h. pp. 57-80., ugyanazon kéziratból, ahonnan Hegyes művei is kinyomattak.

Siegler Mihály

Nagyszombati syndicus (Bél, Adparatus, I. 89), nagy lelkész (Pukánszky, i. h. 144.) volt Siegler Mihály. Életéről alig tudunk ennél többet, s hogy 1585. IV. 9-én halt meg. Egy történeti műve maradt fenn, a "Chronologiae rerum Hungaricarum Transsylvanicarum et vicinarum regionem libri duo" két fogalmazásban. Az újabb, melyet Bél kiadott, és szerzője Báthory István erdélyi fejedelemnek, a későbbi lengyel királynak ajánlott, időrendbe szedett, igen kivonatos (hun-) magyar (erdélyi) eseménytörténet 366-tól 1563-ig. A régebbit, az eredeti fogalmazást a M. N. Múzeum orsz. Széchenyi Könyvtárában őrzött, s a XVI. század második feléből való Fol. Lat. 426. jelzetű kézirat közli (ff. 1-45.). Ez a Bél-félnél jóval rövidebb változat 1562-ből való, s János Zsigmondnak van ajánlva.¹²⁾

Siegler még maga folytatta művét ugyane kéziratban 1526-tól 1581-ig (1564-ig a Bél által közölt szöveggel, mely itt megszűnik) (ff. 45-48'), azután egy másik kéz, mely azonban már az eddigi szövegen is tett javításokat, és fűzött hozzá széljegyzeteket 1581-től 1608-ig (ff. 49-60.) egészítette ki, míg egy harmadik 1620-tól 1633-ig adott hozzá rövidke feljegyzéseket. (ff. 49-60.) A harmadik kéz közül részletes betűrendes név- és tárgymutatót, mely több mint 400 lapra utal. (Ma csak ff. 61 = 120. pagina van a kéziratban.)¹³⁾

Ez az első fogalmazvány, bár mint említettem jóval rövidebb és kivonatosabb, mint a Bél által közölt szöveg, mégis itt-ott ad apró részleteket, melyek Bélnél hiányzanak. (Pl. Gritti megőlésénél.) Jelentősége azonban nem ebben van, hanem folytatásában. Ad még egy rövidke leírást is Erdélyről (ff. 94-97, megvan ugyanez a Fol. Lat. 1137, 174'-175'-ön).

Középkori izü évkönyv ez a Tabulae (vagy Chronologia), olyasféle, mint az egykoru Oláh Compendiarium chronicon-ja, vagy mint a közel egykoru Sperfogel (1513-1537) és lőcsei krónikás követői kortörténeti feljegyzései: az egyes évek mellé a szerző hozzáírja az abban az évben történt kimagasló eseményeket anélkül, hogy azokat belső összefüggésbe igyekeznék hozni egymással. Azonban Siegler művecskéjének világtörténeti keretet igyekszik adni azzal, hogy széljegyzetekben közli előbb a kelet-római, majd a német-római császárok neveit, utóbbiakhoz, 1300-tól kezdődően, hozzáfűzi a török szultánokét is. E szigoru időrendi beosztásból adódik, hogy Siegler a hun-magyar történetet - a XVI. századtól erdélyit is - bizonyos korszakokba foglalja össze: első, mely 366-tól 458-ig terjed, ez a hun történet (res gestae Pannonum, vicinarum gentium et Hunnorum), a második 460-tól 677-ig tartott, s ezt

a keleti gótok, langobardok és avarok pannóniai uralma teszi ki (677-ben szerinte a hunok másodszer jöttek be Pannóniába Árpád alatt, mellesleg, az avarokat, mint Bonfini is, egynek veszi a hunokkal és magyarokkal, s itt beszéli el Nagy Károly avar háborút), a harmadik 969, ill. 997-től, tehát Szent Istvánval kezdődik "Post Geyzam ducem, res Hungariae, quae per annos 204. fere per duces seu capitaneos tantum ad ministratae fuerant, facta innovatione, deinceps per reges gubernari ceperunt", s tart 1517-ig, közben csak a tatárjárásnál tett Siegler fél-cezurát elbeszélésében: "a Stephano primo rege usque ad devastationem tartaricam ... elapsi sunt anni 257, tempus dimidiae periodi valde fatalis" - mint félperiódus-végnél. Más összetartó kapcsot Siegler az események között nem lát, azok okait, összefüggéseit nem keresi, bár kortörténeti részében előfordul olyan megjegyzés, hogy a tordai vallásszabadság-biztosító határozat következtében (ezt Siegler szöveg szerint idézi) igen megsokasodtak erdélyben a szekták. (ad an. 1563. p. 87.) Mégis általában megelégszik az események elszigetelt referálásával, s az időrendet oly szigorúan betartja, hogy pl. az 1556. év eseményeinél, miután elmondta az erdélyi küldöttség Bécsbe érkezését I. Ferdinándhoz és előterjesztéseik előadását február 9-én, mielőtt Ferdinánd válaszáról beszámolna, előbb részletesen leírja egy üstökös feltűnését, mert ez március 3-án történt, Ferdinánd pedig csak március 13-án válaszolt az erdélyieknek. (Bizonyára ez volt az az üstökös, melyről Forgách Ferenc is megemlékezett, de ő április elejére tette annak megjelenését.) (M.H.H., II., XVI. k., p. 145.) Ellenben nagy ujtó Siegler abban, hogy - a humanizmus történetfelfogásának hatása alatt - szakít a magyaroknak Hunortól - Magortól - Jafettól - Noétól való származtatásával. Ugy lát - szik, megszívlelte Bonfini ezirányú éles állásfoglalását. És a humanizmus tanítványa Siegler abban is, hogy nála szintugy hiába keresnénk a középkori theokratikus történet szemléletet, mint pl. Oláhnál is. Siegler nem látja meg a történetben Isten közvetlen beavatkozását, noha pl. a korabeli német humanista - történetírás megmarad mind a theokratikus történet szemlélet, mind pedig a világtörténetnek négy korszakra való osztása mellett.

Siegler szívesen mond véleményt az eseményekről mint a történeti aktorok cselekedeteiről, és szívesen jellemzi szereplőit. A legnagyobb csapásnak a kettős királyválasztást tartja ő is. Látva és átélve a szerencsétlenséget, melyet I. Ferdinánd és Zápolyai egyidejű megválasztása okozott, már Károly Róbert és Ottó egyidőben történt fellépését is "prima ... haec perniciosa et initium ruinae regni" - nek nevezi. (p. 54.) Bár nem pártember, mégis Erdélyt Izabella és János Zsigmond kezén óhajtja látni, mint általában az erdélyi németek, mert csak így remélt nyugalmat a török felől, s mert "tota Pannonia" sokat szenved a török és német katonaságtól. (ad an. 1556. p. 77.) A mohácsi vészt röviden, de a tényeknek megfelelően adja elő, szintugy a Dózsa lázadást. Buda birtokába vételét szerinte Szulimán azzal okolta volna meg Izabella előtt, hogy: "valde sibi molestum et sumptuosum esse ... subinde in Hungariam cum exercitu redire, neque regnam cum suis proceribus defendi posse (!), ezért "Budam et Pestum capti", Izabellát pedig fiával Erdélybe "relegat". (p. 70.) Ezt átveszi Istvánffy Miklós Históriaja könyvébe. (1758. p. 150.) Különös figyelmet szentel Siegler - híven programjához - a havasalföldi, moldvai és lengyelországi eseményeknek, legutóbbiaknak már a XI. -XII. századtól kezdve, s a török hódításainak. Általában a háborus események képezik adatai legnagyobb részét, ezek mellett főképp a főbb állami akciókról emlékezik meg, de feljegyez elemi csapásokat és természeti tűneményeket is. Különösen üstökösök feltűnését írja le részletesen, asztronómiai képzettségét eláruló tudományossággal. És igen nagy teret ad a XVI. századi erdélyi vallási mozgalmaknak is, a reformáció belső szétszakadozásának. Siegler meggyőződéses lutheránus, - wittenbergi doctrina híve - ellensége a kálvinizmusnak, s mint mondtam, nem nézi jó szemmel a tordai határozatot.

Siegler főforrása Bonfini, kit ugyyszólván egész művecskéje folyamán követ, de használnia kellett más külföldi - német - történeteket, krónikákat is, mert vannak Bonfininál nem található adatai is. És - igaz csak egyetlen helyen - érintkezik a rövid magyar krónikák közül a Knauz (rövid zágrábi) krónikával is: Géza fejedelemről ezzel szó szerint egyezően mondja: "Hic primus inter Vngaros fidem Christianam amplexus est et a S. Adalberto episcopo baptisatur." (SS. II., 329.) Egy más helyén pedig mintha Ranzanóval érintkeznék.¹⁴⁾

Ismerte Siegler Thuróczyt is, vagy legalábbis a Képes krónika valamely változatát, mert ennek valamelyiknek kell lennie azon "Annales Hungarorum vetustissimi"-nek, melyből kiírta a Hermány nemzetség őseinek, Hermannak bejövetelét Magyarországra az idegen hospesek listájából. Ezt a Hermannnt véli Nagyszeben, Hermannstadt névadójának (ad an. 1002. p. 49.). Általában Siegler nagy teret szentel az erdélyi németiséget illető eseményeknek, különösen Nagyszeben történetének, mégis politikailag nem érez közösséget I. Ferdinánddal, a "német" királlyal, és az Erdélybe jövő német katonasággal. Siegler még "Hungarus". Ellenben vallásilag teljes a lelki egység közte s a német lutheránusok közt: Wittenberg és a német protestantizmus az, mely Sieglernek és Erdély németjeinek a végső irányadó fórum.¹⁵⁾

Mint említettem, Siegler az eseményeket egészen röviden jegyzi fel, csak a XVI. században lesz részletesebb, különösen mikor Erdély 1550-től 1563-ig terjedő történetét adja elő. Ezt a kitűnően értesült XVI. századi részét Tabulae-inek (vagy Chronológiájának), majd Bethlen Farkas is ki fogja aknázni, s az máig értékes kortörténeti forrásként használható.

Siegler humanista: szép latinsággal ír, előadása a XVI. századi részben kellems, leköti az érdeklődést.

Már említettem, hogy Siegler művének első szerkesztéséhez aztán még ő maga (1581-ig), s még két más író folytatásokat töldött. E folytatások oly természetiek, mint Siegler műve, s azért nincs miért velük különösképpen foglalkozni.

Kiadása: Bél Matthias, Adparatus, Posonii, 1735. I., pp. 43-88. L. még: a N. Muzeum Orsz. Széchényi Könyvtárának Fol. Lat. 426. sz. kéziratát.

Irodalom: Pukánszky B., G. d. D. Schr. i. U., pp. 144. és 440.

Jegyzet:

- 1) L.: Hain, ad an. 1248.
- 2) L. még Fol. Lat. 1306. f. 84. pár életrajzi, ill. családi adatát: 1590-től 1599-ig senior, 1600. nov. 22. meghalt.
- 3) Fol. Lat. 1306. ff. 71. és 90'.
- 4) Hinc autem perspicere quilibet potest, variam belli aleam et fortunam, quam afflictissima patria nostra Hungaria sustinuit. Nam bellum primo quidem et principalter contra Turcam nominis Christiani hostem infensissimum erat susceptum: postea in Transsylvaniam et Transalpinam conversus (Báthory Zsigmond sikeres hadjárata) vicissim Curiarum (?) Romanarum instincta in nostras Ecclesias Evangelicas: tandem in Austriam, Moraviam, Styriam, Bohemiam et ipsum Imperatorem Rudol-

phum directum. De cuius tamen eventu vel hanc uncam ob causam nobis maxime gratulari, immo ... Deo immortales agere grates debemus, quod decretum de Libertate religionis frustra a majoribus nostris saepius expetitum, contra omnium Diabolorum fremitum ... peperit, etsi magni Christiani sanguinis effusione. (Fol. Lat. 2086. II., f. 191.)

- 5) Midőn magát mentegeti, hogy a tényeket esetleg a valóságtól eltérően adja, mondja: "quodsi in hac historica relatione alicubi aberravi, quod tamen sciens et volens nunquam et nusquam, cuius rei mihi testis Deus, feci, cum non omnibus in locis potuerim esse Speculator oculatus, rumoribus et famae, quae ut testis Cicero, in Topicis, et quoddam multitudinis testimonium amputari debet. (Fol. Lat. 2086., II. f. 192.)
- 6) Indulatosságára csak a hajduk elleni állásfoglalását említem, kik arra vetemedtek, hogy fogoly magyar nőket és fiukat pénzen árusítottak a töröknek, míg "pii magna-tes" közbe nem léptek Bocskaynál a béke megkötésére. (Fol. Lat. 2086., II. ff. 181.)
- 7) L. minderre: Fabritius Karl, Die Schässburger Chronisten d. 17. Jhs. -s (Fontes Rerum Austriacarum. I., tom. IV., pp. VII. -VIII., Georg Krauss Siebenbürgische Chronik-jához irt nagyértékű bevezetésében).
- 8) Trauschenfels, Deutsche Fundgruben., N. F., p. 50.
- 9) Pl. jellemző mondása: Deo volente, et sic jubente. (p. 281.)
- 10) "foglyalni", "jóság", vagy "Tököly Miklós ein feiner, junger nagyságos herr."
- 11) Deutsche Fundgruben, Brassó. 1860. Neue Folge. pp. 50-57: Ostermayer folytatása., pp. 273-332.: saját krónikája; pp. 266-272: kivonat egy idegen krónikából. - A M.N.M. orsz. Széchényi Könyvtára Quart Lat. 498. sz. alatt őriz egy kéziratot, mely szintén közli Hegyes krónikáját 1520-1570-ig, egy 1618-ig terjedő folytatással. (tom. VII., ff. 155-205.)
- 12) Igazi címe az idézett kézirat címlapján: "Tabulae continentes breuiem historiam de Statu Religionis et Reipublicae in Hungaria, Transsylvania et vicinis Regionibus ab Anno D. 1550. in subsequentes annos conscriptae per Michaelem Siglerum Cibiniensem. 1562." - f. 2. az ajánlás: "Serenissimo Principi ... Joanni Secundo ... Regi Hungariae, Dalmatiae, Croaciae etc." Bizonyos, hogy a kézirat Siegler sajátkezű írása. A Bélnél olvasható címet Béla adta e műnek.
- 13) Ez a mű, ez a kézirat lehetett az, melyről Timon Sámuel Imago novae Hungariae-jében (p. 83.) mint Sieglernek egy János Zsigmondhoz intézett művéről megemlékeztek. Idézi Trausch, Schriftstellerlexikon, III., p. 301. Anm. 2.
- 14)
Siegler (p. 48.) ad an. 969. A. S. Adalberto episcopo et Theodato comite de S. <u>Baptismi fonte levatur.</u>	Bonfini D. II., L. I. (131) Adalbertus Stephanum s. baptismate initiavit... Quin etiam Theodatus... Stephanum e s. fonte eductit.	Ranzano (M. F. I. IV., p. 186.) Adeodatus ... et S. Adalbertus ... de s. <u>baptismi fonte levan-</u> <u>verunt...</u>

Ezenkívül csak még egy, II. Béláról szóló, és világosan Bonfinitól kiírt helyén látszik Ranzanoval érintkezni:

Siegler, p. 51.

II. Béla vak, de "vir in consultationibus et de liberationibus acutissimi ingenii ac iudicii probitate et sapientia celebris...

II. Géza

princeps pius et humanus

Bonfini

D.II., L. VI. (1991)

Orbitate ... illa oculorum ita se collegerat, ut in consultando et deliberando semper versaretur.

magnae humanitatis

Ranzano, p. 207.

mentis vero lumine quamacutissimus ... rempublicam prudenter administravit...

vir christiana pietate insignis...

- 15) L.: ad an. 1561. p. 83. "ex principis (János Zsigmond) decreto praecipuarum Germaniae academiaram iudiciis et censurac subiciuntur, az erdélyi lutheránus és kálvinista ellentétek.

Scheser (Schesaeus) Keresztély

Történetíráásra ihletik a mult, méginkább a jelen vészes politikai és hadi eseményei a XVI. századi erdélyi szász polgári-értelmiségi humanista költőket is: Scheser Keresztély korának magyarországi és erdélyi eseményeit énekli meg latin nyelvű eposzban 1541-től 1566-ig, Lebel János (élt 1486-1566 között) egy erdélyi helységnek, Talmácsnak (Tolmesch) történetét. Utóbbi szükreszabott tárgyát egész Erdély történetébe illeszti, mihez Bonfinira támaszkodott, de népi hagyományokból is merített.¹⁾

Jelentékenyebb Scheser Keresztély. Született 1536 körül mint Scheser István meggyesi városi híró fia. Miután tanulmányait Brassóban, majd Wittenbergában elvégezte, a papi pályára lépett, s meggyesi lelkész lett. Meghalt 1585-ben. Írt egy *Chronologia historica Pannoniae ad Rudolfum II. Frankfurt, 1596. c.* művet is, melyet azonban csak Eder és Toldy említéséből ismerünk.²⁾

Főműve – s ez már részben nyomtatásban fenn is maradt – kettős címet visel. Első négy könyve "Ruinae Pannonicaenae" címeztetik, ezt követi három könyv "De bello Pannonico Solymanni"-ként az egész műnek IX., X. és XI. könyve. A "Ruinae Pannonicae" az 1541-től 1552-ig terjedő eseményeket tartalmazza, a "De bello Pannonico" az 1566. évi sorsdöntő háborukat: Sziget és Gyula bukását. Nem jelent meg nyomtatásban az V., VI., VII. és VIII. könyv az 1553-tól 1565-ig, és a XII., az 1568-tól 1571-ig terjedő eseményekről. Legutóbbi végződik János Zsigmond temetésével. Ma e könyvek kéziratát a M.N. Muzeum Orsz. Széchényi Könyvtára őrzi: Kézirattár, Fol. Lat. 1137. ff. 97-141, Miles Mátyás másolatában. Vagyis Scheser majdnem ugyanazt a periódust dolgozza fel, mint Forgách Ferenc, ki 1541-gyel, ill. 1552-vel kezdte, s 1571-ig folytatta *Commentarii*-jét.

Scheser a wittenbergi kiadásban a négy első könyvet határozottan elválasztotta a többtől, s a *Ruinae Pannonicae* címet ezekre korlátozta, a IX.-X.-XI. könyveket már *De bello Pannonico*-nak címezve, ma mégis az előbbi cím alá foglaltatik az egész mű mind a tizenkét könyve. Az első könyv a Zápolyai halála, illetőleg Buda eleste óta 1552-ig történektől ad áttekintést, a kor humanista történetírási szokása szerint Erdély és népei földrajzi, természeti, gazdasági, néprajzi és kulturális leírásával. Ez a leírás betoldás, talán későbbi hozzátoldás jellegű: az előadás menetét és összefüggését megzavarja, mert a szerző nem talált más alkalmat egy ilyen – különben más korabeli magyar íróknál is, pl. Forgách Ferencnél is előforduló – leírás beiktatására, csak azt, amikor Izabella a török parancsára eltávozva Budáról, megérkezik Erdélybe.³⁾

Scheser rajza Erdély "status"-áról nem nagy terjedelmű, nem is valami részletes, az első könyv 802 sorából mindössze 115-öt foglal el, de egyes részleteiben, pl. a szász városok leírásában érdekes. Figyelemreméltó a brassói könyvtár ismeretébenél, hogy szerinte ott sok Corvinát őriznek, melyeket a török rabolt Buda várából, s kőya-vetyélt el a világ minden táján. A brassóiaknak is Törökországból kel-

lett nagy fáradsággal megszerezni mostan birt példányait.4) A II. könyvben előadja Scheser, miként adta át Martinuzzi Erdélyt I. Ferdinándnak. A III. könyv az 1552. évi pozsonyi diétával kezdődik, érdekes benn a szász követek jellemzése, köztük a történetírásból is ismert Pomarius Krisztiáné. (123-124. sorok Edernél.) Következőnek az év hadieseményei: Temesvár, Drégely, Ság, Buják, Gyarmat, Szécsény, Hollókö, Szolnok bukása, közben Erasmus Teuffel (Scheser is Ördög Mátyásnak nevezi, mint a magyarok) és a gyáva Nyáry Lőrinc katasztrófája. A IV. könyvet Scheser Eger dicsőséges védelmének szentelte. Ezzel le is zárja eposzá első részét, szép imát illesztve hozzájuk befejezőképp: Isten könyörüljön meg hazánkon és rajtunk, vessen véget a külső és belső háborúknak, a török menjen vissza Törökországba, a német harcoljon a Rajna mellett. Minket pedig, Magyarország népét a német és török küzdőfél között, mint tüllore tett kezet, mely fölött óriási kalapács lebeg, őrizzen meg, védjen és kormányozzon királyunkkal egyetemben az Isten úgy, hogy csak azt mondjuk és tegyük, ami nem ellenkezik az Ő igéivel. Megrázóan fejezi ki ez az ima a Nyugat és az ellene törő Kelet között űrlődő Magyarországnak és népeinek örökös gyötrő aggodalmait, de egyben azt is, hogy az akkori erdélyi szász nép egynek, politikailag sorsközösségben érzi magát az ország többi népével, hiszen Erdély lakosságát Scheser is "gens trilinguis"-nek nevezi, ami alatt a magyar, székely és szász nemzetet érti. Ugyanazon gondolatok, mint Heltainál és Bencédinél, sőt Tinódinál. Érdekes az is, hogy a törököt immár csak a német nép ellenségének látja, s úgy véli, hogy az a magyart magát egyébként nem támadná. Ez a Zápolianus felfogás.5)

A wittenbergi 1571. évi kiadásban - már láttuk - új címmel szerepel az 1566. évi katasztrófák elbeszélése, az egész mű IX. -X. és XI. könyve, e nyomtatványban I. -III. számozással. Az I. könyv Szulimán 1566. évi hadjáratának okaival foglalkozik, majd leírja János Zsigmond hódolatát a Magyarországra jött Szulimán előtt. A háború mellett elemi csapások is sújtják Magyarországot: szárazság, éhínség, járványok, nagy a gyermekhalandóság, és Scheser részletesen leírja a pusztító ragály tüneteit. A II. könyv Sziget és Gyula elestét beszéli el, a közismert adatokat közölve. A III. könyv "De tartaris gloriosa victoria Joannis II. regis Vngariae" címmel az 1566. évi török hadjáratok kapcsán János Zsigmond sikeres akcióit adja Nagy Várad és Tokaj, majd a betört tatárok ellen.

Csak kéziratban maradtak fenn az V. -tól VIII. -ig terjedő könyvek, valamint a XII. Az V. könyv az 1552., 53., 54., 55. és 56. évek fontosabb hadieseményeit mondja el: "Reditum Germanorum militum in Transsylvaniam, qui duce Johanne Baptista Castaldo ad occupandum Transsylvaniam venerant." A VI. könyv az 1557., 58. és 59. év kiemelkedő mozzanatait tartalmazza: előbb Petrovics Péter várának, Küküllővárnak elpusztítását beszéli el, majd áttér arra, miként kezdték Magyarországon és Erdélyben "Zwingli" tanait elterjeszteni ("error Francisci Stancari"). Közli Petrovics Péter végrendeletét, majd részletesen leírja Kendy Anna tragédiáját, s Kendy Ferenc és Antal, valamint Bebek Ferenc kivégeztetését Izabella királyné által. Ezt külön címmel választja el többi szövegétől. Végzi az éneket Izabella halálával, temetésével és végrendeletével. A VII. könyv az 1560., 61., 62. és 63. évekről szól, és kezdődik Balassa Menyhért elpártolásával a királytól, "amiből hét évig tartó háborúság keletkezett", mikor is sok várat feldultak, mint Diódot, Létát stb. Véres csata volt a Balassa pártiak és a király csapatai között Hadad váránál. Végül, megint külön fejezet címmel az erdélyi székelyek 1562. évi lázadását adja elő, valamint, szintén külön fejezetként, Heraclides (Basilicus) Jakab "tragédiáját" (1563-ban). A VIII. könyv az 1564. és 1565. évekkel foglalkozik. Szatmár elfoglalását adja elő Báthory István által, utána János Zsigmond hadjáratát Balassa ellen, mikor is ez egészen a Tiszáig igen sok várat vett birtokába. Ezeket a következő évben Schwendi Lázár visszafog-

lalja, mire János Zsigmond a törököt hívja segítségül, s török csapatokkal meghódítja Erdődöt és Nagybányát. A XII. könyv az 1568., 69., 70. és 71. évekkal foglalkozik. Előadja a János Zsigmond előtt Gyulafejevárott folyt nagy hitvitát az unitárius tanok felől, majd János Zsigmondnak a töröktől való elpártolása okait és Békés Gáspár kiküldetését a bécsi udvarba. Végül János Zsigmond halálát, az ezt bejelentő baljeleket: hőség-, árvizek-, tűzvészek-, földrengéseket, s a fejedelem (szerinte: király) temetését írja le. Ezzel a szöveg meg is szakad, noha a könyv (ének) tartalmi kivonata - minden könyv élén közli a kéziratban maradt rész az illető könyv tartalmát - még Báthory István fejedelemmé választásának és kezdeteinek elbeszélését is igéri.

Scheser eposzában kiemelkednek az 1552. évi pozsonyi országgyűlésről szinte diarium jellegű előadásban adott érdekes részletek, epizódok, és prólógusa igen jelentékeny megállapításai módszertani kérdésekről. Irodalomtörténeti jelentőségű, hogy Scheser forrásul szolgált Zrinyi Miklósnak a Szigeti veszedelemhez.

A történet Scheser szerint is egyes emberek cselekedetei, maguk elhatározásából, maguk céljaira cselekvő embereké, kik helyes tetteikért jutalmat nyernek, bűnös cselekedeteikért bünhődnek. Ők is, az ország is. Mert Scheser szerint a szerencsétlen történeti eseményeket - s a XVI. századi magyar kortörténetíró csakis szerencsétlen eseményekről kénytelen írni - az emberek bűnei okozzák. Így egyesek bűnös uralomvágyából tört ki a magyarországi polgárháború. Más bűnök, melyek a "Ruinae"-t, Magyarország romlását okozták: sokan magánérdekeiket eléje helyezik a közérdeknek (publica privatis postponunt commoda rebus), a nyomorult népet súlyos zsarnoksággal cinyomják: sokaknak saját kapzsiságuk okozta vesztét, másoknak a török szövetség, kiket hiszékenyséjük tévesztett meg. De a legfőbb ok az esztelen vallási egyenetlenség.⁶⁾ De Scheser nemcsak ez idézett helyen: az első könyv élén és nagy általánosságban, hanem máshol is az események tárgyalása közben is fürkészi azok okait. Szüleimán 1566. évi hadjáratát az okozta, hogy Miksa nem fizette meg az adót, sőt még sértegette is a szultánt. János Zsigmond hódolását az 1566-ban Magyarországra törő Szulimán előtt, melyet Scheser mintha röstelleni látszanék, az ország végszüksége kényszerítette ki, és János nem saját hasznát kereste a szultán táborában. Ez volt e szégyenletes akció "prima ab origine causa -ja." S így tovább. E realiztikus történeteszemlélet ellenére, mégis Schesernél is a földi történet vég-ső okaiban Isten irányítja, és írónk a sok szerencsétlenség közepette Istenhez fordul az imában, melyet már idéztem. Ez a felfogás természetes lelkesznel és XVI. századi történetírónál egyaránt, minden humanista képzettség ellenére. Scheser tehát a történeti események "létrehozó okait" teljesen realiztikusán, tisztán az emberek gondolkodásában, jellemében látja meg, földöntúli, emberfeletti beavatkozások nélkül. Az okok nyomozásában - lévén emberek cselekedeteinek emberek lelki diszpozíciói, gondolkodása a "végső oka" - Scheser is eljut szereplői jellemzéséhez. I. Ferdinándot, Miksát, Izabellát, Martinuzzit s minden jelentékenyebb szereplőjét jellemzi, némelyeket behatóbban, érdektelenebbeket rövidebben. Igyekszik igazságos és jóindulatu lenni: Kerecsényi László, Gyula parancsnoka elég sötét jellemzésénél maga tesz féket tollára: ne marjuk tovább ezt a szerencsétlent, bár térne vissza a török rabságból!

Ezek a történetírási elvek, ez a történeteszemlélet olvasható ki Scheser munkájából. De tesz ő, mint említettem, igen érdekes elméleti megállapításokat és igen szubjektív vallomásokat is történetírásról Báthory István erdélyi fejedelemhez írt ajánlásában. (Ezt Eder kiadásából sajnos kihagyta, s az csak a Wittenbergi, 1571. kiadásban olvasható.) A történet leírása, mondja itt (1) tényekből (res) és (2) szavakból (verba) áll: (1) a tények értelme (rerum ratio) megköveteli (a) az időrend

betartását (időrendbe való rendezést, *temporum ordinem*), (b) a helyek (a történet színterének) leírását, szintugy az emberek erkölcsének (*mores*), életmódjának (*vitae*), tanácskozásainak, mozdító okainak, mondásainak, tetteinek, sorsának és végének (*exitus*) előadását. (2) A szavak értelme (*verborum ratio*) az előadás könnyed, halk (*fuscum!*) és tiszta, világos rövidséggel ékes voltát követeli meg. Ő, mondja Scheser, igyekszik mindkét törvényt – a tényekre és a szavakra vonatkozót – követni. Az előadásban (a szavakban) kénytelen "barbár" neveket is belekényszeríteni ékes latin hexameterreibe, a köteles humanista purizmus nagy kárára. A "res", a tények nagyobb veszedelemmel fenyegetnek. Cicero szerint ul. az a törvény kötelezi a történetírót, hogy ne merjen igazat írni, s hogy ne merje az igazságot (valóságot) elhallgatni, nehogy a kegykeresés, vagy ellenségeskedés gyanújába essék. További veszedelem, ha egészen közeli eseményekről ír a történész, hogy sokféle, még nem ellenőrzött, s még meg nem erősített hír kering egyes eseményekről. Ezeket vakmerőség lenne szétterjeszteni az egész világban, ami ártana az író hitelének is.⁷⁾ De meg két igen hatalmas király harca az, amit le kell írnia, s mindkét királyt méltóan lehetne dicsőíteni. Nekünk itt a török torkában veszedelmes lenne a törököt szidni, dicsérni viszont örültség és keresztény emberhez nem méltó dolog, hiszen ez leírhatatlan kárt, pusztításokat okozott nekünk. Üllő és kalapács között függő embernek nagyon bizonytalan a helyzete. E veszedelmek ellenére súlyosabb okok mégis arra készítették, mondja írónk, hogy bátran megírja munkáját. Ez okok a tárgy méltósága: az édes haza viszontagságai, és a magyar birodalom rombadőlése (ruina imperii Ungarici), mert kegyes munka a haza történetét előadni (*pius est patriae facta referre labor*). De meg a külföld figyelmét is fel kell kelteni Magyarország iránt – ez Brodarics óta majd minden magyar történetíró egy ösztönzője a történetírásra – s feltárni a keresztény közvélemény előtt, hogy a magyarok nem gyávaságból vesztették el hazájukat, hiszen sokszor arattak győzelmet török hadak fölött, és egész Európának pajzsa és védbástyája voltak. Végül Zápolyai Jánost is meg kell védenie a róla kialakult kedvezőtlen vélemények ellen, véli Scheser. Hiszen ő saját "drága fejét" szegezte (objecit) ellene a töröknek a patriáért és regnumért (ti. a vele való szövetkezéssel, s nem a harctéren!), és a papok megélhetését is biztosította (!). Olyan kegyelmes volt, hogy az árulóknak a vérpadon kegyelmezett meg. Szerette a tudományokat, s a zenét.

Ezek után Scheser prologusszerű ajánlásában forrásairól és kritikai elveiről szól. Csak olyasmint írtam, amit hitelt érdemlő szem- és fültanúktól hallottam, s csak kevés olyat vettem fel munkámba, miről eltérők a vélemények. Egyszer előadása közben is megismétli vallomását az igazság kereséséről: *Sors utcunqus cadat, fuerint quae vera fatebor.*⁸⁾ Végül idézi Cicero mondását: a történet az idők tanuja, az igazság világossága (*lux veritatis*), az élet emlékezete, az élet mestere, a régi kor hírvivője, *paucis exceptis, de quibus hominum variant opiniones* és *homines fidei testes constantis habeo* mondja más helyt (*Ruinae*, I., 46. sor).⁹⁾

Valóban Scheser helyes történetírói elveket vall, lelkiismereti kérdést csinál abból, hogy igazat írjon, jól választotta meg forrásait, következésképp hiteles történetet írt. Nagyszámu részleteit – a *Ruinae* mind a négy könyvében vannak ilyenek –, melyekben Tinódira támaszkodik már Eder jelezte kitűnő kiadásában. Ujabban kimutatták, hogy a szigeti ostromhoz egy szintén kitűnően értesült névtelennek hístorias énekét használta fel.¹⁰⁾ Sok helyütt: Erdély leírásában, az erdélyi hitujítás, az 1552. évi pozsonyi diéta stb. jellemzésében a maga látottakra vagy az eseményekben közvetlen résztvevők előadására is támaszkodhatott.

Scheser, bár határozottan Zápolyai párti és kiemeli I. Ferdinánd gyöngéit: sokat ígér, de nem tartja be, mégsem ragadtatja magát vádaskodásokra, vagy pláne a

tények megváltoztatására pártállása és szimpátiái szerint. Megkapó, ahogy a török és német közt őrlődő Magyarországon működő és igazságra törekvő történetíró néhez gondjait megvallja.

Kiadás: Schesaeus (Christianus), Ruinae Pannonicae Libri quatuor: Continentes Statum Reipublicae: Et Religionis in Vngaria, Transylvania, vicinisque regionibus imperante Ioanne Secundo Electo Rege Vngariae etc. Addita est historia de bello Pannonico Solymanni Imp. Turcorum ultimo, Iulae et Zigethi expugnationem continens. Wittenberg, 1571. - Eder Jos. Car., Script. rerum Transsylvanarum. (igy!) T. I., vol. I. Cibinii, 1797. kitérő filológiai-kritikai apparátussal ellátott edíció. Sajnos a Forgách Ferencz irt verses, és a Báthory Istvánhoz irt prózai ajánlást (prológus) Eder elhagyta. Különös érdeme, hogy Tinódi forrásul használt helyeit közli. Fent ezt a kiadást idézem. - Hegedűs István magyarra fordította a Szigeti veszedelmet; Sch. K. latin költeménye De capto Zigetho. A Kisfaludy Társaság Évlapjai. Új folyam. 41. köt. Bp. 1906.

Irodalom: Pukánszky B., Gesch. d. dtschen Schrifttums in Ungarn. I. Bd. Münster/W, 1931.

Bomel Tamás

Brassóban született, 1548-ban ág. ev. lelkész és nagyszombati kerületi jegyző volt, 1555-ben pedig egyike a követeknek, kiket az erdélyi országgyűlés I. Ferdinándhoz küldött a kérelemmel, hogy egyezzen bele Izabella és János Zsigmond visszatérébe. 1561-ben huszadszedő (vicesimator), 1569 óta Pomarius utóda a beszercei esperességben. Meghalt 1592. januárjában.

Erdélyi szász és protestáns szempontból, de pártatlanul megírta az egész magyar történetet a hunok bejövetelétől - ami szerinte 366-ban történt - 1557-ig. Műve un. rövid krónika, a Knauz csoport műfajából, de ezek közül egyiket sem követi következetesen, sokszor Bonfiniát kivonatolja bővebb előadásban, mint az említett krónikák, beleértve Bakschayt is, sok helyt viszont erősen egyezik Sieglerrel.¹¹⁾ Kiemeli Bomel II. Gézánál a szászok betelepülését, a XV. századtól pedig a török betörésekkel kapcsolatban a török emberkereskedői fogoly-elhurcolásait. Ahol főforrása, Bonfini megszűnik, vagyis 1496-tól kezdődően egészen 1541-ig, nem találom forrását. Az 1514. évi véres eseményekről állásfoglalás nélkül, szenttelenül számol be, ellenben az 1526. évi kettős királyválasztásban látja, mint akkoriban általában mindenki, a polgárháború okát, az ezt követő állandó polgárháborúkban pedig az alkalmat, melyen a török az országot birtokába vehette. Különösen melegen ír a magyarországi reformáció vezéreiről: Déval Biró Mátyásról (az 1541. évben) és Honter Jánosról (az 1549. évben), elismerően jellemzi Fráter Györgyöt is, de meggyilkoltatása körül nem foglal állást. Az 1554. évi pestissel fejezi be "chronológiáját". Beosztási elve az időrendi, a nyomtatott szöveg egyik margóján az "anni Christi"-t adja, a másikon a császárokat: Imperatores Romani-t. Mindkét margón közli azonban a török szultánok neveit is, s a megnevezett római császárokra és a szultánokra vonatkozó eseményeket is. Pápákról nem emlékezik meg.

E magyar történetén kívül gyűjtötte még Bomel a nagyszombati városi jogi statu-

tumokat is: kéziratban maradt Statuta jurlum municipalium civitatis Cibiniensis c. munkája. Egy példánya a M. N. Muzeum kéziratárában: Quart. Germ. 866. sz. alatt őrzik.

Kiadása: Chronologia rerum Ungaricarum a primo Unorum in Pannoniam adventu ad an. 1557. Brassó, 1561. (R.M.K. II. 67.)

Irodalom: Pukánszky B., Gesch. d. dtschen Schrifttums in Ungarn. Münster/Westfalen, 1931. (Dtschtum im Ausland. Studien zum Auslandsdtschtum u. zur Auslandskultur. Hrsg. von Georg Schreiber. Heft. 34/36.) pp. 144. és 440.

Erzählung

wie sich die Hungarische wieder die Saxische Nation in Clausenburg empöret, und si durch Anschläge, Rath, Praktik, und Hilf Michaelis Cziaki Cantzlers, und andrer bissiger, und gehässiger Ungar in Hoff umb Ihr altes Freythumb der Hauptkirchen, und Pfarr gebracht hat. 1568. A kolozsvári magyar és német polgárság 1568. évi vizsályának részletes leírása - a Csáky kancellár előtt folyt pör aktái közlésével - egy, nyilván kolozsvári német polgár tollából. Minden valószínűség szerint hivatalos szász munka. Történeti bevezetése miatt annyiban érdekli a magyar történetírás történetét, hogy a szerző a kolozsvári, ill. erdélyi németiség egész történetét felvázolja, meglepően helytelenül. Szerinte Magyarország és Erdély már régen, 1000 évvel ezelőtt német település volt, de a mai németek Erdélyben azoknak a németeknek utóda, kiket IV. Béla hívott be, hogy a tatárokat velük űzesse ki, amit a németek több nagy csatában meg is tettek. Minthogy, mondja írónk. IV. Bélának nem volt pénze, a német katonaságot földadománnyal elégítette ki és nagy privilégiumokkal, városok építésének jogával. Így németek építették az összes magyarországi városokat, Kolozsvárt is. A magyarok azonban lassanként behúzódtak Kolozsvárra, a "fromme Teutschen" jóvoltából, megszerezték a bíróságot, a nagy-templomot stb., s ebből keletkezett az 1568. évi pör.

Ez a történeti bevezetés a nagy pör aktáihoz, dokumentuma a történeti jog tisztelének, s a korabeli német polgárság erős történeti és szász nemzeti öntudatának (írónk a szász császárokat külön kiemeli). Írónk bizonyára ismerte, bár halványan és pontatlanul, a nagy középkori szász történetírók műveit, helyesebben azoknak valami romlott compendiumait. Meglepő, hogy nem tud pl. az Andreanumról, s a szászok bejövetelét is a valódinál későbbre, a tatárjárás idejére teszi. Bonfinira hivatkozik, bizonyára ennek terjedős előadása is hozzájárult írónk történeti ismeretel össze-zavarásához.

Kiadva: Kemény Jos. Gr.: Dtsche Fundgruben zur Gesch. Siebenbürgens. Kolozsvár, 1839. pp. 88-149.

Irodalom: I.: Szekfi, M. T. III. (2) 292-293.

A brassói-barcasági német évkönyvezésnek legjelentékenyebb művelője a XVII. század elején a híres brassai bíró, Weiss (Albinus, Fejér) Mihály. Rövid önéletrajzát, melyet Szamosközy kérésére készített, majd látjuk Szamosközy-fejezetünkben. Sokkal fontosabb a "Liber annalium raptim scriptus" című évkönyvszerű emlékirata az 1590-1612-ig terjedő évek brassai és részben erdélyi eseményeiről.¹²⁾ Másik történeti műve a "Brevis consignatio tumultuum bellicorum inde ab anno Chr. 1610. ambitione et inquietudine Gabrielis Báthory motorum". Előbbi kiadva Trauschenfels Deutsche Fundgrubenjében, Anton Kurz gondozásában és Trauschenfels kiegészítő jegyzetével (N. F. pp. 125-235.), utóbbi csak kivonatolva a Siebenbürgische Quartal-schriftben (III. 241-264.).

Weiss erősen kiemelkedik az erdélyi szászok sorából, szintugy mint kortársa, a nagyszabani királybíró Huett (Süveg, Pileus) Albert. Nem magyarországi (erdélyi) család sarja: apja a csehországi Egerből vándorolt be Erdélybe, Meggyesre, mely városnak bírájává lett. Weiss Mihály Meggyesen született 1569-ben, itt járta elemi iskoláit, majd 14 éves korában a kolozsvári jezsuita kollégiumba került, hol alapos latin és magyar nyelvi tudását nyerte. 1589-ben a heidelbergi protestáns egyetemre járt. Talán már előbb is, vagy még ez évben Rudolf császár szolgálatába lépett, s előbb gr. Hardegg Ferdinándnak, Győr gyászos emléki feladójának titkára lett, majd az akkori Prágában székelő magyar királyi kancelláriában alkalmaztatott. Ekkor nyert Rudolf császártól és királytól magyar nemességet, fi- és nőtestvéreivel egyetemben. Ily alapos képzettség, ismeretek, tapasztalatok birtokában telepszik meg 1590-ben Brassóban, mely város aztán hazája marad mindhaláláig. Itt a várost szolgálja, előbb mint tanácsos, majd quaestor, végül bíró. Tevékenységének különös jelentőséget adnak gyakori, diplomáciai mondható kiküldetései. Előbb Báthory Zsigmond, majd Bocskay, Báthory Gábor és Rákóczi Zsigmond fejedelmeknél igazítja el városa ügyeit, de e fejedelmektől is nyert megbízásokat: ezek következtén többször járt Rudolfnál, II. Mátyásnál, meg Konstantinápolyban, vagy az oláh vajdánál. Brassó az ő vezetése alatt előkelő szerepet nyert Erdély, elsősorban a szászok életében. Legkimagaslóbb akciója, hogy Báthory Gábor ellen, ki Brassót meg akarta fosztani szabadságától, Weiss fegyverbe szolgáltatta polgártársait és segítségül hívta Radul oláh vajdát is. De az oláh sereget Báthory feltartóztatta, s a brassaiak 1612. október 16-án csatát vesztek, melyben Weiss elesett.

Ahogy Weiss alakja kiemelkedik a többi XVII. század eleji erdélyi német közül, ugy történeti művecskéje is, főképp azért, hogy ellenálló ember írta, ki történetírás tárgyát: Brassó belső és külső történetét a legjobban ismerte, hiszen nagyrészt irányította is, mégpedig oly időkben, mikor ez a város éppen az ő tehetségéből jelentékeny szerepet játszott Erdély politikai életében. A "Liber annalium" emlékiratnak nevezhető, hiszen első sorokban Weiss rövidre fogott életrajzát adja (i. h. pp. 134-135.), s az ő személye és tevékenysége áll az egész munka középpontjában. Hogy Weiss legszemélyesebb családi és anyagi ügyeit feljegyzti hivatali ténykedései s az országos és városi ügyek mellett, abban csak évkönyvező szász kortársai szokását követi.

A Liber annalium két részre oszlik. Weiss bevezető életrajzi adatai után az első részben felsorolja az erdélyi fejedelmek neveit Báthory Istvántól Báthory Gáborig, a moldvai vajdákéit 1590-től (p. 435.), s ezután a brassai városi tanácsosok és főhivatalnokok neveit, szintén 1590-től 1612-ig, 1600 óta hosszabb-rövidebb tájékoztatásokkal a brassai tisztújítások lefolyásáról. Ezt a részt apja emlékére írt Epita-

phlum-ával zárja le, amhez még csak - minő eszmetársulással? - Konstantinápoly középületének felsorolását csatolja. Itt tér át az eddig használt latin nyelvről a németre, s ezután vegyesen él mindkettővel. Ezután, az 1590. évnél újból kezdve évkönyveit, adja tulajdonképpeni történeti elbeszélését: az egyes évekhez fűzött beszámolóit Brassónak főképp az erdélyi és moldvai fejedelmekkel s a szultánnal folytatott tárgyalásait, valamint közös politikai és hadi akcióikat. Mert ő is a városát és Erdélyt érintő politikai és hadi eseményekre fekteti a fősúlyt, emellett országgyűlésekre, de mindenekelött saját kiküldetéseire és általában személyes tevékenységére, sőt legszemélyesebb anyagi ügyeire, üzleteire. Közli magyarul, németül, latinul mondott érdekes beszédet, s igen sok aktát, levelet teljes szövegben, még a címzéseket, megszólításokat és aláírásokat is minden udvariassági formulájukkal egyetemben, s a Liber annalium az 1612. évről már csak ilyen fejedelmi, brassói-városi - Weiss nevében írt - oláh vajdai leveleket ad.

Weiss is Transsylvania, nagy szeretetet érez hazája, a "patria nostra, Transylvania" iránt, és Magyarországot már valami különálló országnak érzi. Erős német öntudat hevíti: az erdélyi német nemzet tagjának tudja magát, melynek, és különösen legszűkebb hazájának: Brassónak szabadságait, jogait még élete árán is védelmezi. Német öntudatát történetileg alapozza meg, s a történeti jogra hivatkozó magyarok ellen a szászok jogait, a szászok történeti érdemeivel igyekszik védeni; ő is úgy véli, hogy a szászokat Nagy Károly telepítette be Erdélybe - láttuk, az erdélyi szász történetírás, különben Bonfini alapján, ezt így tanította -, s e betelepített szászok aztán itt - vallja - idők folyamán hatalmas civilizatorius munkát végeztek: ők építették e föld szép városait is. Szabadságukat a magyar királyoknak a tatárbetörések alkalmából nyújtott fegyveres segítségük jutalmául kapták. Így tudja mindezt - láttuk - Bomei is.¹³) Weiss német érzése mellett buzgó lutheránus is, noha Kolozsvárt a jezsuiták kollégiumába járt, és bár voltak Rudolf császárnak tett hűségkijelentései miatt lelkiismereti aggodalmai, mégis megfontolás után a protestáns vallást védő Bocskay mellé állt. A bécsi és zsitvatoroki békekötéseket azonban a legnagyobb örömmel fogadta, mint amelyek helyreállították a békét és a protestánsok vallásszabadságát, s megmentették lelkiismereti aggodalmaitól. Báthory Gábornak eleinte híve, de később ellenségévé lesz, alter Neronak nevezi, aki a békés állapotokat a legnagyobb válságokra fordította át. (ad an. 1611. p. 141.)

Weiss másik történeti műve a "Brevis consignatio tumultuum bellicorum in Transsylvania motorum ab an. Chr. 1610. usque ad an. 1613. completum ambitione et inquietudine Gabrielis Báthorei", melyet 1612. június 9-től kezdve Fuchs Márkus folytatott. Kiadta Trausch.¹⁴)

Ez a Brevis consignatio Brassó harcait adja elő 1610-1612-ig "pro defensione urbis, conjugum, liberorum privilegiorum et libertatum a Majoribus acceptarum" (p. 244.), vagyis azt a küzdelmet Báthory Gábor ellen, melyben Weiss a csataterén áldozta fel életét.

Ez a latinul írt mű sokkal jobban van megkomponálva, gondosabban kidolgozva és előadva, mint Weiss előbb tárgyalt Annales. Weissnek 1612. június 7-től (az e napit - I. k. p. 255 - mondja Trausch a mű utolsó, Weisstől eredő feljegyzésének, II. k., p. IV.) októberig kellett elkészítenie Consignatioját, hiszen 1612. október 16-án esett el, ha ugyan egyhuzamban írta munkáját, amit valószínűnek tartok. Ugy vélem, Weiss valamilyen évkönyvszerű, az eseményekkel egyidőben vezetett száraz adatokat közlő feljegyzésre építette rá saját, kerekén megszerkesztett előadását.

Nem hallgathatom el, hogy ez a Brevis consignatio felette áll Weiss Annalesének és erősen el is tér az azokból merített író egyéniségétől. Az Annalesben Weiss első személyben beszél magáról, sokkal gyengébben szerkeszti meg művét, lazábban

adja elő mondanivalóit, összevegyíti a német és latin nyelvet. A Brevis consignatio minden tekintetben tökéletesebb mű. Nem hallgathatom el feltevésemet, hogy ha nem is írta más író az utóbbit, de legalábbis erősen átdolgozta, valamely egykorú papí ember, ki még görög kifejezést is alkalmaz (p. 243.), ahogy azt Fuchsék szokták tenni. Erre a feltevésre vezet egy triviális megfigyelés is: Weiss Annales-eiben, említettem, feljegyzésre méltónak találja legszemélyesebb anyagi ügyeit is: 600. Forintért adtam el egy török lovat, stb. A Brevis consignatio is szól anyagiakról, de ritkábban, és feljegyzi - s ez az, ami a feltűnő - a brassai lelkészek tizedének elpusztítását. Nem vallhat ez lelkész íróra, vagy átdolgozóra? Talán Weisstől csak a száraz adatfeljegyzések származnak, az elbeszélő részek pedig egy jobb tollú írótól? Bármint legyen is, nem hallgathattam el kételyemet, s úgy vélem, ez a kérdés még eldöntésre vár.

Egyébként a Brevis consignatio írója erős hitű, Isten közvetlen beavatkozását a földi dolgokban érző ember, ki ezenkívül mindenekfelett szereti Brassót, s az ő szász nemzetét, és félti Báthory Gábortól, kit azzal vádol, hogy a szászokat ki akarja irantani. Mert a Brevis consignatio írója nem látja, miként Fuchs Márkus tette, a magyar és szász nép sorsközösségét a románnal szemben. Hiszen Weiss alkalomadtán az oláhokkal (és a magyar király által küldött Rákóczi Zsigmonddal) működött össze katonailag Báthory Gábor és török-tatár segítőhadai ellen. Mégis írónk a török főhatóság híve Erdély fölött, mert - mondja - a Turcicum Imperium nélkül "provincia ista consistere et salva esse non potest". (l. k., p. 248.)

Költevényeit felsorolja Kurz Trauschenfelsnél (l. h. pp. 129-130.), de ezek nem tartoznak a történetírás-történetbe, csak Weiss műveltsége és hajlamai, egyénisége megismeréséhez említendőek. Mindkét mű kiadását már említettem, a Liber Annalium eredeti kézírata nem maradt fenn, Anton Kurz a kiadásnál három kéziratot használt, közülük egy, melyet igen jónak mond, Trausch József birtokában volt.

L. még: Miksa Sándor, Weiss Mihály. M. tört. életrajzok.

* * *

Weiss Annales-eit aztán folytatták az 1612. év sorsdöntő eseményeinek leírásával és azontul egész 1615-ig. Anton Kurz szerint Johannes Benkner, kit Nöesner, látuk, annyira gyűlölt, volt az, ki ezt a folytatást készítette, Trauschenfels szerint azonban Benkner egy önálló "krónikát" írt 1600-tól kezdődően, ezt Hegyes András kivonatolta, ezt a kivonatot hozzáfűggesztette Weiss művéhez, s ez a mai "Continuatio".¹⁵⁾

Kiadva: Weiss Liber Annaliuma függelékeképpen Trauschenfels Dtsche Fundgruben-jében. N. F., pp. 235-242.

Legyzet:

1) Lebel műve kiadva: Johannis Lebelli de oppido Thalmusch Carmen historicum. Ed. Joh. Selvert. Cibinii, 1799. - Irod.: Wolf Hans, Joh. Lebel, ein Siebenbürgisch-deutscher Humanist. (Programm d. ev. Gymn. A. B. in Schässburg. 1893-94.

- 2) L.: R.M.K., III., 877.
- 3) Liber I., Eder kiadásában 305-415. sorok.
- 4) Bibliotheca ... videtur innumeris fulgere libris, quos Barbarus igne Emedio rapuit miles, dum nobilis arsit Matthiae illa domus, // Musis celeberrima, Regi Pannorum in sede Ducum, variasque per orbis // Distraxit partes, quarum pars magna propinquis // Finibus ex Scythiae (Törökország) huc (Brassó) multo coniecta labore est. (L. I., 379-386. sorok Edernél.)
- 5) At tu summe pater, nostri patriaeque misertus Ardentes oditis animos, bellique tumultus Comprime, ciuillis satis est iam sanguinis haustum. Arcigeri teneant Euxini litora Thraces, Millitet ad Rhenum laxis gens Teutona braccis, Nos inter quorum saeuissima bella manemus, Ceu manus imposita incudi, cui desuper ingens Malleu incumbit, pressamque graui oberit ictu. Regem cum populo serua, defende, gubernata, Vt faciant, dicantque tuo non dissona verbo. L. IV. zárósorok Edernél.
- 6) Praecipue in sacro vecors dissensio cultu. L. I. 1-15. sorok. Haec mala praecipitis sunt fons et causa ruinae. (u. o. 19. sor.)
- 7) Fama loquax veris miscens mendacia dictis, mondja Kerecsényi László viselt dolgairól. De bello Pannonico, L. II. -ben.
- 8) Ruinae, I. k., 45. sor.
- 9) Schesert ez elméleti megállapításában bizonyára befolyásolták a korabeli módszertanok, ahogy Zsámboky Jánost is.
- 10) Historia az Szigetvárnak veszéséről. Kolozsvár, é.n. R.M.K., I. 370., kiadva R.M. Költ. Társ., VII. k.
- 11) Így a "bellum Karoli Magni" passzusban csaknem szószerint fedl annak előadását, pár szóban Szent Istvánnál és Madarász Henrik merseburgi győzelménél is; Aba, I. Endre uralmának előadása csaknem összevág a két irónál, I. Béla pénzügyi reformjaiban teljesen egyeznek, Szent Lászlónál is vannak szószerinti megfelelések, csak Bomel bővebb. II. Istvánnál 1233-nál, IV. Bélánál és V. Istvánnál részben szintén egybevágnak, s ahol egyeznek, ott szószerint fedik egymás szövegét. 1385-ben Garai Miklósról adnak pár, de teljesen egyező szót, és egyezően mesélik el Zsigmond alatt a török betörést a Barcaságba és Brassóba. I. Ulászlónál teljesen eltérnek, viszont Mátyásnál pár szóban megegyeznek. 1541-ben Majlát Istvánról, 1548-ban Murány és urának Basó Mátyásnak (Szekfü, III., 182.) esetéről egyformán írnak, 1549-ben is ugyanazon szavakkal emlékeznek meg Honter haláláról, 1550-ben Elias moldvai vajdáról és 1551-ben Fráter György haláláról.
- 12) Ez helyes címe e műnek, s nem a Diarium rerum sua aetate in Transsylvania gestarum. Trauschenfels, Deutsche Fundgruben, N. F. (p. 128.)
- 13) Weiss beszéde a brassói bíró és városi tanács lemondásakor 1609-ben védekezésül Báthory Gábor és környezete lekicsinylő megjegyzéseire (pp. 209-212.): "Die 19, Januarii" - Báthory ekkor Brassóban tartózkodott - "in mensa Principis subprandio suboriebatur sermo de introitu gentis nostrae, cumque ignominiosa verba Principis et aliorum suorum Sycophantarum ea de re audirem, assidentibus aliquot nostris civibus et ipso iudice graviter et severe introitum cum sua causa merita, et ex his natus gentis nostrae libertates enumerabam. Huic Princeps stomachari incipit, et subtratus mox mensam solvit. (p. 209.)

- 14) *Chronicon Fuchsio-Lupino-Oltardinum*. Brassó, 1847. I. köt. pp. 239-255. Megjelent még kivonatosan a *Siebenbürgische Quartalschrift*ben. III. köt., 241-264.
- 15) *Trauschenfels, Dtsche Fundgruben*, p. 235., és u.o., p. 128. (számozatlan!).

AZ OLTÁRD CSALÁD ÉVKÖNYVE

(Album Oltardianum)

Sajátságos alkotása az erdélyi szász évkönyvezés nagyszzebeni ágának az Oltárd család Albuma, melyet Scherer (Rasoris, Nyíró) András, eredetileg kolozsvári, majd nagyszzebeni polgár, az Oltárd család megalapítója kezdett 1526-ban és vitt fel egészen 1552-ig, ekkor bekövetkezett haláláig, utána pedig fia, majd ennek fia, s így tovább, öt nemzedék folytatott egészen 1659-ig. Történetírástörténeti szempontból az Albumnak nincs különösebb jelentősége, de az mégis bizonyosága a kor történeti érzékének, törekvésének az események megörökítésére az utókor számára, ha csak egy család keretében is. És kulturéletről, főleg vallási viszonyokról, s visszatükrözi némely országos eseményről is az akkoriak hangulatát, politikai ítéletét, közöl jellemző híreket, de megpletykákat is.

Legérdekesebb egyéniség az öt Album-író közül az első, Scherer András. Ez 1526. augusztus 26-án kezdí évkönyvét, e napon ul. Brassóban és a Barcaságban óriási árvíz pusztított, s ezért e csapást Scherer a három nap múlva bekövetkezett mohácsi katasztrófa baljóslatu omenjének tekinti. II. Lajos haláláról, ill. sírjáról azt tudja, hogy a király holttestét egy halászember beásta volna az iszapba, hogy a török, mely igen kereste a szerencsétlen Lajos tetemét, rá ne találjon. Ez az értesülés jól beleillik abba a tudósításba, melyet Sárffy Ferenc győri városparancsnok küldött Lajos holtteste megtalálásáról Mária királynénak. Kitér Scherer András röviden a további sorserejü, végzetes országos eseményekre is, jelen volt I. Ferdinánd 1527. évi székesfejérvári koronázásán is, de évkönyvei: naponkénti jegyzetei egyébként mégis csak erősen körülhatárolt körben mozognak, s az ő személyére, tevékenységére, s a szász nemzetet érdeklő eseményekre korlátozódnak. Ezek központjában akkor a hitujítás állott, erről számol be Scherer legbővebben, emellett kulturális vívmányokról, melegen üdvözli Honter: *Compendium juris civilis in usum Civitatum et sedum Saxonicalium* (ad an. 1544.) c. műve megjelenését. (p. 14.) Vagy, 1526. szeptember 8. hónap egyetlen megjegyzése: "Buda capta, bibliotheca direpta." A történeti szereplőket érdekesen jellemzi, az eseményeket világos ítéletre valló megjegyzésekkel kíséri.¹⁾

Scherer András 1552. januárjában meghalt, évkönyvét az ő megbízásából folytatta fia Pál, Nagyszzebenben a pénzverő hivatal főnöke. (*Cibiniensis domus monetariae praefectus*, p. 28.) Ez már alig ad egyebet, mint családjukat és a szász lutheránus egyházat érintő adatokat, s az országos eseményekkel csak röviden foglalkozik.²⁾

Érdekes, hogy hiteles tanukra szeret hivatkozni, amiben azonban nem történetiről lelkiismeretességét látok, hanem inkább az akkori sok szörnyű esemény által keltett rémhírek okozta természetes védekezést.³⁾

Mikor Scherer 1576-ban meghalt, az Albumot utána fia folytatta, Márton, ki már Oltárdnak kezdí magát nevezni. Ez papi ember, különböző szász helységek lelkésze volt, s mintha anyakönyvet írna, az ő Album-részlete jobbára szász polgárok

- s az Oltárd család - születési, házassági és halálozási adatainak felsorolása. 1591-ben bekövetkezik az ő fia, Oltárd János, szintén evangélikus lelkész folytatása, mely 1629-ig tart, s hasonló adatok mellett több helyet ad a hadi és politikai eseményeknek. Érdekesen írja le Oltárd János az 1603. évi nagy éhínség idején - az inséget Basta zsoldosainak rablásai okozták - a Rudolf császárhoz küldött nagyszabeni deputáció tárgyalását a prágai udvarban. Ezek nem vezettek eredményre, ami érthető súlyos csalódást okozott Szébenben: "Das haben die getreuen Sachsen nicht verdient, auch lange nicht glauben wollen, donec tandem eventus docuit spem confusam recessisse." (p. 36.) Ez az Oltárd János írta a Chronicon Fuchsio-Lupino-Oltardinum 1619-től 1630-ig terjedő részét is. (L. azon fejezetet.)

1630-ban Oltárd András, János fia, megint papi ember: nagyszabeni lelkész veszi át, immár ötödikül a családi "Album" írását. Érdekes beszámolót ad arról a hatalmas megmozdulásról, melyre a szászokat az 1625. évi megyesi országgyűlés abbéli határozata indította, hogy magyar nemesek is vásárolhatnak házat szász városokban. Bethlen - Oltárd szerint - ijedten beleegyezett a szászok követeléseibe, és a felelősséget a határozatért a nemességre hárította, mely azt meghozta. Végül meggyeztek abban, hogy veszély esetén a magyarok ezentul is behúzódhassanak a megerősített városokba, ahogy eddig is tették. Lehetetlen nem emlékeztetni itt Szamosközyre, ki felismerve a megerősített városok jelentőségét, oly szenvedélyesen ostromozta a fejedelmeket, nemeseket és városokat erődítményeik elhanyagolása miatt. Oltárd András a családi Album utolsó folytatója, ki azt 1659-ig vitte fel.

Kiadta: gróf Kemény József gondozásában és bevezetésével Trauschenfels, Dtsche Fundgruben, N. F., pp. 1-49. - Az Oltárd családról Seivert Nachrichten über Siebenbürgische Gelehrten. Pozsony, 1785. pp. 300-320.

Kéziratát ugylátszik, eredetiben használta gróf Kemény József, melyet 1831-ben Hene X. Ferenc nagyprépost, c. püspöktől, ennek magángyűjteményéből kapott meg kiadásra.

CHRONICON FUCHSIO-LUPINO-OLTARDINUM

Több író munkája ez a brassai, majd szabeni evangélikus lelkészek által írt évkönyv, mely 990-től 1630-ig terjed. Ma, ezt a több író művéből összeszőtt alkotást csak Trausch József érdemes, de nem egészen világos kiadásában tanulmányozhattam. Eredeti kézirata csak egyik részének, a Fuchs Márkus által írottak maradt fenn, mely Trausch kiadásában a 80. -tól a 293. lapig terjed. Ez akkor, mikor Trausch kiadását készítette (1847) a Fuchs Márkustól leszármazott brassai Fuchs család birtokában volt. Nössner Simon (l. fentebb) megjegyzéséből úgy látszik, hogy Fuchs részlete 1568-tól 1618-ig, Fuchs ekkor bekövetkezett haláláig terjed.⁴⁾ A Trausch kiadásából ma ismert szövegek Albrich János brassai orvos és szenátor⁵⁾ másolatgyűjteményére mennek vissza, ki azokat saját jegyzetével is ellátta. Ez Albrich-féle másolatgyűjteményről Georg Haner, Haner, erdélyi evangélikus superintendens (+1777.) és Paul Roth, brassai gimnáziumi rektor és honigsbergi lelkész (+1793.) újabb másolatokat készítettek, átvéve Albrich jegyzeteit, sőt azokhoz még újabb jegyzeteket, valamint két, XVIII. századi folytatást is fűztek egész 1690-ig. Ezen Albrich-Haner-Roth-féle variánsokból kellene ma kibogozni az egyes írók részességét az egész műben.⁶⁾ Ez a krónika lényegében két nagy részre oszlik: egy általános magyar törté-

netre 990-től 1585-ig, s egy kortörténetre: Brassó életének fontos eseményeiről 1586-tól 1630-ig. Ez utóbbi adja meg az egész mű jelentőségét. Az első, általános magyar történelmi részt Trausch többek, köztük Simon Massa munkájának mondja.⁷⁾ Massa Szent István születésével kezdte magyar történetét, melyet – mi alapon, nem tudom – 990-re tett, s a már ismert magyar krónikák mintájára fogalmazva meg, 1585-ig vezetett fel. Ilyenfélét már a szebeni Siegler, valamint a brassai születésű Bomel is írtak. Talán már ez az általános magyar történet, hogy úgy mondja, rövid krónika is nemcsak Massa, hanem más írók művéből van mai szövegében összeállítva. Az kétségtelen, hogy Christian Wolf (Lupinus) és Markus Fuchs kiegészítéseket írtak hozzá, amiről lejjebb még szólok.⁸⁾ 1586-tól aztán – tehát a kortörténelmi részben – Fuchs Márkus folytatta a krónikát. Ez a részlet, mely 1618-ig terjed, teszi ki zömét ennek a kollektív munkának: Trausch kiadásában a 80-217-ig és 227-293-ig terjedő lapokat foglalja le. Hozzá csatlakozik Oltárd János folytatása 1630-ig (pp. 203-316.). Ilyennek látja Trausch a krónika összetételét. Ez a kérdés még behatódott kutatást igényel, melyet azonban ma, a kéziratok hozzáférhetetlensége miatt nem végezhetünk el.⁹⁾

Lássuk először a Massának tulajdonított első részt. Szigorú évkönyvezés ez, mint említettem, a magyar rövid krónikák módjára: az egyes évekhez hozzájegyzetnek az abban történt fontosnak látszó események. Eleinte ez is inkább csak uralkodó-jegyzék, kevés hadi-politikai eseménnyel, s csak mintegy 1440 óta lesz bővebb. Az időrendben feltűnő hibákat követ el, pl. Mátyás halálát 1484-re helyezi. Különös figyelmet szentel a török terjeszkedésének és az ellen való védekezésnek. 1562-től aztán egyre bővül, azonban ekkortól már majdnem kizárólag erdélyi dolgokkal foglalkozik. Különös súlyt helyez a szászok hitújítására, maga – szerzői lelkészek lévén – buzgó lutheránus szellemet áraszt, elítéli Kálvin követőit és az "arianusoknak" nevezett unitáriusokat. Kitér a szomszédos oláh fejedelemségek dolgaira is. Hogy természeti csapásokat, rendellenességeket is hiven feljegyez, azt külön nem is kell említeni. Szigorú évkönyv jellege ellenére sem megy el állásfoglalás nélkül az események és szereplők mellett: pl. Dózsát szerinte Bakócz bujtogatta fel a keresztes lázadásra és – elég sajtáságos erdélyi német ember művében – a németek nemtörődömségének és hanyagságának tulajdonítja Magyarország és Lajos király katasztrófáját Mohácsnál, és Esztergom, Pécs, Székesfejérvár vesztét 1543-ban. (I. k., p. 45. Lajos "desertus a Germanis", és p. 54.) Egyébként e későbbi, 1586-tól kezdődő részletben sem ad a krónika összefüggő, kerek elbeszélést, hanem csak elszigetelt eseményeket állít be a megfelelő évek mellé. Nem zárkózik el a krónika kurtizumok feljegyzése elől sem, és olykor kiterjeszkedik egyes, nem is jelentékeny történelmi szereplők kalandos életének részletes előadására is.¹⁰⁾ Figyelemreméltó a megjegyzés, – mely a Mátyás királyról többet megtudni akaró olvasót Peucer krónikájához utalja. (p. 41.) Csak természetes, hogy a buzgó lutheránus szászok történelmi ismereteiket a most készült lutheránus szellemű világkrónikából igyekeztek meríteni. Johannes Carion szerkesztette meg a világkrónikát, melyet Melancthon átdolgozott, utána pedig Caspar Peucer vezetett fel V. Károly császárig. (L. Fueter, 186-187.) Egyébként a magyar történetre Massa és társai forrása a magyar történetirodalom volt.¹¹⁾

Fuchs krónikája – 1586-1618-ig – s a hozzá csatlakozó, de már Oltárd János szebeni lelkész tollából való folytatás 1630-ig megőrökít minden fontosabb hadi, diplomáciai, politikai eseményt, köztük az erdélyi országgyűlések tárgyalásait, ami Brassó sorsába belejártzott, a város és polgárai politikai, kulturális, gazdasági életében, háborús szenvedésben érezhető volt. Már láttuk, hogy az első általános történelmi rész nagy súlyt helyez a brassói és részben erdélyi (főképpen szász földön végbement) reformációra: Luther tanai átvételére. Fuchs aztán a XVI. század vége, a

a 15 éves török háború kitörése óta főképp a hadi eseményeket jegyzi fel, mikor felvetődik a nagy magyar (és erdélyi) sorskérdés: Kelet-e vagy Nyugat: kövesse-e Erdély a kereszténységet és benne a magyar királyságot a török ellen indított háborújában, vagy megmaradjon az évtizedek óta békét biztosító török uralom alatt. Az 1599-1606. évek véres eseményei kirészletezése után, Brassó város nehéz, de eredménytelennek nem mondható küzdelme kerül Fuchs évkönyvvel középpontjába, melyet a város erdélyi fejedelmekkel, elsősorban Báthory Gáborral - sokkal enyhébb formában Bethlen Gáborral - vívott szabadságai és jogai biztosítására, valamint a körültekintő diplomáciai játék, melyet az Erdély fölötti uralomban folytonosan bekövetkezett változások: német és török, meg az egymással vetélkedő erdélyi fejedelmek harcai kényszerítettek a szász városokra. Eredetileg Fuchs a franciaországi és lengyel eseményekre is kiterjeszkedett, de ezeket a részeket Trausch kihagyta, s ma már meglepő az ő kiadásában, hogy az 1610. évben egyszerre előadatik IV. Henrik francia király meggyilkolása. (p. 239.)¹²⁾

Oltárd János részletében aztán 1618-1630-ig szebeni lelkész veszi át a krónika írását, de ez is teljesen abban a szellemben dolgozik, mint brassai elődei, s az ő részlete amugy is elenyésző az előbbieké, különösen Fuchséhoz képest, Trausch kiadásában mindössze a 293-tól a 316. -ig terjedő lapokat tölti meg. Oltárd Jánossal foglalkozunk még az ő családjában írt érdekes naplóról, az Album Oltardianumról szóló fejezetünkben. Szintugy a XVII. század második felénél a Fuchsio-Lupino-Oltardinum 1630 utáni folytatásaival. (L.: Trausch, l. h. II. köt.) Itt csak annyit, hogy sajnos, ez az Oltárdnak tulajdonított rész, ahogy az ma Trausch kiadásában előttünk fekszik, később erős átdolgozásokon és bővítéseken ment keresztül, úgyhogy ma nem tudom az ő valódi szövegét helyreállítani. Egy helyt a szöveg pl. Töppelt Origines et occasus-ára hivatkozik, mely 1667-ben jelent meg, s jó harminc évvel Oltárd 1630-ban bekövetkezett halála után íródott.¹³⁾ Valószínű azonban, hogy a szöveg zöme Oltárd műve: sokszor érződik a kortárs elbeszélése, különösen a vége felé. Bármint legyen is, ez a részlet a harmincéves háború kitörésével kapcsolatos Bethlen-féle felkelést, majd Bethlen egész fejedelemségét - ez tulajdonképpen tárgya - összefüggő kerek elbeszélésben adja, egészen Rákóczi György kezdetéig. De közben mindenféle egyfeju hármás bárányok születését is feljegyzésre érdemesnek tartja. Hogy évkönyvezését az 1619. augusztusi pusztító sáskajárással kezdi, már érthetőbb, e csapás nagy gazdasági kihatásai miatt. Jelentékeny betoldásokkal bővítette, egészítette ki még Oltárd elődei krónikáját is.

Mi volt ezek után Christian Wolf (Lupinus) része a krónikában? Ahogy Trausch kiadásából kiveszem, Wolf-Lupinus csak variánsokat szolgáltatott Fuchs munkájához; sőt már az általános magyar történethez is, olykor igen türelmetlen felekedéskedő vádakot emelve egyes történeti szereplők ellen: enyhébb oldalvágás olvasható Fráter György ellen, az 1582. évnél. (ad an. 1582. p. 73. 188. jegyzet.) Másfelől Báthory Zsigmondnak az "ariánusok" = unitáriusok elleni intézkedéseit dicséri, ki a szászok superintendensét bizta meg ezen "haeresis" elleni "diligens inquisitio"-val. Hogy Bakóczot a parasztok szántszándékos fellázításával vádolta meg, azt a krónika főszövege is vallja, nemcsak Wolf-Lupinusnak a jegyzetben közölt variánsa.¹⁴⁾ Trausch, vagy talán még Albrich (ez nem világos Trausch kiadásából) viszont tévedésnek nyilvánítják ezt az állítást. Azonban már igen csunya Lupinus Kapisztrán Szent János elleni gáncsokodása, hogy Kapisztrán megtiltotta a kockajátékok, lakmározásokat, táncolást, "ob quam hypocrisim a multis pro sancto Dei homine adoratur." Ez a gonyolódás a szent történeti szerepének és egyéniségének teljes félreismeréséből, vagy egyáltalán nem ismeréséből fakadt.¹⁵⁾

A Chronicon Fuchsio-Lupino-Oltardinum kortörténeti része évenként, sőt ha-

vonként, néha naponként, de előfordul, hogy óránként feljegyzett eseményeket ad: még azon napi eseményeket, híreket vet papírra. Általában azonban vagy 2-3 hónappal előbb történeteket közöl.¹⁶⁾

Persze a krónika szerzői is feljegyeznek kuriózumokat: különösen a névtelen, 1603. évről szóló részlet írója (pp. 217-227.) emlékezik meg több "horrendum"-ról, és úgy látszik Fuchs az az író, aki egészen komolyan állapítja meg, hogy a hatalmas farkasok, melyek 1614 őszén a Barcaságot dulták, valóban farkasok voltak és nem oroszlánok, mint eleinte hitték. (I. k., p. 278.) Ugyancsak a Fuchsnak tulajdonított részlet számol be egy már szomorubb eltévelyedésről: 1615-ben sok "venefica és maga" megégetéséről. (Vulcano oblati sunt! sajátos klasszicizálás lelkész részéről: római istennek áldozni!) Ezek ut., folytatja egészen komolyan, Magyarországot és Erdélyt jégesővel akarták elpusztítani. Egy esetet el is mond, mikor egy apa saját feleségét és 10-12 éves lányát jelentette fel és juttatta így máglyára. Ehhez Fuchs azt a sajátos elmékedést fűzi, hogy noha bizonyos, miszerint magak és maleficak (boszorkányok) nincsenek, s az ördögnek sincsen hatalma az embernek ártani, mégis Isten engedelméből, vagy az Istentől nyert hatalommal sok minden lehetséges az emberek bűnei miatt, ahogy a biblia tanúsítja a fáraók mágusairól szóló történetével. (Tausch kiadásában egy általam meg nem állapítható író még hozzátette a) jegyzet alatt: "et Jobi", és Jób történetéből.)¹⁷⁾ Nem tudom, kinek a kétkedő megjegyzése az, mely az Oltárd-féle részletben kétségbevonta, hogy Szécsi György, "nobilis lutheranus" férfitu kincsei kővé váltak (I. k., p. 313.), de valószínűleg már Albriché (+1749.).

A krónika szigorú időrendi előadása ellenére is keresi az események összefüggéseit, létrehozó okait. Történetsszemléletről a krónikának még kortörténeti részében is alig lehet szó, hiszen nem nyújt egyebet, mint a városi aktuális események jegyzékét adja, hivatalosnak nevezhető évkönyvezést. De ez évkönyvek íróinak: evangélikus lelkészeknek teológiai-transzcendens világnézete áthatja az évkönyveket is, és a Fuchsio-Lupino-Oltardinum íróinak meggyőződése szerint is Isten akarata nyilvánul meg a földi történetben: Isten harcol Brassó és az evangélikus egyház mellett, s természeti csapásokkal: az Olt megárasztásával védi meg a várost az ellenséges támadástól.¹⁸⁾ Szempontjai, melyekből az eseményeket és szereplőket megítéli - sokszor szenvedélyesen, sőt gyűlölettel - amit az ádáz harcok és a szörnyű hadiesemények magyaráznak meg brassai, erdélyi szász és protestáns, de egyben általános erdélyi szempontok is. Mert a krónika szerzői meggyőződésesen Transsylvaniaiak, kik őszintén szeretik a szép erdélyi hazát, a "misera Transsylvania", a "carissima patriát", melynek javát keresik (I. k., pp. 149. 273.), s - ezt külön hangsúlyozom - legalábbis egyikük, mégpedig Fuchs Márkus, felismeri, hogy az erdélyi németesség és magyarság (nemesség) sorsa közös az oláh törekvésekkel szemben.¹⁹⁾ De azért igazán csak a maguk szász-német nemzetükkel tartanak össze a brassaiak, ha Nagyszabennel van is valami vetélkedésük.²⁰⁾ A Germanorum imperiumban s a Germanorum Imperatorban - Rudolfban - azonban inkább ellenséget látnak, mint pátrfogót, egyfelől, mert Rudolf (Basta) vallón zsoldosaitól és hajdúitól, meg a Rudolf nevében Erdélybe tört oláh vajdától tulságosan kellett szenvedniük, másfelől protestáns valóságukat féltették tőle.²¹⁾ De világosan felismeri a török barátság veszedelmét is és tudja, hogy abban mily kevésbé lehet bízni: mikor Brassó a törökkel szövetkezve próbálkozik meg Bastától szabadulni 1601-ben, megjegyzi, hogy a "török specie amicitiae infensissimus hostis", s félős, "ne pacem confirmet cum Germanis, ut nos opprimat." (I. k., p. 181.)

Legnagyobb szerencsétlenségnek persze a krónika szerzői is a folytonos imperiumváltásokat tartják csakugy, mint magyar kortörténetíró kortársaik: "misera

Transsylvania", kiált fel a krónika 1596. évi részének írója, "uno anno tertium Dominum habuit." (I. k., p. 149.)

A krónikában kitűnő, gyakorlatias politikai érzék nyilvánul meg, s a nagy politikát intéző férfiak mozgató okainak sokszor józan, gyakorlatias megítélése. Különösen jellemző Fuchs vallomása, ki 1612-ben rezignáltan állapítja meg a brassai politika mélylegét, mondván: mindkét császárnál rosszul végeztünk: a magyar királynál (II. Mátyásnál, ki ekkor még nem volt császár) a magyar urak, főképp Thurzó nádor, Báthory Gábor barátja rontották el dolgunkat: Konstantinápolyban pedig a Báthory Gábertől megvesztegetett basák, mert ez többet tudott nekik adni, mint mi.²²⁾

Kiemelhető még egypár érdekes jellemzés, így Báthory Gáboré, vagy Thurzó György nádoré. (I. k., p. 275. és 287.)

Kiadta: a Chronicon Fuchsio-Lupino-Oltardinumot Trausch József, mint fentebb már idéztem.

Kéziratairól I. Trausch i. k. bevezetését és Albrich János megjegyzését: 1590, ill. 1593-hoz: omnia manuscripta, quae ad manus meas pervenere, quorum exemplaria numero 6 fuerunt hactenus ... in omnibus concordant, a quo vero tempore Simon Massa in Pastorum Coronensem devenit, scit ... 1591. usque ... 1605. variatorem aliquam patiuntur. (I. h. I. k., p. 36. a 205. jegyzet vége.)

A M. N. Múzeum Orsz. Széchényi Könyvtárában őrzött Quart. Lat. 498. jelzetű kézirat VI. kötetében is megvan e krónika szövege, kisebb variánsokkal és kihagyásokkal.

Magukra az írókra I.: Trausch, Schriftsteller Lexikon s. v., - Szimyei az ő adatait veszi át.

Jegyzet:

- 1) Pl. János Zsigmond születésének, mondja, a nemesek és székelyek nagyon örülnek, de mi lesz most már a váradi egyezményel? "Eventus docebit." (p. 12.)
- 2) Szenttelenül regisztrálja, hogy Kolozsvárt 1555. március 16-án a két kolostor képtelt elpusztították, mlután két nappal előbb a szerzeteseket elűzték.
- 3) Pl. Dobó István menekülését elbeszélve, 1557-ben (p. 23.) és az 1571. évnél (p. 27.)
- 4) Trausch, I. h. I. k., p. 293.
- 5) (+1749.) I.: Benkő: Transsylvania. P. II., pp. 620-621. és 429.
- 6) L. minderre Trausch bevezetését: Chronicon Fuchsio-Lupino-Oltardinum, Brassó, 1847. c. kiadványa I. és II. kötetéhez.
- 7) Simon Massa, az 1578-ban elhalt Christian Massa lelkész fia, 1563-ban brassai iskola rektora lett, 1580-ban rosenauai lelkész, 1591-ben brassai lelkész, "Philippismussal" vádolják, meghalt 1605. november 8-án.
- 8) L.: Trausch, I. h. I., p. 79. NB. jelzetű jegyzet. Lupinus (Wolf) toldásai pl. pp. 36, ad an. 1456., 43., ad an. 1514., 56. ad an. 1549.
- 9) A szerzőknek ezzel a beosztásával mindenestre nem illik össze maradéktalanul Trausch egy másik megjegyzése (I. k., p. 104., 205. jegyzet végén): "Haec ex

Fuchsi Manuscripto erant" (t. i. az eddig előadottak). "Sequentia ex alio Manuscripto desumta sunt, cujus authorem saltem ab aliquot annis, ut superius dixi, esse Massam." Tehát 1592 végétől kezdődően, hogy meddig, nem mondja, Massa lenne a szerző! Talán a p. 86., 197. jegyzet végére utal ez a "superius", s azt sejteti, hogy 1905-ig, Massa haláláig ez lenne a szerző? A II. kötetben hagyott, az I. kötetre is vonatkozó tartalomjegyzékben viszont Trausch kihagyja Massát e rész szerzői közül, s az ő munkáját az első, csak 1595-ig terjedő részre korlátozza.

- 10) Pl. Petrus Demetrii Radolovicus viszontagságos élete. pp. 74-79.
- 11) Hogy Bencédi Világkrónikáját mily döntően befolyásolta a korabeli német világkrónika irodalom, közte Carion, azt már láttuk. A Hunyadiak származását Heitathoz hasonlóan, de azzal nem mindenben egyezően, Zsigmond 1392. évi erdélyi kalandjára vezeti vissza.
- 12) L.: I. k., p. 104. alján: NB. jelzetű jegyzet.
- 13) I. k., p. 301. L.: R. M. K. III., 2391.
- 14) I. k., p. 43. és 114. jegyzet.
- 15) Wolf (Lupinus) Christian született Grosschenken mintegy 1563-ban, 1597-ben szombeli lelkész, majd esperes. Meghalt 1612. szeptember 17-én.
- 16) Pl. p. 170. Retulit quidam nostris Coronensibus tunc Claudiopoli subsistentibus, mégpedig Báthory Zsigmond hazatértéről (1601. április) egy másik verziót, mint amit a krónika adott. Vagy: 1601. augusztus 30-án pl. pp. 193-194. óránként regisztrálja a fejleményeket.
- 17) I. k., pp. 279-280.
- 18) 1601. szeptember 22. p. 196., 1. még pp. 186., 143. és 273. Jellemző a krónika szellemére; "Deus opportunum attulit remedium", mert Báthory Gábor "tantorum motuum auctor et fax magno Transsylvaniae bono a suis Varadini trucidatus est", saját kapitányai által, kik úgy látták, "satius esse putantes unum inquietum hominem mori, quam carissimam patriam unius hominis causa ad vastitatem redigere." (p. 273.) Ez Fuchs részlete. Vagy: "Deus manifestó iudicio suam erga Transsylvaniam regnum et Ecclesiarum domicilium declarare volens clementiam et benignitatem ... revelavit", feltárta Rudolf császár tervét, melyek Erdélynek árthattak, az 1601. februári kolozsvári országgyűlésen. (I. k., p. 174.)
- 19) Mihály vajdáról megállapítja, hogy ki akarta irtani a szászorságot és magyarságot egyaránt: "Ungaros et Saxones deleturus." (I. k., pp. 171., 175., 176.)
- 20) L.: 1601. november 3. és 5-én. A krónika feljegyzí, hogy Brassó visszautasította a "turcismus" vádját, mellyel Szeben illette, büszkén arra, hogy maga kitartott Rudolf császár mellett. (I. k., p. 199.)
- 21) Pl. Mihály vajdát halálakor "furcifer ille Barbarus nequam"-nak nevezi a Chronicon. (I. k., p. 175.) L.: Brassó állásfoglalását Bocskay mellett. A krónika 1598. augusztusában üdvözli Báthory Zsigmond első hazatértének hírét: "ut a Germanorum rapacitate liberemur." (I. k., p. 138.)
- 22) I. k., pp. 258-259, ad an. 1612.

Lutsch Johannes

a tragikus sorsu: Konstantinápolyban, az Erdélyre kivetett 500 000 tallérért kezességbe vett erdélyi követként háromévi szenvedés után 1661. november 17-én elhunyt nagy-szebeni királybíró Dlariuma, melyet fia írt át, s mely a szerző életére vonatkozó, de sokszor köztörténetileg értékes adatokat is tartalmaz (különösen 1658-tól 1661. július 28-ig), az eseményeket a legszárazabb, legegyszerűbb évkönyvezésben adja. Ezért jelentősége csak történeti forrásként van, a történetírás történetében azonban nincs rá ok, amiért vele foglalkozzunk.

Kiadta: Gr. Kemény József, Dtsche Fundgruben, Kolozsvár, 1839., I. köt., pp. 281-333-ig, rövid előszóval.

Czauk Simon

Teljesség kedvéért felemlítjük Czauk Simon brassai polgár, valószínűleg papi ember kisigényű, rövidlélegzetű "Ephemeris Libellus in quo acta quotidiana perscribuntur" c., 1590-1602-ig terjedő évkönyvecskéjét ez évek brassai és barcasági főbb hadi és politikai eseményeiről, valamint pusztító járványokról, tűzvészekről, földrengésekről stb., melynek csak a beleszólt verses elbeszélés az 1594. évi Kendyféle "összeesküvésről" (172 négysoros strófában) ad némi jelentőséget. Czauk Báthory Zsigmond oldalán áll, s Kendyékét "des Teuffels Tyrannen"-nek nevezi (p. 91.). Elég rossz németességgel ír, és sok magyar kifejezést szó németesített alakban elbeszélésébe (taboren, hartzen stb.).

Kiadta: Anton Kurz feldolgozásában egy XVII. századi kéziratból, melyet eredetinek tart, s mely 1860-ban szintén Trausch József birtoka volt, s Kurz bevezetésével Trauschenfels, Deutsche Fundgruben, Neue Folge, pp. 81-124.

Bánfy Péter naplója

Az 1599-től 1616. augusztus 2-ig terjedő időszak eseményeit, melyeket az un. Chronicon Fuchsio-Lupino-Oltardinum is feljegyzett, sőt az Oltárd család albuma

is, feljegyezte magának egy brassai polgár, a magyar nevű, de németül író és magát németnek érző Bánfi Péter, hivatására cserzőmester (Rotgerber), 1617-ben városi tanácsstag. Ugy látszik, 1629-ben halt meg. Életéről mást nem tudunk. Feljegyzései eredetiben maradtak fenn azon gyűjteményben, melyben Simon Czauk rövid naplója is, s minthogy Bánfi Czauk neve fölé odajegyezte a maga nevét, sokáig őt tartották a Czauk-féle feljegyzések szerzőjének is. Bánfi munkácskája egy a közéletben mozgó, városa ügyei intézésében résztvevő polgárembernek tájékoztató feljegyzéseit adja, ki közéleti szerepéhez szükséges emlékeztetőt készített magának a Brassó életét érintő eseményekről: hadi, politikai fejleményekről, gazdasági mozzanatokról (terményárak) 1599-től, Mihály vajda betörésétől kezdődően 1616. augusztus 2-ig. Évkönyvecskéje egészen ridegen a tények közlésére szoritkozik, évek és napok szerint, néha az eseményekkel egyidőben, máskor hosszabb időt foglalva egyszerre írásba. Hírei, mint általában a szász évkönyveké, hitelesek, gondosan megválasztottak. Állásfoglalástól általában tartózkodik, néha azonban nem tudja visszafojtani érzelmeit: reméli, mondja, hogy keresztény embereknek nem kell majd még egyszer magukat - nyolcasával - ekébe fogni, hogy a szántást elvégezhessek, mint 1604-ben. (p. 249.) Hálát ad Istennek az 1606. évi zsitvatoroki béke fölött a törökkel, de éppugy ujjong a szászok ellensége: Báthory Gábor halálán, mint Isten igazságos büntetésén, ki letaszítja a zsarnokokat. (p. 263.) Erősen önző, és ahogy mondani szokás: "kispolgári", vagy spießbürgeri szükszívűséget árul el, mikor azt ajánlja, hogy mivel a Báthory Gáborral Brassóba beszállásolt katonaság - köztük sok magyarországi (hajdu) - igen nagy kárt okozott a városnak, "es waren trefflig böß tiranis leit, wnd der merste teil ungerlender" (p. 252.)¹⁾, inkább a falvakba kellene azt beszállásolni. (p. 252.)

Bánfi művecskéje mindenestre érdekes dokumentum a XVI. -XVII. század fordulóján élt szászok polgári műveltségéről, élénk szelleméről, politikai érettségéről.

Kiadta: Anton Kurz feldolgozásában és bevezetésével Eugen von Trauschenfels: Dtsche Fundgruben, II., pp. 243-265. (Fentiekben erre támaszkodtam.)

Eredeti kézírata - Kurz bevezetése szerint, tehát 1860-ban, Josef Trausch brassai rendőrkapitány birtokában volt, aki azon kéziratgyűjteménynek, melyben Bánfi írása is fennmaradt, nemcsak megőrzésével, hanem rendezésével is érdemeket szerzett.

Bordan Thomas

Nagyszében számára Thomas Bordan stolzenburgi evangélikus lelkész is készített hivatalosnak látszó feljegyzéseket 1601. augusztus 3-tól 1603. május 4-ig, melyek Báthory Zsigmond goroszlói csatavesztésével kezdődnek, és részben a magyar nemeseknek a szász városok elfoglalására tett erőfeszítéseivel, nagyobb részükben pedig Schirmer Antalnak, Nagyszében Rudolf király és császárhoz, illetőleg Bastához küldött követének e magyar törekvés kivédésére folytatott tárgyalásairól szólnak. Bordan az eseményekkel egészen egyidőben jegyezte fel azokat, kétségtelenül a város megbízásából, s ami a fő, szószerint közli Schirmer jelentéseit, valamint a császárkirálynak és Bastának vonatkozó leveleit, okmányait. Ugyhogy el lehet mondani, Bordan rövid munkája második - nagyobb - részében tulajdonképpen a Schirmer-féle követség registruma: az ettől befutott jelentések és mellékleteik: a császár és Basta válaszlai, s a hozzá Nagyszében városa által intézett utasítások hivatalosnak tekinthető

gyűjteménye. Emellett azonban van Bordannak egy kifejezett célja is, legalábbis ez olvasható ki feljegyzéseinek címéből: Virtus coronata-ból, ami Schirmer érdemeinek megjutalmazását jelenti, s ebben – hallgatag – annak igazolását, hogy Schirmer megérdemelte azokat a gazdag tized- és egyéb adományokat, melyekkel Rudolf császár és király elhalmozta. Lehet ugyan, hogy a címet csak Gundesch tűzte a művecske élére 1699-ben, mikor azt bizonyításul elővették, ahogy Gundesch mondja (l. kiadás, p. 222.) bizonyára Schirmer leszármazottai érdekében. Mert csak veszélyben forgó érdekek védelme magyarázza meg Gundesch szenvedélyes kifakadásait.

Bordan évkönyvecskéje nincsen befejezve, erre mutat utolsó mondata: hogy Schirmer mit ért el Rudolf császár-királynál, "werden wir getreuen Teutschen bald hören" ... Igy szakad meg 1604. május 4-vel Bordan évkönyve.

Bordant csakis az erdélyi szász nemzet érdekli, és ebből is csak Nagyszeben népe, és figyelemreméltó, hogy pl. a meggyestek és segesváriak viszontagságairól, szenvedéseiről nem kíván bővebben szólni, mert mondja az előbbiekről: "will ich ihre Annales davon reden lassen", utóbbiakról pedig (ez talán Kraus Georg "Tractatusára" vonatkozik) "werden die Mediascher Annales erzählen." (p. 266.) Vagyis, /ha talán/ e nagyszebeni és más szász városi hivatalos feljegyzések /nem is vezetettek közösen, egy szervezetben, de/ legalábbis tudtak egymásról, s igyekeztek egymással összeműködni.

Bordan mint Nagyszeben is, Rudolf király törhetetlen híve, s meglehetősen szenvedélyes pártember.

Kiadta: gr. Kemény József, Dtsche Fundgruben, Kolozsvár, 1839. I., pp. 219-250. Virtus coronata Oder: Ursach, und Lohn Expeditionis Schirmerianae Beschreibts zur Ehr, Exempel, und Gedächtnuss unserer lieben Tetschen Nachkommenschaft Th. Bordan Pfarrer zu Stolzenburg. 1601-1613. címen, bevezetéssel, Gundesch Andreas ev. lelkésznek már 1699-ben elküvetett különös plágiumáról és ahhoz írt ajánlóleveléről.

Eigentliche Beschreibung, wie, und was massen

de Báthory Gábor in die Hermannstadt kommen und geplündert,

Item was er in der Wallachey ausgericht, und wie er in seinen Tod gelebt.

1610-1630.

c. művecskében egy névtelen író, megint Nagyszeben szempontjából, de már nem olyan sűrű akta-közléssel, mint Bordan feljegyezte Báthory Gábor viselt dolgait főképp Nagyszebenben, de általában Erdélyben egészen haláláig. Nem ír nagyon részletesen, mindenestre jóval rövidebben, mint pl. Bojti Veres ugyanezen időkről, de pontosan adja az eseményeket. Báthory Gábor 1614-ben bekövetkezett halála után csak 1616-ból, 1619-ből és 1629-ből ad pár fontosabb mozzanatot Bethlennek – kit határtalanul tisztel – háborúiról, de aránylag elég részletesen szól ennek haláláról, míg az 1630. és 1631. éveknél valamivel behatóbban ír Bethlen utócai küzdelmeiről a hatalomért, és I. Rákóczi György kezdetéről.

Lehet, hogy miként Seivert János is feltételezte - Kemény József megemlékezik erről előszavában (p. 250.) - az 1616-tól kezdődő rész más író műve. A művecske egyébként nem különbözik az erdélyi szász hasonló e kori évkönyvektől.

Kiadása: Kemény Józsefnél, Dtsche Fundgruben. I., pp. 253-275.

Iegyzet:

- 1) Már láttuk, hogy Erdélyben, a magyaroknál is, nemcsak a szászoknál, kialakult a "magyarországiak" fogalma, szemben az: "erdélyiekkel". Így a magyarországi származásu Szamosközynél is!

A SEGESVÁRI VÁROSI TÖRTÉNETÍRÁS

Jelentékeny ága az erdélyi szász történetírásnak a segesvári krónikások munkássága. Ezt Karl Fabritius nagyértékű dolgozata alapján ismertetem, már csak azért is, mert e segesvári krónikák közül csak kettőhöz férhettem hozzá: Georg Krausséhoz és a Goebel és Wachsmann nevei alatt kiadotthoz. A többi nem jelent meg nyomtatásban, s kézírataik erdélyi könyvtárakban – részben az Erdélyi Múzeum Egyesületében – vannak.

A krónikairás Segesvárott is hivatalos jellegű, mint Nagyszébenben és Brassóban (sőt hozzátehetjük a szepességi Lőcsén is), bár magánosok is írnak feljegyzéseket Segesváron is, másutt is, nekik fontosnak látszó és életükbe belevágó eseményekről. Fabritius megállapította, hogy a segesvári városi tanács különösen gondot fordított ilyen, a várost, a segesvári széket, sőt egész Erdélyt, elsősorban természetesen a szászságot érintő események feljegyzésére, s hogy a városi jegyzők voltak azok, kik e munkát végezték, úgyhogy el lehet mondani – állapítja meg Fabritius – Segesvár jegyzői elsősorban a város hivatalos krónikairói voltak. A segesvári német polgárság vezető rétegei, kik a tanácsban is ültek, ugyanis jól látták, mily fontos a város kormányzásához a mult (benne a várost érdeklő jogi és gazdasági esetek és pörök) ismerete.

Hivatalos krónikairást végeztettek a gazdasági-társadalmi szervezetek (Marktnachbarschaftok és céhek) is. De jegyeztek kisebb helységek evangélikus lelkészei is. (u. o. XIV.) El lehet azt is mondani, hogy az egész városi és általában az egész szász társadalom részt vett ezen élénk krónikairó, évkönyvező tevékenységben, mely a XVII. században az erdélyi szász területeken virágzott.¹⁾

A Fabritius által ismertetett segesvári krónikások közül megemlíti Michael Mosest és az *6 Chronik der ersten Marktnachbarschaft in Schässburg* c. művét, mely Magyarország és Erdély történetét 373-tól 1600 ószéig vázolta fel, részben Thuróczy nyomán. -Eleinte igen röviden adja az eseményeket, a mohácsi vésztől kezdve azonban már részletesebben, és e része Segesvár történetére elsőrangú forrás.

Jelentékenyebb kutatókritikai és történetírástörténeti szempontból a besztercel származású és 1599-1602-ig Köhalomban (Reps) iskolarektor, 1602-től 1611-ig segesvári jegyző, Johannes Ursinus krónikája. Ezt a modern magyar történetirodalom Georg Krauss, szintén segesvári jegyző munkájaként ismeri, amióta gróf Kemény József ennek neve alatt adta ki a *Deutsche Fundgruben*-ben (1839. I. köt., 161-219), mert Krauss neve oda volt jegyezve a dolgozat végéhez. Pedig Fabritius már 1864-ben megállapította, hogy e mű szerzője Johannes Ursinus volt. Krauss műve e krónikácska már csak azért sem lehet, mert azt egykoru író írta, ki 1606. június 6-hoz bejegyzte: "Den 6. Juni da die Sonne jetzt soll untergehen, ist der Himmel gegen Mitternacht vom Aufgang zum Niedergang" (északon, keletről nyugatig) "ganz feuer oder bluthroth gewesen." (l. h., p. 208.) Márpedig Krauss 1607-ben született, s így nem írhatott 1606-ról jelenidőben. Amit Krauss tett, az csak az volt, hogy lemásolta Ur-

sinus feljegyzéseit, s hozzáfűzte a maga 1611-ben kezdődő krónikáját. Az ő neve tehát, mely Kemény Józsefet megtévesztette, csak mint másolóé került e krónikácska végére.

Ursinus eredeti műve 366-tól 1610-ig terjedt, 1556 előtti része - Fabritius szerint - nem más, mint Thomas Bomel - ezt fentebb már megismertük - Chronologia Rerum Ungaricarumának átírása, kibővitve más, főképp magyar történeti művekből. De 1572-ig merített a brassói templomi fali krónikából is. Önállóbb lesz Ursinus a XVI. század utolsó negyedében - Báthory Zsigmondtól kezdve - különösen 1599-től, mikor már kortársként ír.²⁾

Mint a brassaiak vagy szebeniek, úgy Ursinus is a maga városa szempontjából nézi és ítéli meg az eseményeket, s Ursinus is a maga városában történeteket adja elő legelsősorban, azok köré csoportosítva az általános erdélyi fejleményeket. Különösen Segesvár 1606. évi ostromáról számol be részletesen, személyes élmények alapján. Németül írt feljegyzései nem nagyigényű munka, de szavahihető tanuja az eseményeknek, különösen az Erdélyben tartózkodó különféle nemzethez tartozó császári és erdélyi seregek harcainak, vagy ami Ursinust leginkább érdekelté, rablásainak és garázdálkodásainak. Mert Ursinust, a békés, művelt városi német polgárt, istenfélő protestáns embert, főképpen ez érinti mindabból, ami 1599 és 1606 között Erdélyben történt. Hogy ki győz, az nem olyan fontos - hiszen városa német polgársága is megoszlott a császári (német) és az egymást követő erdélyi fejedelmek között -, fő az, hogy béke legyen, s a féktelenkedő katonaság kivonuljon Erdélyből. Ursinus nem elfogult a németek iránt: az 1606. béke alapján Erdélyből kivonuló német katonák, mondja, átmentek Lengyelországba, s ott mind levágattak: "haben allda ihren rechten Lohn empfangen, so sie in Siebenbürgen verdient." (214-215.) De a leggonoszabb rabló a hajdu meg a vallón. Utóbbi úgy jellemzi, hogy ha egy országot el akarnak teljesen pusztítani, akkor küldjenek oda vallónokat. (p. 195.) Viszont a magyar Bocskayt dicsőíti mint a béke helyreállítóját és mint bölcs fejedelmet, ki ha tovább élt volna egy Julius Caesarként, Augustusként vagy Trajanusként begyógyította volna Erdély sebeit. (pp. 216-217.) De - ritka kivételképpen az akkori magyar és szász történetírók között - tisztelettel és részvétellel ír Báthory Zsigmondról is.³⁾

Ursinus munkája szigorú évkönyvszerűsége ellenére is - 1605-től már napok szerint írva - helyes összefüggésben adja mondanivalóját, élénk, eleven előadásban, az erősen átértett személyes élmények frissességével.⁴⁾ Kétségtelenül még 1606-ban, vagy alig később íródott; az utolsó esemény, melyről megemlékezik, Bocskay halála és temetése Gyulafejérvárott, s egészen a Bocskay idő előtti halála által okozott csapás hatása alatt áll.

Ursinusnak (a magyar modern történetírás szerint Kraussnak) a 164-167. lapokra terjedő szövege egyezik a XVII. század közepi Miles Mátyás Siebenbürgische Würgengel-e 256-259. lapjainak szövegével, amiből arra következtettek, hogy - Miles az ezt közvetlenül megelőző szövegét Szamosközynek még ma is fennmaradt Pentasából vevén át - az ál-Krauss = Ursinus is Szamosközyt írta ki, ez a rész azonban ma már Szamosközy munkájából elveszett. Vagyis Miles nem Ursinust, hanem Szamosközynek egy ma már ismeretlen részletét használta volna itt is, melyet előtte a Krauss másolta Ursinus is átírt.⁵⁾

Lehet, hogy Ursinus munkája hivatalos segesvári évkönyv, s hogy ezt kell értenünk azon "Schässburger Annales" alatt, melyre Thomas Bordan, a stolzenburgi lelkész a maga munkácskájában 1601. december 14-i eseményeknél utal.⁶⁾

Kiadta: Kemény József gróf, Deutsche Fundgruben. Kolozsvár, 1839. I., pp. 161-217. Tractatus rerum tam bellicarum, quam etiam aliarum, ab an. 1599. usque 1606. inclusive in Transylvania interventarum, per Georgium Krauss, 1646. (Láttuk: ez a későbbi Krauss, ki e művecskét csak másolta) fungentem civitatis Schässburgensis notarium conscriptus c. alatt.

* * *

Johannes Krempe (vagy Krembs, 1628-1692) előbb tanító, majd 1679-től haláláig Krauss utóda a segesvári jegyzőségben, Marknachbarschaftja felszólítására folytatta Mich. Moses krónikáját, mely - ezt előbb említettem már - 1600-ig terjedt, ettől kezdve pedig egy ismeretlen író folytatásában 1604-ig. Krempe a megbízást egy nagyobb terjedelmű krónikával teljesítette. (Terjedt 1606-tól 1660. október 12-ig.) E mű első része csak röviden emlékezik meg az eseményekről, s bár sokban hasonlít Georg Krauss (az igazi) nagy krónikájához, még nem használta fel azt, hanem valószínűleg mindketten közös forrást követtek. 1653-tól végig aztán részletesebb lesz, s erős ítéletet mond szereplőiről és az eseményekről. Fontos, hogy nem a tanács és a vezető társadalmi rétegek véleményét adja, hanem az alsóbbakét, Krauss "Herr Omnes"-elét (Lutheri elnevezés!), a Rákóczi-pártét, mely császárpárti és ellene van a török hűbériségnek, ellentétben a török-párti, és előbb Barcsay-nak, majd Apaffy-nak következetesen hódoló vezető réteggel, és ennek tolmácsával Kraussal. Krempe annyira nyíltan támadja krónikájában a szász "urakat" és az "áruló" nemességet (= magyarokat), hogy kéziratán valamely idegen kéz jónak látta törléseket végezni, "ceruzát" gyakorolni, ahogy Fabritius mondja. E törlések miatt aztán Krempe-nek bizonyos javításokat kellett végeznie munkájában.⁷⁾

Irt Krempe még egy kisebb, kizárólag segesvári érdeku krónikát is az 1668-1684. évekről, és külön munkában megörökítette az 1676. évi nagy tüzvészt is.

* * *

Krauss nagyobb krónikájából készült az a krónika is, melyet gróf Kemény József a Deutsche Fundgruben II. kötete 85-140. lapján mint Johann Goebel és Georg Wachsmann művét kiadott. Fabritius megállapította, hogy szerzőnek kettejük közül csak Wachsmann tekinthető. Ez született 1623-ban, Berethalmán, az 1650-es évek végétől kezdve segesvári városi tanácsos volt, és meghalt 1669. január 20-án.

A Wachsmann-féle segesvári krónika kizárólag Segesvára vonatkozó adatokat közöl évek szerinti száraz előadásban. Első adata Segesvár alapításáról szól, melyet 1198-ra vélt rögzíthetni. Ezt követi rögtön az 1514. év, s igen hiányosan és rövid kis adatokkal a következő évek 1600-ig. 1599-től Wachsmann Ursinus krónikáskáját követi Krauss német fordításában (tudjuk, ez Krauss neve alatt szerepel a modern magyar történetírásban; l. fent: Krauss és Ursinus fejezeteimet), 1610-től 1663-ig - ez évvel végződik Wachsmann munkája - terjedő elbeszélését pedig - megingt szorosan évek szerint vezetve azt - Krauss nagyobb krónikájából vonta ki, erősen rövidítve, s itt is csak Segesvárt illető részeket véve át.

Az 1514-től 1600-ig terjedő rész forrását Fabritius egykoru feljegyzésekben keresi, s ezért e részt jó forrásnak értékeli.

Kiadása: Gróf Kemény József, Detusche Fundgruben. Kolozsvár, 1840. II. kötet, pp. 85-140.

* * *

Valamennyi segesvári krónikás közül – Fabritius még másokat is ismertet azokon kívül, kikkel előbb foglalkoztam, kikre azonban nem szükséges itt kitérnem – erősen kiemelkedik Georg Krauss, ki már határozottan történetírónak nevezhető, s kit fentebb már többször megemlítettem. Krauss előkelő nagyszombati kereskedő család sarja, született Szébenben 1607. szeptember 17-én. Első gyermekeiben játszódtatott le Szébenben Báthory Gábor rémuralma, melyről mint első benyomásairól krónikájában részletesen megemlékezik. Hiszen apja is Báthory katonái erőszakoskodása következtében vesztette életét, családja pedig vagyona jelentékeny részét. Mégis, Krauss igen gondos iskoláztatásban részesült. Első képzettségét szülővárosa német, és Kolozsvár magyar iskoláiban szerezte – magyarul jól tudott, krónikájában gyakran vegyít magyar mondatokat –, majd 1626-ban Kassai István mellett az erdélyi kancelláriába lépett, 1627-ben pedig fél éves bécsi tartózkodás után, Bethlen Gábor fejedelem támogatásával a páduai egyetemre ment jogot tanulni. Ritka eset, hogy erdélyi szász ifju a magyar kancelláriába lépjen, s a magyar fejedelem személyes támogatását élvezze! Mintegy másfél évig járta a hírneves egyetemet, a XVI. századi erdélyi előkelő, de inkább csak magyar ifjak tanítóiskoláját, majd Rómába utazott vagy hat heti tartózkodásra, honnan Sziciliába távozott, hogy a Szentföldre hajózhasson. Máltában is időzött 33 napig. A Szentföldre azonban nem jutott el, hanem visszatért Rómába, majd Páduába, s folytatta jogi tanulmányait. Az 1630-ban kitört pestis aztán véget vetett itáliai tartózkodásának, és Krauss Dalmácián, Istrián, Lalbachon, Grácon és Bécsen keresztül haza igyekezett. Kassán csatlakozott I. Rákóczi Györgynek ott Eszterházy nádorral tárgyaló követéhez, s ezekkel együtt utazott haza sok viszontagság közben. Szébenbe megérkezve előbb kereskedéssel foglalkozott, mint apja s nagyapja, 1631 végén megnősült, de felesége alig egy év múlva meghalt, s ekkor újból megházasodott, második feleségét is túlélve 1648-ban harmadszor is megnősült; már Segesvárott, hova 1646-ban költözött elnyerve a városi jegyzői állást. Történetirői munkásságára döntő jelentőségű volt a Segesvárra költözés: itt lett városi krónikáiróvá. Mint városi jegyző élénken résztvett a város közéletében, például a Bethlen Ferencsel és Mihállyal bizonyos birtokok fölött folyt, a város anyagi érdekeire nagyfontosságú pörben. Ennek folyamán (1649-ben) ő kutatta fel a nagyváradi káptalan levéltárában Nagy Lajos király oklevelét, mely a pört Segesvár javára döntötte el. Bár politikailag és a város szempontjából voltak még Kraussnak fontosabb megbízatásai is – maga részletesen beszámol ezekről, Fabritius is ismerteti őket (i. h. pp. XXXIX. -XLV.) –, hiszen a II. Rákóczi György lengyelországi katasztrófája utáni országgyűléseken ő volt Segesvár egyik követe (1657 és 1658-ban) és később is része volt döntő politikai akciókban, mégis történetirői munkásságára ebben a Bethlenekkel vívott "hattertpör"-ben való tevékenysége (ahogy magyaros terminussal azt nevezi) volt a legjelentékenyebb közszereplése. Ugyanis, mint krónikája bevezetésében is, de meg e pör történetét részletesen előadva szövegében is megvallja, ebben a pörben szerzett tapasztalatai késztették arra, miszerint krónikáját az utódok okulására megírja, avégett, hogy feltárja előttük, miképpen kell ilyen esetekben cselekedni.⁸⁾

Krauss további élete szorosan összefügg várososa sorsával: exponált hivatali állásában részt kellett vennie Segesvár belső viszályai elsimításában: a Rákóczi- és

császár-párti alsóbb néprétegek; a "Herr Omnes", ahogy őket a patricius Krauss - különben Luther adta gúnynévvel - megvetően nevezi, mozgolódásai lecsillapításában, majd pedig, már Apaffy alatt, a várost megszállva tartó török pártfogók zserolásai és garázdálkodásai kielégítésében, ill. leszerelésében. Miután Krauss krónikája elhallgat - 1665. május 1. az utolsó nap, melyről feljegyzést ad - életéről nincs többé adatunk. Önéletrajzi jegyzetel, melyeket - igen jellemzően - Bonfini műve 1581. évi német fordításának egy példányába vezetett be (onnan adta ki Fabritius sokszor idézett dolgozatában: Font. Rer. Aust. I., tom. IV., pp. XCIII.-XCVI.) csak 1651. november 22-ig terjednek. Meghalt Segesvárott 1679. január 26-án.

Krauss nagy erdélyi krónikáján kívül két kisebb történeti munkát is készített: az egyik a városi jegyzőkönyvbe írt rövidebb feljegyzéseket ad az 1646., 48., 50., 53., 54., 57., 58., 59. és 67. évekről; a másik Segesvárnak a városi tanács megbízásából összeállított vázlatos történetét beszéli el a szászok betelepítése óta - ezt Bonfini nyomán Krauss is Nagy Károlynak tulajdonítja - 1662-ig, hozzáfűzve még az 1676. évi segesvári tüzvész leírását. Ez utóbbi krónikáuskának az a nevezetessége, hogy a városi tanács, mely azt íratta, behelyeztette az akkor új tetőzetrel ellátott városi Óratorony gombjába, honnan 1775-ben egy tetőjavítás alkalmával vették ki, mikor is sok másolatot készítettek róla.⁹⁾

Krauss történetiről jelentőségét nagy műve: az erdélyi krónika adja meg, melyet a Vercin für Stehenbürgische Landeskunde adott ki a Fontes Rerum Austriacarum I. oszt. III. és IV. kötetében, Karl Fabritius sokszor idézett nagyértékű bevezető dolgozatával (a IV. köt. elején!). Krauss ezt a művét is hivatalos megbízásból írta, a városi tanács és néhány jó barátja biztatására¹⁰⁾, és pedig folytatásul valamely régebbi segesvári krónikának, mint maga mondja "Dedicationschriftjében": "so ab anno 1608. vndt continuation vorhergehender geschichten".¹¹⁾

Ez a megelőző krónika - ezt már láttuk - Johannes Ursinus krónikája lehetett, melynek 1599-1606-ig terjedő részét Krauss szószerint át is írta. Krónikájának utolsó adata az 1665. május elsejére összehívott gyulafejevári országgyűlésről szól. Az 1610-től 1649-ig történeteket rövidebben beszéli el, mint az azutániakat: amazok a mai kiadás III. kötetének 1-180. lapjait töltik meg, emezek a harmadiknak hátra - levő 204 lapját (181-től 385-ig) és a IV. kötetnek mind a 405 lapját: az első negyven évnek jutott tehát 180 lap Krauss krónikájában, a későbbi huszönbötnek több, mint háromszor annyit: 610! Vagyis Krauss is tulajdonképpen kortörténetet írt, amellet csaknem kizárólag erdélyi történetet, különös figyelmet szentelve azonban a környező oláh fejedelemségekben történeteknek. Ez volt "Dedicationschrift"-jében, melyről még bővebben szólnunk, maga elé tűzött célja és maga elé szabott tárgya.¹²⁾

Magyarországi eseményekkel csak 1663-64-ben foglalkozik részletesebben, de ezek tulságosan aktuális és mindenkit érintő események voltak is: kellett róluk írnia! Zrinyi a költő - der Held Serini - hőstes harcait a legnagyobb elismeréssel referálja, míg Érsekújvár veszte keserűséggel és rémülettel töltötte el.¹³⁾

Ahol az erdélyi események miatt kénytelen vele, kiterjeszkedik az európai háborukra is: a harmincéves háboru egyes Erdélyre is kiható fejleményeire, II. Rákóczi György katasztrofális lengyel vállalkozása kapcsán a svéd akciókra. És sokat ír törökökről, lengyelekről, kozákokról, olykor muszkáról is. De mindez csak kiegészítés főtárgyához. Megemlékezik azonban nagy fájdalommal és megrendüléssel I. Károly angol király kivégeztetéséről mint rendkívüli és még sohasem hallott dologról.¹⁴⁾

Közelebbi tárgyal természetesen a fő politikai és hadiesemények, diplomáciai tárgyalások, erdélyi országgyűlések, mindezt Segesvár és az erdélyi németiség szempontjaiból nézve, emellet főképpen a magában Segesváron, olykor még Nagyszébenben, ritkábban Brassóban vagy Meggyesen eléadódott figyelemreméltóbb események:

városi és társadalmi mozgalmak – a Rákóczi párti alsóbb néprétegek megmozdulásai – igen gyakran és behatóan állami és városi gazdasági ügyek, főképp az 1658 óta Erdélyre szörnyű teherrel sulyosodó porta adó behajtása, s annak hatása: a polgárság elszegényedése meg a városi vezető emberek Konstantinápolyba hurcoltatása az adó kifizetéséig. Fájdalmasan regisztrálja, hogy a megszálló török csapatok mint rabolják, pusztítják még a legszegényebbeket s a parasztokat is. Irónkat különösen érdekli mindennapi emberek egyéni sorsa, ha abban valami különleges, rendkívüli adódik. El lehet mondani, Krauss felveszi krónikájába mindazt, ami manapság a napilapok híryanagát kiteszi (szolgáltattja). Kulturális mozzanatok sem hiányzanak Krauss hírei közül: dicsérettel feljegyzi Bethlen nagy építkezéseit és egyéb fáradozásait Erdély kulturája emelése körül, és megemlékezik még Pázmány Péter egyetemalapítójáról is. Vallási ügyekről ritkán szól, noha hitbuzgó protestáns, aki irtózik a katholicizmustól, és a legnagyobb borzalommal tölti el annak lehetősége, hogy Kemény János szász földön is helyreállítja a katolikus vallás uralmát, és iszonyodik I. Rákóczi Ferencről, aki katholizált. (IV. 302.) Ez ellenszencvét nem csökkentette hosszas itáliai tartózkodása. Feltűnőbb erdélyi vallási és egyházi eseményeket mégsem hanyagol el: feljegyzi, hogy Bösszörményi István Angliából puritán tanokat importált, de revokálni kényszerült (tom. III., p. 169.), az anabaptisták betelepítését Bethlen által (u. o., p. 72.), vagy a szombatosok elleni szigorú rendszabályokat.

Krauss a jogtudományokban képzett, igen művelt, világlátott ember volt, kinek történetírásról, annak feladatairól, céljairól határozott, kialakult, a klasszikus ókori történetíróktól merített véleménye volt. Ismerte ezek legjelesebbjeit: Polybius, Strabo és Cicero tanait történetírásról, ezeket idézi is. De ismerte Thuróczyt is, s már láttuk, hogy saját önéletrajzi jegyzeteit Bonfini műve 1581. évi német fordításának egy példányába jegyezte be, Vagyis forgatta a magyar történetírókat is, meg a korabeli török háborúk irodalmát, valamint a harmincéves háborúról, meg az északkeleti háborúról szóló egyes német és svéd munkákat.¹⁵⁾ "Dedicationschriftjében" programszerűen fejti ki történetéről és történetírásról vallott nézeteit. E bevezetését a "pogány bölcs" (der weise Heyde) Cicero szavaival kezdi: a "continuatio historiae et rerum gestarum" nem más, mint az évről évre történő események leírása.¹⁶⁾ Idézi Strabo és Polybius meghatározásait is a történetírásról¹⁷⁾; e klasszikus írók tanából szüri le véleményét, mely szerint a történetírást a megtörtént események (a korabeli magyar nyelvű történetírási terminológia szerint: "lett dolgok") igazságszerető, a valóságot kereső elbeszélése. E történetírás célja mármost tudományos és maga magáért való: valóság (Wahrheit) kikutatása, másfelől gyakorlati, és az életre nevelő. E gyakorlati céljához képest a történet tanít, elsősorban a közhivatalokban és politikai pályán működőket tanítja az ügyek intézésére, de még minden embert is az élet terhei és viszontagságai elviselésére.

Ez elvi állásfoglalása alapján Krauss krónikája közelebbi céljává (scopus) is (1) a valóság felkutatását tette, hogy (2) használhasson vele.¹⁸⁾ Ezt a mindennekfelett keresett valóságot a szavahihető emberek, és pedig magasabb állású személyiségek elbeszélésében vélte megtalálhatni. Már a magyar történetírók is sokszor hivatkoztak rá, hogy magas állású személyektől hallották hireiket, s ez természetes is, mert ezek – a politikai és hadi akciók intézői, vagy azokhoz közelállók – többet és helyesebben tudhattak meg a dolgokról, mint az alacsonyabban állók. A hitelesség további kritériumai Kraussnál: ha az, aki az eseményekről tájékoztat maga is jelen volt azoknál és személyes tapasztalatait mondja el, másodsorban, ha hiteles értesülése van rólok (ha "gewisse nachrichtung"-ja volt felőlük). Véleményt mond Krauss arról is, hogyan kell egy történelmi művet megszerkeszteni.¹⁹⁾ Az időrendet, mondja, és a dícső tetteket nem szabad összekeverni, hanem az egyes nehéz időket egymástól elvá-

lasztva, finoman időrendbe osztva kell előadni, hogy az olvasó ne zavarodjék össze, hanem inkább gyönyörűségét lelje az olvasásban.²⁰⁾

Megtanít a történet arra is, hogy hogyan kell belső és külföldi ellenségekkel finoman tárgyalni. Megélesíti a történet tanulmányozása az ember értelmét és ítélőképességét, mert megmutatja, hogy mit kell elhinni és mit nem, de meg szórakoztatja és felderíti is az olvasót, mert eléje állítja a régiek arcképét, mint valami festményt, feltárva azok lelkületét. Valóban egészen modernül ható célkitűzés: a történeti aktórok lelkiségét rekonstruálni, mintegy hű arcképben!²¹⁾

E Dedicationschriften kívül Krauss krónikája szövegében még egyszer megemlékezik arról, hogy mi készítette műve megírására, és pedig a Bethlenek ellen folytatott "hattert" pörről szólva (határ-pör). Indítékául itt is azt hozza fel, hogy Segesvár tizéves határpörét kívánta krónikájában minél világosabban leírni, amiből utódaink megtudhassák, hogy minő eszközökkel védtük meg akkor jogunkat, s Krauss büszke rá, hogy ő kutatta fel a váradi káptalani levéltárban N. Lajos döntő oklevelét, mint ezt már fentebb mind említettem.²²⁾ Meglehetősen anyagias, realiztikus motívum az előbbi erősen morális és idealisztikus, tanító cél kitűzése után, de ismeretes, hogy a XVII. -XVIII. századi külföldi és magyar történetírás kifejlesztéséhez - a modern kritikai történetírás megalapozásához - mily döntően járultak hozzá birtokpörök, melyek a régi birtok- és jogállapotokat kényszerültek történeti hitelességgel megállapítani, és ehhez a bizonyító okleveles anyagot felkutatni és kritikailag megrostálni. A történeti tanulmányok célját tehát Krauss azok hasznosságában - erkölcsien nevelő-tanító és gyakorlatiasan-anyagiasan hasznos voltában - látja meg, történetiszemlélete viszont erősen idealisztikus. Krauss a következőnek látja a történet egész folyamatát: Isten kormányoz: maga kormányozza az ember lelkét, a földi történet és végső földi mozgatóját, jutalmazza és megvédelmezi a jókat, bünteti a bűnösöket már itt a földön. Isten e világkormányzása egyfelől erkölcsi törvényeknek, mondhatni, automatikus érvényesülésében nyilvánul, másfelől Isten előre bejelenti büntető szándékát az általa felidézett elemi csapásokkal, természeti rendellenességekkel. Hogy ezek a csapások nemcsak előrejelzik, hanem egyenest okozzák az isteni büntetést: szerencsétlen háborukat, belviszályokat stb. azt nemcsak Krauss hitte, hanem egész kora, sőt még más korok is.²³⁾

Krauss erős protestáns hite Istenen kívül nem lát más ember- és természetfeletti tényezőt (végzet, fátum, sors) az emberek sorsa (a történet) irányításában. Csak nagy ritkán merül fel gondolataiban a "szerencse" fogalma, hol - így mindjárt Dedicationschriftjében - megemlíti, hogy a történeti olvasmányoknak egyik haszna, hogy megtanítanak a szerencse változásai elviselésére. De itt még benne élt a "pogány bölcs", Cicero, és történetírók, Polybius, Strabo elméleti tanításaiban. Maguknak a történeti eseményeknek szemlélete nem látatja meg vele a "szerencse", vagy véletlenek játékát.

Az isteni világkormányzás keretei között - melyben tehát, mint említettem - Isten kormányozza az emberek gondolatait, érzelmeit, akaratát is - az emberek maguk irányítják sorsukat. Krauss, a jómódu kereskedő ember, ki csak előrehaladottabb korában, majdnem negyvenesként vállalt közhivatalt, a politikai és hadi akciók irányítására, az egész kormányzásra fejedelmeket, tanácsosokat, azon felső rétegeket, melyekből ezek kikerültek, a városokban a polgárságnak azon felső rétegét, melyből a tanácsosok és hivatalnokok választottak, tartja egyedül hivatottnak. Előszörban városa és a főképp városokban lakó és politikailag, társadalmilag, gazdaságilag, kulturálisan megszervezett száz nemzet vezető rétegeinek szempontjál gzerint írva történetet, erősen eltéli az alsóbb városi néprétegek, a Poebel vagy "Herr Omnes", ahogy ezeket magvas gunynévvel (Lutheri szóval!) nevezi, törekvéseit, hogy

akaratakat a politikában és hadieseményekben s a városi kormányzásban érvényesít-
sék. E felfogását azzal is igazoltnak látja, hogy a nép Segesvárot Rákóczi párti, a
tanács török-Barcsay-Apaffy párti s ez utóbbi maradt a harctéren felül. A rendiség
és fejedelem közötti küzdelemről a kormányzásra való befolyás körül egyébként alig
vesz tudomást, mégis, bár minden megjegyzés nélkül, de regisztrálja az érdekes
szóváltást II. Rákóczi György és X. Károly svéd király között, mikor utóbbi gunyolja
Rákóczit, amiért ez mindig megkérdézi nemesei, tanácsosai véleményét, s azok aka-
rata szerint dönt.²⁴⁾ Felismeri Krauss a politikai pártok jelentőségét a politikai-hadi
események (neki a történet ezekből áll) alakításában, és a pártoskodást tartja Erdély
legnagyobb szerencsétlenségének. Különösen abban a korban, mely Krauss króniká-
jának tulajdonképpeni tárgyát képezi, lángol fel hatalmasan a német és török párt el-
lentéte, előbbi II. Rákóczi György, Kemény János és Simon, utóbbi előbb a gyenge
Rhédey, a nem erősebb Barcsay, végül az engedelmes Apaffy köré csoportosulva, kik
köré sok személyes érdek, szenvedély, gyűlölet és anyagi haszonlesés is hajtotta a
hiveket, sokszor ide-oda egyikőtől a másikhoz. Krauss – mint városa vezető rétege a
tanáccsal együtt – a török párt: Barcsay, majd Apaffy mellett áll, világosan látva a
török akkori még Erdélyen elnyomasztó túlhatalmát, feltétlen hiva a portának, bár
szívből gyűlöli a törököt s elkeseredetten panaszolja annak szörnyű pusztításait, rab-
lásait és adó-zsarolásait. Mégis, az ide-oda hullámzó hadi és politikai szerencse
hol az egyik, hol a másik csoportot juttatva hatalomra, a török és Apaffy végleges
győzelméig Segesvárt is kénytelen hol ide, hol oda hajlani. És Krauss igen érdekesen
jellemezi és helyesli is városa hintapolitikáját 1658 óta Apaffy uralma megszilárdu-
lásáig.²⁵⁾

A pártoskodás Krauss szerint túllángol Erdély határain: 6 Magyarországot és
Erdélyt is két ellenséges pártnak látja: Rákóczi és Kemény Wesselényi nádorral mű-
ködik össze, mert előtte Magyarországot a nádor reprezentálja: Erdély a császárral
és a palatinussal köt békét, s Várad elestét, ezt az Erdélyt és Magyarországot egy-
aránt alapjaiban megrázó szerencsétlenséget Wesselényi megakadályozhatta volna, de
Erdélyen kitöltendő bosszúból nem tette.²⁶⁾

Mint ahogy Krauss Isten világhormányzó munkája keretein belül, ezt már láttuk,
az embert tekinti a földi történet végső alakító tényezőjének, a maga szenvedélyei-
vel (bűneivel), akaratával, elgondolásaival, ezért sokat elemzi szereplői lelki moz-
gató okait – hiszen ezt tartja a történetírás egyik fő feladatának is –, főképp mikor
arra a kérdésre keres választ, mely a legjobban foglalkoztatta, hogy t. i. miért is
következett be a sok katasztrófa, mely Erdélyt 1657 óta sújtotta. A feleletet a vezető
rétegek, de általában az egész társadalom bűneiben találta meg, melyekért Isten
méltó büntetést küldött rájuk. Történetiszemlélete mellett a válasz nem is lehetett
más.²⁷⁾

Meglátja Krauss a történeti aktorok indítékai között az anyagi érdeket, még in-
kább a háborús és politikai események kihatását a gazdasági és társadalmi életre.
Kiemeli, hogy még Bethlen Gábor, kit pedig igen tisztel, sem feledkezett meg a pro-
testáns vallási és a nemesi szabadság biztosítására indított háborúiban anyagi érde-
keiről.²⁸⁾ Kárhoztatja Bethlen helytelen pénzrontását is (III. 74.), azt azonban szinte
természetesnek találja, hogy I. Rákóczi György kegyetlen rendszabályai a szombato-
sok ellen: vagyonuk elkobzása (a dús gazdag Pécsi Simoné) a fejedelem "fiscalia
bona"-it igen meggyarapították. (III., 131., 1638. június.) A vezetők személyes
iniciatívája és felelőssége mellett felismerni véli Krauss azt is, hogy egyes esemé-
nyek megelőző eseményekből logikusan következnek. A lengyelországi vereségért,
s ez után Erdély katasztrófájáért nemcsak a két Rákóczi és nemesei nagyravágását
és elbizakodottságát okolja, hanem rámutat arra is, hogy Erdély pusztulása egyenes

következése a lengyel háborúnak, ez meg I. Rákóczi György és Torstenson szerencsétlenségét hozó találkozásának. (Tom. III., 247. és 283.) Itt tehát a történetben mechanikusnak mondható folyamatot lát, nem csak emberek tetteit.

Láttuk, hogy Krauss a valóság kikutatását tartja a történetírás főcéljának (bizonyára, mert csak a tények helyes ismerete adhatja meg azokat a tanulságokat, melyek a pragmatikus történetíró Krauss szerint a történetírásnak mindenekfeletti feladata). Ugy vélte - ezt is már láttuk -, hogy ezt részben személyes tapasztalathól, részben hiteles szemtanúk előadásából állapíthatja meg. Forrásként sokszor hivatkozik személyes élményeire, maga tetteire, hadi és politikai eseményekben való részvételére.²⁹⁾

Hivatkozik szülei elbeszélésére (III., 17.), vagy másokra, kiknek teljes hittel ad, már említettem, hogy különösen a magas állású személyiségeknek, mert ezek többet tudtak meg a kormányzat, politika, diplomácia és hadi események titkaiból, de meg műveltebbek, helyesebb ítéletek is voltak. S mikor el akar olvasójával hitetni egy rémhistóriát - hogy hogyan akarták megmérgezni Homonnal György "király kését", akkor is magas állású, előkelő informátorokra hivatkozik. (1660-ban, IV., 64.) - Forgách Zsigmond szerencsétlen erdélyi hadjáratáról 1611-ben Valentin Seraphin nagyszabeni királybírótól hallott: "von welchem ich beschreiber dieses allhie erzählte geschichten oft erzehlen gehöret;" (III., 19.) a lengyel háborúról "von einem der Vornehmsten vom Adel", ki maga is tatár fogságba esett Kemény Jánossal. (III., 290.) Mégis olykor lejjebb is kellett ereszkednie a hírszerzésben: a lengyelek 1653. évi háborújáról egy lengyel "Trommetter" beszél neki, aki Erdélybe jött és II. Rákóczi György szolgálatába lépett. (III., 217.)

Voltak aztán írott elbeszélő forrásai is: Fabritius szépen kielemezte ezeket, és Krauss maga hangsúlyozza, hogy nem kis költséggel gyűjtötte a korabeli fontos eseményekről szóló jelentéseket. De inkább csak Erdélyen kívülről, melyekről személyes tapasztalathól vagy közvetlen résztvevők- és szemtanuktól nem értesülhetett.³⁰⁾

Fabritius megállapítja, hogy a régebbi eseményekre, így mindjárt az 1611. évi nagyszabentekre, melyekkel Krauss krónikáját kezdi, kellett Kraussnak lennie valamely nappal napra vezetett elbeszélő forrásának, s hogy külföldi eseményeknél a már említett svéd írókra hivatkozik. Feltételezi Fabritius azt is, hogy Krauss merített Kemény János Ruina Transsylvaniae-jából, s ami fontosabb, erősen kihasználta Bethlen János Rerum Transsylvanicarum-át az első könyv végétől a negyedik könyv végéig. Kettejük szövegének hasonlósága ut. oly természetiek, hogy Kraussnak kellett Bethlent átírnia, mégpedig az eredeti latin szövegben, mert Tröster fordítását Krauss nem ismerte. Fabritius csak egy helyet talált, mely bizonyos nehézséget okoz feltevésében (hogy Krauss írta ki Bethlent és nem megfordítva): Krauss 1648-ban I. Rákóczy György halálának referálása után rögtön közli Boht Jánosnak segesvári polgármesterré való választását, - egyike volt ez azoknak, kiknek Krauss művét ajánlotta -, ami 1648. február 13-án történt, hozzáfűzve: "welchem" (ti. Bohtnak) "der liebe Gott lenges leben vndt glückliche regierung verleihen soll". (III., 175.) Mint-hogy, mondja továbbá Fabritius, Boht 1662. február 22-én halt meg, Kraussnak e megjegyzését még Boht életében kellett írnia, márpedig Bethlen műve csak 1663. második felében jelent meg nyomtatásban. (Érsekujvár ostromáról még szól, 1663. szeptember 26-án bekövetkezett elestéről azonban már nem.) Fabritius úgy próbálja e nehézséget megoldani, hogy feltételezi, miszerint Krauss Bethlen munkáját még kéziratos előmunkálataiban használhatta. Hiszen, mondja, Bethlen felesége értéktárgyaikkal e nehéz 1663-4. évi télen Segesvár biztos falai között talált menedéket, s a magával hozott értékek között lehetett Bethlen kézirata is.³¹⁾

Lehet, hogy így van, de megoldható e nehézség másképp is. Krauss használta idegen írók feljegyzéseit: krónikája szép, kerek, összefüggő előadásába sokszor sző bele egészen elszigetelt napi híreket, ujságokat: árvizről, villámcsapásról, földrengésről, üstökösről, ézengésről, pestisről, szárazságról stb., mindenféle elemi csapás mellett török-tatár rablóportyázásokról, olykor egy-egy magyarországi vagy külföldi eseményről, de legfőképp városi eseményről, tumultusokról, egyéni sorsokról, közigazgatási mozzanatokról, bíró-választásokról. Ilyen elszigetelt hír, mely kiütözik Krauss jól folyó elbeszéléséből, volt a Boht polgármester megválasztása is. Ezeket a más írók (többnyire városi hivatalos) évkönyveiből vett híreket meglehetősen felületesen, gondolkodás nélkül írta át. Így történetelt meg, hogy 1621-re (!) beírta krónikájába, miszerint Prágában huszonhét evangélikus és kálvinista rendet a "Päbstische Liga justificeret vndt zu den Fenstern herausgestürtzet, dadurch küfftig die Danische vndt Schwedische Krig so ihn die 40 (!) Jahre gewehret, entstanden." (III., 67.) Valóban teljes visszajára fordítása a prágai "Fenstersturz"-nak (1618. május 23.)! Vagy: II. Ferdinándot 1626-ban kilencvenharmadik római királlyá választották "in Ödenburg"! (III., 80.) Vagy: Eszterházy palatinus halálát előbb 1644-re teszi, majd 1636-ra. (III., 156. és 167.) A valóságban 1645. szeptember 11-én halt meg. Továbbá: 1652-ben IV. Ferdinánd, mondja Krauss, "Wird den 28. Nov. zum ungu. Böhm. König zu Regensburg gekrönt". (III., 189.) Magyar királlyá a valóságban 1646. június 16-án választották meg, stb. Ilyen gondolkodás nélkül írhatta be művébe Krauss a Boht-ról szóló adatot is, meg sem értve annak tartalmát, talán már ennek halála után is. Az 1648. évnél különben is erős zökkenő van Krauss krónikája szerkezetében, mely szórakozott, felületes gondolkodásmódra vall: itt ui. Krauss Bethlen János szövegét írta át I. Rákóczi György törekvéseiről a lengyel trónra, melyeket ennek halála hiúsított meg.³²⁾ Bethlen szövegét most megszakítva, beiktatja Boht megválasztásáról és Bethlen István haláláról szóló rövid híreit, majd hosszabb, részletező elbeszélésben, 1648. februárban Mahomed trónrajutása kapcsán elmondja IV. Murád szultán rémtetteit (III., 175.), majd pedig ezeket előbb, 1640. februárjánál, IV. Murád halálakor, és fia Ibrahim trónraléptekor majdnem ugyanazon szavakkal már elmesélte. (III., 134.)³³⁾ E betétek után megint felveszi Bethlen előadását. (II. könyve bevezető sorait, p. 30.) Kétségtelen, hogy Krauss itt főforrása: Bethlen János mellett felhasznált egy rövid krónika jellegű erdélyi évkönyvet is, sőt egy IV. Murádról szóló elbeszélést is, legutóbbi kétszer írva át kis módosításokkal anélkül, hogy ezt észrevette volna. Ilyen felületes dolgozásmód mellett, melyet Krauss krónikája e lapján elárul, el kell fogadnunk Fabritius megállapítását: a Boht polgármester esete nem szól a feltevés ellen, hogy Krauss írta át Bethlent, s nem Bethlen Krausst. Krauss Bethlen szövegét általában véve szó szerint írta át a fentidézett helytől (Krauss, III., p. 176. = Bethlen, Rerum Transs., 1789. kiadás, p. 25-től kezdve) végig Bethlen IV. könyve végéig. De sokszor sző be Krauss Bethlen szövegébe ettől független megjegyzéseket, véleménynyilvánításokat, úgyhogy esetleg közös forrásra is lehetne gondolni, melyet mindketten kiírtak volna. Azonban helyesebbnek találok feltételezni, hogy mégis csak Bethlent írta ki Krauss, s e kisebb többleteit Bethlen szövegéhez saját értesüléseiből szerezte, vagy más elbeszélő forrásból vehette.³⁴⁾ Igen fontos forrásai Kraussnak különösen az 1657. évi lengyel háborútól kezdődően oklevelek, misszilisok, római-német császároktól, legtöbbször erdélyi fejedelmektől és uraktól, német tábornoktól, oláh vajdától, szász városoktól, török szultánoktól, basáktól, továbbá manifesztumok stb. és sok erdélyi országgyűlési akta. Ilyen természetű forrásait gyakran in extenso közli - a magyar nyelveket mindig magyarul.³⁵⁾ Buzgón szerzett értesüléseit Krauss próbálja megrögzíteni, hitelességüket megállapítani, bár nem volt valami helyes kritikai érzéke. Nehéz is volt a halá-

los szenvedélyektől fűtött pártviszályokban, öldöklő török-tatár pusztítás közepette az eseményekről keringő hírek között eligazodni, helyességükről meggyőződni, az egyes aktorok szerepét, felelősségét megállapítani! Krauss például úgy vélte, hogy 1630-ban Eszterházy nádor és a magyar katolikusok gondolkodását, céljait és Erdélyt illető terveit teljesen helyesen ismerte meg azokból az egyes magyar urak ellen intézett gúnyos epigrammákból, melyeket Kassán olvasott (és krónikájában szószerint közölt), mikor itáliai "peregrinációjából" hazatértében ott az erdélyi követekhez csatlakozott.³⁶⁾ Más természetű kritikátlanság, hogy Krauss elhiszi, miszerint Constantin Postelnik gazdag román ur Nagy Konstantin császártól származik, "welcher Konstantinopel gebauet". (IV., 372.)

De Krauss nemcsak hiszékeny, naiv és felületes, hanem elfogult és pártos is. Hogy Báthory Gábort gyűlöli, Bethlen Gábort viszont igen tiszteli, azt már láttuk. Bethlen megválasztását például ő is a Szent Lélek sugalmazására történtnek tartja. (III., 40., de itt valószínűleg idegen forrást ír át!) De - láttuk már ezt is - helytelen gazdasági intézkedéseit mégis bírálja. Pécsi Simont árulónak mondja már 1620-ban, már Fehérhegy előtt is (1620. nov. 8.)³⁷⁾, mert hogy Ferdinánd császár neki ígérte volna az erdélyi fejedelemséget. Bethlen Jánost vádolja a lengyel katasztrófa utolsó mozzanatának felidézésével, amiért ez visszatartotta volna Török Jánost a szultán visszahívó parancsával II. Rákóczi Györgyhez siető erdélyi követet. (III., 269., L.: Lukinich, A Bethlen cs.) Bánffy Zsigmondról mondja, "wardt gesagt, einen wagen mit Silber beladen nach hause geschickt", a portai adóra behajtott öszszezgekéből. (1659-ben, III., 377-78.) Nem kiméli Lorántffy Zsuzsannát sem: Mikor az erdélyi rendek a Rákóczi kincseket akarják igénybe venni a tatár rabságban selymődő véreik kiváltására, és a Fogarason tartózkodó Lorántffy Zsuzsannát e végre kezésül "verarrestieren" készülnék, ez mégis el tud menekülni Patakra: "ihren Mammon an zu beten". (III., 307. és 309.) - Krauss minden haragjának legfőbb tárgya Eszterházy Miklós palatinus, kit az összes akkori háborúk felidézőjének tart. Gyűlöli a katolikusokat, nem szereti a magyarokat sem - ezekben "wanckelhafiges gemüth"-öt és "falschheit"-et vélt felismerhetni - (III., 135.), a székelyt megbizhatatlan, szószegő elemként megveti. De minden német érzése mellett nem bizik a német császárságban sem (III., 78. és IV., 242.), hanem mint már láttuk törökpárti, és az Erdélyben féktelenkedő német katonaságot erősen ostromozza. Általában szeret ítélkezni, emberekről és eseményekről véleményt mondani. Ezt azonban többnyire óvatosan, diplomatikusan teszi: ha állandóan hangoztatja is, hogy a valóságot kutatja, még ha ez nem is illendő, szokimondásának sokszor gátat vet okosságából, óvatosságából, de olykor érdekből is. Nem egyszer hangoztatja: veritas odium parit, ezért jobb egyet mást elhallgatni.³⁸⁾

Mindezeket tekintetbe kell vennie a modern kutatónak, aki Krauss egyébként értékes, különösen Segesvár történetére elsőrangú kútfőt szolgáltató, és olvasmányként is, még az életizű történeti munkákban bővelkedő erdélyi (magyar és szász) történetírás mértékével mérve is különösen lebillincselő művét akarja felhasználni.

Krauss általában az egyes összefüggő eseménysorokat kitűnően gördülő, kerek elbeszéléssé dolgozza össze. Folyamatos előadásában - ezt is már láttuk - ügyesen tudja összeilleszteni az egy időben, de különböző területeken történeteket, és ügyel is a helyes szerkesztésre. Szerkesztése ellen csak azt a már említettem kifogást lehet tenni, hogy annalsztikus (hivatalos városi évkönyvező és egyéb, pl. külföldi jelentésekből vett) egyes elszigetelt adatait minden összefüggés nélkül iktatja be a legszebb gördülő elbeszélésbe. De ez sem történik meg vele tulságosan gyakran.³⁹⁾ Előadása páratlanul eleven, s az olvasó érdeklődését mindig ébren tudja tartani, sőt részvétét is felkelti, sokszor mosolyra késztí szinte groteszk kifejezéseivel, fordú-

lataival. Magvas, erőteljes véleménynyilvánításait emberekről eseményekről - párat már idéztem is - ritka megjelentető erővel tudja előadni, s valóban eléri kitűzött célját: a történeti szereplők "gemüther"-ét fel tudja tární az olvasó előtt. Ezek a tulajdonságok ugyan nem ritkák a korabeli erdélyi (magyar és szász) történetíróknál, Krauss mégis ritka kivétel közöttük pompás, minden nyersesége és keserősége mellett is egészséges humorával, mely elég gyakran csillan ki előadásából.⁴⁰⁾

E keserű-gunyos humora és nyersesége ellenére Krauss jólelkű, meleg kedélyű, érző szívtű ember, ki a legnagyobb részvétellel kíséri honfitársai - elsősorban a szászok - és hazája: Erdély szenvedéseit (Magyarország szinte idegen föld számára), de egyes szereplőit is, ha többjüket keményen elítéli is. Különösen érdekli Krausst egyes emberek, nem is mindig vezető férfiak egyéni sorsa, és keresi a rendkívüli, sőt kalándos, regényes életsorsok alakulását. És annak ellenére, hogy a városi felső, vezető társadalmi réteg tagja, s annak érdekeit tartja szem előtt, őszintén együttérez az "Armutt"-tal, mikor a török-tatár hordák zsarolják, sanyargatják, pedig mi más ez, mint a megvetett "Herr Omnes"? (IV., 46., 48. és IV., 85.) De Krauss csak a politikában nem akar hallani a tömegről, egyébként szíven viseli sorsát.⁴¹⁾

Szívesen részletez Krauss jelentéktelen epizódokat, és anekdotákat is be-bevegyít elbeszélésébe.⁴²⁾

Hátra van még a kérdés, hogy mikor írta Krauss krónikáját. A Dedication-schriftet 1650. december 23-mal keletzte, ennek első soraiban azt írja, hogy 1659-ig, sőt azon túl fogja vezetni krónikáját. Fabritius szerint az 1650-et követő években írhatta Krauss az 1630-ig terjedő részt, az 1649. évit már 1662-ben, az 1653. évit 1663-ban, az 1661. évit legkorábban 1665-ben.⁴³⁾

Krauss krónikájának eredeti kézirata fennmaradt, s az erdélyi német ev. superintendia levéltárában őrzik, - legalábbis 1864-ben még ott őrzitett. (L.: Fabritius i. h. IV. p. XLVII., ki részletesen le is írta.) Ebből adta ki a Verein f. Siebenbürgische Landeskunde a Fontes Rerum Austriacarum I. oszt., III. és IV. kötetekben, Karl Fabritius fentebb sokszor idézett nagyértékű bevezető tanulmányával a segessvári történetírásról. (F. R. A., I., IV., pp. I. -LXXXII. 13 darab idevágó melléklettel, u. o., pp. LXXXV. -CIII.)

* * *

Még röviden ki kell térnünk a szász és magyar történetírás összefüggésére.

Az irodalomtörténetírás már rámutatott, hogy a XII. -XIII. század fordulóján Németországban virágzó Spielmann-költészet kétségtelen hatással volt a magyar történetírásra (a hun történet kialakításában). De nincsen még megvilágítva a XV. századi magyar népi történeti költészetnek - mely e korra Thuróczy forrását is képezte - összefüggése a német akkori hasonló természeti költészettel. Tudjuk, hogy Nagy Lajos alatt feldolgoztak Suchenwirt s főképpen Mügelin magyar történeti témákat, s az is ismeretes, hogy V. László idején egy magyar ur elutasítja Beheim Mihály próbálkozásait magyar történeti énekmondással, míg más német énekmondók kitudó sikereket értek el magyar nemesi udvarokban. Mátyás, ki annyira kedvelte olasz humanisták émeletyítő dicsőhimuszait, és bátorította őket ilyenek gyártására, visszautasította német költők hasonló igyekezetét. Sem az 1526 óta beözönlő német "Turkenlitteratur" hatása, illetőleg összefüggése Tinódi költészetével, s általán a magyar históriás énekekre nincsen felkutatva.⁴⁴⁾ Szintugy az erdélyi szász és magyar történetirodalom összefüggése sincs /részleteiben se/ megvilágítva.

Az azonban kétségtelen, hogy a magyarok és szászok tudtak egymás ezirányú munkálkodásáról, hiszen politikai és gazdasági érintkezés mellett kulturális érintkezés is volt közöttük. S ha Jacobinus János, a kolozsvári történétíró és Báthory Zsigmond titkára, majd Székely Mózes kancellárja nem is nevezhető szásznak, s így az, hogy ennek latin nyelvű művét Báthory havasalföldi sikeres hadjáratáról magyar törtérelés énekké formálták át, nem is nevezhető szász és magyar történelrodalmi kölcsönhatásnak, az kétségtelen, hogy Szamosközy felkérte Weiss Mihályt önéletrajza megírására, amit ez el is készített, Szamosközy pedig forrásul felhasználta, s ugyancsak Szamosközy megküldte írásait - adatgyűjteményének, vagy kész munkájának egy részét - Huet (Süveg, Pileus) Albertnek, a híres nagyszombati királybíróknak. - A kérdés azonban további kutatást: szövegösszehasonlításokat igényel.

Jegyzet:

- 1) I. m.inderre, Fabritius Karl, Die Schässburger Chronisten d. XVII. Jahrhunderts. Fontes Rerum Austriacarum. I. (Script.), tom. IV., pp. XIII. -XV.
- 2) Fabritius, I. h. p. XXVIII.
- 3) Hat er immer ein fürstlich Gemüth behalten, hat schier mit grösserer Standhaftigkeit die Wiederwürdigkeiten des Glückes als die guten Tage ertragen. (p. 181.)
- 4) Irónk különben Székely Mózesnek tulajdonítja Zsigmond császár állítólagos mondatát Nikápolynál a keresztény sereg nyújtotta szép látványra: ha az égbolt lehullana, mi lándzsáinkkal feltartanánk. (p. 170.) - L.: Thuróczy, Chron. Hung., pars IV., c. VIII., Schwandtner, Script. (8°) p. 364.
- 5) Szekfi, Szamosközy, p. 71. és 1. jegyz., és Makoldy Sándor, Bojti Veres Gáspár N. Károly, 1904. p. 16.
- 6) L.: Kemény, Deutsche Fundgruben, I., p. 226. Kevéssel előbb "Medwischer Annales"-re is hivatkozott. u. o.
- 7) Fabritius, I. h. p. LXX.
- 8) Tom. III., p. 5. és IV., p. 180.
- 9) Fabritius, I. h., pp. XLVI. -XLVII. és LVII. -LVIII.
- 10) Fabritius, I. h., tom. IV., pp. L. és 132. jegyz., és tom. III., p. 5.
- 11) I. h., tom. III., p. 1. és tom. IV., p. L.
- 12) L.: I. h., tom. III., p. 1. első mondat, és tom. III., p. 221.: 1654-ben egész Európa minden állama harcban áll egymással, de Krauss "meinem proposito" szerint mindennek leírását "anderen zulasse", s magam "verbleibe in vnserer Continuation." L. még: t. III., p. 246. is.
- 13) Tom. IV., p. 359.
- 14) Tom. III., pp. 177-178.
- 15) Idézi Mattheus Lungvitius Dreifacher Lorbeerkrantzát, meg az Arma Svecica-t. (tom. III., p. 82. L. még: tom. IV., p. III. és 147.)

- 16) Cicero, Liber de rebus gestis.
- 17) Strabo, Liber. X., Polybius Liber 12., Josephus Liber contra Applanum, és Strabo Liber 2.
- 18) "In solcher ferner betrachtung demnach ... etwass gemeinen nutz zu gut zu schreiben Ursache gegeben worden, hab ich auch auf dass aller unterthenigst vndt möglichst ihn" (Krauss mindig így írja az "in" praepositiot!!) "diesem gantzen werk u. Continuation ihn Verzeichnung mancherlei geschichten, so sich in vnserem Vatterlandt" (Erdély) "vndt benachbahrtten ländern Gott geklaget zu getragen, nicht anders gesetzet noch geschrieven denn nur dass jenige, wass sich der Wahrheit gemess gezeiget, vndt wass ich zu vor von glaubwürdigen vndt zwar nicht geringen perschonen, so eines theils selbst persönlich erfahren u. dabey gewesen, vndt eines theils auch gewisse nachrichtung davon gehabt, ist censiret vndt approbiret worden." Dedicationschrift., F. R. A. I. oszt., II. köt., pp. 2-3.
- 19) E szerkesztési elveit különben munkájában sikerrel alkalmazta. Fl. tom. IV., p. 108., 139., 142., 145., 262., 324., 387.
- 20) "Gleich wie die ... Acker die Hattert (!) Stein fein von ein ander scheiden ... also lassen auch die geschichten vndt res gestae nicht zu, dass die Zeiten vndt glorwürdigsten thaten, vermengtet vndt zerrüttet werden, sondern theillen fein eine beschwerliche Zeit von der andern vndt erzehlen alles fein ordentlich (was sich hin vndt wieder zugetragen) nach einander, damit also der Zesser nicht turbiret, sondern vill mehr delectiret vndt erlustiget werde." Tom. III., p. 4.
- 21) Stellen vns die bildnüsse der alten, wie ein gemälde vor augen, eröffnen derer gemüther (!!) machen den Verzagten einen Harten vndt hoffnung, stärken die kleinhüthigen, richten die bedrengheten vndt betrüben auff, vnterrichten die vnwissenden, vndt reitzen lederman zu allerhandt tapferen vnd löblichen thaten, Summa, sie wissen dem Lesser was er thun oder lassen, fliehen oder meiden soll, sie wissen was die frommen für belohnungen, die bössen aber vndt Tyranen von ihren lastern für straffen zu gewarten haben, sie stärken die Prudentiam vndt Fürsichtigkeit, vndt lehren wie man weisslig vndt klüglích handelln soll ihn allen sachen, vndt machen einen Untterschiedt zwischen gutten vndt bössen, zwischen gerechten vndt Ungerechten, Vntterscheiden die tapferen von den Verzagten, die standhaftigen von denen Unbeständigen, danenhero, wie gemeldet, derweill die geschichten vndt historien grossen nutz, vndt neyen vnerfahrenen Ambsperschonen, ihn allen Policeyen grosse erfahrenheit vndt expertens bringen... (l. h., tom. III., p. 4.)
- 22) Tom. III., p. 180. - L. még Tom. IV., p. 9. is.
- 23) Nullum violentum diuturnum: Isten sohasem szerette és mindig megdöntötte a rebelliókat és rebelliseket. (Tom. III., p. 165.) - Isten mindig megvédi az "Obrigkeitet", ha az hivatását híven teljesíti, pl. a pestis elfojtásában buzgalkodó segesvári hivatalnokokat a pestistől. (Tom. IV., p. 194.) - A lengyelországi katasztrófát és következményeit okozta a fejedelem és a magyar nemesség Übermuth, Pracht, vndt hoffart verursachet hat, welche eine Sünde vber die andere begingen, biss sie endlich Gott stürzte... (Tom. IV., pp. 32-33.) - Isten maga kormányozza az emberek lelkét, mely végső mozzatója a földi törtéetésnek: Gott verschuf aber, dass des Fürsten Kemény hertz vndt muht wider aller General anhalten, dermassen gebundten wardt ... hogy nagy hibákat követett el a hadvezetésben, ami vereségét és halálát okozta. (Tom. IV., p. 236.) Kemény veresége "fuit poena peccati, bella

enim injusta plerumque tristes, flebiles et funestos eventus solent habere (erkölcsi törvény érvényesülése). Dermassen strafft Gott aller Potentaten Hochmuth vndt unnöthige Kriege. (Tom. IV., p. 242.) - L. még Tom. IV., p. 72., vagy: IV., 386. - Azt kívánja, hogy "der liebe Gott alle rebellen vndt widersinnige Vnterhertanen, so sich ihrer Obrigkeit zu widersetzen anmassen, bekehren undt auff den rechten weg bringen wolle". (Tom. IV. p. 9.) - L. még: Tom. III., pp. 16-22., 38., 39., 40., 136 (jó borév), 165., 179. - Mikor az elmenekült nagyszebeniek Báthory Gábor bukása után visszatérnek városukba, látják annak pusztulását, "welches alles der liebe Gott vmb der Sünden willen veber diese Stadt ergehen lassen, vndt mit... straffen... wollen, vndt derselbige gerechte Gott so da zumahlen der Sünden wegen sein Volck heimbesucht, lebt noch vndt hat noch vill dergleichen straffen... ihm Vorrath"... (Tom. III., p. 45.), s nem lenne csoda, ha Isten újabb megint ilyen büntetésekkel küldene ránk, folytatja Krauss már a korabeli egész Erdélyre gondolva, mert "alle laster ihn allen Ständen, als Hoffart, Pracht, Vbermuth, Geitz, hass, neidt, hurerey, fressen vndt Sauffen, vndt erkaltung der liebe dess nechsten, ihn vollem schwung gehen, dermassen, dass ess höher nicht kommen kann", s ha Isten meg nem könyörül rajtunk, még nagyobb szerencsétlenség is érhet minket. (Tom. III., pp. 45-46.) Ezért imádkozzunk és vezekeljünk, hiszen a nagyszebeniek a zsarnoknak, Báthory Gábornak "den hauch entzwei gebetet", teszi hozzá az ő nyers-keserű humorával a komoly és szent dolgokhoz. Várad is bűneink miatt jutott török kézre. (Tom. IV., p. 113-114.) A földi szerencsétlenségeket, Isten büntetését bejelentő, ill. okozó előjelek: az 1654. aug. 12. teljes napfogyatkozás, welches operation vndt wirkung viel jahr hernach grosse Vnglück... causieret Erdélyben. (Tom. III., p. 226.) 1664. jan. 2-án szörnyű üstökös tűnt fel Németországban és az osztrák örökös tartományokban, "welche zweiffelsohne desselbigen Jahres vngerländ. Krieg vervrsachet haben". (Tom. IV., p. 371.) - Az 1657-től 1660-ig Erdélyt sújtott szerencsétlenségek előjele sáskajárás és árvizek: "Diese Vngezieffer eine gewisse Straff des Herrn gewesen vndt gewisse Kennzeichen" a török tatár betörésnek, mert ez is, az is kelet felől tört hazánkra. (Tom. III., pp. 178-179.)

- 24) X. Károly ezt veti Rákóczi szemére: "du nicht ein rechter Fürst vndt ihr Herr bist, sondern sie deine Fürsten vndt Herrn sein vndt tanzten musst wie sie dir pfeiffen, welches vns aber vor dissmal zu grossen schaden, vndt dir zum nachtheil geschieht." (III., 272.) Tudjuk, ez időben a svéd királyság hatalmas erővel építi ki a teljes fejedelmi abszolútizmust, és X. Károlyt meglephette Rákóczi örökös ingadozása, tanácsosai beleegyezésére hivatkozása. Viszont a katasztrófa bekövetkezése után az erdélyi nemesség minden felelősséget Rákóczira háritott át.
- 25) A segesvári Hundertmänner (nép képviselői) elhatározzák, hogy a porta és II. Rákóczi György közül ahhoz állanak, aki felülmarad: "den aussgang zu sehen, welcher das Feldt behalten würde, an den sollte man halten"... (tom. IV., p. 33.) - Kemény veresége után a segesvári nép, mely eddig Rákóczi-, Kemény és császári (német-) párti volt, áll a törökhöz: "unsere bürger, welche allezeit gut Rákóczisch vndt Röm. Keyssers waren... wollte nicht mehr von den teutschen wissen, sondern hielten mit den Türcken." (Tom. IV., p. 242.)
- 26) "Entweder unsere nachlässigkeit, oder auch vnsserer vndt des landes Vngerlandts Zwietragt vnd Vneinigkeit wegen so liederlig versehen vndt verloren worden, welche auch vnssere Sünden ihn gemeinen gleich woll solches alles verursachet, da doch zwar der Palatinus Veseleni Ferenz vndt General Zusa" (Souches), "welche mit zimliger Macht vndt Röm. Keysserlicher Armee bei dem Dorfe Rakomoz auff der

Tissa gelegen, diese Vestung aussz zulassung vndt hilff Gott woll hette entsetzen vndt die belagerung verhindern kennen, wenn sie anders die alte rach, so sie vber Sübenbürgen lange Zeit her getragen, darzu gelassen hette. (Tom.IV., pp.113-114.)

27) L.: a fenti idézetet, tom.IV., pp.32-33. és III., pp.45-46. Már I.Rákóczi György lengyel királyságra tör, ami II.Rákóczi Györgyöt és vele Erdélyt katasztrófába sodorta: "O du leidiger Ehrgeiz, der du dermassen verblendest vndt zu grosser thorheiten bewegst." (Tom.III., p.174.) "Trunkenheit ein nicht geringes laster" ha II.Rákóczi György nem issza le magát a tatár kán követelnek adott ebéden, akkor nem bánt volna velük oly gögösen, sértően, gunyosan, s akkor talán nem következett volna be a tatár bosszu: az erdélyi sereg fogságba hurcolása. (Tom.III., p.246.) - Rákóczi gögösen visszautasította Wesselényi és Homonnai tanácsait is: ne menjen Lengyelországba (tom.III., pp.262.) és elbizta magát, hogy neki van a legerősebb hadserege. (III., p.254.) Krauss szereplői jelleméből, lelki összetételéből következteti ki, hogy azok miért cselekszenek úgy, ahogyan cselekednek, s ezzel a történetet irányítják: I.Rákóczi György nem engedelmeskedik a török parancsnak (1636-ban), s nem fog fegyvert a lengyelek ellen, mert "ein friedliebender Herr war." (Tom.III., p.116.) - Máshol menti I.Rákóczi Györgyöt, hogy nem "privat Affect" miatt lépett fel a császár ellen (1644-ben), hanem "vielen injurien u. Calumpnien", miatt, s mert Torstenson rábirta. (Tom.III., p.139.) - Mansfeld, a harmincéves háboru kiváló hadvezére visszavonul a háborutól, vitás, mondja Krauss, az "Vrsach", hogy ezt miért tette, de "wird gesagt, dass ehr" (= er) "des Kriegs mühd, vnd seines Lebens sat gewesen". (Tom.III., p.80.) - I.Rákóczi György kihasználja a segesvári consul (bíró) nehéz helyzetét: ez ui. fél tőle, amiért 1636-ban felgyújtotta I.Rákóczi György majorságát, melyet Segesvár mellett juhai őrzésére emelt, s ezért ráveszi a segesvárlakat, hogy Rákóczinak felelküdjenek. (III., 127.) - Eszterházy Miklós palatinus I.Rákóczi György legnagyobb ellensége, s ő az oka minden Erdély és Magyarország közötti háboruságnak. (III., p.156.) Kemény János "von Natur ein zachhafter u. sein glück nicht verstehender herr gewesen, vndt dadurch allen seinen sachen einen unglücklichen Ausgang geweisaget haben." (IV., 234.)

28) Bethlen 1619-ben sok Morvában és Felsőmagyarországon zsákmányolt lovat hozott magával, azokat szétosztotta az erdélyi parasztok között s cserébe elvette ökreiket, hogy ezeket aztán jókora nyereséggel eladja, Bécsbe pénzen, Velencébe pedig értékes kárpitokért. (III.55.) Folytatott Bethlen jövedelmező viasz-méz-higany cserekereskedelmet is Velencébe, luxuscikkekért, amiről Kraussot velencei tartózkodása alatt Daniel Nys, Bethlen holland származású itáliai faktora tájékoztatta. (u.o. 56.)

29) Mindjárt az 1611. évi nagyszombati véres-gyászos eseményeknél, hiszen Báthory Gábor garázdálkodásai voltak a négyéves gyermek legrégibb, borzalmas emlékei (mein lengst gedächtniss) (III., 16. L. még az argyesi szász papról, III., 12.) A lengyel háboru utáni országgyűlésekről (1657-58.) mint segesvári követ személyes élmények és tevékenység alapján számol be. (III., 315. és 340. stb.) - Itáliából hazatértében, 1630. júliusában, - ezt is már láttuk - Kassán csatlakozott az ott Eszterházyval tárgyaló erdélyi követekhez, e béketárgyalásokról ezektől értesült: "mir denn der Verlauff dieser geschichten woll bekannt gewesen." (III., 107.) - Az 1645. évi szombati "tumultusról" szólva a szombati alsóbb néprétegek felkeléséről méltatlan papjuk ellen, melyet Krauss elég részletesen, lapokon keresztül írt le - bizonyára igen foglalkoztatták e dolgok az akkori szász közvéleményt - megmondja, hogy e szégyenletes dolgokat nem bosszúból írta meg - talán neheztelt

valamiért szülővárosára?? – hanem, mert maga hallotta a lelkész mentegetőző prédikációját a templomban, s maga látta a szebeni városházán az ajándékokat, melyekkel az magát megvesztegetni engedte. (III., 166.) Krauss természetesen elítéli a papot, kit egyébként tanult, művelt, sőt "würdig" embernek tartott, de azért: "Kann jemand solche facta loben, ich weiss nicht, ich zwar kann sie nicht loben." (u. o.)

- 30) Érsekujvár vesztéről 1663. szeptember 26.: "diese ist nun die wahre beschreibung der belagerung Neyheissel leidiger auszug, wie unss derselbe von glaubwürdiger undt dabei gewessenen beschreibern zu Händen geschickt worden." (IV., 359.), majd ugyanezen eseményről, és Zrinyi a költő dicsőséges 1663-4. évi hadjárata-ról: "Dieses sein demnach, grosse, günstige lesser, die geschichten so von den Neyheisselischen belagerung vndt einnahme fort biss ihn" (= in) "diese 1664. Jahr ergangen, vndt wie ich diejenige (nicht mit geringen Vnkosten) auss Wien her glaubwürdig haben können dergestalt ist von mir beschreiben diss eingebracht. (IV., 387.)
- 31) Fabritius, i. h., IV., pp. LII. -LV.
- 32) Krauss, III., p. 174. és Bethlen I. könyve, 1789. kiadás, p. 25.
- 33) IV. Murád meghalt 1640. február 9-én, utána öccse, Ibrahim következett 1640-től 1648-ig, ez után ennek fia, IV. Mohamed (1648-1687.).
- 34) Összehasonlítottam a két író még egy jellemző helyét 1663-ból: Krauss IV., p. 290. is Bethlen szövegét követi (Bethlen i. h., p. 362.), itt is beleiktatja Kucsuk Mehmet szemrehányásait Apaffy ellen, ki erre lemondással fenyegetőzik, majd magyar és török urak közbenjárására kibékülnek. Mindez hiányzik Bethlennél, de az epizód befejezte után Krauss megint folytatja Bethlen szövege átirását.
- 35) Pl.: III., 274-80., 309-15., a IV. -ben is sokhelyütt.
- 36) Derweill wir aus kekenwertigen schmachschreiben hören... wass sinnes der Palatinus und Keysserischen neben der Reformation (az erdélyi és szepesi szászok a katolikus restaurációt nevezik "Reformationnak"! L. a Lőcsei krónikát is!) mit Siebnbürgen gewesen, hogy Munkácsot is kívánják stb. (III. 101.)
- 37) III., 58-59. Pedig erről csak 1621 után lehet szó, a hainburgi tárgyalások után. (L.: Szilágyi M.N.T., VI., 304. és Szekfü, Bethlen, 134.)
- 38) Pl. Velencében becsülik az idegent, nem úgy mint nálunk, hol gyűlölik és üldözik. "Ehrlig ist es zwar nicht davon zu schreiben, doch weil ihn" (= in) "den geschichten die wahrheit meisterin sein muss, müssen solches auch andere mit mir be-kennen." (III., 58.) – Jellemző a nagyszzebeni ev. lelkész már fentebb érintett esete, melyet nem mond el minden részletében, mert ha kiderül az egész igazság, ez még rosszabb benyomást tett volna és I. Rákóczi György fejedelem Szebennél igen nagy büntetéspénzt fizettetett volna. (III., 167. 1646.) – Vagy: Segesvár jól fel volt készülve a háborúra, ostromra, nem úgy mint más szász városok, "sed sile lingua, calamum cohibe, veritas enim odium parit." (III., 195.) L. még III., 57., 58. is.
- 39) Ilyenek: Miután 1629-ben szépen elparentálta Bethlent, ki pártfogója volt, s kit egyébként is nagyon tisztelt, minden átmenet nélkül beírja krónikájába: Die 28. Novembris villámcsapás éri a nagyszzebeni templomtornyot és nagy kárt tesz benne. "Pázmán Peter wirdt zum Cardinal gemacht." (III., 84. Érdekes, hogy a katho-

likusokat ugyan nagyon gyűlöli, de Pázmány Péter ellen egy rossz szava sincs, ezen az eseten kívül még megemlíti, hogy Nagyszombatban egyetemet alapított). - L. még III., 58., 117-119., 219., 267., 333., 380; IV., 192., 203., 258., 286. többnyire elemi csapásokról, természeti, időjárási rendellenességekről, s ezek következményeiről a termésre, pestisről stb.

- 40) Luther keserű és gőgös, de igen magvas gunynevével illeti a "vulgust": a már többször említettem "Herr Omnes"-szel. Egy más, még keserűbb terminusa is van. S ez már az ő alkotása. II. Rákóczi György maga is "ördöglelkűnek" nevezte magyarországi (hajdu) katonáit, kik ellen valamennyi korabeli magyar és erdélyi történetíró a legelkeseredettebben panaszkodik. Krauss egy helyt ír ezekről: "Rákóczi ... mit 17 Fahnen Vngerlendischen eördeglelkigen Kriegsgurgelln vndt reuberischen Volk." (IV., 35.), s általában ezeket egyszerűen csak "die ördöglelku"-nek nevezi krónikájának német szövegében. Báthory Gáborról mondott nyers kiszólását már idéztem. (III., 45.) IV. Murád szultánról: "Ist verreckt vndt zu seinem Mahomet gefahren nach Mecca." (III., 134.) Valamicskével szelidebb Lorántffy Zsuzsannáról való kiszólása. A szélhámos Rehner János nem fejedelmi személy, hanem "Pfeffersack und Krämer." (III., 54.)
- 41) A jelentéktelen Brandenburi Katalin életét aránytalanul hosszan meséli el még azon túl is, hogy Erdélyt elhagyta, s abból erkölcsi tanulságot is von le: az "unmässiges Leben" még a fejedelmi nőt is koldusbotra juttathatja. De, mondja maga is, "genug von dieser Materj". (III., 108.) - L. még az előbb említett Rehner János szebeni consul (bíró) bécsi kalandjának nagy részletezését (III., 47-54.), ki Bethlen követeként 1615-ben járt Bécsben s az udvarnál fejedelmi személyiségnek adta ki magát, hogy az erdélyi fejedelemséget a császár támogatásával elnyerhesse. Eleinte sikertült az udvart megtéveszteni, amíg ki nem derült, hogy egyáltalában nem fejedelmi személyiség, hanem, mint idéztem, "ein Pfeffersack und Krämer." (III., 54.) - L. továbbá Sentemire vajda "oder Lerder" kalandorságáról. (III., 113-114.)
- 42) Bethlen Jánosné szolgáját Segesvárott elfogják a "Rakoczysch" polgárok, ebből "tumultus" kerekedik. (IV., 4-5.) - Rémhistóriák: Homonnai György megmérgezéséről, melyet már említettem (IV., 64.), vagy Gusztáv Adolf svéd király "Spereuter"-éről, ki urát meggyilkolta volna (III., 110-111.), a Máté oláh vajdát megmérgező borbély-seborvosról, és II. Rákóczi György által hozzá küldött becsületos német seborvos helyes gyógykezeléséről. (III., 208-209.) - Múlatságosnak szánt epizód, ahogy két katolikus papot, kik egy Pálffy birtokhoz tartozó falu evangélikus templomát át akarják venni, a falusi asszonyok kikergetnek a faluból (1646-ban, III., 170.).
- 43) I. h., IV., pp. LII. és LIV. Valóban: Bethlen Gáborról elmondja, hogy ez gyönyörű kárpitokat hozatott Velencéből, melyek ma is borítják a gyulafejevári palota falait (III., 55.), pedig ezt 1658-ban a tatárok elpusztították, felégették, tehát Krauss ezt csak ezelőtt írhatta. 1644-ben hivatkozik 1660-ra (III., 157.), 1649-ben 1662-re. (III., 179.)
- 44) Pukánszky: Gesch. d. dtischen Schrifttums in Ung. Münster/Westf. 1931. pp. 97-98. és 207. - Horváth: Reformáció, 199-200. kétségbevonja a német hatást Tinódi "ujszágoló" énekeire.

Frölich Dávid

A magyarországi német történetírás uttörője, a hazai német humanizmus talajából kinőtt naiv polyhistoria legnagyobb képviselője. A humanizmus historiai-filológiai örökségét követte, mikor célul tűzte ki, hogy a Kárpátokban lakó németiség történetét kikutatja.¹⁾

Késmárki származásu ember, született 1600-ban; Frankfurt an der Oderben mathematicussá képezte ki magát. 1630-ban hazajött, s a késmárki gimnázium rektora lett. Európai hírnű tudós volt, kit III. Ferdinánd császár és király udvari mathematicusává nevezett ki. Meghalt 1648-ban Késmárkon.

A magyar történetírás történetét csak másodsorban érdekli, hiszen nem magyar talajból nőtt ki. Mégsem hagyhatjuk figyelmen kívül e téma tárgyalásánál, mert mégiscsak magyarországi ember, aki magyarországi és magyar történeti problémával foglalkozott, egy általános magyar történetet írt "Neue ungarische Chronic" címen, melynek azonban csak bevezető kötete maradt ránk: "Der Vralte Deutsch-Vngerische, Zipserische vnd Siebenbürgische Landszmann, dasz ist Vorläuffer Der Newen Vng. Chronic" (Lőcse, 1641. R.M.K., II., 576.), maga a chronica elveszett.

Frölichet, mint ezt a Landszmann Lippay György akkor egri püspökhöz intézett ajánlásában maga elmondja, az "antiquitas" iránti csodálata és hazaszeretete /mely a hazája multjának felderítésében nyilvánult/ vitte történetírásra. Mind az antiquitas csodálatát, mind a hazaszeretetet a természet oltotta be a nemesebben gondolkodó emberek lelkébe, vallja. Hazaszeretete ösztökélte munkája megírására, viszont ez elé elég nagy nehézséget gördített az a körülmény, hogy az e témához felhasználható anyag igen kicsi és elégtelen. Hiszen, mondja, őseink derekasan éltek és cselekedtek, de elmulasztották feljegyezni derék tetteiket, sok feljegyzést meg elpusztított a török, tatár, huszita és - huszár (= hajdu) Ezért más népek előtt műveletleneknek tűnünk fel. De meg vannak, akik irigységből könyvtárakban és levéltárakban elzárva tartják a régi korok felkutatására használható anyagot. Ez akadályokat azonban elhárította Frölich hazaszeretete, és mégis megírta magyar krónikáját, hogy legalább az a kevéssé, ami még megmaradt és felkutatható volt a régi idők történetére, ne kerüljön feledésbe. E Landszmannban, egyedül fennmaradt történeti művében - a Bél által készített latin fordítás Prodrömusnak nevezi - Frölich a Magyarországot lakó és valaha lakott népek eredetét és vándorlásait kutatja, elsősorban természetesen a németekét, hogy azokat mintegy tükörben bemutathassa. (Ajánlás Lippayhoz.) Frölich valóban a legelső eredetelig megy vissza: elbeszélését az első emberpárnak a paradicsomból való kiűzésével kezdi, majd vázolja - a biblia alapján - az emberek szétterjedését a vízözön után, s azután rátér a germán népek vándorlásaira, ebben fő tárgyára, a Magyarországon valaha lakott germán népekre. Ugy véli, ezek gepida, illetőleg gót ágainak maradványai az ő korában a Szepességet és Erdélyt lakó németek. Az erdélyi szászokról ugyan, mondja, némely író (Igy Bonfini is) azt véli, hogy azokat Nagy Károly telepítette oda be. De, véli Frölich, Nagy Károly e területeket sohasem látta,

s ezt a feltevést éppugy nem lehet bebizonyítani, mint a szászok eredetéről szóló másik verziót, hogy t. i. azok ama bizonyos patkányfogó által Hamelnből elcsalt, s Erdélybe vetődött fluk utódai lennének, kik 1282-ben jöttek volna ide. Más kifogásolni valót ezen a mesén nem talál. De még Bél Mátyás sem. ²⁾

Ami a szepesi németeket illeti, Fröllich azért véli ezeket a gepidák leszármazottainak, mert ez a leszármaztatás a legrégibb, s ezt fogadja el minden hitelt érdemlő író, noha "vulgo absurda videatur". ³⁾

A Dunamenti németek (Sopron, Győr, Komárom, Buda stb.) a római Legio X. Germanica maradványai. A Buda név Badenből származik, hiszen itten is vannak fűrdők! Wesprem = Welsprunn. (u. o.) A bányavárosi németek (Beszterce-, Körmöc-, Selmechánya lakói) meissenai bányászok utódai, kiket a bányák művelésére telepítettek ide. Hogy mikor, nem mondja.

A dákok Erdély germán lakói, kiket a rómaiak leigáztak, míg a Traján által be- telepített római colonusok maradványai a románok (p. 399.)

Igy megoldani vélte Fröllich a maga elé tűzött egyik problémát, hogy t. i. mely germán népek voltak Pannonia és Trassylvania (Dácia) első germán (német) lakói. E feltevéseit elfogadták Hain löcsei krónikás, s a két XVII. századi tudományosan képzett erdélyi szász történetíró is: Tröster és Töppelt. E téren tehát Fröllich ut- törő és alapvető munkát végzett, ha eredményei mai mértékkel mérve nem is helyt- állóak. Ezzel nem elégedve meg, azt is kutatja, hogy mely népek lakták e területeket az első germán települők előtt, velük együtt, s melyek jöttek be még utánuk is. Mert, mint mondja, el akarja kerülni azt a hibát, amiben még doctissimi is beleesnek, hogy t. i. mindenki a maga nemzetét tekinti autochthonnak. Lazius (és Bertius) véle- ményét követve úgy véli, hogy Pannonia első lakói azok a "paeonok" voltak, kiket Herodotos és Pausanias is említenek. Tehát egyfelől a legrégibb írók adatait veszi át, másfelől a korában legnagyobb tekintélyeknek elismert modern írók véleményeit fo- gadja el. A "paeon" népnév görög szó lévén, úgy véli, görögnek kellett lennie a nép- nek is, mely azt viselte. A paeonokra germán népek következtek, kik összekevered- tek a görögökkel, s nyelvük is görög-germán keverék nyelv lett. De lakták e terüle- teket zsidók is, már a vizözön előtt és után is. Majd rómaiak hódítják meg Pannoniát és Dáciát, utánuk jönnek a szlávok, Fröllich szerint már Caracalla alatt. Heraclius idején a szlávok aztán északra huzódtak volna, s az ott talált németekkel keveredve alkották Szepes, Sáros, Gömör, Liptó, Árva, Turóc, Trencsén megyék XVII. századi lakóinak őseit. Innen még északabbra vándorolva a szlávok elárasztják Cseh-, Mor- va-, Lengyelországot egész a Balti tengerig. A bulgárok Justinus alatt jöttek be, mond- ja Fröllich, a székelyek a hunok maradványai, kik 300 évig éltek Pannoniába, s onnan mentek át Erdélybe.

Végül a hunok és magyarok eredetét is érinti. A Hungari és Hungaria nevek a hun névből származnak. A hunok ázsiai Scythiából jöttek be előbb Dáciába Balambér alatt, majd legyőzve a római őrségeket, Attila meghódította Pannoniát is. Fröllich itt is Lazlust követi, s a mesék birodalmába utalja a Jordanesre alapított és Thuróczy és Bonfini által hirdetett magyar-hun eredetmondát a csodaszarvasról és a magyar honfoglalás mondáját Árpádról és a Szvatopluktól történt földvásárlásról. (p. 406.) - Az avarok honnan jöttek, kétséges. A magyarok Hungari nevét némelyek, mondja, a hun (föld) és Juhria (ország) nevek egyesítéséből eredeztetik. Fröllich ezt elveti, mert a hunok nevüket nem hazájuk nevéből nyerték, hiszen sehol sincsen Hunnia ne- vü föld. Hogy a hun népnév honnan származik, azt Fröllich nem tudja eldönteni: vagy Hun nevü vezérüktől, véli, vagy a horvátországi Unna folyótól (p. 407.) A Landsz- mann befejezéséül aztán felsorolja még Fröllich az elnevezéseket, melyekkel a kül- földi írók a magyarokat a legkülönbözőbb korokban jelölték.

Utóhangul levonja a történeti fejtegetéseiből adódní látszódnó vallási, erkölcsi és filozófiai következtetéseket. Mennyi sorsfordulat, változás sujtotta Pannoniát. A szerencse golyóbisként játszott vele, mikor a legkülönböznőbb népeknek tette hazájává. Népeknek ez ide-oda vetődését, vándorlását mérlegelve, mondja Frölich, kitűnik az emberi dolgok nagy állandótlansága és hiábavalósága, amiből meg kell tanulnunk, hogy az élet minden válságát, csapását bátran, állhatatosan, türelemmel viseljük, mert hiszen az élet csak vándorlás, a földön nincsen semmi állandó állam vagy hely, sőt: a mi országunk a mennyekben van, s oda kell törekednünk.

Frölich csak vázlatát adta különböző népek vándorlásainak, mint ő hitte, a világ teremtésétől a magyarok honfoglalásáig. És csak egy szempontból nézte azt: a magyarországi népek eredete és vándorlásaí szempontjából. Igen sok, legkülönböznőbb kori írók munkáját nézte át, összegyűjtve belőlük, amit a magyarországi népekről kiolvashatni vélt. E meglehetősen terjedelmes anyagot aztán ügyesen csoportosította, időrend, népek, területek szerint feldolgozta. Forrásanyagán bizonyos kritikát is igyekezett gyakorolni. Általában a legjobbnak, leghitelesebbnek vélt írók véleményét fogadja el: ezek egybehangzása elég volt ahhoz, hogy egy tényt valónak tekintsen (ab omnibus fide dignis scriptoribus adprobatur, p. 397.), ellentmondásaikat azonban nem tudta egyeztetni, belőlük a helyeset kiválasztani. Bár tudja, hogy a legrégebb, legeredetibb forrásokig kellene lehatolnia, a humanista történetkutatás e nagy vívmánya nem maradt előtte ismeretlen, mégis egyenértékű tanu előtte az ókori történetre Herodotos, Thucydides, vagy a XVI. századi Lazius. Sőt, a modern tekintélyes írók mintha többre becsülné az egykoruaknál. Mégis a saját kora állapotaira, bizonyára eseményekre vonatkozó adatokat is hiteles szemtanuk vallomásaival igyekszik ellenőrizni. S éppen az előbb említett, s általa oly nagybecsült Lazius az, kinek abbéli adatát, hogy a Vaskapu melletti Traján-féle Dunahid maradványai még akkor is láthatók voltak, kétségbe vonja, mert ezt sem újabb történetírókból, sem mostani utazóktól nem tudta kétségtelenül megállapítani. (p. 399.)

Tehát olykor Frölich rátalált helyes kritikai eljárásokra, sőt felcsillannak előtte helyes kritikai elvek is.⁴⁾

Frölich szakít a magyar történet krónikás hagyományaival, legalábbis a magyar eredettörténetére. Persze nem tudjuk, hogy későbbi magyar történetében is függetlenül tudta-e magát a magyar krónikáktól. De az őstörténetet új keretekbe illesztette, s ha nem is volt kifejezetten szász sovíniszta - megengedte, hogy a németek nem autochthon lakói Pannoniának -, sőt helytelenítette az ilyen sovíniszta túlzásokat, mégis ő elsősorban a németek szempontjaiból dolgozta fel Pannónia őstörténetét.

De leszakította magát Frölich a szepességi-lőcsei-krónikásoktól: Sperfogel és követői, a Lőcsei Krónika 1641. előtti íróitól is. Ez a történetírás nem volt az izlése szerint való. Haint, a lőcsei laikus krónikások legjelentékenyebb alakját ugyan erősen befolyásolta, de az ő iskolája mégis más irányu: nem a helyi évkönyvezés az a műfaj, mely a Frölich által felvetett kérdéseket tovább vihetné. Frölich követői, hozzá hasonlóan, tudományosan képzett történetírók, az erdélyi Tröster és Töppelt voltak.⁵⁾

Frölich művét theologiai szempontoktól mentesen dolgozta ki. Pedig ezek akkor a történetírásón külföldön is uralkodnak. A bibliát is csak hiteles forrásnak tekinti, s ha zárófejezetében, melyet már ismertettem, vallásierkölcsi tanulságokat von is le a történeti sorsfordulatokból, magában a történetben sehol sem lát más történetformáló tényezőt, mint az embert. Vallásos lelke keresi az égi államot, mert a földön úgy sincsen embernek maradása, de a történetből magából nem érez ki az ember akaratán fölötti, transcendentális erőket: történeteszemlélete realiztikus. Frölich harmonikus, kiegyensúlyozott lélek, aki bár maga is megdöbben az őstörténet kegyetlen

sorscsapásaitól, higgadtan, józanul szemléli a történetet, ítéletét minden szenvedélyesség nélkül alkotja meg, azokról is, kikről úgy véli, hogy irigységből akadályozták munkáját. Kiengesztelődésre mindig hajló lelkével ezekről is reméli, hogy jobb belátásra térnek.

Kiadások: Der Vralte Deutsch-Vngerische, Zipsersische vnd Siebenbürgische Landszmann dasz ist Vorläuffer Der Newen Vng. Chronic. Lőcse, 1641. (R.M.K. II., 576.) -i Latin fordítása Bél Mátyástól, Adparatus, I., pp. 381-408. Prodrumus Maioris Chronici Hungariae címen. Jelen munkámban ezt idézem.

Irodalom: Szekfü, A szász történetírás. Magyarságtudomány, 1943. - Pukánszky, G.d.d.Sch. I.U. pp. 383-386.

Jegyzet:

- 1) L.: Pukánszky, G. d. dt. Schr. I. U., p. 383.
- 2) L.: Bél, Adparatus, I., p. 395. és nota x/. Látni fogjuk, hogy Töppelt Lőrinc, Fröllich egyik követője legalább az időrendet vonultatja fel a hamelni mese ellen.
- 3) L.: Bél, Adparatus, I., p. 397. Fröllich Szepesség nevét következőképp származtatja le: Gepidia, Gepulsa, Chepusia, Sepusium, most Zepusium, Ccpusium, Scepusium, vel Szepusium. (p. 396.) Ezt az etimológiát átvette Hain is.
- 4) A szepesi németeknek a gepidáktól való leszármaztatását azért fogadja el, mert ez a "notio antiquissima ea est verissimaque". (p. 397.) Még fontosabb: Cavendum est, ne recotis Berosi illius, aliorumque id genus fabulis alia vetustiora certioraque fundamenta sacrarum litterarum postponantur. (p. 402.) Most már mellékes, hogy az emberiség történetére a bibliát tartja a legrégebb és leghitelesebb forrásnak, itt csak az elv felismerése a fontos. Elveti a Nagy Sándornak tulajdonított oklevél-koholmányt is. Ezt a furcsa kitalálást, mely különben a mi Révay Péterünket, Pethő Gergelyünket és a horvát Ráttkay Györgyöt is megtevesztette, kik azonban nem voltak képzett történetkutatók, Fröllich azzal a megokolással veti el, hogy Martinus Cromerus (a lengyelek nagy humanista történetírója, 1512-1589) már megcáfolta azt, kimutatván, hogy az ott szereplő "szláv" népnév nem hogy Nagy Sándor korában nem ismeretes, hanem csak Justinianus korában kezd említettetni. (De rebus gestis Polonorum, először Basel, 1555., L.I. c XV.)
- 5) Mintha a magyarok felé szólna gunyoros megjegyzése a scythákról, kik azt hiszik, hogy ők a világ legelső és legjobb népe, s akkor teremtettek, mikor a világ a káosz-ból kialakult. (p. 401.)

Hain Gáspár
és a
LŐCSEI KRONIKA

Már az előbbi fejezetemben jellemeztem a lőcsei XVI. századi és XVII. század eleji városi évkönyvirást, melyet Sperfogel Konrád indított meg. Itt erről csak megismétlem, hogy e lőcsei biráktól és jegyzőktől készített történeti feljegyzések – le számítva Sperfogelét és Türck Dánielét – nem eredetiben, hanem Hain Gáspár Lőcsei Krónikájába beledolgozva maradtak ránk. Hogy mi volt az ott tárgyalt írók XVII. századi követőinek: Czack Péternek (tanácsos 1606-tól 1637-ig, bíró 1632-1633-ban, meghalt 1637-ben, valamint Fröllich Mártonnak (1629-től 1637-ig "tribun", 1639-ben és 1642-től 1645-ig tanácsos, 1637-ben és 1647-ben evangélikus egyházzongnok, meghalt 1645. október 11-én) eredeti munkája a Lőcsei Krónika Hain által fenntartott szövegéből, azt abból ma már nem lehet kielemezni. Utolsó elődje Hain Gáspárnak a krónikairásban apja, Hain Miklós volt. Hain Miklós nem volt lőcsei ember. Nürnbergben született 1603. szeptember 19-én, Magyarországon is előbb Kassán telepedett le, s csak 1637-ben költözött Lőcsére, felesége, Cramer Zsuzsanna kívánságára, ki lőcsei származású volt, leánya annak a Cramer Gáspárnak, kit mint lőcsei krónikást már megismertünk. Itt Hain Miklós polgárjogot nyerve, bizonyára felesége családi összeköttetései révén is (a Cramerek a lőcsei polgárság vezető rétegébe tartoztak) oly tekintélyt szerzett magának, hogy 1644-45-ben és 1646-ban már városi tanácsossá, 1647-től 1651-ig pedig évről évre bírónak is megválasztották. Bizonyos, hogy a krónikának mintegy 1644. óta meglehetősen elszürkülő, és jogi érdekű feljegyzései 1652-ig – Hain Miklós haláláig – az ő műve, és fia azokat szőrul szőra írta át. Hogy a krónikában teljes szövegében közölt lőcsei bíró- és tanácsválasztási szabályzatot és cselérendeleletet ő szerkesztette, azt Hain Gáspár külön meg is említi.¹⁾

Fia, Hain Gáspár, 1632. február 17-én született még Kassán. Gáspár anyjának anyja: Türck Zsófia, a szintén tekintélyes lőcsei Türck család tagja volt, melyből szintén származott egy lőcsei krónikás: Türck Dániel. Úgy hogy Miklós anyai nagyszülei révén nemcsak a lőcsei polgárság felső, vezető rétegébe született be, hanem apja, nagyapja és anyja rokonai utódként mintegy praedestinálva volt a lőcsei krónikások műve folytatására. Legközelebbi rokonságából ő volt a negyedik a lőcsei évkönyvezők között.

Hain Gáspár gondos nevelésben részesült. A lőcsei iskolák elvégzése után, 1653. körül Wittenbergben tanult annál a Pomarius Sámulénél, ki 1666-ban az akkor alapított eperjesi evangélikus kollégium rektora lett. Hainnek hazatérve 1658. december 6-án – a városi évkönyvezők igen pontosan tájékoztatnak életük körülményeiről – mintegy 26 éves korában vállalnia kellett a lőcsei iskola rektorságát. 1664-től – mikor rektorságáról lemondott – 1673-ig városi tanácsos, 1669-ben ideiglenesen jegyző is. 1674- és 1675-ben, valamint 1682. szeptember 2-től kezdve, és 1683-ban bíró. Vagyis Hain Lőcse legválságosabb éveiben: a megindult katolikus restauráció alatt viselte ezt a nehéz hivatalt. hithű evangélikusként védve hitsorsosai és Lőcse

város és polgársága, különösen a legfelső, vezető rétegnek érdekeit. Mert a Hainek is, mint a Cramerek, vagy a Türckök, a Lőcsei evangélikus polgárság legfelső: litteratus, jómódu kereskedő és iparos rétegének tagja, melyből kerültek ki a bírák, egyéb hivatalnokok, tanítók és a tanács, meg a képviselőtestület tagjai. Ugyhogy a Lőcsei Krónikában is ezek törekvései, felfogása, nézetei nyilatkoznak meg. Hain Gáspár 1687. április 20-án halt meg Lőcsén.

Hain az ő Szepesti vagy Lőcsei Krónikájában (Zipserische oder Leütschaverische Chronica) - írta ezt "der lieben Posterität zu Nachricht" - nem elégedett meg krónikás elődei - kezdve Sperfogeltől - kortörténeti feljegyzéseivel, hanem a Szepesség és német lakóinak egész történetét akarja adni, kezdve a legrégibb időkől. Ebben Fröllich Dávid példáján indult: Fröllich erősen kritikátlan szepességi őstörténeti kutatásait, melyeket ez a "Der Vralte Deutsch-Vngerischer v. Siebenbürgischer Landszmann" c. könyvecskéjében dolgozott fel (RMK. II., 576.) erősen fel is használta, amennyiben a szepesi némettség eredetére vonatkozó naiv megállapításait egyszerűen átirta. Egyébként krónikáját - a korabeli, még humanista tradíciókat követő történetírók mintájára - Lőcse város földrajzi (helyrajzi), társadalmi, néprajzi, gazdasági leírásával vezeti be, felsorolja templomait, jelentősebb épületeit, műemlékeit, s jellemzi a város alkotmányát (Polizei-Ordnung). Ez kétségtelenül az ő műve. Történeti elbeszélését a szepesi némettség eredetével kezdí, s ezeket - Fröllich Dávidot követve - a gepidák és gótok leszármazottainak, és a Szepesség őslakóinak tartja. Átvette Fröllich-től a Scepusium névnek a Gepidia névből való naiv levezetését is.²⁾ A magyarok "második" bejüveteléről - ez elnevezés a magyar krónikás hagyományból való - csak röviden emlékezik meg, s ezt - nem tudom honnan - 144-re teszi. Ez előtt csak Attiláról és a hunok pannoniai és európai szerepléséről szól, de nem mondja - miként a krónika -, hogy ez volt a magyarok első bejüvetele. 934-re teszi Madarász Henrik győzelmét a magyarok fölött, 1003-ra a kereszténység felvételét a magyarok által. Ezután már kizárólag a Szepességre vonatkozó adatokat közöl. 1076-nál - Istvánffyra hivatkozva - azt mondja, hogy I. Géza hozta volna be Erdélybe a szászokat. (p. 9.) Elmeséli Kálmán királynak 1108-ban Boleszló lengyel fejedelemmel való állítólagos találkozását, melyen - úgy véli - Boleszló átengedte volna az addig Lengyelországhoz tartozó Felvidék birtokát Magyarországnak. Hain e helyre szó szerint egyezik Leibtzer Joachim megfelelő helyével - itt mindketten latinra fordítják krónikáikban eddig követett német nyelvű előadásukat -, amiből közös latin forrásra kell gondolnunk, mert Hain egyébként nem ismeri egyik Leibtzer sem. Leibtzer Joachim pedig "Chronicon Polonorum"-ra (Gallus művére) hivatkozik itten.³⁾ 1245-re teszi Lőcse alapítását (p. 10.), az 1257. évre a tatár betörés megismétlődését jelzi. Ez a tatár megszállás hét évig tartott volna. E téves adatnál a Chronicon Hungarorum-ra hivatkozik, ami csak Thuróczy lehet, de ez ebben nincsen meg. Részletesebben foglalkozik még Amadé nádor és a kassaiak viszályával, valamint a szepesiek szerepével Károly Róbert király rozgonyi győzelménél, helyesebben adva elő a tényeket, mint a magyar krónika. Forrását itt nem ismerem. Valószínűleg valami helyi, pontosabb feljegyzés lehetett.⁴⁾ A továbbiakra vonatkozóan Bal Jeromos, a Lőcsei Krónika egyik érdemes kiadója, feltételezi, hogy Hain valamilyen papi eredetű helyi krónikát használt forrásul 1515-1516-ig, mert feltűnő, hogy adatai az egész korszakon át egyházi érdeklődésre szorítkoznak.⁵⁾ 1516-tól 1537-ig Sperfogelre támaszkodik, kinek Diariumát igen erősen rövidítve, önkényesen kivonatolta. 1543-nál, abból az alkalomból, hogy a lőcsei protestánsok a menedékkövi karthauzi kolostort feldúlták és kirabolták, közli a Karthauzi Névtelen 1506 és 1548 között írt iratát, a Fundatio Lapidis Refugii-t.⁶⁾ Mikor Sperfogel elhallgat, Hain átirja azokat a lőcsei krónikásokat, kiket Krónikája címlapján felsorol, s fentebb már idéztünk. A Lőcsei

Krónika több helyéből arra lehet következtetni, hogy Hain sokszor szó szerint írta át a forrásait. Így Cramer Gáspár is első személyben szólal meg unokája tollán, és más, az eseményekkel egykorú írók szó szerinti átírására mutat utóbbi részéről az az erős érzelmesség is, mellyel a XVI. -XVII. századi feljegyzések az eseményeket kísérik, valamint az ezekre következő fejlemények nem ismerése. Hain csak pótlásokat illeszthetett be az átírt szövegekbe, a lőcsei levéltárakból kikutatott közérdekű adatokat, de magára és családjára vonatkozó személyi adatokat is. Utóbbiakban aztán ő szólal meg első személyben.

A Lőcsei Krónika második része aztán, mely az egész műnek mintegy fele, Hain Gáspár önálló munkája. Ő - ezt még látni fogjuk - 1653 és 1658 között kezdett a krónika írásához, s az ez évtől 1684-ig terjedő szöveg a Bal-Förster-Kaufmann kiadásban mintegy a 26-tól az 515-ig terjedő lapokat foglalja le. Ebben a részben Hain saját élményeit, tetteit írta meg, hiszen mint tanácsos és bíró a városban történekről alaposan értesülve volt. Mégis itt is kellett olykor mások szóbeli előadásához is folyamodnia, például az 1674-iki fontos év eseményeire vonatkozóan. Ez évben ő ugyanis városa megbízásából a lőcsei evangélikusok érdekei védelmében Bécsben tartózkodott, hogy az udvarnál eljárjon, s távollétében választották meg bírónak. A bécsi ut 1673. október 20-tól 1674. január 27-ig tartott (pp. 418-421.), és Hain krónikája mégis napról napra beszámol az ez időben Lőcsén történekről, köztük az ő bíróvá választásáról, s egy szóval sem a hosszú utazásról! Hain krónikáját rendszerint az eseményekkel teljesen egy időben írta, s csak kivételesen iktat be valamit későbbben munkájába, mint például az 1682. és 1683. évek történetét.⁷⁾ Elbeszélő forrásai közül Hain Miklós feljegyzései az utolsók, melyeket Hain Gáspár forrásai között megjelölt. Hain Gáspár 1653 körül járt Wittenbergben - maga mondja 1667-ben, hogy tizennégy évvel azelőtt volt ott Pomarius Sámuel tanítványa (p. IX.) - 1658-ban lett a lőcsei iskola rektora, tehát 1653 és 1658 közé tehető az időpont, mikor Hain veszi át a Lőcsei Krónika folytatását, hogy azt felvigye végéig: az utolsó esemény, melyről megemlékezik, országos, sőt európai jelentőségű: Buda megkiszérelt ostroma a keresztény seregek részéről 1684. július 15-től november 14-ig. Hain a legőszintébben fájjalja, hogy ez a hadi akció kudarcot vallott. (p. 515.) Ez után a Lőcsei Krónika mai szerkesztésében már csak idegen kéztől származó egy-két bejegyzés és kiegészítés olvasható Lőcse evangélikus egyházi és iskolai ügyeiről. (pp. 515-516.)⁸⁾

Az előtte írt lőcsei bírák, jegyzők, lelkészek, szenátorok Diariumai és feljegyzései nem voltak Hain egyedüli forrásai az ujkorra, ill. 1515-16-tól kezdve. Mellettük felemlíti ő maga, hogy merített a "Gemeiner Stadt Leutschau Jahrbüchern u. Verrechnungen"-ból is. Tehát krónikás elődei elbeszélései mellett a neki mint bírónak és tanácsosnak rendelkezésére álló városi évkönyvekből (mik voltak ezek?) és számadáskönyvekből is szerzett értesüléseket, s mint a Lőcsei Krónika nagyrészt modern kiadói megállapították, a lőcsei városi levéltár anyagát is kiaknázta.

Hain Gáspár és elődei Szepesi-Lőcsei krónikája, mint a többi magyarországi német és magyar városi krónika - legyen az erdélyi szász városok, vagy a magyar Marosvásárhely, vagy Debrecen krónikája, - nem más, mint a legszigorubb évkönyvezés: a városban és környékén történt, vagy azokat a legközelebből érdeklő, kirívóbb, de legtöbbször mindennapi események feljegyzése, évek, hónapok, napok szerint. Tisztujtások, városi pénz- és birtokügyek, a polgárok életében előforduló személyi és családi események, továbbá bűnügyek, járványok, elemi csapások, az országos fejleményekből - országgyűlések, háborúk, felkelések közül - csak a Lőcsét és a Szepességet közvetlenül érintő mozzanatok, de mindenekfelett és legelső sorban a vallási küzdelmek: az evangélikusok szabad vallásgyakorlatának válságai teszik ki a Lőcsei Krónika tartalmát is. A vallási kérdés, helyesebben az evangélikusok sza-

bad vallásgyakorlata, s ezenfelül uralmuk a város politikai és gazdasági életében, ez az a központi probléma, mely a lőcselek azon rétegét, melyhez Hain és krónikás elődei tartoztak, leginkább foglalkoztatta, mindennapi életükbe is minduntalan belejátszva. Mindez események szürke, szenvtelen referálásban jegyeztettek fel a lőcsei krónikások részéről, s a Lőcsei Krónikában, úgy ahogy azt ma bírjuk, csak két részlet van, mely elevenebb előadását adja az eseményeknek. Az egyik Cramer Gáspáré, a másik Hain Gáspáré. Mindkét részletből markánsabb íróegyéniség arcéle rajzolódik ki. Cramerét már láttuk. Hain sokban hasonlít anyai nagyapjához: életkörülményeik majdnem egyformák, a lőcsei társadalom szerkezetében ugyanazon a helyen állanak, miveltetésük is hasonló – bár Hain a tanultabb –, és lőcsei tanítósággal, rektorsággal kezdtek, s tanácsossággal, bírósággal tetézték pályájukat mindketten. S ami akkor a legfontosabb, vallási meggyőződésük is ugyanaz: hithű evangélikus ember mindkét író. Cramer szenvedélyesebb, hajthatatlanabb, míg Hain inkább hajlik az egyezkedésre, meghajlásra. Személyes hivatali sérelmeit is – a bíróságtól való megfosztatását – mintha Hain viselné erősebb lélekkel, vallásos megnyugvással Isten akaratában. Cramer, kit "polgártársai hálátlansága" zárt ki a sok évig viselt tanácsosságból, ezt nehezebben tűri. Igaz, hogy Hain vallási meggyőződéséért szenvedett, – ezt erősen hangsúlyozza, hogy hivatalát csakis azért kellett letennie, mert I. Lipót király katolikusokból álló vezetőséget kényszerített rá az evangélikus Lőcsére (ad an. 1675. p. 441.) –, míg Cramert a városi politika nem ily tiszta hullámai sodorták ki a lőcsei városi tanácsstagságból.

Hain a lőcsei társadalom legfelső rétegét alkotó művelt – litteratus – és vagyonos kereskedő és iparos rétegének tagja lévén, a városi politikában is ennek érdekeit képviseli, bizonyos arisztokratikus és litterátusi elzárkózással a lejjebb állók felé. Mikor I. Lipót király említett rekatholizáló kormányzata az 1670-es évek folyamán Lőcsén is újra uralomra juttatta a katolikusokat, Haint rémülettel tölti el, hogy a város vezetőségében mellőzik a litterátusokat, mert ezek evangélikusok, s hogy a városi bíróságra, a tanácsba és képviselőtestületbe alacsony származású katolikus egyének kerülnek, például 1678-ban megválasztanak a képviselőtestületbe egy mészároslegényt! Ilyesmit, kiált fel, még soha sem hallottunk.⁹⁾ És megjegyzi azt is, hogy e katolikusokkal sok vidéki ember is bekerül Lőcse vezetőségébe – így magyar nemesek – például 1675-ben 12 tanácsos közül hat vidéki: "alle miteinander vom Lande". (p. 441.) Fáj Hainnek, a Nürnbergből származott, Wittenbergben tanult német embernek, hogy az első katolikus – ahogy ő mondja "reformiert" – (így a segevári Georg Krauss is) lőcsei tanács tagjai nem öltötték fel a magyar ruha fölé a hagyományos német köpenyt és cipőt "nach uralter deütscher gewohnheit".¹⁰⁾ Bántotta az is, hogy Holló Zsigmond kamarai hivatalnok, I. Lipót király biztosa Lőcsén, Haint, ki mint bíró németül szolt hozzá, magyar beszédre intette, mert ő nem "perfecter Deütscher", királyi biztostársai pedig – kanonokok – nem tudnak németül, és különben is Magyarországon vannak, s a magyar király alattvalói. Hain önérzetesen válszolt, hogy ők meg németek, s ezért nem tudnak más nyelven. Erre Holló latinul olvasta fel a királyi parancsokat.¹¹⁾

Országos politikával Hain nem foglalkozott, országos események, már említettem, alig érdeklik. Így pl. Nádasdyék kivégzését minden megjegyzés nélkül, szenvtelenül regisztrálja. (p. 398.) Az országgyűléseken, a kuruc mozgalmakban, különösen Thököly fellépésében más nem érdekli, mint Lőcse és a Szepesség evangélikusainak sorsa, városa privilégiumainak megőrzése, ha lehet kibővítése, anyagi érdekeinek védelme, vagyona gondozása, gyarapítása. A királynak – Hain és a Lőcsei Krónika többi írója sokkal következetesebben nevezik a Habsburg uralkodót királynak, mint a korabeli magyar (erdélyi) történetírók – feltétlen híve, de tiszteletreméltó

jellemszilárdsággal védelmezi evangélikus hitét, s ebben Lőcse jogait: szabad bíró- és tanácsválasztó jogát a királyi biztosokkal, német tábornokokkal szemben. És ő üdvözli a város nevében a Lőcsére bevonuló, az evangélikusok szabad vallásgyakorlatát és a város - az evangélikusoknak kedvező - szabadságait helyreállító Thökölyt is. Nem lehet tehát azt mondani, hogy Hain német, vagy királypárti, hiszen a német királytól jön a katolikus veszedelem, és Hain minden német érzelme ellenére állandóan a legerélyesebben követeli a német katonaság kivonását Lőcséről és az egész országból. Nem jelent semmiféle állásfoglalást az sem, hogy Hain igen dicséri Rottnak, ki Lőcsén az ő házánál volt beszállásolva, s vele sokat beszélgetett, nyájaságát és a város iránti jóakarátát. Mindez csak mint az író személyes élménye került be Hain krónikájába. De nem volt Hain kurucpárti sem. A rabló-portyázó kurucságot állandóan ostorozza, mint amelytől még többet kellett a Szepességnek szenvednie, mint a német katonáktól. Márpedig Hain éppen a katonai élelmiszerszállítások, terménybeszolgáltatások, beszállásolások s a fegyelmetlen katonák hallatlan garázdálkodásai szempontjából itéli meg a kuruc mozgalmat. De meg: a kuruc magyarok a lőcsei németekkel szemben a szlovákokat pártolják: 1682-ben, mikor ők tartják Lőcsét megszállva, teljesítik ezek egyházi elkülönülésre irányuló követeléseit, engedélyezik a némettől független szlovák evangélikus plébános választását, a külön templomot, az egyházi tized felét nekik juttatják, sőt "in politicis" lehetővé teszik, hogy a szlovákok még a tanácsba is bejuthassanak¹²⁾, ami csak békétlenségre, a katolikus veszély elhárítása után pedig nemzetiségi visszavonásra vezetett. Pedig Hain, a polgár, mindenben a békét, a békés, jámbor, vallásos, tisztességes, erkölcsös, nyugalmas polgári életet óhajtja.¹³⁾

Hain csak egy kérdésben lát túl városa látókörén: a török veszedelem kérdésében. A török az "Erbfeind", mint ismételtelen emlegeti. Bécs felmentésén érzett nagy örömeiben közli - szokásától eltérően - az 1683. július 1-től szeptember 12-ig tartott ostrom részletes leírását. Pedig még 1663-ban, Érsekújvár bukásakor csak annyit jegyzett meg, hogy a török szörnyen pusztít, de magukat a hadieseményeket nem írja le, mert ezek, mondja, ugyis megjelennek nyomtatásban. (p. 300.) Utolsó híre is - mint már említettem - a török harctérről való: fájdalmas regisztrálása Buda 1684. évi ostroma sikertelenségének. (p. 515.)

Hain történet szemlélete, ha ilyenről nála egyáltalán szó lehet, theokratikus. De helyesebb nála történet szemlélet helyett világnézetéről, életfelfogásról beszélni, hiszen amíg valóban történetet ír, tehát krónikája bevezető fejezetében a szepesi őstörténetről, addig nem látja Isten irányító kezét az eseményekben, azokat egészen a XVII. századig a legjózanabb realizmussal szemléli és adja elő. Csak mikor saját korába ér, még inkább saját élményei előadásához jut el, vagyis mikor már a mindennapi életet írja meg, akkor az ő vallásos lelke már Istent sejtí az emberi sorsok irányítójának, aki közvetlenül avatkozik be a földön történő dolgok alakításába mint bünök büntetője és erények jutalmazója, s ha Hain valami kiáltó igazságtalanságot lát, mellyel szemben tehetetlen, például mikor a szepesi kanonokok és jezsuiták, kiket igen gyűlöli, királyi kegyelmet eszközölnek ki egy lengyelnek, ki embert ölt, Isten igazságosságára bizza a megtorlást, s ebben megnyugszik: "wasz ... der liebe Gott dazu sagen wirdt (!) inn deme dasz vnschuldige bluth gen himmel schreiet vmb rache, kann ein Christenhertz leicht erachten." (p. 438.) S mikor evangélikus hite miatt elveszti bírói hivatalát, köszöni Istenének, hogy érette és igéjéért szenvedni méltónak találattott. (p. 441.)¹⁴⁾

Hain krónikája az ő eredeti kéziratában maradt fenn, és őriztetik Lőcse evangélikus egyházközségének levéltárában. Először Wagner Carolus, *Analecta Scepusii*, II. köt.

ben jelentek meg belőle rövid kivonatok, majd töredékek a Magazin f. Gesch. Statist. u. Staatsrecht d. Öst. Monarchie. Göttingen, 1806. és 1808-ban. Teljes szövegét kitérő kiadásban, magyarázó jegyzetekkel és bevezetéssel kiadták "Hain Gáspár Lőcsei krónikája" címen Bal Jeromos, Förster Jenő és Kauffmann Aurél. Lőcse, 1910-1913. (Szepesmegyei Tört. Társ. kiadása.)

Irodalom: A legutolsó megnevezett kiadásban, továbbá: Demkó Kálmán, Hain G. és krónikája. (Századok, 1882.) és: Pukánszky, I. M., pp. 386-387.

Jegyzet:

- 1) Előbbi 1646-hoz fűzve, pp. 215-227., a második 1651-hez csatolva, pp. 252-254.
- 2) L. ehhez: Pukánszky, I. M., p. 385. és Frölich D., D. uralte Deutsch-Ungarische Zipserische u. Siebenbürgische Landszmann. Lőcse, 1641. (R. M. K. II. 576.
- 3) Az idézet: M. G., Script. (2) IX., p. 456.
- 4) L. ehhez: Pór Antal, Trencsényi Csák Máté. Bp., 1888.
- 5) Hain, L. K., p. VI.
- 6) L. Fentebb. Ezt kiadta Wagner C., Annalecta Scepusii. II., pp. 69. sqq. és átirta Leibtzer Joachim is. L.: a Leibtzer fejezetben.
- 7) 1682. februárban megjegyzi, hogy Ausztriában óriási árvizek pusztítottak, melyek előrejelezték a "künftig folgende unruh vnd türckenkriegs vor Wien, etc." (p. 489.) Vagyis ezt az 1682. február-márciusihoz szóló megjegyzést már 1683. július 1-nél később kellett leírnia. (Vagy talán ezt később toldotta be, mint más kisebb megjegyzéseket is?) És különben is itt már végefelé járt munkájának.
- 8) Bal Jeromos szerint Hain 1684 és 1687 között, mikor másodszori bírósága is megszűnt, öntötte az egész munkát mai alakjába. (p. XI.)
- 9) Ez Michael Bernert volt "ein freylediger fleischerknecht, so niemalsz erhöret worden, Jacob Strackner, ein Mauer Wächter vnd Georg Maurer, welche beyde letztere selbsten angehalten, dasz man sie frey laszen solte, damit der erste bey seinem dinst der Mauerwacht, vnd der andere bey seinen bettelbrodt verbleiben könten", s ki is hagyták őket. (p. 455.) - L. még 1681-ben is. p. 480.
- 10) 1675-ben, p. 443.
- 11) 1675-ben, p. 435. - Katholisierung bedeutete meist auch eine Magyarisierung, mondja Redlich 1921-ben. (Szekfü, M. T., III. (2), 625.) De I. a katolikus magyar nemesek tőpártolását.
- 12) "Vnd ist zu wissen, das man zu der Zeit mitt den Windischen (szlovák) Nation viell zu thun gehabt, wegen etlicher unruhiger Köpfe, die ausz ehrgeltz mehr haben wollten alsz ihnen gebührte, dazu der Herr Commendant" (Görgey János kurucvezér, kit Hain "einen sehr harten u. wunderlichen Kopff"-nak nevezett, s aki Lőcsének sok kiadást okozott) "zimlich geholffen, Alsz der der deütschen Nation spinnen feind war".... Igy aztán: "Bekahmen also an statt der vorig Catholischen Vnruhe,

diese mitt denen Windischen, welche ein anzeig zukunfftigen schlechten friedens war." (pp. 495-496, ad an. 1682.)

- 13) Világosan fejezi ki ezt a polgári életforma-eszményt, melyet szerinte csak "az ördög, a pápa és a török" veszélyeztet, az 1670. évet záró fohászában: I. Lipótot Isten éltesse, s adja, hogy miként Habsburg király elődei alatt, kik pártolták a városokat, "die arme Städte unter dero Schutz ... ein geruhiges, friedliches und stilles leben führen mögen in aller Gottseligkeit bey dem reynen Wortt Gottes, Zucht und Ehrbahrkeit, der grundtuchtige Gott stette vnd wehre hingegn des Teiffels, Bapst, u. Türcken mordt, die Jesum Christum stürzen wollen von Seinem Thron. Amen. ad an. 1670." (p. 392.) - L. a hasonló fohászt 1627-ből, valószínűleg Cramertől: "Verleih uns ... Gott einen beständigen, erwünschten religion vnd Landesfrieden." (p. 182.) - L. még ad an 1668. "ein guttesz, friedliches vnd wohlfeilesz Jahr gewesen." (368.) - Ezenkívül egy verses panaszos fohász 1674-ből (p. 428.)
- 14) Pukánszky szerint Hain "Lőcsei Krónikája" naiv "supranaturalistische Geschichtsauffassung"-jával és szigorú polgári moráljával a korabeli magyarországi német protestáns prédikátorok memoár- és röpirattirodalmába tartozik, melyet ő sokszor idézett könyvében részletesen ismertet. (G. d. D. Sch. I. U. p. 386.)

Toppeltinus (Töppelt) Laurentius

Honfitársai, az erdélyi szászok eredete, ez a Frölich által felvetett probléma foglalkoztatja Töppelt (Toppeltinus) Lőrincet.

Töppelt Meggyesen született kb. 1641-ben (1670. áprilisában halt meg 29 éves korában). Első tanulmányait a gyulafejevári Bethlen gimnáziumban végezte, tehát magyar iskolában, s így magyar alapkiképzést nyert. 1653. februárjában Páduába utazott, hogy az erdélyi magyar ifjak tanuló helyén tökéletesítse jogi ismereteit, majd 1661-ben Németországban Altdorfban tanul, 1663. májusát azonban már Rómában tölti. 1665-ben hazajön, de Fleischer András királybíró és szászok grófja fiának, Tóbiásnak kíséretében újabb külföldi tanulmányútra küldi ki, mikor is a két szász ifju Németországban, majd Franciaországban időzött hosszasan. Orléansban Töppelt megszerzi a mindkét jog doktora címet, disszertációja a házasságról szól. (R. M. K., III., 2396.) A hosszas külföldi "peregrinációból" - akkor így nevezték az ilyen nagyobb utazásokat - 1668-ban tért végleg haza, Brassóban telepedett meg s családalapításra gondolt. Azonban Melzer András brassai bíró lánya, kit nőül venni óhajtott, tanítványa, Fleischer Tóbiás felesége lett. Ez a családás kihatott Töppelt egész további életére. Engesztelhetetlen gyűlölete Fleischer András iránt, kit házassági terve meghiúsításával vádolt, juttatta 1669-ben fejedelmi parancsra Dénes vára tömlöcébe is. Innen kiszabadulva 1670. április 23-án halt meg Brassóban.

Töppelt, bár sovíniszta szász ember, nem korlátozza munkálkodását a maga nemzete eredetének kutatására, hanem éppúgy feldolgozta az Erdélyt lakó többi nemzet: magyar, székely és román őstörténetet is. E kérdésekről írta meg *Origines c.* művét. Ez főműve, de nem első munkája: eredetileg egy újabb kori kérdés foglalkoztatta: hogyan is jutott Magyarország és Erdély török uralom alá? Erre próbál feleletet adni az *Artes et arma Turcorum c.* első történeti művében.¹⁾

Előbb lássuk Töppelt második jelentékenyebb művét, az *Originest*. Töppeltet ugyanazon eredettörténeti érdeklődés vezette történetiről munkásságának második fázisában, mint a szepességi német Frölich Dávidot, ki Hain Gáspárnak is mentorul, műve pedig forrásul szolgált, vagy erdélyi honfitársát Tröstert. De voltak mintái és bizonyára ösztönzi a XVII. század eleji magyar őstörténetkutatók között is: Szamosközy elveszett művét a magyarok eredetéről jóformán csak az ő idézeteiből ismerjük, s igen valószínű, hogy Töppelt ismerte Révay Péternek 1659-ben Frankfurtban megjelent Monarchiáját is, mely függelékében szintén foglalkozik magyar eredetproblémákkal. Nem maradhatott ismeretlen Töppelt előtt Ráttkay György horvát király- és bántörténetének horvát-szlavón őstörténeti bevezetése sem, hiszen ez is már 1652-ben jelent meg. Mégis a legdöntőbben és egészen kétségtelenül Frölich Prodrómusa hatott Töppeltre mind a problémák felvetésében, mind megoldásában. E kimutatható és feltehető irodalmi-tudományos hatásokról Töppelt maga nem szól, indítókáiból csak annyit árul el, hogy őstörténeti kutatásaira az a nagy megbecsülés vitte, melyben már a klasszikus ókorban is, de saját korában is a "régiség" (antiquitas) része-

sült. 2) Tehát más írótól független elhatározást vall főindítékául. Igaz, maga nem becsüli ily nagyra az "antiquitást", s fanyar gunnyal állapítja meg az olvasóhoz intézett előszavában, minő tulzásokra ragadja az embert a régiség tulbecsülése. Az ókor, mondja itt, a régi időket aranykornak érezte, saját korát vaskornak, s mert még közelebb volt a (mindenséget teremtő) istenekhez, előkelő családait azoktól származtatta le. Az emberi erények értékmérője az ókorban az ősök erényei voltak, s így van ez a modern kor gondolkodásában is, noha ez sokban különbözik az ókortól. Mint az ókorban, úgy ma sem ér semmit sem, ami nem régi. Az erény nem nemesíti meg még a nemest sem, sőt csak az "generosus", aki Némrőtől származtatja magát (ami a régi magyar krónikákra alapított "scythiai" magyar nemesség elmélete ellen szól)³⁾, s a legnagyobb tudós is tudatlan, mert nem élt Cicero korában, ha nem irt meg legalább száz kötetet. Még a vértanukat sem becsülik meg, mert nem Diocletianus vagy Tiberius, hanem mások sanyargatják őket, de még nemzetek is csak akkor tiszteletreméltóak, ha barbároktól származnak. (Ez megint a magyarokra vonatkozik, de mindjárt hozzáteszi enyhítésül, hogy Róma egyenest a Lupát vallja őse táplálójának, akitől bizonyára rapacitását és világhódításban kielégíthetetlen-séget örökölte.) Ezért derítette ki mai korunk nemcsak a nemzetek, hanem a "privata familiák" eredetét is. Én, mondja, rövid leírását adom dicsőséges hazámnak, eredetével és régiségeivel együtt, a franciák és szomszédos spanyolok kedvéért.⁴⁾ Ez célkitűzése, ezek bevallott indítókai.

Töppelt tehát nemzete, az erdélyi szász-ság eredetét kutatja, valamint az Erdélyt lakó másik három nemzet: magyar-székely-oláhét, mellette e népek etnográfiai leírását adva, mindezt külföldi: francia és spanyol olvasóközönség számára.⁵⁾

Töppelt azonban nemcsak tudományos szempontok vezetik az eredettörténeti kutatásaiban, nemcsak az antiquitas öncélu, hanem az antiquitásra alapított politikai-jogi előnyök is. Ő igen fontosnak véli tudni azt, hogy melyik népe Erdélynek az őslakó, melyik előzte meg a többi.⁶⁾ Jó tudni - mondja egy helyütt -, ahol több nép vegyesen lakik egy földet, hogy melyik foglalt ott magának először hazát, vagy pedig ősei erényeivel szerzettet örökölt, melyik tört be erőszakkal, vagy kéredzkedett be. Mert a régebbi foglaló a régiség alapján több jogot követel magának, míg a később bejött, tudva, hogy idegen földre telepedett, s így gazdájának engedelmessékedik. Ezek után csak természetes, hogy Töppelt a szászokat tartja Erdély őslakóinak, illetőleg az őslakosnak tartott gótok kései maradványának, kik itt éltek már a római hódítás előtt. Így olvasta - Carion krónikájában! (pp. 27-28.), s ennek új kiadójánál, Melanchtonnál is! Hogy Frölich is így vélekedik (l.: Prodromus, Bél, Adparatus, I. 395.) azt nem említi.⁷⁾ De Carion és Melanchton, a két nagy protestáns német világkrónikás tekintély tételét Töppelt a maga érveivel is alátámasztja, másfelől a másképp vélekedő írók nézetét cáfolja. Így kezdi érvelését: Első számú érve - mert érveit számok szerint rendezti - etimológiai: Daci-ból iett Deci, ebből Detsen, sive Detschen, ami "facilis lapsus". (pp. 25-26.) Nem naivabb etymológia ez, mint sok más korabeli etymológia. De meg II., III. és IV. sz. érvel szerint: a szász mindig külön nép volt a némettől, már Tacitusnál is! Ma sem érzi magát vele egynek, s azt a francia Monsieur-ból származó címmel Muesr-nek nevezi. V. érve igen logikus, de történetlenes, csak okoskodással nyert és a tényektől függetlenített érv. Töppelt szerint ul. a ma Erdélyben lakó valamelyik népnek az ősi eredeti dák = gót lakosság utódjának, maradványainak kell lennie, hiszen ha a római coloniák maradványai - ő is ezek maradványainak tartja a románokat - maig fennmaradtak, akkor a gót (dák) nép sem pusztulhatott el nyomtalanul. Ahelyett, hogy e gót (dák) maradványok folytonos jelenlétét Erdélyben kimutatná, s bebizonyítaná ezek szerves kapcsolatát a korabeli szászokkal, s felkutatná a szászok valódi bejövetele korát és körülményeit, megelégszik

annak megállapításával, hogy Erdély többi lakói: a magyar, a székely és román mind későbbi advéna, tehát a szászoknak kellett a gótok-dákok leszármazottainak lennie. Hiszen csak ez beszél németül, mint a gótok.⁸)

Igy bizonyítja Töppelt a maga tételét, s a következőképpen cáfolja meg az ellenkező véleményeket. Mindenekelőtt azt kell cáfolnia, hogy a szászok későbbi (VIII.-XII. századi) betelepültek. Bonfini szerint Nagy Károly küldte volna ide a Németországban leverett szászokat - e véleménynek, mondja, ezer követője akadt - (p. 13.). Mások szerint II. Géza hívta be őket, végül hitelt talál a mese is: a fabula Hamelnensis, hogy t. i. a Hamelnból a jól ismert patkányfogó (tibicen) által - ki maga lehetett, mondja, a Satanas - a hegyekbe elcsalt fiúk vándoroltak volna Erdélybe 1284-ben, s ezektől származnának a szászok.

Lássuk az elsőt, a Bonfini-félét. Töppelt szerint, noha Bonfininak sok követője akadt, a jó történetírók hallgatnak arról, mintha Nagy Károly telepítette volna Erdélybe a szászokat. Hogy kik ezek a "jó történetírók", azt nem mondja meg. Másik érve: Blondus szerint Nagy Károly a szászokat Belgiumba telepítette át, hogyan kerülhetett volna ugyanő ugyanezeket Erdélybe is? (p. 14.) Ez megint pusztán logikai érv, s már helyesebb következő cáfolata. Bonfini ellentmond maga magának, mondja Töppelt, mert máshol azt állítja, hogy a németek a hun birodalom felbomlása következtében jöttek be a mai Magyarországra. (p. 14.) Bonfinire különben sem kell hallgatni, mert sok nem hiteles dolgot beszél, szintugy Thuanusra sem, mert ez csak Bonfini követi. Aki szerint - folytatja Töppelt cáfolatait - II. Géza hívta be a szászokat, azok az Andreanumra, II. Endrének a szászok részére adott 1224. évi privilégiumára hivatkoznak. Ebben - e tétel hirdetői szerint - az áll, hogy a "saxones a ... Geisa ... vocati fuerant", azzal a szabadsággal, melynek helyreállítását 1224-ben Endrétől kérték. Mármost, Töppelt - úgy látom - az Andreanumnak egy oly példányát vagy másolatát olvasta - ő ugyan az eredetire hivatkozik -, melyben nem vocati, hanem donati áll, vagyis ebből a szövegből valóban nem következik, hogy II. Géza hívta volna be őket. Honnan ez a súlyos következményű szövegeltérés? Valentin Frank a szászok grófja, ki szintén foglalkozott a szászok eredetével, egyenest azzal vádolja Töppeltet, hogy ő meghamisította a szöveget. (Pukánszky, l. m., pp. 389-390.) Lehet, de nem bizonyítható, mert kérdés, vajon Frank az eredeti Andreanumot ismerte-e. Ez ma nem ismeretes, viszont be kell vallanunk, hogy a donati jobban illik a szövegbe, mint a tulságosan kurta vocati, mely csak a behívás tényét említi egész mellékesen, de mit sem mond a behívás körülményeiről, továbbá Töppelt még két hosszabb interpolációt is közöl az Andreanumnak nála is extenso közölt szövegében, melyek semmi összefüggésben sincsenek a szászok eredetének kérdésével, s melyeket aligha hamisíthatott be szintén ő. Ugy vélem, Töppelt nem hamisította meg az Andreanumot, hanem annak egy más, bővebb szövegét olvashatta. Hogy ez volt-e az eredeti, azt ma már nem lehet megállapítani.

Marad mármost a "fabula Hamelnensis". Ezt a mesét Athanasius Kircher, S. J. hirdeti, a XVII. század egyik legnagyobb archaeologusa, a római Museo Kircheriano megalapítója és névadója (1601-1680.). Töppelt, elég sajátságos egy olyan kritikusnál, kinek legfőbb kritikai mértéke a valószínűség és hihetőség, ezt a hamelni képzelt eredetmondát nem mint dajkamesét utasítja el, hanem komolyan foglalkozik vele, igaz, itt helyes kritikai érzékről téve tanúságot. A "fabula Hamelnensis" elvetendő, mert jó történetírók (kik ezek?) nem említik (p. 12.), de meg mert az időrend is ellene mond. Kircher szerint ugyanis a hamelni exodus 1284-ben történt, márpedig a szászok 1224-ben, tehát hatvan évvel azelőtt kapták meg híres privilégiumukat, a fentemlített Andreanumot (p. 12.). Már nem ily helytálló Töppelt további érve, hogy ti. a szászok maguk mit sem tudnak e meséről (p. 11.), igaz, teszi hozzá, hogy az

erdélyi levéltárakban semmiféle krónika nem található a szászok őstörténetéről. Oklevelekkel dolgozni nem tud: az Andreanumból bizonyított II. Géza-kori eredetet cáfolva fejtájt: "ex privilegiis claudicanter admodum gentium originem colligas." (p. 16.) De valószínű, hogy ő itt a formailag és jogilag kifogástalan privilegiumokba átmesés származásmythosokra gondol: nemzetekéire és egyes családokéira.

Mint említettem, foglalkozik Töppelt a magyarok, székelyek és románok eredetével is (a IV., V. és VI. fejezetben). Az első két kérdés a XVII. század eleje óta több magyar történetirót is foglalkoztatott; közülük Szamosközyt Töppelt is felhasználta. Ő elfogadja Thuróczy és Bonfini, valamint prior utriusque, Marcus, a mindkettőjüknél régebbi Márkus (a Képes krónika írója) véleményét, hogy ti. a magyarok Ázsiából származnak, közelebbről Perzsia és India határaitól, a Fekete-tenger partvidékéről (p. 34.). Visszautasítja azt az elterjedt véleményt, hogy a magyarok a hunok scythiai népéből erednének, s hogy Pannoniába Scythiának akkoriban Juhria néven említett részéből jöttek volna be, mely terület a moszkovita nagyfejedelem alatt áll, s melyet állítólag akkor is magyarul beszélő nép lakott. Ennek a hírnek első "kovácsolója" szerinte Sigmund Herberstein volt, tőle vette át a lengyel Miechovius és mások, végül Lcucnklaui is. "Ita ab uno in alios que alios manavit, ut solet, opinio." (p. 32-33.) (Érdekes forrásszármaztatási művelet!) Leuenklaui már "veteres Juhriae indigenas eadem adhuc cum Hungaris lingua uti divinavit." (p. 33.) Töppelt itt tülöz, Leuenklaui csak azt írja, hogy a magyarok és juhriaiak egy nyelven beszélni feruntur!⁹) Felületesség ez Töppelt részéről, vagy az Andreanumnál követett azon hamisító türekvés, amivel Valentin Frank megvádolta? Mármost Töppelt, minthogy mesének itéli a hírt, mely szerint még az ő idejében is voltak a magyarok ősi lakhelyein magyarul beszélő népek, kuriózumképpen közli teljes egészében Szamosközynek ugyanezt valló elbeszélését (pp. 36-38.), de anélkül, hogy kritikát gyakorolna rajta. A magyarok ázsiai származási elméletét ezért fogadja el, mert ez neki "verior videtur", de meg, mert az a "doctissimis viris, consensu omnium pene Historicorum approbatum est." (p. 33.) Kitér a hunokra is, és más római történetirókból (Pliniusból, Justinus II. könyvéből) szedi össze az adatokat, melyeket a hunokra és magyarokra vél vonatkoztathatni. Még Herodotost és Ptolomaeus térképét is felhasználja. De legálább eredeti írókra akar visszamenni, s nem a saját korabeli feldolgozásokra.

A maga feltevése bizonyítására, hogy ti. a magyarok Ázsiából származnak, felsorakoztat egy a XVI. vagy XVII. században megjelent könyvet Kináról. Ezt közelebbről nem határozza meg, csak annyit mond róla, hogy ez az utóbbi két században az egész világ felkutatására történt nagy fáradozásnak egy terméke. (pp. 35-36.) Minthogy, véli Töppelt, Plinius magari népekről szól (máshol megarit ír), kiket Indián tulra helyez (L. VI., c. 20.), ez a leírás Kináról pedig Kina egyik szomszédjaként megorikról mesél, kik igen harciasak, kétségtelen, hogy ezek a megorik azonosak Plinius magarijaival és hogy ezek a magyarok ősei! Ehhez csak azt teszi hozzá: ha mindaz igaz, amit ez a leírás Kináról előad! (p. 36.) Hogy Plinius és ez a leírás Kináról tulságosan távol esnek egymástól, hogy közbeeső fokokat, forrásadatokat kellene keresnie, arra Töppelt nem gondolt. Az ő történeti módszerében döntő volt két névnek, egy görög írónál olvasott és egy távolkeleti utazó által feljegyzett, egymástól vagy másfélezer évvel elválasztott névnek véletlen egyezése, hogy e két névvel jelölt népet azonosnak tekintse. Csak az okozott neki némi kételyt, hogy esetleg a Kináról szóló leírás nem mond igazat. Ezek után még újabb írókat is felsorakoztat Töppelt, kik, ha röviden is, de a magyarokról szólnak. Így a byzánci Laonikos Chalkokondylast, vagy a XVIII. századi Paulus Diaconust, a langobardok történetiróját. Érthetetlennek tartja, hogy a XI. század végi Zonaras és a többi (IX.-XII.) századi byzánci történetiró a magyarokat türköknek nevezi. (p. 44.)

A székelyt (V. fejezet) Töppelt a magyarral egy eredetű (ejusdem originis) népnek veszi, ellentétben az általános véleménnyel. Sajátságos, hogy itt megint csódot mond forrásérzéke és adatait a Molnár Albert Dictionáriuma végéhez illesztett krónikából veszi! Pedig ez itt csak Thuróczy előadását (talán Sieglerét?) követi.¹⁰

Ilyen másod-harmadkézből dolgozó rövidke kompendiumból veszi hát itt megint értesüléseit Töppelt, s ezt itéli tekintélynek!

Foglalkozik még a cigányok "infamis progeniesével" is, eredetükre azonban csak több ujjbarkori író megfelelő helyit idézi, anélkül, hogy szövegeket közölné (p. 54.), egyébként csak etnográfiai leírásukat adja. (pp. 54-59.)

A VII., VIII. és IX. fejezetekben nyelvtörténeti kérdésekkel foglalkozik, melyek kívül esnek a történetírás történetén:

A X. fejezetben rátér másik fő témájára: ki Erdély őslakója, mellyel már foglalkoztunk.

Az Origines négy befejező fejezetében (XI.-XX.) Erdély négy nemzetének etnográfiai, erkölcsi, kulturális leírását adja, értékes forrást nyújtva bennük a modern történeti kutatásnak.

Töppeltnek az Origines első részében ókori és középkori témáját nem kortársak elbeszéléséből, vagy személyes tapasztalataiból kellett kidolgoznia, mint a korban uralkodó műfaj, a kortörténetírás művelőinek, hanem ókori, középkori és ujjbarkori írók előadásából, felvevéseiből, ami szakadatlan kritikai műveletekre és hipotézisek felállítására kényszerítette. Láttuk, hogy Töppelt Originesei eredettörténeti részében nem tesz mást, mint felsorakoztatja a vonatkozó irodalmat, ókorit és ujjbarkot: az Erdélyről, a szászokról, magyarokról írt írók idevágó helyeit, azokat kritikailag megrostálja, mégpedig a valószínűség, hihetőség szerint, s pusztán okoskodással felépíti rájuk feltevéseit. Töppelt nem igyekszik felkutatni a legeredettebb, legjobb forrásokat, nem vizsgálja át következetesen, hogy a forrásadatok minő viszonyban vannak egymással: eredeti és leszármazott adat nála általában véve egyenlő értékű. Arra törekszik, hogy minél több író idézzen, minél különbözőbb korból, hogy ezek honnan vették értesüléseiket, s hogyan függenek össze egymással, az nem érdekli. Egész kivételesen mégis felvillan előtte, hogy a legrégebb, legeredettebb forrásig kellene lehatolnia: egykoru hiteles írók tanubizonyosságáig. Így a magyarok eredete vizsgálatánál Marcusnak ad előnyt, Bonfiniről meg ugyanitt megjegyzi, hogy Aeneas Sylviust írta ki (p. 34.). Tőle és Bencéditől ismerjük a Képes krónika írójának Marcus nevét. (p. 34.) Még jelentékenyebb, hogy egy ízben - ezt már említettem is - a magyarok származásának vizsgálata közben kifejti, miként terjedt el a XVII. században a Juhriában még élő magyarokról szóló tévhit: Herberstein e hír "kovácsa", tőle vette át Miechovius, ettől Aubanus, "inde postmodum certatim incauti scriptores", végül Leuenklau is. (p. 33.) De ezek kivételek, általában úgy véli, hogy ha egy vélemény magában véve hihetőnek, valószínűnek látszik, s azt sok és tekintélyes író elfogadja, az akkor csak helyes lehet: "id a doctissimis viris consensu omnium pene Historicorum approbatum est." Megtalál néha kitűnő érveket, sőt helyes kritikai elveket, szempontokat, de még nem jött rá, hogy ezek általános érvényű elvek, módszerek, s hogy azokat következetesen kellene alkalmaznia. Thuanus véleményét a szászok eredetéről, helyesen, elveti, mert ez csak a sok kéteshiteles adatot tartalmazó Bonfinit követi, de Bonfini vonatkozó értesüléseit már nem vizsgálja, hanem egyszerűen szintén elveti, az említett okból. (p. 15.) De még ebben sem következetes. Mással felsorakoztatja Bonfinit is tanui között, megint anélkül, hogy adatait megvizsgálná. Melanchton a "jó" írók közé sorozza, pedig ez sem eredeti, hanem csak Cariont követte. Azonban Töppelt elfogadta Carion tételét, s úgy vélte, azt csak erősíti, ha egy Melanchton is átvette. Megingatja előtte egy író hiteletét, ha az ellentmond magamagának.¹¹

Érdemes volt Töppelt kritikai műveleteivel ily részletesen foglalkozni, hiszen a XVII. századi magyar történetírásban tulnyomó kortörténetírási művek között ritkaság a nem közvetlen élményeket referáló, vagy szem- és fültanuktól hallott adatokból történetet rekonstruáló munka. De meg azt is szemlélteti Töppelt módszerének vizsgálata, hogy miként bontakozik ki a tudományos módszer: naiv kritikátlan-ság, történetietlen és a tényektől függetlenített pusztá okoskodás mellett (mi a valószínű, mi a hihető, minden más kritérium mellőzésével), felbukkannak az eredeti forrásokig való ösztönös lehatolásra tett, véletlennek látszó, bár már a XV. századi humanisták által felfedezett és követett műveletek; itt véletlennek látszó kísérletek. De a XVII. században: Töppelt korában még csak a francia tudomány teszi meg a teljesen tudatos lépéseket a modern kritikai módszer teljes épületének felépítésére.

Töppelt *Originesei*-hez Appendixként hozzácsatolta – már említettem ezt is – a pár évvel azelőtt megjelent *Artes et arma Turcarum* c. művecskáját, egy 1383-tól 1662-ig terjedő magyar, később erdélyi történetecskét, ezuttal *Transsylvaniae* címen (az első címlapon: *Occasus Transsylvaniae*) megtoldva egy folytatással. E művében célkitűzése: rövid, de világos és szabad elbeszélést adni arról, hogy miként és miért igazhatta le a török hosszas küzdelemben Magyarországot, majd Erdélyt is. Mert őt itt is, a saját korában, az 1658. óta Erdélyt ért török dúlások végső okainak keresése vitte újabbkori és kortörténetírásra.¹²⁾ Töppelt az *Origines* élén az olvasóhoz intézett előszavában¹³⁾ előadja a maga írásának indítékait és az *Origines* és *Occasus*ban követett céljait. De elmélkedik történetről az *Occasus* (= *Artes*) első lapján is, hol kifejti a következőket: A szenvedélyek felkavarodása (*affectuum rebellio*) idéz fel minden háborút: a világ minden szerencsétlensége ebből a forrásból fakad. A "rációt" elvetették, erre a felszabadult szenvedélyek hadat izennek a halandó embereknek: az erény helyére a hatalom lépett, s így nem csoda, ha legfőbb gondunk elnyomni a gyengébbeket. Végül fegyveres döntésre kerül a sor, Töppelt kissé dagályos stílusából úgy látszik, hogy egyaránt gondol belső és külső háborúkra is. De, s itt megváltoztatva eddigi hangját, mely a háborút és erőszakot elítélni látszott (különösen az *Artes*nek az *Occasus*ban kihagyott mondataiban), úgy véli, a háború bár veszedelmes dolog, mégsem öli meg az erényt, hanem éppen ellenkezőleg, a legszébb alkalmakat nyújtja erénye kifejtésére. Nincs haszna, mondja, mindig együgyűen azon erényhez ragaszkodni: előfordul, hogy aki görcsösen ragaszkodik az igazsághoz, a legigazságtalanabbul megfélemlíti az irgalmasságról, de meg a barátság örök törvényei egyenest ártanak a katonai erényeknek! Puha neveléssel az emberek ellasszonyosodnak, míg a sorscsapásokban kipróbáltak lesznek igazán férfiakká. Isten büntetése a halandókon a nyugalom, eközben szövődnek az elkövetkező rabszolgaság hálói. Másfelől Isten az erőseket, bátrakat erejük gyakorlására méltatja, nehogy úgy lássék: ingyen bírják szabadságukat (*divinitus ... fortes mutua dignari exercitatione, ne gratis videantur liberi*). Mert a szabadság egyetlen ára a vér, mellyel megszerzették és megtartatik. Korunk fejedelmei és a keresztény államok vezetői (*Christianorum civitatum reguli*), s ezek alárendeltjei, egész életüket csak a kereskedelemnek és tudománynak szentelik. A török az egyetlen, mely a fegyvert helyezi minden elé, de szerzett is magának olyan birodalmat, melyet semmi más király nem remélhet. – E filozófalgatás után Töppelt rátér tárgyára, Erdély és Magyarország történeti helyzete jellemzésére. Az egész történet folyamán nincsenek nyomoruságosabb és szégyenletesebb sorsfordulatok (*revolutiones*), mint Erdélyi és Magyarországié. Mily hatalmas volt az ősi Dácia – a dákok, szerinte = gótok = szászok országa –, mely most a legkegyetlenebb török szolgaságban senyved. A magyarok is minő hatalmi állásból zuhantak mai nyomorukba, hiszen Magyarország inkább békével, mint háborúkkal veszett el, s azt a részecskét, ami ma még megmaradt belőle, azt is inkább Angariának kellene nevezni. Hogyan történt ez? (pp. 129-134.)

Minthogy Magyarországot és Erdélyt a török döntötte mostani nyomorúságába, Töppelt ez országoknak a török általi meghódítását kívánja megírni. Kezdi mintegy 1383-mal, mikor szerinte Nagy Lajos uralkodott, s így mindjárt első mondatában súlyos hibát követ el az időrend ellen, s elvétli az akkori pápa nevét is, azt VII. Kelemennek nevezve, ki pedig 1522-1537 között viselte a tiarát, míg Nagy Lajos kortársa VI. Kelemen volt, de ez sem 1383-ban, hanem 1342-től 1352-ig uralkodott. (p. 135.) (Töppelt általában elég sok tárgyi és időrendi hibát követ el.) A török Zsigmond korában tört Magyarországra, s ez Töppelt művecskéjének tulajdonképpeni kiindulópontja. E XIV.-XV. századi rész erősen vázlatos, és irónk előadása csak a XVI. században lesz részletesebb. Aránylag behatóan szól Dózsa mozgalmáról, kivel határozottan rokonszenvezni látszik. (p. 156.) Behatóbban foglalkozik Zápolyai és János Zsigmond történetével (1526-1527, pp. 160-220.), de Báthory Istvántól kezdve az Occasus egy szerű évkönyvvé zsugorodik össze; a Báthoryakat például mindössze a 220-223. lapokon tárgyalja. Bethlen Gábornak sem szentel többet egy fél lapnál, pedig ezt igen tiszteli (a p. 223-on). Röviden végez I. Rákóczi Györggyel (pp. 224-225), és II. Rákóczi Györggyel sem foglalkozik sokkal részletesebben, de érdekesen tárja fel lelki motívumait (pp. 227-235.). Feltűnően nagy teret ad ezekkel szemben Bethlen István és Rákóczi Zsigmond rövid szereplésének. 1657-től kezdve elhagyva az évkönyvező modort, 1662-ig megint kerek összefüggő elbeszélését adja az akkori tragikus eseményeknek, s próbálja azok okait és következményeit is kikutatni. Kemény Jánosról a befejező öt lapon szól.

Töppelt tehát valóban rövidegre törekedett, s ahogy az Origines et Occasus első irt magvas előszavában az olvasóhoz be is vallotta, egyszerűen átírt más írókat, hiszen ilyen rövidke kompendiumnál nem a "cerebellum"-mal kellett dolgozni! (Sub-intelligitur: mint az Originesben.)¹⁴⁾ A forrásul használt írókat nem nevezi meg. Helyenként, pl. a Dózsa lázadásban határozott hasonlóságot mutat Siegler Chronológiája megfelelő helyével (Töppelt p. 155. = Siegler, apud Bél, Adparatus I., p. 65.), de aligha használhatta ezt, mert ahhoz, hogy emlékezetből írta volna ki, túl pontosan egyezik ennek egyes kifejezéseivel, ahhoz pedig, hogy Siegler előtte fekvő szövegét vette volna mintául, túlságosan eltérő is attól. Istvánffyval is vannak egyezései, ki azonban szintén aligha volt közvetlen mintája.¹⁵⁾

Töppelt egyszerű kompilátor, aki szolgáian írja át forrásait. Erre mutat előadásában az a törekvés is, mely a két Zápolya történetével beállott: addig, és azután egyszerű évkönyvezést ad, e két uralkodóról kerek, összefüggő, sőt érzelmes elbeszélést, nyilván egy ily természetű mintából. Még inkább elárulja primitív kompilálását Töppeltnek azon gondolkodás nélkül átírt megjegyzése, hogy denuo ferunt, miszerint I. Ferdinánd, Zápolyai és a vajdák kibékültek és szövetséget kötöttek egymással a török ellen; "quod vix probabile, ita neque ego facile crediderim". (p. 176.) Ezt csakis egykorú író írhatta le - "ujból beszélük" -!! mint a legfrissebb politikai hírt, melynek ő nem tud hitelt adni. Későbbi író hozzátette volna azt is, igaznak bizonyult-e a hír, vagy sem. Az egész alluzió a nagyváradi béketárgyalásra vonatkozik, melyet a török miatt eleinte titkolni próbáltak.

Töppelt forrásérzéke, kritikája meglepően fejletlen, az Occasusban még fejletlenebb, mint az Originesben. Sok az Occasusban az időrendi és ténybeli, olykor személyekbeni tévedés is. De igyekszik Töppelt az események összefüggéseit és okait megállapítani: olykor a politikai-hadi aktorok politikai és katonai okosságában, de általában azok felkavart "szenvédelyeiben" találva meg a történések okait.¹⁶⁾

De kinek szenvédélyei és olykor "rációnja" formálja a történetet? A politikai-hadi események alakításába az e kori történetírás szerint ezek teszik ki a történetet, - a fejedelmek és tanácsosaik, hadvezérek mellett a rendeknek: a magyar nemes -

ségnek s a (szász) városoknak is van szavuk, s Töppelt történetírása a rendeknek lényeges szerepet ad a politikai életben. Igen jellemző, hogy Erdélynek Magyarországól való leválását a rendek és a fejedelem közös művének tartja: János Zsigmond fő érdeme, hogy *Occasionem dedit regnicolis, ut ex haereditaria regni Hungariae provincia Regnum facerent liberum et avulsum*. Felvillan Töppelt előtt a "nemzet" történetformáló ereje is, de csak egy távoli nemzeté: a "töröké". Ezt tekinti története hordozójának, mert ennek állami szervezetével nem foglalkozik, politikai be rendezkedéseire nem tekint, nem nézi, annak mely rétegei, mely szervezetei kezében van a politikai és katonai cselekvés, hanem egy kollektív tényezőnek látja azt, amely nemzetként cselekszik. Viszont az erdélyi állami és politikai-hadi szervezetben, melyet persze jól ismer, már látja, hogy kikre korlátozódik a politikai cselekvés és ebben – szerinte – a történet alakítása. Feltűnő másfelől, hogy Töppelt kora erős vallásos beállítottsága ellenére Isten világkormányzó munkáját nem kapcsolja be a földi történet alakító tényezők közé. Az *Occasus* bevezető lapjain csupán mellékesen jegyzi meg, hogy a hosszás béke Isten büntetése, s még az *Origines Apaffy*-hoz intézett ajánlásában említi: Isten az, ki az egész földi történetet kormányozza és hogy Erdély szörnyű bukása 1658-ban a borzalmas "revolúciók" = változások, sorsfordulatok Isten legfőbb igazságosságának, de egyben mérhetetlen irgalmának is megnyilatkozásai. Mert – ez subintelligitur – az egész nép bűnös, az egész nép vétkezik, s Istennek haragja lesújt a bűnösökre.¹⁷⁾ Előbb vakmerően felidézett háborút zudított az országra, ami a hazát megfosztotta férfilakosságától, majd belső háborúval is meglátogatta azt, mindenki harcával mindenki ellen. Aztán meg: a betört ellenség gyujtogatásaival, a lakosság rabságba hurcolásával sanyargatta Erdélyt: *saepe in hostium castris vendidit Transsylvanum unum pro fumibulo tabacchi, aut pro flagello uno . . . qua urgerentur caeteri, s mikor az erdélyiek már azt hitték, hogy minden szenvedést végig szenvedtek, jött a pestis. Végre megkönyörült Isten Erdélyen, visszatért az áldott béke, s Apaffy meghozta Erdély jobb korát. Ezt az Erdély akkori helyzetéről adott szenvedélyes, barokk, igen szemléletes korszaképet Töppelt inkább részben csak Apaffynak szóló hízeltetésül festette meg, s nem történetfilozófiai elvei meghirdetéséül. A legközelebbi történetformáló tényezőket, melyekkel a történetírónak dolgoznia kell, mégiscsak az említett "szendvedélyekben", s néha-néha a "rációban" látta meg. Azonban valamely emberfeletti faktort mégis felfedezhetni vélt, mely az emberek sorsát = a történetet alakítja. S ez az állandótlanság, a változandóság, melynek az emberek cselekedetei – ezek maguk is teljesen bizonytalan dolgok – szükségképpen alá vannak vetve.¹⁸⁾ A változandóságra jó példa az Erdélyt ért sok sorsfordulat.¹⁹⁾*

Töppelt tiszta Transsylvanus, mint a legtöbb erdélyi magyar és szász történetíró – különösen a XVII. században – és nem érez közelebbi kapcsolatot Magyarországgal, sőt János Zsigmond fő érdeméül rójja fel, hogy – mint az imént idéztem – alkalmat adott az erdélyi rendeknek, miszerint Erdélyt Magyarországról leválasztás, és örökös provinciából szabad és választó fejedelemséggé tegyék. (p. 220.)

Töppelt buzgó lutheránus, aki féltve őrzi vallása és egyháza érdekeit, melyek egybeesnek a szász nemzet érdekeivel, de vallásilag nem türelmetlen: a négy bevett vallás szabadságában látja Erdély akkori "concordiájának" kezességét, s ahogy – mint előbb láttuk – Erdély politikai önállóságának és szabadságának, úgy vallási békéjének megalapítóját is János Zsigmondban tiszteli. Sajátságos ennek a XVII. századi erdélyi történetírónak értékelését összehasonlítani azzal a valóságos torzképpel, melyet János Zsigmondról saját kancellárja, Forgách Ferenc festett. Minő változása egy történeti alak értékelésének! A kortárs előtt valósággal gyengeelméjűnek feltűnő bábót tetteinek, alkotásainak kihatása a száz évvel későbbi utód előtt nagy államférfinak mutatják.

Töppelt, a megyesi származású szász ember, bár erősen sovíniszta szász - láttuk, hogy szász érzülete az Originesben miként befolyásolta történetkutatói szempontjait is - nem zárkózik be a maga szász nemzete és annak univerzitása határai közé: ő jó erdélyi hazafi, az erdélyi magyarokat szereti és becsüli, és ha erősen elkülönbözteti magát, velük érzelmi, politikai és sorsközösséget érez.

Töppelt csak vázlatos leírását kívánta adni a történeti folyamatnak: miként özönlötte el a török Magyarországot, majd 1658-62 között Erdélyt. Mégis igen erőteljes, jellegzetes íróegyéniség bontakozik ki, még évkönyvező részleteiből is. Valami keserű elégedetlenség, személyes és írói-tudósi kielégítetlenség és csalódottság, háttérbeszorítottság, üldözöttség fájdó érzései vegyülnek a nagy erdélyi katasztrófák fölötti kétségbeesésébe. Erdélyt a nagy szellemek temetőjének mondja, hol azonfelül a literatusok közös ellensége, az irigység, rosszakarat és rágalom "bonam mentem invadunt", s szabadjára hagyva ki is oltják.²⁰) Maguk műveletlenek (rudes), s azt hiszik, hogy kritizálással magukhoz hasonlóvá tehetik a decorusokat. S mert más képp ártani áttallanak nekik, hát külföldre küldik őket, hogy míg anyagi erejüket felélik és könyvvásárlásokkal kimerítik, itthon elrágalmazhaszák őket, s jaji a hazajavára kitűnően kiképzett embereket odaviszik, hogy abbahagyják tanulmányaikat, és szégyeljük hivatásukat. Hogy ez, fejezi be keserű feljajdulását ironik, a hazajavát szolgálja-e, majd elvállik akkor, mikor Isten és igen kegyes fejedelmünk számadására vonják a tudósok e sanyargatóit. (Apaffyhoz intézett ajánlásában.) Nyilvánvaló, hogy itt magamagáról beszél. Ha nem is ilyen szenvedélyes, mégis érzelmcs, eleven előadása olyan történeti események előadásában is, melyek őt magát személyesen nem érintik: így szeretetprengáns jelzőket alkalmazni. Kitérő stílus, bár nem mentes a mesterkéeltségtől, gondolkodása kissé rapszodikus és körmönfont, különösen előszavaiban, melyekben szabadon csaponganak képzelete és érzelmei. Előadása különben a tények referálására szorítkozik, bár - már láttuk - kutatja okait és összefüggéseiket is. Csak a két Zápolyáról szóló részletében szakítja meg elbeszélése könnyen gördülő menetét egy-két oklevél, levél és beszéd beiktatásával. De nem színezi ki, nem terheli meg meséjét adomákkal, epizódokkal, moralizáló vagy politizáló szentenciákkal, az előadott eseményekből levont tanulságokkal, ahogy az pragmatikus történetírók szokása. Érdeklődése a hadi és politikai eseményekre korlátozódik, ezek teszik ki szerinte a "történetet", még a diplomáciai akciókat is kevesebb figyelemben részesíti, mint a többi XVII. századi erdélyi magyar és szász történetíró. Gazdasági, társadalmi vagy kulturális mozzanatokra egyáltalán nem terjeszkedik ki, nem látja, hogy e mozzanatok mennyire befolyásolják a politikai és hadieseményeket, s mennyire össze vannak velük nőve. Amit ezekről feljegyzésre érdemesnek tart, azt történeti elbeszélésétől függetlenül, az erdélyi négy nemzet néprajzi leírásában mondja el.

Irt még Töppelt két jogi munkát is, az előbbi *Differentiae atque convententiae juris civilis Saxonum* címen, Altorfban jelent meg, 1661-ben. (R. M. K., III., 2135.) A második, melyről már említettem, hogy doktori disszertációja volt, "*Theses inaugurales de nuptiis*" címen Orléans-ban látott napvilágot, 1667-ben (R. M. K., III., 2396.).

Történeti műveinek kiadásai: *Artes et arma*. (Tudjuk, ezt appendixként csekély kihagyásokkal hozzacsatolta az Origineshez; az *Occasus* első részeként. (Lipcse, é.n. R. M. K., III., 4280.)

Origines et occasus Transsylvanorum. Lyon, 1667. (R. M. K., III., 2391., hol Leiden jelöltetik meg a megjelenés helyeként, pedig az Lyon volt: *Lugdunum Gallorum*, 1. Töppelt ajánlása végét Apaffyhoz.) Második kiadása megjelent Bécsben, 1762-ben. Jelen dolgozatunkban ezt a bécsi kiadást idéztük.

Irodalom: Szekfü, A szász történetírás. Magyarságtudomány, 1943. – Pukánszky, G.d.dtsch. Schrifttums in Ungarn, p. 388.

Jegyzet:

- 1) Az Artes (Lipcse, XVII.sz. é.n., R.M.K., III., 4280.) aztán Töppelt bedolgozta az Occasusba – az Origines Appendixé-be – (R.M.K., III., 2391.) s az ma az Occasusnak első részét képezi, és befejeződik Izabella visszatérével Erdélybe, s az azt követő két évig tartó pestissel, felölelve az Origines et Occasus 1762. évi bécsi kiadásának 129-217-ig terjedő lapjait, egészen a "res novi regis stabilitat", szavakig bezárólag, s csak a 217-235-ig terjedő szöveget hagyja el. Mert az Artes az a "pár évvel azelőtt utazásai alatt nyomtatásban megjelent munka", melyről Töppelt az "Origines et occasus" előszavában mondja, hogy barátai kérésére az Origineshez Occasus címen hozzáfűggesztette. (Adjunxi ad preces amicorum, sub titulo occasum, Revolutiones Transsylvaniae ultimi temporis, historica narratione conceptas, continuatasque: illas ipsas, quae ante aliquot annos in peregrinationibus meis exciderant. Auctor lecturis.) Az Artes néhány mondata kimaradt az Occasusból, melyeket azonban itt fölösleges lenne felsorolni.
- 2) L. ehhez Frölich ajánlásának Lippaihoz első mondatait. Bél, Ad. I. és R.M.K., II., 576.
- 3) L. a XI.-XIII. századi magyar történetírásról szóló fejezetemet.
- 4) Ego brevi libello Charissimam Patriam meam, cum suis originibus et aliquot antiquitatibus in gratiam Gallorum et vicinorum Hispanorum, cupidus profero.
- 5) Itt csak az eredettörténetekkel foglalkozom, az etnográfiai leírások kívül esnek emiatt kereteim.
- 6) Interest scire, ubi mistae gentes terram colunt unam, quoniam prior sedem occupavit, aut majorum suorum virtutibus comparatam accepit; quae litem violenter vel precario, se illis ingessit: Aliquid enim juris ipsa antiquitate sibi vendicat provector, sicuti posterior sedis alienae conscinetia hospiti parat humano. Vi quoque summotis vel oppressis, ut fortuna deest, ita superstes numinum, ipsos ulciscendi causa. (p. 74.)
- 7) Sunt, ut mea fert opinio gens ista (az erdélyi szász) veteres Daci, seu reliquiae Gothorum.
- 8) Hogy a Traján oszlopon ábrázolt dákokat gótoknak, tehát szászoknak tekinti, ez lerontja a helyes megfigyelést, hogy művészeti emlékeket fel lehet használni történeti forrásként, természetesen nem ily helytelen interpretálással: belelátva azokba azt, amit az ember akar. (pp. 768-777.)
- 9) Leuenklau, Historiae Musulmanae Turcorum de monumentis ipsorum exscriptae Libri XVIII., Frankfurt/M., 1591., p. 91. Juhrie vero veteres indigenae feruntur adhuc eadem cum Vngaris vti lingua. (p. 90.)
- 10) p. 46.: In calce Dictionarii Hungarici, p. 336 (recte: 356), a hely így hangzik: Post obitum Atylae Ungari relicta Pannonia in Scythiam redierunt, solis Szekhelyis

in Hungaria remanentibus. (R.M.K., I., 513., 1621. p. 356.) Lehet, hogy Molnár itt Sieglert követi. (L. ennek Chronológiáját: Bél, Adparatus. I., p. 44.) - L. még Thuróczy és a Képes krónika megfelelő helyeit. (Scriptores, I., c.21.)

- 11) Parcimus opinioni magnorum authorum, quos toties in contradictionibus deprehendimus, de his tantum, quae veritati magis consentanea videntur, in praesentia - rum dicitur. (p. 3., ed. 1762.)
- 12) Quo autem pacto regiones istae eo miseriarum devenerint, quomodo Turcis delatae sint et subjugatae, brevi narrationem clara tamen et libera expediam. (p.134., az Occasus első lapjain.)
- 13) Megjegyzendő még, hogy az Artesben e bevezetés valamivel bővebb, annak néhány mondata az Origines et Occasusból kimaradt.
- 14) Az Origines et Occasus előszava az olvasóhoz: "saepe verbis authorum, ubi testibus magis, quam cerebello opus erat."
- 15) Pl. Sieglér, helyesen, Gergelynek nevezi Dózsa öccsét, Töppelt Lukácsnak. Istvánffyval is vannak egyezései: pp. 187-188. Szulimán behatolása Budára 1541-ben általában véve szóról szóra megegyezik Istvánffy Historiája megfelelő helyéve. (1622. kölni kiadás, p. 241.) Azonban Töppelt a 188-198. lapokon betold az addig Istvánffyével erősen érintkező szövegébe egy hosszú beszédet, ami Istvánffynál nincsen meg. Kellott tehát más forrásának is lennie. Azután megint találkoznak, és erősen hasonló hozzájuk Sieglér szövege is. (Bél, Adparatus, I., p. 70.) Azonban sem Sieglér, sem Istvánffy nem volt itt sem Töppelt közvetlen forrása.
- 16) Fentebb idéztem magyar fordításban az Occasus első lapjait, hol e nézeteit előadta. De keresi e "szenvedélyeket" előadása közben is. Legbehatóbban természetesen az 1658-tól bekövetkezett erdélyi katasztrófák okait fürkészi (pp. 226-228.), különösen jellemző II. Rákóczi György esete. Ez Lengyelországból hazatérve beleegyezik Rhédey fejedelemségébe: desperans, suppressit dolores, et assensit... De aztán megint magát ismertette el fejedelemnek, amivel magára vonta a török haragját, s Erdélyt a végveszedelembe döntötte: Hinc orta ardens Turcarum ira, vindictaque; hinc bella civilia atrocissima ac discordiae; dum alii Patriam, alii amarent Principem, quidem e communi miseria sortem et fortunam sperarent; Ita mirum non est, si rebus in hunc modum confusis, inenarrabiles ruinae evenerint, imo maxime mirum, quomodo extremae afflictiones devolvi potuerint. (pp. 227-228.) L. még pp. 231-233. Vagy: I. Rákóczi Györgyöt elragadták szenvedélyei, s már a lengyel koronára vágyott. (p. 225.) Vagy Bethlen Istvánról, p. 224. - Olykor az értelem, a "ráció" győz: a nagyszebeniek visszautasítják a német őrseget, melyet Kemény János akar városukba helyezni, vel quod religionem, quam habent omnes Ev. Lutheranam confundi metuerent. (p. 233.) Egyfelől a helyes katonai megfontolás, másfelől a koron uralkodó vallási buzgalom az a motivum, melyben Töppelt a történeti cselekvők okait felismerhetni véli.
- 17) Ha Töppelt itt "universus populus"-ról beszél, az nem azt jelenti, hogy ő az egész népet tekinti a történet hordozójának, hanem csak azt, hogy vallásérkölcslig senki sem mentes az Erdélyt ért csapások miatti felelősség alól.
- 18) Inconstantiae omnia subsunt Actiones etiam humanae, quibus nil incertius, tot mundi tempestatibus involutae vicissitudini subsint, necesse est. (Origines, pp. 1-2.)
- 19) Ezt a gondolatot is mintha a Frölich Prodigiosusát befejező elmélkedés keltette volna Töppelben: őt e nagy változásokra nemcsak saját korának eseményei, hanem

mintája, Frölich hasonló gondolatai teheték figyelmessé. (Frölich, Prodrömus, Bél, Adparatus, I., p. 408.)

- 20) *Libertusculæ et licentæ extinguunt, quod excitare multis præmiis illi conantur.* (Apaffyhoz intézett ajánlásában.)

Jacques de Bongars

Nem a magyar történetírásba tartozik Bongars érdekes egyéniségének és munkásságának elismertetése, hanem a franciába, mégis foglalkoznia kell vele a magyar történetírás-történetnek is, mert ez a francia és kálvinista vallású tudós (és diplomata) (született Orléanában 1546-ban) volt az első, ki magyar középkori történeti műveket önálló gyűjteményben kiadott, 1600-ban, - jellemzően - Frankfurtban, a német könyvkiadás egy akkori középpontjában. Bongars maga is járt Magyarországon, mikor 1585-ben valószínűleg politikai meghívással Konstantinápolyba utazott. Bongars ez évben lépett navarrai Henrik szolgálatába, s mellette maradt, mikor ez IV. Henrik néven Franciaország királyává lett (1589) egészen Henrik haláláig.

Bécsből 1585. április 12-én indult el Bongars és Konstantinápolyba július 13-án ért, tehát ezen két dátum közötti időben járt a Felvidéken és Erdélyben. 1612. július végén halt meg Párizsban. Bongars maga így adja elő az okokat, melyek erre, a francia tudósnál feltűnő kiadásra vezették: "*Rerum Hungaricarum corpus ... publicare hoc maxime tempore visum est*", mert ez a nép az "*In quam gentes omnes oculos ferre hoc maxime tempore condecet*." Ezt a török elleni küzdelme teszi - és bizonyára - ezért közöl Bongars egy sorozatot a XVI. századi magyarországi török harcokról szóló külföldi leírásokból is. De ő egyben a magyar történetből okulásokat is von le, és elrettentő példát nyújt a francia népnek: illetően történetfilozófiai áttekintést adva a magyar nép 600 éves sorsáról: a hajdan egész Európát ostromló pogány magyarság megtért, és virágzó királyságot szervezett meg, mely a kereszténység palotája volt. Mátyás király alatt elért nagyságából azonban lezuhant, főképp, mert Beatrix bevezette Magyarországra a luxust - ezt Bongars Bonfiniótól vette -, de megállandó belső harcokkal annyira elgyengítette magát, hogy a török támadásainak nem tudott többé ellentállani. Mi franciák is így fogunk járni, mondja Bongars, ha nem okulunk a magyarok példáján és nem térünk helyes utakra.¹⁾

Elvégzi Bongars az első külföldi méltányoló kritikát is - Bonfinió és Ranzano lekiicsinylései után - Thuróczy krónikáján is, és véleményt mond a többi XV.-XVI. századi magyar történetekről is: "*In Thurocio simplicitas placet fides, quæ certa ex fragmentis veterum annalium, quæ Lazius citat, non semel et Michaele Ritio et Bonfinio ipso quoties insistere veterum Hungaricarum Historiarum vestigijs lubet. Ranzanus sane negligens est, Callimachus accuratus et elegans, nec inutilis Galeotti Marti opera*" stb. (Előszó.)

Nem kis dicséretére válik Bongarsnak, hogy oly gondosan gyűjtötte össze a magyar középkori és XVI. századi kutatókat, hogy az ő kiadványa lesz majd alapja másfél század múlva Schwandtner János György máig nélkülözhetetlen *Scriptores*-ének.

Érdekes még Bongars uti naplója konstantinápolyi utjáról, benne magyarországi tartózkodásáról szóló megjegyzései miatt is.

Kiadás: Bongarsius Jacobus, *Rerum Hungaricarum scriptores varii.* Frankfurt/M., 1600. Tartalma:

Thuróczy J., Chronica Hungarorum, benne Küküllel János Chronica Ludovici regis. Epistola Magistri Rogerii Ranzano, Epitome. Vita S. Stephani a Chartultio conscripta. Vita S. Emerici. Callimachi de rebus gestis a Vladislao ... libri tres. Regis ... Matthiae nuptiae. Galeotti Martii de egregie ... dictis ... Matthiae Regis. Soiter M., Belli Pannonici per Pr. Fridericum comitem palatinum contra Solymanum gesti libri II. Stella M. J., De Turcarum in regno Hungariae successibus an. 1543 et 1544. epistolae quattuor. Lazius W., Rei contra Turcas gestae an. 1556 ... descriptio. Herold B. J. Rerum contra Turcas ... an. 1556 ... gestarum historiola. Bizarrus P., Bellum Pannonicum sub Maximiliano II. et Solymano ... gestum. Budina, Historia Sigethi ... an. 1566. Jacobinus J., Brevis enarratio rerum a Sigismundo Transylvaniae principe an. 1595. gestarum. Jon. Pistorii Niddani Regum Hungariae genealogia. Reychersdorff G., Chorographia Transylvaniae. u. az., Moldaviae Chorographia. Wernher G., De admirandis Hungariae aquis. Stella M., Descriptio ... Altenburgi. Petancius F., De itineribus aggrediendi Turcam. Appendix ad res Hungaricas, in qua Transylvanicae inscriptiones veteres nonnullae et Annales exscripti de templis Leutschoviensi et Coronensi.

Bongars naplója konstantinápolyi - közben magyarországi - utjáról kiadva: Hagen Hermann, Jacobus Bongarsius. Bern. 1874.

Iegyzet:

- 1) L.: Pázmány hasonló gondolatát, hogy Magyarország letörése a legkitünőbb elretentő példa a külföld számára is. 1605. dec. 17. Grác, levele Istvánffy Miklóshoz. (Pázmány, Epistolae collectae. Bp. 1910., tom. I., p. 9.)

Schard Simon

Mintegy negyedszázaddal megelőzi Bongarsét egy, az övénél kisebb jelentőségű külföldi kiadása magyar kortörténeti munkáknak, a Simon Schard német történetirő Historicum opus in quatuor tomos divisum, Basel. 1574. című gyűjteménye, melynek II. és III. kötetében közrebocsátotta Brodarics Epistoláját a mohácsi vészről, valamint Zsámboki János és több külföldi író: Soiter, Stella, Budina, Herold, Lazius leírásait a XVI. század közepi magyarországi török harcokról. Schard az ekkortájt Németországban felvirágozott történeti forrásokat felkutató és kiadó munkálkodás egy művelője, és középkori német történetirők kiadásával szerzett érdemeket. (L.: Bernheim, Lehrbuch d. hist. Methode. 1908. p. 217.) Schard kiadványának jelentősége abban van, hogy segédeszközüül szolgálhatott a századvégi magyar történetirőknek, kik itt összegyűjtve találhatták az 50-es, 60-as évek harcainak irodalmát.

Forgách Ferenc

Oláh Miklós kezdeménye az egész magyar történet megírásáról nem talált követőkre, Verancsics Antal tervét egy XVI. századi magyar kortörténetről azonban megvalósította Forgách Ferenc, a XVI. századi magyar humanizmus negyedik főpap-történetírója, valamint az olasz Brutus.

Forgách Ferenc előkelő régi felvidéki főúri család sarja: a Forgáchok ghymesi és gácsi (Nyitra megyei) ágát megalapító nyitrai főispán (+1515) és felesége Dobó Zsófia legidősebb gyermekének, Zsigmondnak - saját nemzedékrendje szerint (Mon. Hung. Hist. II., 16. k. 553. l.) - negyedik gyermeke, harmadik fia. A Forgáchok a Hunt Pázmán nemzetség ugoccai ágából származtatták magukat, második előnevüket Gács váráról vették, melyet Balázs ismeretes tettéért kapott 1386-ban adományul Mária királynétól. Ekkor vették fel a Forgáchok címerükbe - az eddigi vadászfej helyére - a csöbör sisakból kinövő női fejet, Mária királynéra emlékeztetőül. Forgách Zsigmond, II. Lajos cubiculariusa, a mohácsi vész után Zápolyai mellé állott (l. m. 250.), de aztán, midőn a nyugati országrészek, hol a Forgách birtokok feküdtek, Ferdinánd jogára alá kerültek: "in ditionem Fredinandi cendentibus bonis" (l. m. 250.), ő is átlépett I. Ferdinándhoz. 1547-ben királyi kincstartóvá lesz, s noha egy hatalmaskodási eset miatt perbe fogatik, 1552-ben kegyelmet kap, ha ezentul a királyhoz és a katolikus hithez hű marad. Így lett katolikus a fiatal Forgách Ferenc is, úgy látszik Oláh Miklós térítésére. Forgách Zsigmondot fia így jellemzi: "priscae gravitatis et consilii vir (229.), vir priscae fidei, priscorum morum." (250.) A derék apának Ferencen kívül jeles fia volt a legidősb, Simon, a kiváló hadvezér, ki Forgách Ferenc művéhez írt kritikai megjegyzéseivel a történetírás történetét is érdekli, szintugy Ferenc Imre öccse is, ki Zrinyi Miklós hőstettéről szóló versek és prózai művek gyűjteményét adta ki, közzéjük illesztve Ferenc bátyja kortörténetéből a Szigetről szóló fejezetet, és maga is írt egy kortörténetet, melynek azonban csak töredékét ismerem.¹⁾

Forgách Ferenc születési évét Sörös Pongrác²⁾ és Bártfai Szabó László 1535-re teszik, s bizonyára ez a helyes dátum, nem Horányi Elek 1510. évi keltezése, melynek tulságos korai voltára már Toldy Ferenc is rámutatott.³⁾ Forgách gyermekéveiről mást nem tudunk, csak hogy nagy szeretettel és tisztelettel irván apjáról és bátyjáról, Imre öccse pedig órála, szép családi életet láthatott és élvezhetett, s már a szülei házában megtanulhatta, hogy a közt szolgálnia kötelesség. Édesanyja: Zólyomi Katalin levelei meleg, gyöngéd, finom érzéseknek, nem kis műveltségnek dokumentumai.⁴⁾ A főúri ifju magasabb tanulmányait Oláh Miklós, 1553 óta esztergomi érsek-primás irányította: Oláh küldte a páduai egyetemre is, mint Istvánffy Miklóst. Bona Györgyöt, - a primás unokaöccsét - és Bona meg Forgách mestereként Zsámboky Jánost is. Páduában Forgách, bizonyára szorgalmas studiumok elismeréseképp, elnyerte a "liberarum artium" baccalaureusi fokozatot. Hazatérve először egri érkanonoki stallumot kap a királyi titkári hivatal mellett, majd 1556.

augusztus 20-án I. Ferdinánd kinevezi váradi püspökké, egy Vitéz János, Thurzó Zsigmond, Perényi Ferenc - a kiváló humanisták - utódává. Pappá mintegy 1558-ban szentelheték fel, valószínűleg csak az alsóbb rendekre.⁵⁾ Váradi székhelyét nem foglalhatta el, mert azt az erdélyiek 1557-ben elfoglalták, noha Forgách bátyja, Simon védelmezte. Forgách ezért állandóan I. Ferdinánd udvarában tartózkodott. Életének első nagyjelentőségű eseménye első diplomáciai küldetése volt: az 1556-7. évi országgyűlés I. Ferdinánd felszólítására a regensburgi birodalmi gyűlésre őt jelölte ki követének. Regensburgban a birodalmi gyűlés ülésén Magyarországhelyzetéről mondott fényes beszéde mellett magánbeszélgetésekben is kérte a birodalmi rendeket - a kereszténység érdekében is - hazája megsegítésére. A német rendek meg is szavaztak 40 000 gyalogost és 8000 lovast. E siker után rövidesen - 1558-ban - I. Ferdinánd király tanácsossá nevezi ki, s a pornói (cisztercita) apátságot (Vas megyében) adományozza neki. 1560-ban - ez évben emeltetik családja bárói rangra - Ferenc részt vesz az I. Ferdinánd, másfelől János Zsigmond meg II. Zsigmond (Ágost) lengyel király közötti béketárgyalásokon (Izabella ekkor halt meg), 1561-ben pedig kalandos vállalkozásra beszél rá I. Ferdinándot: Heraclides Jakab, igazi nevén Bazilik János kísérletét Oláhország megszerzésére Forgách tanácsára támogatta a bécsi udvar. Ettől remélte Forgách Erdély megszerzését I. Ferdinánd számára. Azonban Bazilik vállalta kezdeti sikerek után kudarcot vallott, s Erdély nem került vissza a magyar király kezére. A kudarc bizonyára ártott Forgách tekintélyének és befolyásának az udvarban, hiszen ez a sikertelen kísérlet volt egyetlen komoly beavatkozása az események irányításába. De azért 1562-ben részt vett Miksa főherceg prágai, cseh királlyá való, és frankfurti német királyi koronázásán. Frankfurtból alkalma nyílt Németalföldet is meglátogatnia, mely utazás igen nagy hatással volt rá. Csodálta e tartomány gazdagságát, művészeti értékét; az antwerpeni székesegyházat a legszebb templomnak nevezte mind között, amit valaha látott, noha páduai tanulmányai alatt megismerhette Pádua, Velence és más olasz városok, Bécsben, Frankfurtban, Prágában, Regensburgban stb. pedig Németország nagy székesegyházait. Csodálta a németalföldi lakosság jólétét és, ami talán e kulturális tanulságoknál is fontosabb, megismerkedett Egmonttal és újra beszélhetett Oranji Vilmosssal, kivel már a frankfurti koronázáson is találkozott, s ki Forgách Imrénének, Ferenc öccse feleségének rokona is volt.⁶⁾ A két híres holland főnemes meghitt beszélgetésben panaszkodott (familiariter... conquirebatur) ekkor Forgáchnak, hogy a spanyol kormányzat (Granvellát meg is nevezték) régi, őseiktől örökölt privilégiumaikat és szabadságaikat megsérti.⁷⁾ Különösen Egmont tett Forgáchra igen mély benyomást.

Magyarországba visszatérve részt vett Miksa király 1563. szept. 8-án végbe ment koronázásán, mikor is ő vitte a koronázási menetben a király előtt a békekeresztet. Nem előjelként, mert míg I. Ferdinándot készségesen tudta szolgálni, Miksát rövidesen meggyűlölte, elhagyta, s átállott az erdélyi pártra. Egyelőre azonban megmaradt a "német" párton, s I. Ferdinánd felett is ő mondott 1566. aug. 7-én a bécsi Szent István templomban ragyogó gyászbeszédet. Még 1563-ban vesztette el szeretett atyját, kiről kortörténetében is szép szavakkal megemlékezett, noha ez nem volt szereplője az előadta történeti eseményeknek. A bécsi és prágai udvarban különösen Verancsics Antal primással és Nádasdy Tamás nádorral állt szorosabb baráti viszonyban, utóbbiról szerencsés hadivállalatait dicsérve művében is igen elismerően szól. (De bírálja is!) Verancsics bizonyára Forgáchot is biztathatta kortörténeti munkája megrásására.

Mikor 1566-ban Sziget ostromának ellensúlyozására Miksa személyesen száll táborba magyar és birodalmi - német és cseh - csapatokkal Győr alá, Forgách is

követi királyát a háborúba. Itt vannak Oláh primás és Verancsics, ekkor egri püspök is. Miksa 1566. aug. 12-én indul Bécsből és október végén tért oda vissza, anélkül, hogy még csak kísérletet is tett volna komoly összehúzóásra a törökkel, míg ez Gyulát és Szigetet megvívta. Talán ennek a katasztrófának friss hatása alatt, talán már régebben keletkezett Forgách lelkében a gondolat, "res Hungaricas pro virili meo scribere", (Livius: pro virili parte et ipsum contulisse" szavaihoz hasonlóan (ab urbe condita. L. I. praefatio.), ahogy Bornemissza Pál erdélyi püspökhöz írja 1566. dec. 2-án kelt levelében.⁸⁾ Tény az, hogy először ez év végén említi ezt a szándékát, legalábbis ránk maradt írásaiban. Bornemisszától el is kérte e célra ennek - sajnós elveszett - "Commentariola" és "Observationes rerum Hungaricarum" című feljegyzéseit korok eseményeiről. Ekkor Forgách még Miksát szolgálja, de már kezd belefáradni az eredménytelen küzdelembe: személyes becsvégyát nem tudja kielégíteni, elesik mind a győri püspöki, mind a kancellári méltóságtól. A püspökséget Miksa idegennek: a velencei születésű pápai követnek a bécsi udvarban, Zaccaria Delfino biborosnak adományozza, a kancellárságot pedig nem veszi el a már öreg, de visszavonulni még nem akaró Oláh Miklóstól. (Oláh nem sokkal Forgách átállása után, 1568. jan. 14-én meghalt.⁹⁾ De voltak Forgáchnak ideálisztikusabb mozgatókai is. Elégedetlen volt Miksa magyar politikájával: elkeserítette a magyar tanácsosok háttérbeszorítása, a magyar ügyekben idegenek beavatkozása, magyar egyházi és világi hivatalok idegeneknek adományozása és főképp a töröktől visszahódított és a koronára szállt egyéb birtokok idegeneknek való eladományozása. De leginkább talán Miksa udvarának gyöngesége, katonai tehetlensége gyöttri Forgáchot. Már Ferdinándot is hadi dolgokkal tulságosan keveset foglalkozó, erélytelen és befolyásolható fejedelemnek ismerte, aki csak nagyokat ígért, de semmit sem tartott be, Miksát azonban egyenest gyűlöli az ő keserű szenvedélyességével, s nemcsak mint hadvezért, hanem mint uralkodót is erősen bírálja. Ezzel szemben ájult tisztelettel hajol meg Szulejmán emberi nagysága, államférfiúi és katonai zsenije előtt, és összehasonlítja a Habsburg birodalom gyöngeségét különösen katonai tekintetben az ázsiai török birodalom hatalmas erejével. Nem találja többé helyét a bécsi-prágai udvarban, és nem veszi figyelembe Verancsics Antal intelmét: ne tüsszön össze ily hatalmas császárral. Egyelőre azonban még nem gondolt arra, hogy az annyira csodált Szulejmán hűbéresének, János Zsigmondnak szolgálatába lépjen, s mikor 1567-ben Miksától engedélyt kér és kap az udvarból való távozásra, először nem Erdélybe, hanem Itáliába utazik - tovább tanulni. Beiratkozik - újból - a páduai egyetem jogi fakultására, de tanulmányai mellett utazásokat tesz Itália többi részébe is. Egy ilyen utazgatás alkalmával történt, hogy Génúában - 1568 kora tavaszán lehetett - megismerkedett a bencés rend spanyol generalis commissariusával, ki V. Pius megbízásából utazott a spanyol udvarba, s kitől Forgách Don Carlos elfogatásának körülményeiről kapott bizalmas közléseket.¹⁰⁾ Itáliában kapta Miksa visszahívó levelét, de nem tudta rászánni magát a visszatérésre, hanem lemondott a magyar királytól kapott ankancellári és tanácsosi hivatalairól és a váradi püspökségről, s elnyerve Miksa engedélyét (gratiosa venia, u. o. LXX. János Zsigmond levelében) átlépett János Zsigmond szolgálatába. Velencéből az ekkor szokásos utvonalon: Raguzán, Szerbián, Temesváron, vagyis török területen keresztül érkezett a gyulafejervári udvarba. (1568.) Miksa és magyar környezete természetesen helytelenítette Forgách lépését, még legfőbb jóakarója, Verancsics is, ki nem is tartotta Forgách elhatározását véglegesnek. Mégis, a szakadás teljes lett, pedig Forgách nem érezte magát jól új hazájában sem. János Zsigmond ugyan szívélyesen fogadta, anyagi megélhetéséről a kolosmonostori apátság kastélyának és minden tartozékának adományozásával gondoskodott¹¹⁾, bizalmát, megbecsülését

pedig tanácsosai közé való kinevezéssel mutatta ki. Forgách mégis nehezen illeszkedik be az új környezetbe, barátot csak Báthory Istvánban, a későbbi fejedelem és lengyel király személyében talált, ki rokona is volt. Báthory anyja: Telegdi Katalin, nővére volt Forgách Ferenc nagynanyjának, albist Zólyomi Lászlóné, Telegdi Euphrosinának. (B. Szabó, i. m. 169.) Csalódott János Zsigmond képességeiben és egyéniségében is, ennek unitárius - mint Forgách mondja "arianus" - nézetei meg egyenest felháborították. És Forgách hiába igyekezett fejedelmét visszatéríteni a Szent Háromság tanára: vallásiakban János Zsigmond csak olasz orvosára, Blandratára hallgatott, politikailag pedig Blandratán kívül legfőképp Békés Gáspárra, s mellette még Csáky Mihály kancellárra. Így történt, hogy alig egy évi erdélyi tartózkodás után, 1569 végén Forgách ismét utazni megy, Raguzában 1569 végén lemásoltatta Tubero értékes Commentarii-jeit, melyet ugyanott Benessa Péternél talált meg. A másolatot aztán megküldte János Zsigmondnak. Ez volt dalmáciai útjának történetirástörténeti jelentősége. 1570 tavaszán (március-áprilisban) azonban már megint Erdélyben van, hol újabb kellemetlenségek várják. János Zsigmond bizalmát ekkor sem tudta megszerezni, az egész kormányzás Békés kezében van, kinek nyugati koncepcióját: a Miksához való közeledést Forgách elítéli. 1571. március 14-én meghal János Zsigmond, kiről Forgách igen kemény ítéletet mond, a Zápolyai család kihaltában pedig Isten csodálatos ítéletét látja. János Zsigmond nagyapja, Zápolyai István volt ut. egyike azoknak, kik Mátyás halála után Corvin János trónrajutását megakadályozták, és idegen fejedelmet hoztak, sőt Forgách és Szerémi szerint - Mátyást is megölték. Az új fejedelem a nagy Báthory István lett. 1571 végén halt meg különben Forgách Ferenc édesanyja. Nincs adatunk, hogy rideglelkü történettrónkat anyjához melegebb gyermeki szeretet fűzte volna. Nem úgy a derék katonát, Forgách Simont, ki anyjuk utolsó levelére (1571. aug. 30.) gyöngéd fiui kézzel rájegyezte: "Utolsó levele az zegeni aniamnak."¹² A következő év sajtáságos lelki válságokat, új életforma utáni vágyakat hozott Forgáchnak: nőszülni óhajt, de katolikus szertartás szerint, s ezért Báthory fejedelem útján XIII. Gergely pápától felmentést kér a nőtlenségi fogadalom alól, amit a pápa intő levele kíséretében meg is kapott. Mégsem házasodott meg, mert mint ezt az akkor már az egyházat elhagyott Dudich Andrásnak írta: nem talált Erdélyben még csak félig-meddig (mediocriter) magához méltó feleséget sem. (1573. nov. 26.) Ennél nagyobb jelentőségű esemény volt Forgách életében, hogy 1572-ben Báthory István megbizta az egykoru magyarországi és erdélyi események történetének megírásával. Már említettük, hogy Forgách legkésőbb 1566 vége óta foglalkozott egy kortörténet írásának gondolatával: adatokat kezdett gyűjteni ehhez, s ezt a gyűjtést: oklevelek kivonatolását később is folytatta. Báthory István tehát csak mintegy az utolsó, hivataltaloztatást adta meg Forgáchnak, s bizonyára ígéretet tett az elkészített mű ki-nyomatására. Most segítőtársul meghívta, illetőleg Báthoryval meghívatta a velen-cel születésű olasz humanista történettudóst, Giovanni Brutust, kivel még 1564 vagy 1565-ben ismerkedett meg.¹³ Maga Forgách is hangsúlyozza, hogy igénybe akarja venni segítségét: a történetírói klasszikus stílust akarta tőle megtanulni, ta-lán a kutatási és feldolgozási módszereket is. Brutus elsősorban Caesart ajánlta mestertől, s ezért - maga késvén - előre megküldte Forgáchnak Caesar művelhez írt jegyzetait, s ezek függelékeképp egy stilonariumszerű frázis gyűjteményt.¹⁴ "A magam dolgai miatt különböző gondok égetnek: ezek közt egyik legnagyobb, hogy ne tűnjek úgy fel, mint a ki cserben hagyott téged, mikor a munkásságomat kérted."¹⁵ Kettesük közbe munkájára azonban nem került többé sor. Forgáchnak - szeretett fejedelme megbízásából - diplomáciai küldetésben külföldre kell utaznia: mikor II. Zsigmond (Ágost) lengyel király, az utolsó Jagelló elhunytával a lengyelek a francia

trón várományosát, a későbbi III. Henriket választották meg királyukká. Forgách viszi hozzá Báthory jókivánságait és ajándékait, majd mikor Henrik IX. Károly halála (1574. június 14.) után titokban és nagyhirtelen hazaszökött a francia trón elfoglalására (1574. június 18.) és Báthorynak ismét reménye nyílt a lengyel trón elnyerésére, amihez éppen a lemondott III. Henrik támogatását igyekezett megnyerni, Forgách viszi Párizsba is Báthory javaslatait. Küldetése nem járt eredménnyel, Henriknek a zilált francia belállapotok (hugenotta mozgalmak) nem engedték meg, hogy továbbra is foglalkozzék Keleteurópával. Forgách tehát 1575 tavaszán visszatér Erdélybe, nyáron legalábbis itt van, de elhatalmasodó betegsége miatt rövidesen odahagyta az országot, s 1575. októberében ismét Itáliába utazott, még mielőtt Báthoryt lengyel királlyá megválasztották volna, ami 1575. dec. 14-én történt meg. Báthory nagylelkűen és rokonian vállalta Forgách erdélyi birtokainak gondozását, s ezzel biztosította utja anyagi alapjait. Forgách Oláhországon és Velencén át ment ismét a kedvelt Páduába, hol annyi magyar tanult, köztük Báthory István is. Forgách betegsége - Istvánffy szerint morbus Gallicus, Toldy Ferenc szerint mellbetegség - Itáliában sem enyhült, úgy hogy itthon már 1576-ban halála hírére keltették, pedig ez év január 18-án még levelet írt Báthorynak. Ez volt utolsó írása, mely fennmaradt. 1577. január 19-én halt meg Páduában az ott dühöngő pestis áldozataként, s az ottani jezsuita templomban temettetett el.

Forgách művét Bártfai Szabó László szerint 1572 és 1576 között írta, amit elfogad Sörös Pongrác is.¹⁶⁾ Tény az, hogy még Itáliába utazva kikérte s meg is kapta Báthorytól a fejedelmi levéltár művéhez fontosnak látszó darabjait, melyeket aztán Forgách halála után Báthory kérésére a páduai hatóságok küldték vissza Erdélybe. Kétségtelen tehát, kortörténetét Forgách még nem tartotta befejezettnek, s azon még rövid élete legutolsó évében is dolgozni igyekezett.

A Commentarii Forgách egyetlen történetírói, s egyetlen legalábbis egyetlen ránk maradt írói alkotása az I. Ferdinánd felett mondott gyászbeszéd mellett.¹⁷⁾ Legjobb kéziratát így adják meg címét: Francisci Forgách de Ghimes de Statu Reipublicae Hungaricae commentarii, quibus accessere nonnulla etiam aliorum principum gesta etc. Ez tehát a mű hitelesnek tekinthető címe.

Forgách művének tárgya Magyarország története 1552-1571-ig. Az I. könyvben rövid visszapillantást ad az 1540-től 1549-ig terjedő évekre (1-5.) s részletesebb beszámolót nyújt az 1550. (5-10) és az 1551. (10-30) évekről. A II. könyvben az 1552. év történetének ad helyet, s így tovább egy-egy évről általában egy-egy könyvet szentel. A XXII., utolsó könyv végén még felemlíti II. Zsigmond (Agost) lengyel király 1572. július 7-én bekövetkezett halálát (518), bár az utolsó magyar esemény, mellyel egyben művét is lezárja - Thury György hősi halála - még 1571. áprilisában történt (520-522.).

Forgách műve központjában a hadi események állanak - neki a történet legfontosabb eseménye, a történetírás legfőbb tárgya a háború, s a Commentarii legnagyobb részét a magyarországi és külföldi hadjáratok leírása teszi ki. De azért Forgách nem hagyja figyelmen kívül a diplomáciai akciókat sem, és jól látja azok összefüggését a háborúkkal. Teret ad a belpolitikai jelenségeknek; az alkotmányos élet rajzának, az ország társadalmi, gazdasági állapotának is, és az országgyűléseket igen részletesen tárgyalja: az 1563. évi koronázó országgyűlésről (Forgách, 252-259), az 1566. évről (297-302), 1567-iről (372-376), s az erdélyi 1571-iről (468, 470-472) valóságos diáriumot ad, az ülések igen érdekes leírásával, különösen a rendek hangulatát festve élénken. Rövidebben szól az 1566-i és 1569-iről, az 1571-i és 1572-iről (421-422, 442-443), utóbbi már unja is részletezni. A királyi tanács, haditanácskozások üléséről is beszámol olykor, pl. a híres 1566. évi győri

táborozás alatt tartotról, vagy a Heraclides-Bazilik féle kalandot tárgyalóról. Utóbbival kapcsolatban közli saját előterjesztését ebben az ügyben. Helyet ad Forgách történetírásában az ország közigazgatási szervezete, legalábbis egyes ágai felvázolásának: Zrínyi Miklóst említve előadja a báni és vajdai hivatalok mibenlétét, működését, rövidke történetét, vagy a románok szokásait rajzolva az ott működő biráskodást. (517.)¹⁸⁾ De nem megy odáig, mint Gregoriansz Pál az ő Mnemosynon-jában, aki Magyarország egész hivatali szervezetét összes hivatalnokaival együtt felsorolja az 1558. évre, valóságos Schematismusban, és messze elmarad Brodarics, Bonfini, Ranzano hasonló felsorolásai mögött az egyházi és világi főhivatalnokról. Nagy súlyt helyez viszont - már csak a háborúk előtérbehelyezése miatt is - az ország földrajzi-stratégiai leírására, s itt-ott érinti a hadszervezet kérdéseit is. Pl. a várak éjjeli őrzésének módjáról (519) és "militaris corruptela-ról" is szól.¹⁹⁾ Erre tette meg Forgách Simon okos és jólelkű megjegyzéseit a katonák védelmében, (157- és 158) élethűen jellemezve az éhező, ruhátlan, főképp német katonák szörnyű helyzetét, az őket pusztító betegségeket, szennyességeket.²⁰⁾

Forgách Ferenc összefoglaló képet ad a végvárak helyzetéről: az 1566. évi, Gyula és Szigetvár elestével végződött hadjárat bevezetéséről és magyarázatoképp: "antequam destinata prosequar, repetendum videtur, qualis status Ungariae, quis habitus provinciarum, qui fines fuerint": a Sziget és Gyula között még a magyar király kezén levő végvidék állapotát értvén ezalatt. (304-306.) De az egyes háborúk egyes mozzanatainál, különösen várostromoknál - hiszen ezen évtizedek háborúi ugyyszólván várostromokban és rablásokban merültek ki - az egyes várak földrajzi fekvését, stratégiai helyzetét, sőt éghajlatát, s ebben katonai akciókra alkalmas vagy alkalmatlan voltát, gazdasági jelentőségét is részletezi. Nemcsak a fontos Szigetvárnál, (115) hanem Husztnál, Nagybányánál stb. Huszt ostromával kapcsolatban felemlíti a Brandeis német tábornok által használt (katonai) térképet; topographia depictát, "qua via et per quae loca, per quas arces inimicas esset penetrandum, quam esset difficile, et res plena periculis." (154.)

A gazdasági jelenségeknek nagy jelentőséget tulajdonít Forgách, s ezért aránylag nagy tért ad ezeknek is a feljegyzésre érdemes mozzanatok között, tehát a történetírás tárgyai között. Világosan látja azt is - gyakorlati ember, a kormány tagja: királyi tanácsos lévén, Magyarországon alkancellár, Erdélyben kancellár is -, hogy mily szorosan összefügg a hadvezetés és hadszervezés az állami pénzüggel, s az ország általános gazdasági helyzetével. A zsold nem fizetése, s az utánpótlás elmaradása okozza sok katonai vállalat kudarcát, így 1557-ben Várad elestét (157), ami Forgáchot különösen közelről érinti, hiszen ez az ő püspöksége volt! És Ferdinánd főherceggel, I. Ferdinánd második fiával téteti meg a sajtóságot kijelentést, mikor a fejedelmi ifjú és német-cseh kísérete megcsodálják a magyar föld kellemességét (amoenitas), termékenységét, főképp ritka nagyságu és izletes dinnyéit: "degenerem esse eum hominem, qui pro tellure tam excellentes fructus tanta ubertate fundente, periculum vitae, si Deo sic placitum sit, refugiat." (135.)

Sokszor kitér Forgách a magyar nemzet társadalmi gondjaira, ha nem is ad összefüggő képet annak társadalmi szerkezetéről, rendi megoszlásáról, mint Bonfini, vagy Ranzano és Brodarics tették. Társadalmi mozgalmakról is csak egy ízben, a "fekete ember" (Karácson Gergely) akciójáról (1569-1570) emlékezett meg, mely eleinte szintén a török ellen irányult, mint Székelyé 1514-ben. Forgách a magyar társadalom akkori szerkezetét, főnemesi (főpapi), nemesi, paraszti rétegekre osztását - a polgárságról alig vesz tudomást - valami természetes, megváltozhatatlan állapotnak veszi, Karácson megmozdulását veszedelmesnek tartja ugyan - bár egyes rövidlátóbb urak pártolták, hogy oda ne fajuljon mint a másik erdélyi, Székelyé

(Karácson román volt) - de azért sikertelenségre kárhozott, előbb utóbb maga gyengeségében összeomló vállalkozást lát benne.

Forgáchban igen erős a főnemesi öntudat, ezt a rendet tartja a vezetésre hivatottnak, s főhivatalnokok kinevezésénél - mintegy megokolásul - előadja a kinevezettnak származását, családját, eredetét, történetét és erősen kihangsúlyozza, ha "illusztris", régi család tagjáról van szó. S ha nem főnemesi rendű ember kerül vezető főhivatalba, vagy püspökségre, azt erősen kifogásolja.²¹⁾ Az egyes nagyurak hatalmát vagyonuk:²²⁾ faluk után mért földbirtok, várak, arany és ezüst pénz és nyersfém, meg a főuri familia (=clientela) mellett családi összeköttetések teszik ki, ezt sokszor kiemeli Forgách, s ha közszereplő főurról ír, ennek rokonságát éppúgy felsorolja, mint vagyonát. Így Majlád Istvánt is sógora Báthory András menti meg (217.), míg Zrinyi Miklós, minthogy felesége rokona Sándor vajdának, ellenzi az ennek fejedelemsége ellen irányított Heraclides-Bazilik féle kalandot, melyet Forgách annyira pártolt. (220.) A főnemességben egyes családok és családok szövetségi rendszere között erős vetélkedés folyik a hatalomért, Forgách pl. erősen összedolgozik apjával és bátyjával Simonnal, a hadvezérrel; így utóbbiról elmondja, hogy a magyar katonák csak Forgách Simonban biznak, mert "linguarum peritia, artis militaris scientia, auctoritate, humanitate plurimum valere sciebat." (149.) Másfelől Forgách egy ízben keserűen jegyzi meg, hogy a Báthory nemzetség "genus Bathoreum fatale quoddammodo instrumentum in perditionem fuit patriae", (228.) "nam et geminorum regum" (I. Ferdinánd és Zápolyai) "et belli perpetui hinc nati, quo Hungaria tandem pene interiit idem existit auctor," (228.) a három Balassa pedig "Iatrociniis és proditionibus familiam illustrarunt." (378.)

A főnemességgel való erős együttérzés mellett Forgách szeretettel nyújt kezét a kisebb nemességnek, ezek szörnyű szenvedéseivel, pusztulásával részvétet érez, hiszen ugyanazok a csapások sújtják azokat is, mint a főnemességet: az örökös háborúk és állandó háborus veszedelem mellett a fizetetlen zsoldosok rekvirálásai, a szultán ázsiai hadainak anyag- és emberrablásai, amellet az udvar és hadvezérei s hivatalai földbirtokpolitikája: a töröktől visszahódított és magszakadás esetén a sztr. koronára szállt birtokok idegeneknek adományozása. Ugyannyira, hogy még a koronának oly híven szolgált szigetvári, hősi halált halt "nobilissimi et praestantissimi" katonák özvegyei és árvái sem kaptak Miksától kárpótlást török kézre jutott birtokaikért az óvári "császári" birtokokból (akkor így nevezték a királyi birtokokat) (351-352). Innen van, mondja Forgách, hogy a nemesség nemhogy virágzásba, jobb módba emelkedésre nem tudná vinni magát és családját, de még eddigi életszintjét sem képes megtartani, sőt életét is alig tengeti, sok család elpusztul, kihal. (Országgyűlési panaszok, 373, 374). Még a közismerten Hanbsburg-hú horvát nemesség is panaszkodik, hogy "propter fidem erga genus Austriacum" és "propter familiam Austriacam" elvesztették patrimoniumaikat, melyeket hadi érdemekkel szereztek, úgy hogy sokan már a János Zsigmondhoz - a Pozsega megyei származású és anyja révén lengyel-olasz beütésű erdélyi fejedelemhez - való átpártolására gondolnak (425). Általában az intézményesült szabad rablás teljes jog- és birtokbizonytalanságba dönt nemest, nem nemest egyaránt. Egy háborúval sújtott vagy fenyegetett vidék lakossága menekül, mint pl. Sziget ostromakor a környékbellek,²³⁾ menekülnek gyermekeikkel, feleségükkel, ingóságaikkal, mások zsákmányolnak, katonák és parasztok egyaránt (!), s ha valamely vár türesen áll, a szembejövők elfoglalják, más várakat saját uraik igyekeznek visszafoglalni: teljes a káosz.

A városi polgárságról Forgách alig vesz tudomást, annál többet foglalkozik a parasztsággal. Ezt, mint társadalmi réteget, lenézi: erkölcsileg alacsonyán állónak tartja, mely ha harcolni kell, a győzelemben nem lát dicsőséget, a futásban nem lát

szégyent, vagyis nem tud felemelkedni Forgách nagy eszményéig a "heroicarum virtutum" és "divinarum legum cultor"-áig (406).²⁴⁾ Ebben látja meg Forgách a különbséget a nemesség és parasztság között, csakugy, mint a jogi, társadalmi-gazdasági és életforma különbségben. De Forgách sokkal becstületesebb és valóság-tisztelőbb történetíró, semhogy fel ne jegyezné az inácsi parasztok egy vitéz hadi tettét, mikor is ezek templomukat megerősítve azt mindhalálig védelmezték (365). Csak természetesen, hogy politikailag a paraszt nem számít.

De bármennyire lenézi is Forgách a parasztságot, annak sorsa iránt a legmelegebb részvétellel viseltetik. Sokat foglalkozik is ennek gondjaival, szenvedéseivel, s a törökkel és a császári katonaság atrocitásaival szemben mindig a paraszt mellé áll, kit a "miseri agrestes" vagy "miserum vulgus" résztvevő jelzőkkel emleget. S ahogy az egész magyar nemzetet "Christiani Hungaricae nationis"-nak (237), az összkereszténység egy tagjának és magyar nemzetiségi részének érzi, úgy a magyar jobbágyot is "coloni Christiani"-nak, "agrestes Christiani"-nak nevezi. (Pl. 106, 119, 120.) Mert a törökkel szemben érdek- és érzelmközösség van nemes és paraszt között: az egy ország lakosságához tartozás, és a sorsközösség érzése. Ferdinánd főherceg hadbaszállása hírére "incredibilis tum miserum vulgus, tum nobilitatem obdiuturnitatem aerumnarum ob hoste perpeccatarum laetitia invasit". (135) Legszebben akkor fejezi ki Forgách a paraszt iránti szeretetét, mikor a meggyötört paraszt védelmezőjének Istent nevezi: egy katonai vereséget: a krasznahorkai ostrom sikertelenségét 1556-ban Isten büntetésének tulajdonítva, amit a királyi katonaság azzal érdemelt ki, hogy tulságosan vakmerően sanyargatta a nyomoruult parasztot.²⁵⁾ Megdöbentő viszont, hogy egy ízben a törököt (Toigon budai pasát) teszi meg Forgách Ferenc a magyar paraszt védelmezőjének a rekviráló császári katonasággal szemben, mert Ferdinánd erre nem képes (107). Máshol meg dicsérőleg emeli ki trónk, hogy Szulejmán, kit egyébként is mértéktelenül tisztel, Szeged megerősítéséhez nem "nec gratuitis agrestium operis, sed ex fisco solutis" használta fel a parasztokat. Vagyis ennek a gögös főurnak visszatetszik, ha a parasztot ingyen dolgoztatják! Világos: azt a részvétet, melyet fentebb említettem, Forgách nem azért érezte a paraszt iránt, mert annak munkája az urat gazdagította, hanem emberszeretetből, méltányosságból.

A műveltség jelentőségét Forgách, az Itáliában képzett humanista, akit elbűvölt Németalföld nagy kulturája is, természetesen felismeri, és az ország kulturális állapotainak jellemzését felveszi történetírása tárgyai közé. De egy, a tudományok és művészetek ápolására egyáltalán nem kedvező kornak történetét írva, inkább csak arra nyílik alkalma, hogy a műveltség hiányát, lehanyaglását, a régi jó idők kulturájának pusztulását sirassa. Olykor kiemeli egyes szereplőiben, akiben éppen kiemelhetete, hogy művelt ember: így dicséri Báthory Kristóf nagy nyelvtudását (olaszul, franciául, spanyolul beszélt, 159), Gyulay Mihályban pedig, hogy "fide, constantia, usu atque eruditione vir praestans" (185), másokban korholja a műveletlenséget: Belczer Gebhárdot, az ujonnan szervezett haditanács elnökét megrója: "litteratum et linguarum, nisi vernaculae ignarus" (321), János Zsigmondról feljegyzi, hogy jeges bor mértéktelen ivásával - amit anyjától, a lengyel-olasz vérti Izabellától tanult - annyira elgyöngítette agyvelejét (ita cerebrum infecerat) "ut memoriam prexiguam haberet, iudicium ac discursum, qualem puer hebere solet". (460) (Mellesleg: Forgách és János Zsigmond kortársa, Don Carlos jeges víz mértéktelen ivásával tette tönkre magát.)

Csak Mátyást dicsérve van Forgáchnak lehetősége arra, hogy a műveltség mint öncél mellett hitvallás legyen: a kultura-tiszteletét kifejezze. S itt valóságos kulturaprogramot ad, noha az ő korában nem látja ezt megvalósíthatónak. Szerinte a fejedelem feladata, hogy alattvalóit a polgárosult élettartásra (civilis vita), a lelki és testi

erélyek kiművelésére, valamint a szellemi és technikai tudományokra nevelje, mert a király irányítója és tanítómestere is népének. S a fejedelmeket bizonyára nem csupán azért kell tisztelni, mondja, mert gazdagabbak a többi halandónál, hiszen a gazdaság legtöbbjüknek inkább kárára volt, s azt mások is szerezhettek maguknak, hanem sokkal inkább azért, ha erényben és bölcsességben mulnak felül mindenkit. Ilyen bölcs civilizátora, nevelője és mestere volt a magyar népnek Mátyás, aki ezenfelül Pozsonyban előkelő egyetemet is állított fel, melyet utódai azonban tönkretettek. 26) Mátyás mindenben felülmulta nemcsak saját kora fejedelmeit, hanem az utána következőket is, s ezért az ő emléke az utódok előtt örökké híres és dicséretes lesz. (423-424.) Forgáchot apja elbeszélései mellett Bonfini s Thuróczy dicsőítései is befolyásolhatták. Igaz, szöszterinti egyezés nincs közöttük, s Bonfini éme-lyítő dicsőítését II. Ulászlóról Forgách nem veszi tudomásul.

Talán Bonfini hatása alatt is, Forgách is igen részletesen kitér a munkája tárgyát képező korszak külföldi eseményeire is. A németországi, franciaországi, németalföldi, spanyolországi és itáliai vallási és politikai küzdelmek, diplomáciai akciók, de mindenekelőtt háborúk igen jelentékeny teret foglalnak el Forgách Commentarij-jeiben. Ezeket általában inkább csak időrendi kapcsolatba hozza a magyar eseményekkel, s az Európában történeteket Forgách nem mindig látja szerves összefüggésben a magyarországiakkal, s nem is azért tér ki rájuk, hanem mert magukban érdekesek. Mégis, sokszor megérzi azok hatását hazája sorsára, és olykor meglát összefüggéseket a magyar sors alakulása és az európai fejlemények között. Például: Mátyás szerinte kiützte volna a törököt Európából, ha Velence és III. Frigyes engedik, s a pápa (melyik, nem mondja) a kereszténység ügyét nézte volna, nem a magáét. Kitér I. Ferenc és II. Henrik francia királyok erdélyi politikájára is (i. m. 160), - hiszen maga is járt erdélyi követként a francia udvarban -, s az 1556-57 körüli európai politikai helyzetet jellemezve tömören összefoglalja a német-spanyol, francia, török és lengyel politika szálainak összefonódását az erdélyiével. Általában a török elhatalmasodását a keresztény fejedelmek hűnének tulajdonítja, melyért büntetésül Isten sújtja a törökkel a kereszténységet: mert bűn lenne azt hinni, hogy a földi dolgok véletlenségből, szerencse szerint történnek. 27) A török belviszályok - Szulejmán fiainak ellenségeskedése - jó alkalom lenne az izlámvaló leszámolásra, mondja Forgách, de a keresztény fejedelmek mindezt csak tétlenül szemlélik, I. Ferdinánd pedig csak azzal törődik, hogy fia számára biztosítsa az utódlást - Német- és Magyarországból egyaránt. (216-217.) Minden külföldi esemény között a török történet az, ami Forgách tollán a leginkább összefonódik a magyar nép sorsával: ha a szultán a Keleten van elfoglalva, akkor Magyarország kissé megnyugodhatik mindaddig, míg az újra Európába teszi át hódító háborúit. Ezért is foglalkozik Forgách oly igen behatóan a török Magyarországon kívül vívott háborúival, s például a lepantói diadal elbeszélésének csaknem annyi teret ad, mint akár Sziget ostromának, és éppoly őszinte együttlérzéssel írja is le. (pp. 485-492.) Azt azonban minden megjegyzés nélkül, mint természetes dolgot jegyzi fel, hogy mikor a Lepantonál megsemmisített török flotta pótlására Szelim hatalmas hajóépítkezésekbe kezdett, parancsára ehhez Báthory István is mint erdélyi török hűbéres fejedelem, nagy mennyiségű kender szállításával hozzájárult.

Forgách is, mint általában a magyarság mindig is Szent István óta a kereszténység = Európa részének tudta magát. Ez a hite, mely századok óta vérévé vált, most a török hódítás: egy idegen, ázsiai hódító fojtogató karmai között még szenvedélyesebb, minden más lehetőséget kizáró meggyőződésé fokozódott a XVI. századi magyarban. 28) Így Forgáchban is. Ugyannyira, hogy történetírásának ez mintegy alapgondolata a másik mellett, hogy t. i. Magyarország és a magyar nép még nem is

olyan régen nagy, hatalmas, művelt volt, erkölcsiekben, szellemekben, anyagiakban, politikailag, katonailag egyformán, de ezt a nagyságot 1490 óta gyászos módon, saját bűnéből elvesztette, helyébe elnyerve a jelen szörnyű pusztulását. (kül. 424, 429-430.) Sőt: ezt a teljesen elgyöngült és tönkrement, eredeti államterületének egy kicsike darabjára visszaszorított népet most egészen ki akarják irtani: "exterae nationes victrici delendo nomini consentirent" (12). "Quidam ex Germanis praedicaverant, fore, ut brevis quemadmodum Pannonia et Transsylvania a Germanis olim habitata esset iterum ad eos rediret, trucidata nobilitate et omnibus primoribus.²⁹⁾ Quod quidem affirmabant, esse, quibus iam sedes, agri, possessiones donatae ac destinatae esset, (sic.) et Matthiam (recte: Erasmum) Teuffelium magno exercitu eam ob rem ingressurum. Sed ille, sive hujus atrocis consilii auctor, sive divino quocunq; iudicio... poenas luit." (88-89.) Ha pedig - panaszzolják az 1566-i országgyűlésen - a hadvezéreknél panaszt emelnek a magyar nemesek, azt a feleletet kapják, hogy menjenek vissza Scythiába, (ut in Scythiam redirent responsa dare (301). És már a kisebb nemesek kezdik mondogatni, hogy "se... relictis patris sedibus, patrio solo in exteris terras expellendos." (esse.) (357.)³⁰⁾

Forgách szintén felveti a kérdést, hogy ki felelős a virágzó magyar királyság bukásáért, miként felvetették Brodarics és Szerémi is. Forgách vagy tíz évvel a Mohácsi vész után született, Buda elestekor pedig alig lehetett több hat évesnél. Ő már ahhoz a nemzedékhez tartozott, melynek semmi része nem volt e katasztrofális eseményekben - atyja azoktól távol, biztos birtokain élt -, neki már nem kellett a végzetet okolnia a mohácsi vészért, mint Brodaricsnak, II. Lajos kancellárjának. Forgách már olyan függetlenül mondhatta meg véleményét, mint a végzetes események kortársai közül csak az egy Szerémi. S éppugy minden kimélet és tekintet nélkül ítélkezik is története szereplőiről, mint amaz. Forgách Magyarország akkori állapotát egyfelől a főhivatalnokok, főpapok s a politikai, diplomáciai akciókban résztvevők tetteiből és jellemzéseiből igyekszik megfesteni, másfelől az országgyűlések tárgyalásaiból, illetőleg a neméseknek az országgyűléseken előhozott panaszai-ból. Bebek György, Majlát István, Zalay János, Sárközy Mihály, Mágocsi Gáspár jellemzését, helyesebben ócsárlását így okolja meg: "Operae pretium videtur dis-serere paucis horum mores vitamque, ut ex his et similibus ea tempestate quis modus militiae, quis imperii fuerit, conferatur... Tales fuere viri, nunc res acta est ita", mondja a jellemzések befejeztével. (pp. 240-244.) - Az állam Forgáchnál tisztán személyes kapcsolatokra redukáltatik: király és alattvalók, király és hivatalnokai személyes kapcsolataira. A kormányzás a király személyes kormányzása, melyhez tanácsosait maga jogán választja meg, az országgyűlés az alattvalók nemesi és papi rendjeinek személyes gondjait, panaszait tárgyalja, miután végzett a király propozícióival. Forgách nem az egyes hivatalok működéséről számol be, hanem az egyes hivatalnokok tetteiről, beleértve legmagánabb életüket is, ebből ítélve még Magyarország polgári és katonai kormányzásának, közigazgatásának akkori állapotát, és I. Ferdinánd nagy közigazgatási reformjairól, új tanácsok szervezéséről csak egy mellékesen tett megjegyzésben emlékezik meg, mikor is Sziget elestének okait keresve Gebhard Belzer-re, a haditanács elnökére méri egyik éles vágását: "consilii bellici vetustissimus (novum officii genus recens inventum, non multo ante mortem Ferdinandus auctore Maximiliano legit)" azzal dicsekedett, hogy évi 40 000 arannyal csökkentette a hadi kiadásokat (p. 321). Hogy mennyire nem szereti Forgách ezt az "ujfajta hivatalt", mutatja, hogy a gyűlölt Miksát teszi felállításáért felelőssé. Arról azonban nem szól, hogy ez s a többi új tanács a nádor, s általában a magyar hivatalok hatáskörét vette át.

Az országgyűlési panaszok értelmezésében Magyarországot két főprobléma égeti: a török veszedelem, és az ország lakói érdekeinek védelme, a nemesek jogainak s a "nyomorult" parasztok existenciájának megvédése a fejedelemmel s az országban állomásozó idegen katonasággal szemben. Forgách erős jogi és közjogi érzéssel, Páduában is szerzett jogi képzettséggel erősen kiáll a régi magyar szabadságok mellett, ismételten hivatkozva az Arany Bullára mint a nemesi jogok alapokmányára, s a koronázási eskűre, melyben a király ennek megtartását fogadta, és feljegyzl, hogy a nemesség felvetette a fejedelemmel szemben a fegyveres ellenállás jogát, szintén az Arany Bulla alapján.³¹⁾

Forgách tehát a régi magyar törvények és jogok, vagyis a történeti jog s a rendi jogok alapján áll, és - mintegy a magyar álláspont támogatására - felemlíti, hogy a németalföldi mozgalmak vezérei: Egmont gróf és Oranjel Vilmos herceg is régi privilégiumaik és szabadságaik megsértése miatt panaszkodtak előtte Granvellára.³²⁾ Igen felháborítja Forgáchot, hogy Miksa - kit őszintén gyűlölt - koronázási eskűjét nem minden magyar törvény megtartására vonatkoztatta, hanem csak a "laudabiles", dicséretes törvények, szokások stb. -re. (375-376).³³⁾

Forgách szembeállítja ezekkel az áldatlan állapotokkal a régi jó időköt: melyeket csak így nevez: "tempora fellicium regum" (145), mikor még egészében megvolt a magyar birodalom, melynek ma "ne imago quidem superest." (Ez az országgyűlés hangulata is 1572-ben (512), tehát 31 évvel Buda veszte után! Nehezen felejtettek akkor az emberek!) Ebből a régi jó, boldog világból csak Erdély maradt meg érintetlenül: "Imaginem quandam prisici regni retinebat", (1), és Izabella alatt eleinte e keleti országrészek "tanta felicitate, ut ne temporibus quidem prisicorum regum majori frui poterint," (2), mindaddig míg ezt a jólétet (1551-1552) "mox unius hominis" (Martinuzzi) "ex prava et inexplicabili ambitione" ... tönkre nem tette (3). Magyarország megsiratott jóléte oly biztonságtudatot adott a Mohács, ill. az 1490. előtti magyarnak, mondja Forgách, hogy az ország belsejében fekvő várakat, mint Eger meg Tata régi uraik "magis amoenitati, quam securitati fellicibus temporibus consuluerunt",³⁴⁾ s csak most kellett mindezeket katonailag megerősíteni. (U. o.) A régi jó időkben az erények is virágoztak, mert a régi boldog idők becsületes embereket neveltek. Forgáchunk atyját, Zsigmondot, mint már idéztem, "vir priscae fidelis prisicorum morum" -ként dicséri, (250), míg a sötét jelenben a régi jó erkölcsök tönkremenetét gyászolja: "a Matthia disciplina omnis, inscitia et ignavia principum corrupta." Általában a jelen helyzet olyan, hogy "disciplinam et severitatem, laudata olim et celebrata prisicis ducibus interisise crederes." (p. 346.) De azért ma is vannak vitéz katonák, jó hadvezérek, "prisicis ducibus comparandi." (175.) Mert nem olyan terméketlen Magyarország földje, hogy ne teremné meg fényes példát az erényeknek.³⁵⁾ Forgách tehát bizik a magyar tehetségben, erényben, - ez egyetlen optimista vallomása, más jót a jelenben és jövőben nem is lát.

Bizonyára a Magyarország katasztrófális helyzetén kelt hazafias érzelmi momentumok, a féltő gond szeretett fajtája iránt, és Báthory István biztatása, de meg hatalmasról tehetsége is, hogy egyszerűen kedve telt a történetírásban, indították Forgáchot munkája megírására.³⁶⁾ Ezek az érzések és ez a lelki diszpozíció érlelhették meg benne az elhatározást, hogy kora jelentékenyebb hadi és politikai eseményeit, bármily dicselének és gyászosak legyenek is azok, az utókor számára pontosan, hitelesen megörökítse, azok szereplőit az utódoknak - mint hitte, életlenül - bemutassa. Tehát tisztán egy tudományos cél és indíték. Mert Forgách mindig igyekszik a tiszta tényeket adni, ez elvi célkitűzése is, az események "wie es war" leírása neki is a történetírás célja és tárgya, ahogy a Perényi család egy botránja

előadásánál maga mondta: "nos ut res acta est narrare voluimus."³⁷⁾ De érzi Forgách a történeti anyag megismerhetésének korlátait is, a "wie es war" kikutathatóságának akadályait, s elismeri azt is, hogy oly magas dolgokról kellene ítélkeznie, amire nem hivatott.³⁸⁾ Tisztán tudományos célja mellett Forgách egy gyakorlati célt is követett: az utódok, de meg a kortársak elé elrettentő példákat kíván állítani, hogy okuljanak e szégyenletes eseményekből és szereplők silányságából. Vagyis Forgách is a korán uralkodó tanító irányzatu történetírás művelője. Mi a történetírás? Az utókor tájékoztatására előadni, miként folyt le valamely esemény, mi volt annak célja, mik okai. Az eseménynek emlékezetesnek, jelentékenynek kell lennie, hogy a történetíró érdemesnek találja feljegyezni. Tehát a történetíró dolgozzék szelekcióval.³⁹⁾

Maga a történet Forgáchnak is emberek cselekedetei, kik alá vannak ugyan vetve az Istenség akaratanak, és erényeikért, jó tetteikért a gondviseléstől jutalmat nyernek, bűneikért büntetéssel sújtanak már itt e földön is, de mégis, e korlátok között szabad akaratból cselekszenek, s ezért a felelősség is az övék mindazért, ami történik. Így jut el Forgách is szereplői indítékal fürkészéséhez, s ebből azok jellemzéséhez. Forgách jellemzései könyvének azon részletei, melyeket általában legjobban ismernek. Keserű tapasztalatai, a mellőzés, melyben előbb I. Ferdinánd, még sokkal inkább Miksa királyok, majd János Zsigmond udvarában is részesült, de meg betegsége is, igen sötétnek láttatják vele kortársait. Azonkívül Forgáchnak magas eszményei voltak, s ezekhez igazodva ítéli meg oly igen szigoruan története szereplőit. Eszménye a keresztény lovag: "nos heroicarum virtutum cultores, et quod majus est, divinarum legum esse volumus." (p. 406.) Ezt az egész kereszténységre érti: egész Európa nemessége előtt lebegő ideálnak tartja, melyet Egmont gróf közelített meg Forgách jellemzésében a leginkább.⁴⁰⁾ Jellemzik az eszményi lovagot a fides, constantia, az usus és eruditio finomsága, a pietas, virtus, bonae artes, vagyis a becsületesség, állhatatosság (jellem), jómodor (usus bonae artes), vallásosság és lelki kultúra (pietas) műveltsége. A katonától Forgách azt követeli, hogy esküjéhez hiven, becsülettel harcoljon a hazáért mindhalálig. "Pro divina imprimis laude, dulcissimaque patria, conjugibus ac liberis... atque propria salute ita... ut mortem honestissimam obirent, potius quam pedem referrent."⁴¹⁾ Mert Forgáchnak igen magas véleménye volt a közszolgálatról, nemcsak a katonairól, hanem a polgáriról is.⁴²⁾ Ezeket az erényeket megtalálja egy-két kortársában, annál jobban keseríti, hogy a legtöbbjéről - úgy véli - szörnyű bűnöket, gonosznál gonoszabb szenvedélyeket és egészen elborzasztó tetteket kell feljegyeznie. S valóban, a Balassákból, Bebekekből, a legtöbb Báthoryból, a Perényiekből (Péterből és Gáborból), Majlát Istvánból, Békés Gáspárból, Csáky Mihályból valóságos "monstra teterrima"-t alakít, hogy kisebbeket ne is említsek.⁴³⁾ A külföldiek közül két olasz vonta magára Forgách különös haragját, Blandrata, János Zsigmond unitárius orvosa és Zaccaria Delfino bíboros, ki elnyerte a győri püspöki széket, melyre ő maga vágyott. Gyűlölli Forgách Miksát, kiről csak rosszat tud mondani, és nem tulajdonosan szereti I. Ferdinándot sem, kinek szemére veti, hogy sokat ígér - személyes hadbaszállást a török ellen - de semmit sem tart meg (48), s hogy az ő uralkodása alatt csak a legméltatlanabbak kerültek vezető helyekre. De megtalálja benne a jót is, és halálát elbeszélve elég kedvező összefoglaló jellemzését adja.⁴⁴⁾ János Zsigmondot gyűlöli és megveti, szellemi képességeit egy gyermekével mondja egyenlőknek, de azért felemlíti jólelkű tetteit is, pl. hogy magyar hadifoglyait szabadon bocsátotta, kiváltott rabokat a töröktől, és igyekezett a keresztényekkel összetartani, már amennyire a töröktől tehetta. Zrinyi Miklóst Forgách képesnek tartotta orgyilkosságra, mégpedig kapzsiságból.⁴⁵⁾ Zrinyivel különben Forgách egyszer

személyesen összetűzött, és e régi harag emléke is befolyásolhatta ítéletében. Hogy Dobó Istvánt a tettetés és titkolás csodálatos mesterének nevezte, azt már említettem. Izabella és anyja Bona Sforza lengyel királyné, meg Báthory Klára a leggonoszabbnak, legmegvetésreméltóbbnak festett nőalakjai. Mintha magának Forgáchnak is sok lenne ez a szörnyű ítélkezés embertársai fölött, mely néhol a "chronique scandaleuse" jellegét veszi fel: Báthory Klára örültségeit elmondva maga kifakad, hogy ezzel csak tanítani akar, elrettentő példákat felhozni.⁴⁶ "Attól félek, mondja, hogy még a legkisebb részben sem érhetem el azt, amit minden idők és minden nemzetek írója elért, akik egyéb kiváló erényeik mellett abban a szerencsében is részesültek, hogy sohasem volt olyan szomorú, olyan nyomorúságos irnivalójuk, hogy azt olykor ne válhatták volna fel vidám és kellemes hanggal, s ezzel a változatossággal olvasóikat is gyönyörködtethették. De a mi számunkra minden másképp történik, mert mi a mi örökös és változatlan végzetünkől inkább szerencsétlenségeinket siratjuk el, semmint történetet írunk. Azt az egyet azonban meg kell jegyezni, és arra mindenkit figyelmeztetnem, hogy értsék meg az okokat, mind nemzetünk régi évkönyveiből, mind a mi írásunkból, s a mi példaadásunkból tudjanak és akarjanak is okulni." És sokallja öccse ítélkezéseit Forgách Simon, az egészséges ítéletű, becsületes katonára is: a Balassa család származási botrányánál meg is jegyzi: "Ezt a cikkelt teljességgel ki kell belőle hadni, hogy az jámbora ne kisebbedjék meg." (378).

A modern történetkutatásnak, ha igazságos és élethű képet akar nyerni Forgách jellemzettjeiről, akkor éppugy külön-külön kell mindegyiket tanulmányoznia és más forrásokkal ellenőriznie, mint Szerémiét. E szörnyűségek mellett azonban meglát, sőt szívesen lát meg Forgách fényeket is: Mátyás, igaz már régóta halott, az ő uralkodó eszménye (424, 429-30), és elég szépen ír V. Károlyról lemondásakor (177). De elismeri kisebbek érdemeit, erényeit is. Így Mechkey Istvánét (73), Eger másik hőségét Dobó mellett (Dobóról sok rosszat beszél), Mérey Mihályét (185), Telekessy Imrét (175), Petrovics Péterét (168), Lossonczy Istvánét (38-40), Szondy Györgyét (46), hogy saját apjáról irt szép szavait és testvérbátyjának, Forgách Simonnak mindig kiemelt derék tettet (különösen 329) ne is említsem. És meglátja a jót pl. Fráter Györgyben is, hibái mellett is (27-28). S műve záróakkordjául, bizonyára a sok elrettentő jellem felsorakoztatásának feloldásául, egy derék katona, Thury György szép vitézi halálának elbeszélését választotta.

Nem hagyhatjuk említetlenül Forgách határtalan csodálatát Szulimán iránt, kinél szebben még Mátyást vagy Egmontot sem jellemzi, s kit egyenest a jó keresztény fejedelmek elé állít követendő mintaképpül (308). Tragikus ellentétben tűnik fel Forgách tollán az 1566. évi győri táborozás és Sziget és Gyula eleste alkalmából (327-347) a "Christianorum caesar": (igy: 442) Miksa tehetetlensége, emberi jelentéktelensége szemben Szulejmán tettejével és emberi nagyságával, aki "vir inter antiquos imperatores facile constituendus." (347) És tragikus szembeállítás a másik keresztény császárnak? I. Ferdinándnak megint csak Szulejmánnal, mikor Forgách szerint Perényi Péter az ő nagyralátó céljait "ab Ferdinandi debilitate et Solymani clementia" remélte elérhetni (379). (L. még: 33, 176-177, 380, stb.) Hogy Forgách Tolgon budai basát a keresztény magyar nép védelmezőjének ítélti fel (107), már láttuk.

A fátum, a szerencse - jó, vagy balszerencse - s a "véletlen" is beavatkoznak az emberek életébe, a történetbe, de Forgách mégis bűnnek látja azt hinni, hogy a földi történések valami véletlenségekből történének, s nem Isten akaratából (179-180). 47)

A rossz tettekre az embereket Forgách szerint saját gonoszságuk, rossz jellemük, romlott gondolkodásuk viszi, mégis egyszer, Perényi Péter szidalmazása köz-

ben - klasszikus reminiscenciákkal - Forgách "gonosz furlák végzetes ostorozására" cselekedtetl Perényit. Viszont, mintha Forgách nem lenne egészen mentes a babonáktól, és hinni látszanék a rossz előjelekben, a jövőt megjelenítő álmokban, s ezért ezeknek történetírásában is helyet ad. II. Henrik Francia király halálos végű tornajátékát a királyné megálmodja. (182) Az 1566. évi végzetes hadjáratot is rossz előjelek vezetik be. 48)

Az egyes emberek történetalakító szerepe mellett felismeri Forgách a tömegek gondolkodásának, érzelmeinek, akaratának; a közvéleménynek közreműködését az események alakításában, s azt olykor részletesen jellemzi is. Különösen behatóan foglalkozik Forgách az országgyűlések hangulatával, s az ostromlott várak katonaságával, mely eldöntötte egy Eger, egy Temesvár stb. sorsát. 49)

E lelkieken kívül meglát Forgách más tényezőket is, melyek az eseményeket, ha csak másodsorban is, de befolyásolják. Így gazdasági tényezők⁵⁰, földrajzi adottságok, az éghajlat befolyását az események alakítására. Mert mindezek nemcsak tárgyai történetírásának - bár nem legfontosabb tárgyai, mint ezt fentebb már láttuk is -, hanem Forgách ezek hatását történetformáló erőként is feltárja. Felismeri a pénzügyi és hadügyi igazgatás összefüggését és döntő jelentőségét a történésekre. Szigetvárnál 1566-ban az a baj, hogy kitűnő vezér mellett kevés, bár minőségileg kitűnő a védősereg, s az erősítésül küldött német csapatok a török ostromgyűrű bezáródása miatt már nem tudtak a várba bejutni. Csakhogy Belzer Gebhard, a haditanács elnöke 40 000 arannyal csökkentette a hadi kiadásokat erre az évre, s ez a bölcsesség, mondja Forgách érthető keserűséggel, Magyarország pusztulásába került (321). De magában Erdélyben is helytelen adóztatás folyik: az erdélyi püspök mérhetetlen jövedelmeit a tizedből, melyen pedig egész hadsereget lehetne kiállítani, nem lehet hadi célokra mozgósítani (114). Forgách ebben nem következetes, mert mikor Miksa 1566-ban az egyházi birtokokat akarja hadi célokra megadóztatni, ez ellen - mint a nemesi jog megsértése ellen - a leghevesebben tiltakozik, s az országgyűlés mellé áll, mely ezt megakadályozta (302).

Az alkotmányos és társadalmi viszonyokat sem pusztán leírja Forgách, hanem beleszövi az eseményeket megszabó - politikai és hadi akciókat - "okozó" jelenségek közé, ahogy az ország közigazgatási, s mint éppen láttuk, hadi és pénzügyi szervezetének és kormányzásának működését is.

Ahogy a vallás kérdése nem szerepel Forgách történetírása tárgyai között, úgy a magyar eseményeket formáló faktorok között sem. Mindössze János Zsigmond "aria-nizmusát" ítéli el, az ő szokott szenvedélyességével. De a protestantizmus többi ága ellen - Magyarországon - nem szól, bizonyára, mert szeretett apja is, Simon bátyja is az új hitet követték, sőt ő maga is helyeselte annak egyes ujitásait, a spanyol inkvizíciót pedig mélyégesen elítélte (p. 386). De mikor Miksa - mint fentebb említettem - adót akar kivetni az egyházi vagyongra, ebben - a szerinte jogtalanságban - a "quaestorok" (nyilván kamarai tisztviselők) gyűlöletét véli felismerni a vallás ellen (odium religionis, 302.). A franciaországi és németországi, németalföldi vál-lásháborúkról részletesen beszámol. De ebben csak forrásait követi.

A nemzetiségek Forgáchnál nem játszanak a történésekre beható szerepet. Egyéb-ként Forgách nemzeti tekintetben elfogultabb, mint vallásiban. A németeket az ő egész szenvedélyességével gyűlöli, de sokkal becsületesebb történetíró, semhogy meg ne írná német katonák szép haditetteit, pl. Babocsánál (124-126). A székelyeket nem tartja igazi magyaroknak, s őket "populi antehac liberi, at ad omnem proditionem, si emtorem habuissent, semper venales"-ként jellemzi, míg Zápolya meg nem törli ezt a népet és elveszi tőlük a szabadságot: "levata illa licentia populari, qua tamquam bruta animalia sine imperio inter sese ferebantur." (478) A románokról

alkotott alacsony véleményét már láttuk. A horvátnál helyteleníteni látszik, ha magyar hivatali visel: Draskovich György. "vicecancellarius ungaricus, natione tamen croatus". (183) (Tudjuk, hogy Forgách egy ideig alkancellár volt, és vágyott a kancellárság után.) A törököt barbárnak tartja, az ország legnagyobb szerencsétlenségének, de gyűlöletesebb tulajdonságait nem említi, Szulejmánt pedig - ismételtelen láttuk - kritikátlanul csodálja, s csak Mátyásról ír szebben, mint róla.

Forgách legelső sorban saját élményeiből, tapasztalataiból és kortársai elbeszéléseiből, leveleiből merítette anyagát, de kutatott levéltárakban is: még Páduába is kikölcsönözte - Báthory István fejedelem engedélyével - a fejedelmi levéltár kortörténetéhez szükségesnek látszó darabjait. Szóbeli informátorai közül Forgách megnevezi atyját, Forgách Zsigmondot, ki a régebbi eseményekről tájékoztatta, és bátyját Simont, a jeles hadvezért, egy ideig Eger parancsnokát, majd országos főkapitányt, ki aztán a már kész Commentariu-t magyar nyelvű kritikai jegyzetekkel látta el, amiért megérdemli, hogy a magyar történetírás története megemlékezzék róla.⁵¹⁾ Valószínű, hogy Nádasdy Tamás nádor és más vezető férfiak is szolgáltattak Forgáchnak adatokat.⁵²⁾ Bornemissza Pál erdélyi püspöktől - mint már említettem - Forgách el is kérte kortörténeti jegyzeteit (549). Hogy ezekből mennyit használt fel, nem tudni, mert Forgách sehol sem hivatkozik rájuk, a jegyzetek maguk pedig nem maradtak fenn. Bornemisszáról, az emberről Forgách igen kedvezőtlenül nyilatkozik, főleg anyagiasságát rója meg. A török ügyekről Verancsics Antalt tartják informátorának⁵³⁾, de voltak más forrásai is e területen is: a Szulejmán héber - Istvánffy szerint rutén - felesége halála fölötti gyászáról szóló helynél Istvánffy megjegyzi: "Sunt nugae Turcicae et Transsylvanicae". (Verancsics ekkor már régóta nem tartózkodott Erdélyben.)⁵⁴⁾ És valóban - már említettem is - Forgách nem zárkózott el a pletyka elől, ha távolról sem ad ilyesminek annyi tért, mint általában a humanista történetírók. Külföldi tájékoztatói között maga említi Egmontot és Oranjet VII-most - ezt is már láttuk - kik a németalföldiek sérelmeivel ismertették meg, "familialiter" beszélgetve vele, és egy "quidam monachus Hispanus"-t, a bencés rend "generalis commissarius"-át, ki génuai tartózkodása alatt 1568 tavaszán Don Carlos tragédiáját festette le Forgách előtt, szintén "familialiter".⁵⁵⁾ Hogy e szóbeli információkon valami kritikát gyakorolt volna, vagy hogy igyekezett volna a legjobb értékeléseket megszerezni, azt nem említi, ma pedig ezt már nem lehet megállapítani. Inkább úgy látszik, hogy Forgách könnyen elhitt mindent, ami "memorable" volt.

Írott magyar forrásai között legfontosabbak Tinódi Sebestyén énekei voltak, melyekből egész első és második könyvét kiírta, az első könyv 3. lapjától kezdődően.⁵⁶⁾ B. Szabó László feltételezi még, hogy Forgách Szerémi emlékiratát is felhasználta, de Sörös Pongrác ezt nem fogadja el.⁵⁷⁾ Ugy vélem, Szerémi mégis hatott Forgáchra. Így Mátyás meggyilkolása (168) megegyezik Szerémi tudomásával a nagy király haláláról, s a Zápolyákat is mindketten boszniai eredetűnek tudják. -Sőt egyszer, mintha Szerémi egy kedvelt fordulata tévedt volna Forgách tollára: "jam rursus ad Ferdinandum revertamur." (p. 32.) Minthogy Forgách Verancsics Antal primás köréhez tartozott, ismerhette annak nagy kortörténeti adatgyűjteményét, melybe Szerémi munkája is tartozott. Egyébként Forgách Verancsicsról semmi rosszat sem írt, igaz, érdemlegesen nem is emlékezik meg róla, nem úgy mint másik primásáról, Oláh Miklósról, ki pedig iskoláztatását irányította, s ifjú éveire, talán pályaválasztására is befolyással volt. Forgách véleménye Oláhról igen kedvezőtlen. (p. 254.)

Forgách híven átírja forrásait, mint ez Tinódival való összehasonlítása mutatja. Innen van, hogy olykor egymásnak ellentmondóan ítél meg egyes történeti aktorkat. Brutus szemére is vetette, hogy "Mirandum", miszerint Forgách Nyáry Pálról

azt mondja, hogy ez vitézül harcolt Szolnok gyászos és dicstelen elvesztésekor, pedig előbb szigorúan megróttá ugyanezt gyávaságáért. Igen, mert Forgách itt szó szerint átírja Tinódit, míg előbb saját véleményét mondta meg Nyáryról. Tehát forrását híven követve, nem vette észre az ellentmondást.⁵⁸⁾ De legtöbbször szó szerint követi külföldi forrásait is: Sleidanust (Johannes Philippi), a XVI. századi vallásmozgalmak első megíróját, s ebben uttörőt, kinek "Commentarii de statu reipublicae ac religionis sub Carolo V." c. műve XXII.-XXIV. könyveiből veszi át II. könyve számára a trienti zsinat előadását és Móríc szász herceg hadjáratát. Szintugy ragaszkodik Alfonso Ulloa spanyol történetíró előadásához II. Fülöp 1560. évi tripolisi hadjáratáról írva, és Jean de Serres, Commentarii de statu religionis et reipublicae in regno Galliae c. műve VII. könyvéhez, mikor a hugenotta háborúkról emlékezik meg XVIII. könyvében. Sleidanus és Serres műveinek címe pedig mintául szolgálhatott saját Commentarii-jei címének megválasztásánál. Ismerte Jovius Commentarii sui temporis-át is, és - mint már említettem - Petrus Bizarus Bellum Cypricum inter Venetum et Selymum (1573) c. művét. Kellett azonban még más külföldi forrásainak is lenniük, mert ez említett írókból vett értesüléseit itt-ott módosította, és lényegesen többet is ad a külföldi történetből, mint amennyit az említett három íróból átvett.⁵⁹⁾

A "Commentarii" hitelessége a modern történetkutatás szempontjából általában véve kifogástalan. Mégis vannak benne kisebb megbízhatatlanságok, melyekre különösen Forgách Simon és olykor Istvánffy javításai mutatnak rá. Mert Forgách mellett Istvánffy Miklós is átjavította a Commentarii-t.⁶⁰⁾

Nem érdektelen, hogy Turi György derék katona halálát, ki tulerejü török csapatot támadott meg, hogy az elhurcolt magyar foglyokat kiszabadítsa, de legyőzetett, s hogy a fogságba jutást elkerülje, sisakját elvetve harcolt, míg elesett, Forgách valami fantasztikus török cselvetés keretébe illeszti, magáról a harci eseményről alig mondva valamit. Ehhez az elbeszéléshez Forgách Simon kénytelen volt hozzájegyezni: "Ez az narratio nem igaz", s elmondja Turi elestét megemlítve a török "fortél"-át is, Turi harcát pedig teljesen úgy festve le, ahogy azt "Az vitéz Turi György haláláról" szóló névtelen históriás ének.⁶¹⁾

Forgách kortörténetének anyagát szoros időrendben adja elő. Egy-egy könyve általában egy-egy év történetét tartalmazza, s az időrend pontos betartása kedvéért egyes eseménysorokat félbeszakít, s hogy a közben másutt történeteket elmondhassa.⁶²⁾ De mégsem tudja az időrend szerinti tárgyalást mindig betartani, s olykor a tárgyi összefüggésnek (integra historia) adja az elsőbbséget.⁶³⁾

Egyébként Forgách simán, zökkenő nélkül kapcsol egybe egy időben, de különböző helyeken történt eseménysorokat. (p. 259.) Megteszi azonban azt is, hogy minden belső összefüggés nélkül egyszerűen egymásután adja elő a történeteket, úgy, hogy a Commentarii néhol évkönyv jelleget öltenek.⁶⁴⁾ És atyjának, Forgách Zsigmondnak 1563-ban bekövetkezett halálát és rövid életrajzát olyan zavaróan illeszti be a trienti zsinat ülései és Miksa magyar királlyá választása közé, mint Szerémi az ő egyéni élményeit az országos események közé (p. 250). Egyébként Forgách jól szerkeszt, ha van is itt-ott zökkenő műve, különösen utolsó könyvei, anyagának elrendezésében. Betétek csak nagy ritkán zavarják a folyamatos előadást, beszédek pedig alig szó előadásába, azokat is sokszor csak "oratio obliquában". Pedig Forgách kiváló szónok volt.⁶⁵⁾

Előadása Forgáchnak egyenest mesteri: eleven, megjelenítő, s az élmény és személyes tapasztalat erejével hat, amit még fokoz írónk páratlan karakterérzéke, már méltott jellemzéseinek intimitása, egyénítő ereje. Forgách mindenütt a szingulárisat, individuálisat látja, sohasem ad sémákat, még típusokat sem, s csak az egy Mátyást szellemíti át uralkodóeszményé. Stílusa szép latin humanista stílus, s

azt általában Tacitus hatása alatt állónak mondják. 66) Biró Vencel joggal mutat rá Livius hatására is Forgách latinságában. 67) Feltűnő, hogy Caesar stílusához való viszonyát még nem vizsgálták meg, pedig Brutus éppen ennek műveiből készített *stylionarium*-ot küldött neki. Humanista lévén, sajnos, klasszicizálja a jogi és alkotmányos, egyházi és teológiai terminusokat: "Deus optimus maximus"-ról ír, s a tisztító tűz neki "locus, Quod purgatorium appellatur" (393), a pápai bullák "diplomata, quae bullae vocantur" (u.o.), a szentek "divus" vagy "divae", a magyar kamarai hivatalnokok "quaestores" (302). Klasszicizálók datálásai "22. dies Julii, quem diem prisci Divae Magdalенаe celebrem esse voluerunt" (120), a szultán következetesen "caesar", az erdélyi vajda "praefectus", hivatala "praefectura", egy ur "familiája" = "clientela" stb.

Forgách iróegyéniségére legjellemzőbb nagy műveltsége, széles európai szemköre és messze terjedő érdeklődési területe, az emberekkel szemben való magas követelményei, magas eszményei, s mert mindezt ritkán találja fel az életben, szenvedélyes keserősége és vádaskodásai. Innen az egész művet átható sötét, komor hangulat, melyet nem csupán a lefestett idők zordsága okozott, hiszen a kor más írói nem mentek oly messzire a sötétenlátásban, mint Forgách, ez a pesszimizmus neki egyéni, legegységibb sajátossága, melyen csak alig egy-kétszer csillan át, igaz megint csak keserű, maró gunymosoly, inkább flutor. 68)

Műveltsége jogi, teológiai, de irodalmi is - másokban kiemeli a litteraeben jártasságot, megrója a járatlanságot -, nagy érzéke van képzőművészetek iránt is, úgy hogy Forgách kiváló humanistának nevezhető. Feltűnő, hogy nem idéz klasszikusokat, és feltűnő az is, hogy történetíró létére régebbi korok története nem látszik érdekelnit. Magyarországnak 1541, 1526, 1490 előtti állapota neki a régi boldog békeidők, melyekből azonban csak Mátyás idealizált alakját és kormányzását méltatja figyelemre. Csak egy egészen általános megjegyzése van a régi magyarok történetéről: tanuljanak abból a mostani magyarok "ex priscis annalibus nostrae gentis" (32). És feljegyez egy keserű tréfát is a magyar honfoglalásról mint a közvélemény szavát, mely Dobó és Kendy egy fekete ló miatt történt előbb említett meghasonlására vonatkozta a fehér ló mondáját. 69)

Ez a mondás éppen azt árulja el, hogy a közvélemény igen tájékozva volt a magyar multról, s érdeklődött is iránta. Ugyanez tűnik még ki a német birtokelbírlók és hadvezérek válaszából is, kik - mint már említettem - a panaszkodó magyar birtokosokat azzal utasítják el, hogy menjenek vissza Scythiába. Egészen bizonyos, hogy a magyarok hivatkoztak régi, scythiai származásokból levezetett birtokjogaikra - 1. ehhez Thuróczy 36-38. fejezeteit -, s nem a német birtokelbírlók és hadvezérek tanulmányozták a magyar krónikákat, nem ők vették azokból a scythiai származás elmeletét, s az arra épített nemesi előjogok elvét.

Kézirata igen sok maradt fenn, a Toldy-Majer féle kiadás is 17-et sorol fel. Ezenfelül: M.N.M. kéziratár, Fol. Lat. 3208. (s. XVI.); u.o. Keszthelyi kéziratok, Fol. 9. (s. XVIII.)

Kiadások: Forgách Imre, írónk testvéröccse: De Sigetho Hungariae propugnaculo. Wittenberg, 1587. (Szabó, R.M. Kvtár. III., 765.) c. Szigetvár ostromáról szóló gyűjteményes munkában, kiadta a Commentarii fejezetet, Szigetről, mint már a szövegben idéztem. Innen vette át Reusner N.: Rerum memorabilium ... narrationes... diversorum auctorum. Frankfurt, 1603. és később is megjelent gyűjteményébe. Német fordítással együtt: Auserlesene Ermahnungen von dem Türckenkrieg. Nürnberg, 1644. 177-194.

Első teljes kiadása: Horányi Elek: Francisci Forgách ... Rerum Hungaricarum sui temporis commentarii. Posonii et Cassiviae, 1788.

2. Forgách Ferenc ... magyar históriája. Közli Majer Fidéi, kiegészítette Toldy Ferenc. Pest, 1866. (Mon. Hung. Hist. II. oszt. 16. köt.)

Irodalom: Károlyi Árpád, Új adat F. F. életéhez. (Századok, 1800.) U. az, F. F. Antwerpenben. 1562. (Tört. Tár, 1881.)

Sörös Pongrác: Tacitus és Forgách Ferenc. Egy. Phil. Közl. 1899, u. a. F. F. élete (Századok, 1896, 519, 634.) - Madzsar Imre: Adatok F. F. kortörténelmének kritikájához. Nagybánya, 1901. - B. Szabó László: Ghymeszi F. F. 1535-1577. Bpest, 1904. (arcképpel, M. Tört. Életrajzok.) U. a.: Forgách F. Évkönyvei. Bp. 1904. (Művelődéstört. értekezések, 11. sz.) - Biró Vencel: F. F. mint történetíró. Kolozsvár, 1908. - L. még: B. Szabó László: A Forgách család története. Esztergom, 1901. - Botár Imre: F. F. Emlékiratainak kritikája. Századok, 1933. Pótfűzet, 529-545. Forgách Simonra: Sörös P.: F. S. Századok, 1899. 595. és 698. sqq.

Jegyzet:

- 1) Wittenberg, 1587. R. M. K. III., 756., hol e kiadvány részletes tartalma olvasható. Forgách Imre történeti munkájáról l. e fejezet végét.
- 2) Turul. 1899., 144.
- 3) Bártfai Szabó László, Forgách Ferenc. Bp. 1904. M. Tört. életrajzok, és Mon. H. H. II., 16. VII. 1.
- 4) Eredeti jel az Orsz. Levéltárban, Forgách gr. cs. lev. társ. Muzeumi Levéltár.
- 5) B. Szabó László, i. m., p. 43.
- 6) Forgách Imre u. i. Ferenc szász herceg leányát, Szidonia Katalint birta nőül, míg Oranjet Vilmos Ferenc herceg testvérének, Móric szász választójának leányát, Anát. M. H. H. II. 16. i. m. 552, Forgách Ferenc saját nemzedékrendje szerint.
- 7) I. m. 392.
- 8) Forgách, 549.
- 9) Minderre: Sörös, Századok, 536, Gregoriancz, Mnemosynon. Kovachichnál, SS. m. n. 1. 101. 2. jegyz. és 111.
- 10) Forgách, 406.
- 11) 1570. Forgách, LXIX.
- 12) B. Szabó, i. m. 170.
- 13) 1573-ban írja Brutusnak: nyolc évvel ezelőtt ismertelek meg. (Forgách, LXXX.)
- 14) Későbbi levele: Me upum abs te delectum e multis, qui cum praeclari muneris consortem sperares tibi laborem leviozem futurum, quo tibi esset magno perfundendum et consilliorum communicatione et eorum studiorum societate, sine quibus

scribendi munis de rebus Pannonicis, praesertim quae tantae essent, nemo recte obire posset. (u. o. LXXIX. 1573-ből) Továbbá: meo adventu praecurram libris mittendis, sperem meam tibi operam me probaturum. Habeo in manibus Caesaris Commentarios, multis a me animadversionibus emendatos, quibus iustum volumen accedet, in quo, certo ordine, politissimi scriptoris voces, phrasesque omnes, tum quod permagni faciendum est, rerum omnium descriptiones in locos communes redactae habentur. (u. o. LXXVIII. 1572-ből. de: s. d.)

- 15) Leveledet - írja Brutus Forgáchnak - azért is várom, mert "mearum rerum variis aestuo curis: quarum quidem una est maxima, ut tibi, poscenti meam operam, videar haud defuisse. (Forgách, LXXVII.)
- 16) Századok, 1905. 463.
- 17) Forgách, 525-541. 11. -in közölve.
- 18) Kovachich M. G.: Script. min. I., 98-111.
- 19) A fizetetlen zsoldosok "destituti et pecunia et alimentis, omnes simul militiam deseruere, alii domum abeuntes, alii ad res novas animum adjicientes ... Tanta erat militaris corruptela, ut miles, qui calceo indigeret, calcearium hospitem quareret, qui sibi ac servis calceos gratis daret, qui tunica, hospitem sartorem deligeret suo arbitratu, a quo vestimenta exigeret, et rebus in aliis omnibus ista erat ratio militaris. (112) Amit a fizetetlen katona requirál: élelmiszert, ruhát, annak ellenértékét zsoldjából levonják; de azt nem kapja meg a nép, az csak szenved, úgy hogy sok falu elnéptelenedik, mégpedig a nagyok: Regnantibus Austriacis principibus ita se disciplina tum militaris, tum politica habebat. (L. még Zrinyivel kapcsolatosan, 327.)
- 20) Mert ugyan törvények ezek, hogy mikor alábocsátják őket, akkor adnak csak egy hópénzt nekik, azután kóborlással élnek a hol nincs mit kóborlani, ott éhen halnak; mert senki élést nem viszen utánnok, miért hogy nincsen mit adni érte; ha meg ér szegén betegedni, egy jó falatot, egy ital bort nincs mivel venni, soha fel nem táplálhatja magát, hanem meg kell halni; magok is annyira elunják egymást, hogy oztán az betegeknek feléjek sem mennek, hanem az mellikkel asszonyember vagy, míg az egészséges, az a mint lehet bánik vele, ha az is meg betegszik, senki feléjek sem megyen és nagy nyomoruságos halálokval halnak meg; mert sok meggyógyulna benne, ha volna mit enniek és inniok, de az fizetlenség miatt éhség leszen köztök, abból döghalál, oztán hamisan az magyar égneik tulajdonítják. (157.)
- 21) Pl. Oláh Miklós primásról elmondja, hogy "ex sordidissimo loco natus" ... és "natione valachus", mely nemzetiségről igen rossz véleménye van, (I. 517) aki "ceterorum odio ac sola obscuritate archiepiscopatum adeptus". (343.) Vagy: "Nicolaus Valachus, venalis homo" (55), vagy: "archiepiscopus ex sordidissimo loco et valacho patre natus ad summum locum aliorum odio evectus locumtentiam et regium sigillum retinere studebat. Haec enim omnia summa officia tenebat cum gravi omnium offensione, quod multorum dignitates et loca indigne occuparet. (254.)
- 22) Potentia, gratia, opes, clientela, arces et oppida, aurum et argentum signatum et non signatum. (169-170.)
- 23) "aliis vero praedam sequentibus, et militibus et paganis (!), ut quaeque castella deserta reperiebantur ab obiviis occupabantur, nonnulla item domini proprii repetebant. (333.)

- 24) Plebs oppidanorum montanorum - ezek a felvidéki bányavárosok népe - paganorum - que, quibus neque in victoria decus, neque in fuga flagitium (233), vagy: a dunai hajóhad matrózai: classiarum tarde et ex paganis conscripti, plerique vi, insolentia nautici laboris et stipendii tenuitate ... diffugere az 1566. évi győri táborozáskor (350). Vagy Buják ostrománál ennek paraszti, Báthory György jobbágyaiból összeszedett lázadó őrsége: militis seditiosi ex paganis collecti, sordidissimi (48) a várparancsnok akarata ellenére kitörnek, megadják magukat a töröknek, aki valamennyiüket levágatja, csak a bátor parancsnokot hagyva életben. Sőt a paraszttal együtt rabol a (török) katonasággal (333), vagy a visszavonuló magyar-német csapatok elhagyott málhácsszekereit rabolja ki, de ez a felszerelés legalább nem lett a töröké! (148.)
- 25) Ez a kudarc, vagy "infelicitas", "incerti fortunae eventum" volt, vagy "in poenam nimiae licentiae, qua miles in miseris agrestes passim petulantissime utebatur divinitus haec calamitas sit immissa". (146.) Mert hiszen előfordult, hogy a császári katonaság egyetlen haditevékenysége a paraszttal kirablása volt: "praedam miseris agrestibus agere" (157), ugyannyira, hogy sok falu elnéptelenedett, s épp a legnagyobbak, mint már idéztem (p. 158).
- 26) Hogy a magyarokat "Matthias, ut ad civilem vitam et virtutum culturam revocaret, uti sapientissimus princeps atque magister, nihil reliqui fecit, Ideoque in omni genere scientiarum atque artium non modo liberalium, verum etiam mechanicarum praestantissimos et nobilissimos viros ex omni republica Christiana magnis praemiis evocabat, alebatque. Pisonii, certe ingenti structura omnium facultatum scientiarumque longe nobilissimam et perfectissimum emporium condiderat. Quod ante ipsum nullus regum fecerat unquam, et qui postea sequuti sunt, quae ipse bene constituerat et posteris tradiderat, per summam turpitudinem atque dedecus etiam corruerunt atque pessumderunt, Principes sane non solo eo venerandi sunt, quod praeter ceteros mortales opibus abundant; nam illae potius exitio ac dedecori sunt plerisque, et quae communes etiam aliis esse possunt: sed multo magis, quod virtute ac scientia; quod civitates, populos, regnaque ad omnem civilem vitam, omnibus animi corporisque virtutibus, veluti rectores atque magistri, (quod de bonis principibus dici solet) docent, instruunt, exercent." (423-424.)
- 27) Bona (Sforza lány) lengyel királynét ócsárolva: "cum regna Christianorum ab his et similibus administrata sint, et modo quoque administrantur (quid enim de Gallis, de Hispanis, de Germanis, de Britannis melius dicere possumus?) Deus opt, max. imperium orbis terrarum hosti dederit mirabimur?" (179). - A francia külpolitikára Báthory Kristóf párizsi követségekor tér ki: II. Henrik "inde ab initio patris" (I. Ferenc) "aliorumque regum Gallicorum, qui cum regibus Ungariae magnam conjunctionem habuerunt, res Ungaricas diligentem curare susceperat; sed tamen et ipse non immerito amicitias circumspiciebat, qui a bello Metensi nullam cum Carolo V. pacem habebat; cujus rei notitia cum ad Ferdinandum regem et Carolum V. imperatorem venisset, summo conatu atque studio turbare coeperunt; ejus rei ministrum nimium opportune Bonam regnam Poloniae ... inventiunt."
- 28) A magyart a töröktől, mint keresztényt a barbártól különbözteti meg Forgách, és Dobó és Mechkey nála - mindegy, hogy Tinódi nyomán (l.: Biró Vencel, i. m. 86.) - azzal biztatják ellenállásra az egri várőrséget, hogy "Christianis" (tehát nem magyarok!) "in Deo ... spem habendam." (63.) Ugyanezt a gondolatot, a keresztény (európai) egység gondolatát fejezi ki Forgách azon megnyilatkozása, hogy a magyar Istenért harcol, aztán családjáért, hazájáért és magáért: "nostris pro

divina inprimis laude, dulcissimaque patria, conjugibus ac liberis, quorum salus virtute ipsorum consistebat, atque propria salute", s a túl hatalmas töröknek el-
lentállni akaró katonák az a párt, "unde Deus et virtus stabant." (71. Eger vitéz seregében, szemben a kapitulálni akaró gyáva árulókkal.) Már láttuk, hogy a pa-
rasztot, jobbágyot Forgách szintén nem magyarnak (szerbnek, romának stb.) szokta nevezni, hanem Christiani agrestes -, vagy coloninak (pl. 107, 119, 120 stb.), s a "császár" = Miksa király = a "keresztények császára" volt az is, aki elvesztette Erdélyt, Temesvárt (442). Fokozott jelentősége a keresztény-európai sorsközösségi tudatnak, hogy a magyar Európát is védi, az un. "védbástya" eszme, melyet Forgách Ferenc Miksa öccsével, Ferdinánd főherceggel szólaltat meg (az ambrasi gyűjtemény megalapítójával és Filippina Welsler férjével) "quorum (a magyarok) calamitas eo vehementius me perturbat, quod clypei instar religionis Christiani orbis partibus ab initio sunt habiti", akik sok évi ellenállásukért "in-signem ... gloriam ab omnibus Christianis tulerunt..." (132). A magyarok a "christiani nationis Hungaricae" (Báthory Istvánra gondol, "ne tot Christianorum nationis suae milia ... perirent", 237), s még János Zsigmond is, a szultán hűbérese, ki az 1566-ban újabb hódításokra, Sziget megvívására Magyarországra jött Szulejmán előtt hódol, a "salus Ungariae-t" nézi és ebben a "Christianitas" üdvét kívánja, szemben a "Christianitas communis hostis"-e a török érdekeivel (251), s egy ízben abbahagyja a magyar király elleni harcot "ne tanta clades Christianorum fieret" (292). Báthory István is, erdélyi fejedelemmé választatása után - titokban - hűségct fogad Miksának, "fidem homine Christiano erga principem vicissim Christianum dignam spondit" (472). S mikor II. Zsigmond (Ágost) az erdélyiek elleni panaszát a szultán elé viszi, Forgách méltán felháborodik, hogy "novo atque primo inter Christianos principes exemplo" járt el (476). Hogy Mátyást azért is dicsőíti Forgách, mert ez ki akarta űzni a törököt Európából, azt fentebb már láttuk (429). A szigetvári hősök nemcsak "pro eorum tantum patria, sed etiam pro Austria et Germania" estek el (352). A római-német császárt = magyar királyt "Christianorum caesarnak" nevezi, mint már említettem (pl. 442), és Mátyás halála sem pusztán a magyarok, hanem "malo Christianorum fato" következett be (430), Szulejmáné viszont "fato bono Christianorum", mielőtt Magyarország még meglevő részét, Ausztriát és Bécset elfoglalhatta volna (427). De azért az eltörökösödés veszedelme megvan: Forgách is említ egy Aias béget, aki natione Transsylvanus volt (463), s egy "Croata Georgius Melith semiturca"-t (314), mindkettőt minden megjegyzés nélkül, mint valami természetes dolgot. Azonban Forgách mintha érezné, hogy a török hatalom expanzív ereje elérte a csúcspontot: szerinte Szelim belátta, hogy Magyarországon nincs többé kilátás nagyobb előhaladásra, csak egyes várak megszerzésére, s az ezekre fordított költség és emberveszteség nem éri meg ezt a csekély eredményt (vix dignum pretitum censetur) (426-427).

29) A humanizmus Németországban is erős érdeklődést keltett a német nép eredete iránt (Joachimsen, G. - schreibung in Dtschland unter dem Einfluss d. Humanismus. Leipzig u. Berlin, 1910. Beiträge zur Gesch. d. Ma-s, u. d. Renaissance. H. 6. Hrsg. W. Goetz p. 125. sqq. kül. 133-134.

30) Ismeretesek Schwendi tervei német telepések behozataláról Magyarországra ... Heischmann Eug.: Die Anfänge d. stehenden Heeres in Österreich. Bécs, 1925., 15. és 35.11. (Deutsche Kultur, Hist. Reihe, Hrsg. v. Dopsch. és Janko, Wilhelm v.: Lazarus Schwendi. Bécs, 1871.) (Székfü III. (2) 588. és 144-45.)

31) Az Arany Bulla kiadását - Werbőczy nyomán - s az arra letett koronázási esküt a Knauz Nándorról elnevezett rövid krónika-csoport archetypumának írója is beiktatta

mintájába. II. Endre tettei között, s így Gregoriancz Pál is, mind a Bélnél kiadott rövidebb, mind a Quadripartitumba felvett bővebb szerkesztésű változatba. (Bél, Apparatus. II., p.

Kovachich M.G., SS. minores. I., p. 320.) - "Ungari palam omnes praedicabant, cum leges libertatesque atque jusjurandum non observaret: se quoque omni obligamine, lege patria et decreto Andrea regis ... solutos esse. Hoc vero nihil offensius Germanis esse potest, quando libertas regni eo decreto firmatur, ita, ut si violetur, vi quoque et armis contra ipsum etiam regem impune vindicari possit. (Forgách, l.m. 415.)

32) Prisca privilegia et libertates, quas progenitores ipsis tradidissent. (392.)

33) "Siquidem solebat dicere, sese ad laudabiles tantummodo leges jurasse, perinde ac si eae solae essent laudabiles, quae sibi soli viderentur et non quae populo placuis- sent atque diuturnitate aevi firmatae, apud ipsos quoque reges sanctae atque inviolabiles semper fuissent." (375-76.) Tehát a történeti jog feltétlen megtartandó, s nemcsak az, melyet fejedelem, hanem melyet a "nép" érez megtartandónak. A fejedelem egyoldalú törvényalkotó és megszüntető jogát így Forgách visszautasítja. (Maga a koronázási eskü, ahogy az I. Ferdinándtól I. Lipótig bezárólag gyakorlatban volt, ezt mondja: minden regnicolát "in suis immunitatibus et libertatibus, juribus, privilegiis ac in antiquis, bonis et approbatis consuetudinibus conservabimus". Corpus Juris, Hung. és Timon (2), 501.14. jegy.)

34) (56). Tata "ad omnem amoenitatem et splendorem cultissima, deliciae praeorum regum, dum Buda staret" (162), s ezért a török könnyen foglalhatta el. Babocsa is "ad omnem splendorem atque voluptatem patrum temporibus constructa est" (120).

35) "Non adeo ... sterile Ungariae solum, ut non praeclara virtutum exempla gigneret." (12)

36) Nunc animus ad pugnam navalem me rapit (479), mondja mikor a sorsdöntő lepantói győzelemről kezd írni.

37) Forgách teljes hitelességre törekszik: "Tanta enim est magnitudo rerum pene incredibilium, ut nos quoque ipsos ab scribendo quodammodo deterreat: ne quidvis potius aliud, quam fidem historiae scribendae posteris arbitrentur." (179.) Bona (Sforza) lengyel királyné botrányaival kapcsolatban. - Vagy: megadja Miksa 1566-ban Győrre eljutott seregének számát, mert "congruens crediderim numerum quoque exercituum prodere, ne posteris ambigant, cum etiam apud modernos homines vario rumore jactentur." (348.)

38) Don Carloszal kapcsolatban, kinek sorsa érthetően meghatotta írónkat, s arról részletesen be is számolt: "Haec non eo dico, ut judicium mihi sumam de rebus gravissimis, et praesertim principum, nam capitali supplicio intra Hispanicam ditionem vetitum fuit, ne quis aut scriberet, aut diceret hac de re." (pp. 406-407.) S elbeszélve, hogy Fráter György hogyan adta át Erdélyt I. Ferdinándnak, meg is vallja, "nos summam trademus, secretis enim sermonibus nemo interfuit." (p. 4.)

39) II. Fülöp 1559-60. évi afrikai háborújáról írja: "Bellum in Africa quale fuerit, quem finem, quas causas habuerit, cum sit memorabile et magnitudine, et mutationibus fortunarum, necesse est memorare." (189.) Majd II. Zsigmond (Ágost) lengyel királyról szólva: "non abs re fuit ad posteritatem tradere, ut, quibus et qualibus regibus Christianitas tum steterit, non sit occultum." (476.) Vagy: Don Carlos tragédiáját leírja, mert: "At in Hispania admirabile quid accidit, et dignum, quod

ad posteritatem transmittatur." (404.) Vagy Perényi bűnlajstromát felsorolja, mert "hoc addendum fuit propter historiae contextum, propterea, quod eodem tempore eodemque scelere exsecrando proditiōnis vituperio patriam prodiderint atque perdididerint." (380.) - Oknyomozásra és tanító célzatára: Fráter György "ambiciója" az "oka" Erdély minden nyomorának (3). Vagy: Erdély politikai helyzetének János Zsigmond halála után "necesse est ejus rei causas praenarrare, propterea, quod ad omnem futuram historiam magnus erit futurus usus" (464.), "nam omnium, quae secuta sunt malorum haec fuit causa et origo." (11.) Vagy: Izabella Báthory Kristófot II. Henrik francia királyhoz küldi követségbe: "cuius legationis causa et origo haec fuit" (159), és előadja a francia-török összeműködést V. Károly, ill. Spanyol-Németország ellen Károly utolsó éveiben. (L. még 160. is.) Magyarországnak XVI. századi katasztrofális helyzetét, melyből Forgách nem lát szabadulást, azok okozták, mondja, akik 1490-ben megakadályozták Corvin János trónrajutását (vagyis a Mátyás halála utáni rendi uralmat vezető főurak), kik saját pillanatnyi jólétük kedvéért feláldozták az ország jövőjét (423). Mielőtt Mátyást Zápolyai István és Báthory István megölték (168. és 472), amiről Forgách éppugy meg van győződve, mint Szerémi (a valóságban, ezt tudjuk a Bonfini által pontosan leírt halálos betegség tüneteiből, agyvérzés, legfeljebb (velencei) mérég ölte meg a már régóta betegeskedő Mátyást, ahogy Istvánffy is hitte Bonfini nyomán, vagy jobbhiszemű emberekől származó hagyományokból) - tehát Mátyás röviddel halála előtt kérte a magyar urakat, hogy Corvint válasszák királlyá, de ezek "maluerunt praesentia commoda ... quam diuturnam ac perpetuam securitatem", s ezzel taszították idegenek szolgásgába az országot. Viszont, ha még Mátyás életében megválasztatta volna fiát, akkor "omnibus malis, quaecumque hactenus perpessi sumus, aut deinceps patiemur nos liberare potuisset." (423.) Az ő halála után a proceres elkezdtek egymás kirahlását "mox ... per omnem libidinem diffluentes, alii aliorum bona per vim et dolum invadere coeperunt, alii publicum acrarium depeculati sunt, alii provincias pecuniis vendiderunt. Itaque Viennam atque Austriam turpissime amissimus, postea alia atque alia et jam omnia propemodum" (423). Pedig: "quodsi homines et non potius monstra teterrima" (Szerémi latorjai) "ad perdendam patriam nata, omnes ad sanitatem sibi ipsi rationes non repudiassent, tum etiam ad tolerabilem statum redire regnum potuisset, et aliquam patriam nobis habere licuisset, nisi forte fatali quadam furiarum malarum agitationem ad excidium usque ingratissimi cives, teterrimi mortalium omnium delirare voluissent" (381) elsősorban Perényi Péter, kit Szerémi is az 1526 után történtek "főbűnösének" tart. Mert miután ez veszni hagyta déli végvárait, "quibus concidit" (381): az ut a török előtt megnyílt az ország szívébe. A Zápolyák uralma 1526-1571 (János Zsigmond haláláig) "per 44 annos magno et nobis" (a magyarok) "et illis" (a Zápolyák) "et orbi denique Christianitatis constitit, tot populorum servitute, tot regnorum amissione, Croatiae, Sclaviniae, Serviae utriusque Valachiae, Budae atque ipsius Hungariae, tot bellis infelicissimis" (444). De az is baj volt, hogy "mortuo Ludovico rege, Johannes imperium excepisset et mox Ferdinandus partem Hungariae et Illyricas provincias per homines factiosos ad se traduxisset." (520.) Lelki okok kifürkészése: I. Ferdinánd, Miksa, Izabella, János Zsigmond gondolkodását, érzelmeit, személyes tapasztalatból ismerhette, szintugy a többi, vagy talán minden kortárs szereplőéit. Azonban Forgách ismerni véli Szulejmán és Szelim, meg más török fők gondolatait, elhatározásainak indítékait is. És ezeket is előadja, mégpedig oly részletekben, ahogyan azokról még a Törökországban és Konstantinápolyban évekig tartózkodott Verancsics Antal sem tudhatott, ki Forgáchnak informátora lehetett. (L. pl. pp. 88, 426-427.)

- 40) Egmontról: "praeter alia benemerita exercitum Gallorum ad Gravingam (1558-ban) fudit, atque prostravit ingenti strage, qui praeter praeclaras animi et corporis virtutes, proceritate corporis et pulchritudine formae longe omnes superbat, atque celebris et quodammodo admirandus habebatur." (392) mikor kivégeztetését siratja el.
- 41) (71.) L. még: Lossonczy István beszédét Temesvárott. (39.)
- 42) A közérdek mindig megelőzi a magánérdeket, ezt Forgách szinte Grillparzer Treuer Dienere szigorával vallja. Az erdélyi urak, János Zsigmond halála után azt felelik Békés Gáspárnak: "non se privato cuiquam addicturos ceterum pro beneficio publico, si id agat, non fore se illi alienos." (471.) Megrója Forgách János Zsigmondot és Békést, kik mindig csak kettesben tanácskoznak, hogy "sibi tantum prospicere, neglecto publico, ac si ad perdendam rempublicam duo conspirassent", mert csak arra van gondjuk, "quomodo sibi adversus Selimum tutis esse liceret, quomodo autem patria tuta sit, nunquam cogitabant." (447.) - Bebek Ferencről, ki egyike Forgách "monstra teterrima"-inak, a török lopva elveszi Füleket várát, amit megérdemelt volna, mondja Forgách, ha ez az ő patrimoniuma lett volna, mert fu-karsága miatt vesztette el, csak hogy ez nemcsak az ő, hanem a "regnum" kára is volt. (171.) A hirhedt Balassa Menyhért, előbb Izabella, majd I. Ferdinánd hadvezére "universam ... provinciam Ungaricarum ditiorum non ut officium, sed ut proprium impositis tributis et variis oneribus cum maxima nobilitatis calamitate administrabat." (173.) (L. 113. is.) A királyi hivatalról vallott felfogását Forgách Mátyás már idézett dicsőítésében fejt ki, s a Ferdinánd főherceggel elmondott igen szép beszédben. (131-133.) A katonai hivatásról alkotott véleményét különösen Lossonczy István, Temesvár védőjének és Mechkey Istvánnak, Dobó István parancsnok-társának buzdító beszédeiben vallja meg Forgách. (39.)
- 43) Feljegyzi, hogy Nagybánya ostromát János Zsigmond abba akarta hagyni, látva a sok halottat és sebesültet, s azt csak Bebek erőltette továbbra is kegyetlenségből. (368-369.): "Hoc quoque Joanni datum, quippe ne tanta clades Christianorum fieret, alieno bellis civilibus defensationeque suorum et qualicumque vindicta pro generositate animi contento, nam et captivus omnes gratis dimisit et plerosque a Turcis liberavit. (292.) Jenő vára jövedelmét is azért hagyta meg előbbi urai kezén, noha ezek császárpártiak voltak "ne in manus Turcarum devenirent, quod alioquin futurum videbat." (399.)
- 44) Az 1565. évi gyászbeszédet Forgách Bizonyára nem szánta történelmi műnek.
- 45) E sötét vád alaptalanságára I. Barabás Samu: Zrinyi M. életére vonatkozó okiratok. (Mon. Hung. Hist. I., XXIX., XXX., XXXI. köt. bev.)
- 46) Enimvero vereor, ne ullam partem assequar eorum, quae omnes omnium aetatum, omniumque gentium scriptores assecuti sunt, qui inter ceteras eximias virtutes ea felicitate usi sunt, ut nihil tam triste, tam miserabile ad scribendum habuerint, quod non laeto ac jucundo quandoque stilo commutare potuerint; qua varietate ipsos etiam lectores in lectione retinere possent. At nobis omnia contraria eveniunt, qui uno ac perpetuo fato nostras calamitates lugere potius quam historiam scribere videmur. Quod unum tamen mihi vel maxime notandum videtur, et monendi omnes, ut causas advertant, cum ex priscis annalibus nostrae gentis, tum vero ex serie nostrorum scriptorum; nostroque exemplo sibi omnes norint, velintque consulere. (32.)

- 47) Sajátságos kép Perényi Péterről s a mohácsi vész utáni katasztrófák okozóiról, kik: "fatali quadam furiarum malarum agitatione" hajszolták az országot a bukásba (137). Egy vereségnél: "ubi secundum Deum plus fortuitus casus, quam aut disciplina, aut ducum providentia valuit." (137.) Egy vereségnél: "plus fortuna opinione speque sua favit seu infelicitate quapiam id contigerit, ut sunt res humanae incertis fortunae eventibus obnoxiae ... seu in poenam nimiae lasciviae, amit a katonaság a babocsai haditanács is azt határozza Forgách szerint, hogy ha a török hátrál, "Deo propitio fortunam sequendam esse." (123.) Midőn Sziget 1556. évi ostrománál a várfal leomlik, ez "Divina ultio" volt, mikor azonban a várórségnek sikerül a falat 4 nap alatt kijavítani, ez "Deo haud dubie animos studiumque suppeditante" történt (127). - A török harcol, "si sors ferat". (128.) - Teuffel Erasmus tragikus halála "divino quocunque iudicio" történt. (89.) - A török Allahot kiabál "stulta persuasione, Deum clamore et auditu illius vocis ab somno expergisci" (64). - Nagy Lukács bejut az ostromolt Eger várába, mert "fortuna afficit" (68). - És Mechkey - Forgách szerint ez Eger védelmének főhőse - visszavetri az ostromot, mert "divina potentia" segíti (71). A Báthoryak elleni merényletet "Deus mirabiliter avertit" (460). János Zsigmond halála is "divina providentia" következett be, mert Szelim megharagudott rá (463). A lepantoi csatára a keresztény flotta "divino praeunte lumine" indul (486). A török Ferdinánd főherceg hadbaszállásától igen megrémül: "secundum Deum, nomen regium huius terroris causa" (136). Hogy a török nem üldözte a Krasznahorka alól visszavonuló "császárlakat", az "Divinae bonitati haud dubie tribuendum" (148). Azok családja, kik Mátyást megölték "mirabili Dei opt. max. iudicio" haltak ki egymásután (424).
- 48) "Vulgantur prodigia imminentium malorum nuncia, quae aliis observata congruum fuit nec nos omittere" (303). Így: Magyaróváron őzike jött világra szarvas fejfel és lábakkal, Miksa császár titkos tanácsosai rövid egymásutánban szerencsétlenül járnak: a cseh kancellár a Dunába fullad, egy nagy tudományu theologus-tanácsos tudolgozza magát és abba megy tönkre, egy jogtudós doktort lovai ragadják el és halálba hurcolják, végül Miksa lova, melyre éppen fel akart szállni, hirtelen összeesett és kimult (303). Az ördög befolyása az emberre azonban csak Forgách Simon tollán került be, jegyzetképp, Forgách Commentarii-jeibe: Karácson Gergel-t, a fekete embert "saját gonoszsága" és az ördög "impellálta" a török elleni szerencsétlen akciójára (p. 453).
- 49) "In Ungaria ... magni tumultus principia apparebant et ... animi repente sunt commutati (442). Temesvár ostromakor a hős Lossonczy erőfeszítéseit ecsetelve, hogy a vár lakóit ellenállásra bírja, valóságos dialógusban adja elő a parancsnok és gyáva alárendeltjei okfejtését (30-40). Szintugy Egerben is, hol a "szinlelés és titkolás csodálatos mesterének", ahogy Forgách Dobót nevezi, sikerült az egrieket a vár diadalmas megvédésére rábeszélnie. Igen érdekesen ecseteli, nagy érzékkel a tömeg lélektana iránt: miként befolyásolta Ferdinánd főherceg hadjáratának kimenetelét 1556-ban a török ijedelme, miként fokozta ezt a rémületet a "királyi név", t. i. hogy egy főherceg személyesen szállt hadba, s nagyította fel a német-cseh-magyar sereg számát, felszerelését, s járult mindezzel hozzá Ferdinánd és Nádasdy Tamás nádor sikereihez. És szépen jellemzi Forgách az egész magyar nemzet: vulgus et nobilitas óriási lelkesedését és reménykedéseit Ferdinánd vállalatára kezdetén, és a szörnyű csalódást annak csekély sikerein s még inkább gyors befejezésén (135, 142, 143).

- 50) A török hadműveleteit 1556-ban Ferdinánd főherceg a Nádasdy hadjárata akadályozta, hogy az utánpótlás igen nehéz kezdett lenni (pabuli et annonae inopia), lovak és katonák számára egyaránt, s ezért a török téli táborba vonul vissza (143-144). Miksa Nagybányát gazdag és igen könnyen bányászható ércbányáiért foglalta el (367).
- 51) E jegyzetek főképp a felsőmagyarországi hadieseményekről szólnak, s azokat a Mon. Hung. Toldy-Mayer-féle Forgách kiadása jegyzetekként közölte.
- 52) "Ego ex iisdem ducibus saepe audivi", mondja az 1562. évi harcokat elbeszélve. (p. 235.)
- 53) Madzsar, i. m., p. 10-11.
- 54) Forgách, p. 177. Ismerie Petrus Bizarrus Cypricum bellum inter Venetum et Selymum (1573.) c. művét.
- 55) P. 406. A szerencsétlen ifju herceg ekkor még életben volt.
- 56) A két szöveget - Forgáchét magyar fordításban - egymás mellé állítva közli Biró Vencel: Forgách F. mint történetíró, Kolozsvár, 1908. c. műve 9-99. lapjain. Ugyancsak Biró megállapította a - különben jelentéktelen - változtatásokat is, melyeket Forgách mintáján tett.
- 57) Századok, 1905. i. m., p. 463.
- 58) Brutus, Commentarii, III., p. 427. (Mon. Hung. Hist. II., 14.)
- 59) L. minderre: Madzsar Imre, Adatok Forgách Ferenc kortörténetének kritikájához. Nagybánya, 1901., ki egymás mellett közli Forgách és három forrása megfelelő szövegeit. - L. még B. Szabó László, F. F. Évkönyvei, Bpest. 1904. (Műv. tört. értekezések, 11. sz.), és Sörös Pongrác, F. F. kortörténelmének pécsi kézírata (Pannonhalmi Szemle, 1913-14.), és Botár Imre, F. F. emlékiratainak kritikája. (Századok, 1933. Pótfűzet, 530-531.)
- 60) Mon. Hung. Hist. II. 16., pp. LI. -LII., u. e. kiadásban közölve, jegyzetekként a szöveg megfelelő részeinél. Két jellemzőbb javítást emelek ki, mert e helyeknél világos, hogy Forgách ellenérzésből tényeket módosított. Már említettem, hogy Forgách Ferenc a katonaság rekvirálását és erőszakoskodásait erősen elítéli, míg Forgách Simon rámutat a nagyrészt külföldi (német, spanyol, olasz) zsoldosok rendkívül súlyos kényszerhelyzetére is zsoldjuk elmaradása miatt.

373. l.

Forgách Ferenc:

Schwendi bor-szállítmányok után harmincadot szedett nemestől, nem nemestől, még mágnástól is, Tokajban és másutt is.

373+ jegyz.

Forgách Simon:

"Nem volt az soha, nem is mielte azt Svendi, egyébképen elég hamisan szedik az harmincadot."

Lejjebb pedig:

Schwendi egész faluktól megszabott mennyiségű bort hajtattott be, amit aztán eladott Lengyelországba.

"Az sem volt soha, nem mielte azt Svendi. Az többi igazak."

Feltűnőbb, amikor János Zsigmond egy izenetét Forgách Ferenc módosította, amiből János Zsigmond kedvezőbb színben tűnik fel, mint a valóságos izenetből: 1567-

ben, mikor Schwendi Fülel és Szádvára szerencsés megvétele után Munkács és Huszt ostromára készül, János Zsigmond izen neki, hogy ettől eltérítse:

Forgách Ferenc 361.

Siquidem caesar Byzantii per oratorum de induciis ageret, ipse quoque ejus rei causa ab armis cessasset, non debere prius Svendium inferre bellum. Quodsi tamen id Svendio videretur, missurum se oratores ad caesarem qui pacem placide ac sine strepitu armorum componant mitteretque ad eam rem litteras fidei.

Forgách Simon,

aki pedig Schwendi mellé beosztott tanácsadó volt, tehát tudhatta, mit tartalmazott az izenet, oratio rectában közli azt: "Im látom, mind, hogy valamikor én az békességhez kezdtem az római császárral, mindenkoron kártvallottam, a mint im most is, mond, mert ha én az tractatushoz nem biztam volna, engem is ilyen készületlen nem talált volna. Munkácsot megveheti, mond, hogy megkeressem érte, és ha lehetséges, türeket, tatárt, de az ürdegeket is reá hozom, és bosszumot állom. És tudományt teszek az Istennek, s ez világnak, hogy én oka nem leszek az következendő vérontásnak és veszedelemnek." (Igy esküdözött apja, Zápolya János is a Vergiliusi "Acheronta movebo" különböző változataival, ahogy Szerémi feljegyezte.)

- Éppily eltérő Ferencnél és Simonnál Schwendi válasza is. (361. jegyzet és 362.)
- 61) Forgách F. elbeszélése: Commentarii, 520-522. Forgách Simon megjegyzése u. o. 520* - "Az vitéz Turi Gy. haláláról." Régi M. Költők Tára. VIII. köt. Ez valószínűleg még 1571-ben, Turi halála évében íródott. (L. Horváth, Reformáció, 461.)
- 62) Izabella és II. Zsigmond Ágost lengyel király tárgyalásai elbeszélését félbeszakítja, mert befejezésüket, mely csak a következő évben következett be, annak eseményei között fogja elmondani. "Quarum rerum exitum in sequentis anni tractatibus, ut temporum rationem, in quo nobis magna est cura, observemus, narraturi sumus. (p. 166.) Sed prius de concilio Tridentino dicenda sunt, ut temporis conservemus ordinem." (p. 74.) - Vagy: "Sub idem tempus duorum regnorum, Moldaviae et Poloniae mutationes factae sunt Sed ut Moldavicum negotium praecessit, ita etiam priori loco expediemus." (p. 513.)
- 63) Például XI. könyvét török történettel kezdi, Szulejmán fiai viszállyával, (215-216), amit így okol meg: "Haec quidem prioribus annis acta sunt, Nos in hunc annum (1561) omnia consulto reservavimus, ut integram simul historiam semel repraesentaremus." (216).
- 64) Igy pp. 272, 273, 274, 280, 287, 288-9, 303, 450, 518 stb., vagy 279, igaz, hogy itt spanyol eseményekre tért át.
- 65) Ilyen betét pl. a románok kulturális visszamaradottságáról szóló (pp. 516-518), vagy a Mátyás dicsőítéséről szóló, a szlavóniai nemesség panaszai (pp. 424-425) és Cyprus ostroma elbeszélése (429-430) közé ékelve, vagy a báni hivatal története Babcsa ostrománál (121). - A külföldi események előadása nem ilyen természetű "betét".
- 66) Sörös Pongrác, Tacitus és Forgách F. (Egy. Phil. Közöny, 1899.)

67) I. m. , p. 128.

68) A három Balassa "latronicis et proditiōibus familiam illustrarunt". (378.) Dobó és erdélyi vajda kollégája Kendy Ferenc rivalizálása nyílt töréssé fajul egy fekete ló miatt, melyet mindketten meg akartak szerezni. Ekkor mondták az erdélyiek: őseink fehér lovon szereztek hazánkat, ezek ketten egy feketén veszítették el. Vagy: Dobó István kuszált, ápolatlan hajjal-szakállal kelti fel annyira I. Ferdinánd részvétét, hogy ez nagy ajándékokkal halmozza el, mihez Forgách hozzáteszi: ez ápolatlansággal többet ért el, mint egész Erdély megmentésével érhetett volna, s mint minden vitézségével senki sem ért el. "Tantum ergo illi capilli et squalor valuit, quantum nulli unquam virtus, officium, fides, industria." (183.)

69) Vulgo notaretur, albo majores nostros quaesisse (1), nigro equo modernos regnum perdidisse (151). (Ez az első politikai "vicc", melyet történetírásunkban találtam.)

Forgách Imre

Említettem Forgách Ferencről szóló fejezetem élén, hogy Forgách öccse, Imre kiadta az ő elbeszélését Szigetvára védelméről, s hogy kiadott egy gyűjteményt Zrinyi Miklós hőstettét megörökítő költeményekből és prózai leírásokból, sőt hogy megpróbálkozott önálló történetirással is. Az 1588. évi szikszói szép győzelmet írta meg, vagy legalábbis kezdte megírni, mert munkájának ma csak töredékét, első fejezetét ismerem a M. N. M. országos Széchenyi Könyvtárban Fol. Lat. 4634. (Növ. Nap. 1942./52.) sz. alatt őrzött, XVI. század végi kéziratban. Címe: "Emerici Forgach baronis Gyimesy, comitis Trinciensis, narratio de victoria nostrorum ad Zixouiam Hungaria, anno 1588."

Sajnos, a csata leírását a csonka kézirat már meg sem kezdte, csak a hadrendet írja le, ahogy a két ellenfél csapatait felállította. Minthogy azonban Forgách úgy vélte, hogy e magában nem nagy jelentőségű, de a magyar közvéleményre igen jó hatást tett jeles haditett megértéséhez vissza kell mennie a magyar történet régebbi eseményeiben, hatalmas bevezetést tűzött műve élére, mely visszatekint egészen Mátyásig.¹⁾ Mátyást természetesen igen dicsőíti, majd a török hódításra tér át és annak pusztításaira. Aztán Szikszó egyéni sorsáról szól (ez a vár négy éve elszakadt a töröktől), végül az 1588. évi hadi előkészületeket ismerteti. Mint említettem, magánál a csata előkészületeinél tovább nem jutott.

Nyilvánvaló, Forgáchra igen erősen hatottak bátyja Commentarii-jeinek történetéről, történetirásról vallott nézetei. Szép humanista munkának indul ez a kis Narratio, de bizonyos laikus naivitást árul el írójában, hogy egy elszigetelt eseménynek így hatalmas előtörténetet kerekített ki. Inkább költő-humanista volt Forgách Imre, inkább az **érzelmek embere**, semmint történetíró. Vagy talán külföldi közönség számára szánta művét, és azt kívánta így tájékoztatni? Lehet. Felesége, Szidonia, mint említettem, Ferenc szász herceg lánya volt, s lehet, hogy külföldi rokonait kívánta megnyerni a magyar ügynek. Mindenesetre igen sajnálhatjuk, hogy Forgách Imre Narratio-jából csak így keveset ismertünk.

* * *

Magától kínálkozik, hogy Forgách Imre, az előkelő főúr és művelt humanista szép munkáját összehasonlítsuk a nép soraiból származó, a nép nyelvén szóló naiv, de tisztaszivű, nemes szándékú

Tardy György

históriás énekével ugyan-e szép győzelemről. Forgách, ha ismerte is e derék munkát, meríteni nem merített belőle, és Tardy sem Forgáchból.

Tardy munkája erősen vallásos hangulatu mű. Ő is hosszas előtörténetét adja tárgyának: Kölcsey Hymnusának gondolatmenetére emlékeztető történetfilozófiai és moralizáló elmélkedéssel nyitva meg előadását – nem először a magyar költő történetirők között. – Isten a magyart a legnagyobb jótéteményekkel árasztotta el: kivezette Scythiából, s neki adta Pannonia áldott földjét, kivezette a pogányság sötétségéből, s leküldte rá a Szent Lelket (nem ismerte ez a Tardy a Szent István legendák bevezetéseit?), legyőzte ellenségeit, s megajándékozta az áldásos békével. De a magyar megfélemedezett e jótéteményekről, hálátlanul "bálványisten" után kezdett menni. Ezért küldte aztán le ránk ostorát: a törököt. E bevezetés után Tardy áttér tárgyára. 1588-ban a török kiindul a "felföld" meghódítására. Mesterien rajzolja meg költőnk a török támadás hírének hatását a békés, szorgalmas lakosságra, szemléletesen, életközéletről írja le annak rémületét, fejvesztett menekülését, vagyona elpusztítását, házai felégetését, emberek rabságba hurcoltatását. "Sok szép asztag, takarmány, kertben, csürben" pusztulását siratja a Sajó, Hernád, Bódva közt lakó nép, fel a Bodrogig. Nincs, ki minket megvédjen. De Isten végre is megszánja juhait, angyalával meghagyja Rákóczi Zsigmondnak: verje le a rabló törököt. Ez a rész talán a legértékesebb, legszemléletesebb, legmegelevenítőbb, történeti forrásként leghasználhatóbb része Tardy históriás énekének. A többi aztán a harc leírása, különösen kiemelve Rákóczi Zsigmond és Homonnai szereplését. Tardy bocsánatot is kér a többi, főképp vitézlőktől, hogy soknak jeles tetteit nem tudta megénekelni.

Tardy kettős célt követ énekével: egyfelől az események hiteles képét megrajzolni, másfelől a magyarokat, főképp vitézeket inteni, hogy védjék az országot s annak népét, vagyonkáját a török rablók ellen. De még ezenfelül is: a fők adják meg a zsoldot a katonának, hogy az szükségét ne lásson, a katona pedig ne rabolja a magyar föld népét, különösen ne a "szegénységet" (jobbágyokat), mert "utálatos Isten előtt ez a szokás, ragadomány, tolvajlás és kóborlás." (215. strófa.)

Kézirata a M. Tud. Akadémiában őrzött Decsy kódexben. – Kiadta Thaly Kálmán, ismeretlen históriás énekek. (Századok, 1871. 104-130.)

Jegyzet:

- 1) Dicturi, hogy a török zsarnokot hogyan győztük le Szikszónál, vt *Historiae constat sua fides, quae nisi rerum gestarum initia, causas, seriem, consilia, denique euentum, vere explicet, fabula verius, quam Historia est, vt quae narratur sumus ex his (margón más kéztől betoldva: non solum) voluptatem legentes (betoldva: capiant sed et) percepta intelligant, quid sit, quod narrandum susceperimus, paulo quadem altius repetenda sunt.*

Johannes Michael Brutus

Forgách Ferenc mellett, sőt éppen az ő ajánlatára Báthory István kora egy nagy-hírű olasz történetíró humanistájának: Johannes Michael Brutusnak is adott megbízást, mégpedig egy teljes magyar történet megírására a kezdetektől, Bonfini műve pótlására. Zsámboky ugyanis, a teljes Bonfini első kiadója a Decadeshez írt, erősen Ferdinánd-párti folytatásaiban kétségbevonja Zápolyai trónrajutása jogosságát¹⁾, ami igen felháborította az erdélyieket, erre még a század végén írt Baranyai Decsy János is kitért Syntagma-ja bevezetésében, hol a magyar történetírás történetét vázolja fel. Az erdélyiek Brutustól várták a Zápolyai-apológiát. De maga Bonfini műve sem elégitette ki őket.

Brutus 1515 körül született Velencében, régi tisztos családból.²⁾ Előbb Ágostonrendi szerzetes volt, majd a rendből kilépve a tanári pályán működött, s tanítva, a vándorhumanisták módjára, beutazta majd egész Európát. Kiváló humanista: filológus és történetíró egyaránt, kinek Horatius-, Cicero- és Caesar-kiadásai és magyarázatai nagy becsben állottak kortársai előtt. Caesarhoz írt magyarázatai és műveiből készült stillonariuma a magyar történetírás történetében is szerepet játszanak, ezeket küldte meg írónk Forgách Ferencnek, mikor ez tervezett magyar kortörténete megírásához Brutus segítségét kérte. Forgáchcsal való ismeretségével kezdődik Brutus kapcsolata Magyarországhoz. Először – úgy látszik – Velencében találkoztak, 1563-ban, vagy 1564-ben, és³⁾ Forgách volt az is, kinek ajánlatára Báthory István Brutust udvarába, történetírójának meghívta. Brutus 1574. február 7-én érkezett Kolozsvárra, s Báthoryval ment Krakkóba is, mikor ez 1576 elején elfoglalta a lengyel királyi trónt. Báthory 1586. december 13-án bekövetkezett halála után Brutus a Habsburgok szolgálatába lépett, s Rudolf király hivatalnokai között "Suae Maiestatís historiographus" vagy "historicus"-ként állandóan Pozsonyban lakott, és a magyar királyi kamarától kapott fizetést. Tehát magyar királyi történetíró volt, az 1584-ben elhalt Zsámboky János utóda, ki mintegy husz évig viselte ezt a tiszteletet. Rudolf is magyar történet megírásával bizta meg írónkat. Történt azonban, hogy 1591. decemberében Brutus megtudta, miszerint Báthory Zsigmond erdélyi fejedelem mint nagybátyjának, a lengyel királynak örököse, ennek hagyatékában az ő kéziratának is birtokába jutva, közülük a határozottan Habsburg-ellenes magyar kortörténetet nyomtatásban kívánja megjelentetni. Minthogy ilyen kiadvány szerzősége Brutust Rudolfal szemben nehéz helyzetbe hozta volna, írónk sietve Erdélybe utazott, a kiadást meg is akadályozta, de a téli utazás fáradsálmaitól a mintegy 75 éves író megbetegedett, és 1592. május 16-án Gyulafejevárvárott meghalt. Kéziratát Naprágyi Demeter püspök mégis kénytelenül átadta Pez Bertalan császári biztosnak, de azt Erdélyben előbb lemásolták, s a gyulafejevári káptalanban helyezték el. Itt használták aztán a XVII. századi erdélyi történetírók is. Brutus tehát Erdélyben mintegy két és fél évig, Pozsonyban mintegy négy évig tartózkodott magyar földön.⁴⁾

Forgách Ferencsel – mint azt már Forgách-fejezetemben említettem – Brutus

nem dolgozhatott együtt, az ő erdélyi és magyarországi munkássága teljesen önálló volt. Noha Báthory egy teljes magyar történetet kívánt tőle, "olyat, amelyet Bonfini és mások irtak", Brutus csak egy, hogy úgy mondjam, legujabbkori történetet készített az 1490-től 1552-ig lepergett esztendőök magyarországi és erdélyi eseményeiről, hiszen ezzel is teljesítette Báthory István legközelebbi megbízását, megvédeni Zápolyai János uralmának jogosságát Zsámboky támadásai ellen. ⁵⁾

Brutus Magyarországon viselt hivatalos történetírói minősége és magyar története ellenére nem a magyar, hanem az olasz történetírás történetébe tartozik. Magyar kortörténete jelentékeny forrása ugyan a magyar történetnek – kiaknázta azt Szamosközy, Istvánffy Miklós, Bethlen Farkas és még a nagy Pray is, ki azonban erős kritikát is gyakorolt rajta –, mégis ez nem olyan értelemben vált a magyar történetírás részévé, mint Bonfini, vagy akár még Ranzano művei is. Az olasz történetírásban Brutus visszaesést jelent a humanista történetíró modorba ⁶⁾, és Cicerótól tanult humanista bőbeszédűsége, cikornyás stílusa és kitalált beszédei miatt, melyeket hőseivel mondat el, már saját kortársai kritikáját is kihívta maga ellen. Ezek ellen "Firenzei története" előszavában és a De Historiae Laudibus, sive de certa via et ratione, qua sunt rerum scriptores legendi ⁷⁾ c. művével védekezett. Utóbbi Báthory Istvánhoz, ennek egyenes felszólítására írta, éppen ezért, ez a műve a magyar történetírás történetében különös figyelmet érdemel, mint az első történeti módszertani dolgozat, mely egy művelt magyar ember kívánságára, annak tudományos szükségletei kielégítésére íródott. ⁸⁾ Ismeretes, hogy Báthory maga is tudományos képzettségű ember volt, ki a páduai egyetemen fejezte be iskoláit.

Brutus történetírói fő alapelve: a történeti mű legyen hiteles (*fides*) és pártatlan. ⁹⁾ Szembeállítja egymással a krónikás és évkönyvszerű, monchatnám, pozitivistá tény-referáló történeti előadásmódot (*nudae res narrentur, et ut sunt!*) és a dolgok mélyére, okaira lehatoló, jelentőségüket, következményeiket feltáró, s azokat az író meggyőződése szerint elbíráló történetírást. Előbbi Brutus szerint a hivatalnokok hivatalon kívüli mellékfoglalkozása, kinek történetírásában megelégszünk azzal, hogy nem hazudik, utóbbi, a művészies irány, a nagyesszi és tudományu férfiu életmunkája, akiben megvan a természetadta nagy tehetség (*ingenium*) és a maga szorgalmával és a tudományos tanulmányokkal szerzett tudás is. Utóbbitól az olvasó nemcsak szavahihetőséget követel, hanem hogy sok olyasmit is tanulhasson tőle, amit magán- és közügyek intézésénél hasznosíthat. Továbbá: a történetíró mondja meg véleményét is az eseményekről, s a történetalakító személyek cselekedeteiről. Nem általánosságban: ("de universo genere") hogy valamely helyzetben hogyan kell egy népnek cselekednie, mert ez a "philosophi politici" feladata, hanem ahogy történetíróhoz illik, nem szakítva meg előadása fonálát, szereplőivel mondassa el, hogy mit kellett s mit nem kellett volna tenniük. Ahogy Thukydides tette. (I., p. CIV. -CV.)

Brutus tehát a humanisták sokat kifogásolt módszerét: beszédek költését ártatlan stilisztikai fogásnak minősíti, helyesli, s a klasszikus görög-római auctorokkal igazolja. Nem a beszédek kitalálása a hiba, mondja, hanem az, ha egy írónak nincs meg hozzá a kellő tehetsége (*non enim cuiusvis est, p. CVII. és: non omnibus datum sit, u. o.*), hogy helyesen ismerje fel a történeti helyzeteket. Vagyis Brutus az ókori írók mint minden tudomány és irodalom végső tekintélyei iránti tiszteletében dogmatikussá lesz: mindaz, amit és ahogy a klasszikus történetírók irtak, az a zsinórmértéke a helyes történetírásnak. Brutus tehát – igaz, csak egy részletkérdésben – béklyóba veri a tudományos gondolkodást és módszereket a dogma kedvéért – itt a végső tekintélyként szentesített ókori írók dogmatizált módszerei kedvéért –. De, ismétlem, csak egy részletkérdésben. Mert ennél sokkalta fontosabb, sőt sorsdöntő fontosságú területen: a heurisztika és kritika terén helyes módszert követ. Igyekszik ui. mindig

mindig a legeredetibb forrásokig lehatolni, s -- kora történetéről írva -- informátorul a legszavahihetőbb szemtanukat kikeresni. Így a Magyarországtól távol lakó olasz Joviusszal szemben előnyben részesíti a magyar és jobban értesült Tamás (Gyulafejérvári) diákot, Báthory István "cliensét" = diákját. Forrásait pedig rendszerint meg is nevezi.¹⁰⁾

Brutus megjelöli azt is, hogy mi a történetírás tárgya, megint csak a klasszikusok, ill. Cicero elveit véve át: a megírandó téma legyen nagy és emlékezetreméltó esemény. Elő kell adni előbb a tanácskozásokat (terveket), majd a tetteket, végül az eredményeket (következményeket). Hogy a történetírónak véleményét kell minderről mondania, azt már említettem. S a történetírásba tartozik jelentékeny férfiak életének s jellemének (natura) leírása is. A dolgok rendje megkívánja az időrendet, s a tájak, területek leírását (ahol az események történtek).

Hevesen válaszol Brutus azoknak, kik stilusát kifogásolják, mint tulságosan kicsiszolt, tulságosan mesterkélts¹¹⁾ írásmodort, mondván, hogy ő azoknak írt, kik olvasmányaikból tanulni akarnak, s nem azoknak, kik csak könnyű szórakozás kedvéért vesznek könyvet kezükbe. És őt ne bírálják olyanok, kik egy helyes latin periódust nem tudnának megszerkeszteni, még ha életük függene is attól. (i. h. p. CI.)

Magyar történetében Brutus ezen elvei alkalmazását igéri. Igyekezni fogok, mondja, hogy pártatlanul megmondjam az igazat: "ne quid veri cuiusquam gratia praeteriisse, ne quid falsi invexisse et alienum a nostra fide videremur"... , hogy mondanivalóját úgy fogja előadni, hogy azzal tanítson (ut doceat, XCVII.). Kikkel Bonfini ellen, ki hamis családfa koholásával akart Mátyásnak hizelegni, felvitte őseit római hősökig, sőt istenekig, pedig sokkal nagyobb dicsőség az, mondja Brutus, hogy Hunyadi János, ki maga szerezte nemességét, olyan fiut hagyott maga után, ki magyar király lehetett. (i. h. p. XCIV.) Vagyis Brutus meg akarja óvni történetírói függetlenségét. Szép törekvés, de azért neki is meg kellett akadályoznia, hogy Báthory István udvarában írt magyar kortörténetc megjelenjék, nehogy új urát, Rudolfot megsértse az erdélyi fejedelem megbízásából írt műve -- nyilván Habsburg-ellenes álláspontjával. Mégis el lehet mondani, általában egész munkájában következetesen igyekszik a valóságot adni, forrásait kritikailag rostálva, értesüléseik helyességét egymással lemérve tisztázni a tényeket.

Brutus főforrásai magyar kortörténetéhez -- ezeket rendszerint meg is nevezi -- Gyulafejérvári Tamás diák, sajnos, elveszett Ephemerisei, ezt már említettem, Jovius Historiae, Centurio Commentarii-jei¹²⁾, Forgách Ferenc Commentarii-jei Forgách Simon jegyzeteivel, és még mások.¹³⁾ De kiaknázza Brutus a gyulafejérvári és krakkai levéltárakat is, és más hivatalos okleveles stb. anyagot. Különös jelentőségük van nemcsak Brutus forrásai között, hanem a magyar történetírás, méginkább a magyar történeti gondolkodás, a művelt magyarok történeti képzettsége és érdeklődése történetének szempontjából azoknak a történetről beszélgető művelt, jobbára Páduában is tanult férfiaknak, kik Brutust a korabeli magyar eseményekről, s a közel és bizonyára a távolabbi multtról tájékoztatták. Tudjuk, hogy Istvánffy Miklós is Erdélyből hozta magával Históriaja megírásának gondolatát. Első Brutus feltehető informátorai között maga Báthory István, kinek Brutus műve elkészült részeit sorra megküldte, s ki ezeket széljegyzetekkel ellátta.¹⁴⁾ Jelentékeny a Rudolf pártján álló Forgách Simon, kőről Brutus igen melegen szól, amit ez a derék, jellemes katona és melegsziű ember meg is érdemelt, s kit magas műveltsége alapján Brutus hivatottnak tartott saját tettei és élete megírására.¹⁵⁾

Az erdélyiek közül Berczeviczy Márton a jeles humanista szónok, a nagyműveltségű Kovachóczy Farkas és Gyulai Pál, ki maga is megírta Báthory István győzelmét Rettenetes Iván felett (Kolozsvár, 1581. és Róma 1580.) voltak Brutus közelebbi tá-

jékoztatói és barátai. Gyulaival is, Dudich Andrással is élénk levelezésben is állott.¹⁶⁾ De valamennyi között legsorsdöntőbb volt Brutusra Forgách Ferencsel való barátsága, ki őt Magyarországra hívta. És különös jelentőségük van nem annyira Brutus forrásai között, mint inkább a magyar történeti műveltség és érzék történetében azoknak a történeti énekeknek is, melyekről Brutus a magyarok erkölcsseit jellemezve azt mondja, hogy azok időrendi, évkönyvszerű előadásban fenntartják az ősök dicső tetteinek emlékét, mégpedig teljesen hitelesen, mert ez énekeket nemzedékről nemzedékre a legpontosabban tanulja meg a fiu az apától.¹⁷⁾

Kiadások: Brutus műve csonkán maradt fenn, nemcsak eleje, s befejezése veszett el, hanem több közbelső része is. Kiadta Toldy Ferenc, Prutus J. M. m. kir. történetíró magyar historiája címen (Mon. Hung. Hist. II., tom. XII. -XIV. három kötetében (a XIV. =III. köt. Nagy Istvántól)) értékes előszóval, melyre előadásomban legfőképpen támaszkodtam. U. itt szól Toldy a mű kéziratairól, pp. LXXVII. -LXXXIII. - Magyar érdekű még Brutus Callimachus-kiadása, kinek igazi nevén (Philippo Buonaccorsinak) De rebus et gestis Uladislai IV. (a mi I. Ulászlónk) c. munkáját újból kiadta, Krakóban, 1582-ben, e műnek negyedik kiadásaként, s hozzá előszót írt, Zborovskii András lengyel udvarnagyhoz. - Olasz tárgyú művei: Florentinae historiae libri 8 priores. Lyon. 1562. és De Instauracione Italiae, mely szintén befejezetlen maradt. (Elkészült egy könyv Velence és egy könyv "a két Sicilia" Nápoly és Sicíliai királyság kezdeteiről. - Kiadta továbbá Contarini (Francesco) Historiae 3 könyvét és Fazio (Bartolommeo) Rerum gestarum Alfonsi I. regis Neapolitani libri X. Lyon, 1560. c. művét.

Irodalom: Fraknói, Brutus M. Századok, 1887. 793-7. - Kovács J. L., Brutus m. történetének forrásai. Századok, 1916. - Pintér, M. Irod. tört. 1930. I. 527. - Szekfű, Szamosközy, pp. 6-12. és passim. - Vietorisz, De ... Bruti ... latinitate. (Egy. Phil. Közl. 1890. Pótkötet. 305-321.) - Fueter E., 69-70.

Jegyzet:

- 1) L.: B. Decsy János véleményét: Bonfini és Ranzanus mesékkal homályosították el a magyar történetet. M. H. H. II., XVII., LX. -LXI.
- 2) Születése évét Fueter (1913.) p. 69. Tiraboschi, Mazuuchelli és Chmel nyomán 1515-re teszi, Toldy és Fraknói 1517-re. (M. H. H. II. tom. XII., p. VII.)
- 3) M. H. H., i. h., p. X., 18. jegyzet.
- 4) E. O. E., IV., p. 214. és Szekfű, Szamosközy, Bpest, 1904. pp. 6-7.
- 5) Brutus művének tul kellett terjednie 1552-ön, csak ránk maradt része szakad meg 1552-vel. Szekfű ui. kimutatta, hogy Bethlen Farkas 1552 után 1566-ig gyakran idézi Brutust, azonkívül ez idézetek szórul szóra egyeznek Szamosközy megfelelő helyeivel, kétségtelen, hogy ez 1552 utáni részletek szövege - részben - Szamosközy-nél fennmaradt. De lehet, hogy elkészült Brutus kortörténete egészen 1574-ig. (L.: Szekfű, Szamosközy, pp. 6-13.) - L. továbbá: Brutus, i. m.: "Impositum munus scribendi superiorum Pannoniae regum res gestas, ut persequar ea, quae tum a Bonfinio, tum ab aliis ad nostram usque memoriam sunt literis consignata." (I. köt. = M. H. H. II., XII. köt. p. XXXII., és 71. jegyzet.) - A pápai nuncius jelentésében Krakóból 1583. február 22-ről: Di non lasciar opprimere la verita dalle bugie de Sambuco et dimustrare principalmente che il Re Giovanni era vero Re. -

És április 23-ról: senior l'istoria del Re Giovanni d'Ungaria, al quale come a suo Signore questo Re vuol dare questo segno di gratitudine. - Idézi - szokása szerint lelőhely megnevezése nélkül - Fraknói, Brutus Mihály, Századok, 1887., p. 794.

3. jegyzet.

6) Fueter, 70.

7) Kiadva az Epistolarum libri. V. c. gyűjteményében, először Krakkó, 1583., majd Berlin, 1639. Cramer kiadásában, itt 637-778.

8) Ezt a művet Fueter nem említi.

9) Nam si ita angustis finibus placet historiam definiri, ut nuda res narrentur, et ut sunt recte et cum laude et foede et flagitiosa gestae, nincz szükség Herodotosra, Liviusra stb., et is erit scribendae historiae aptus, cui satis sit non haberi mendacem, id quo (!) nullo negotio praestabit, intra fori cancellos inclusus scriba, et cui unicam diei horam liceat, de munere publico in hoc uno munere scribendi collocare. Sed si historiae fines sunt latius proferendi, ut video sapientissimus hominibus placere, ... illud pertinebit ad scriptoris munus, efficere non solum ut qui legant non sint solliciti de illius fide, narrandis rebus, sed multa etiam discant, quae tum in privata, tum in publica re administranda insignia habeant emolumenta, atque usus. Rerum ratio, inquit (t. i. Cicero), ordinem temporum desiderat, regionum descriptionem: vult etiam, quoniam in rebus magnis memoriae dignis, consilia primum, deinde acta, postea eventus, exspectantur, et de consiliis significari quid scriptor probet, et in rebus gestis declarari, non solum quod actum, aut dictum sit, sed etiam quomodo. Et cum de eventu dicatur, ut causae explicentur omnes vel casus, vel sapientiae, vel temeritatis, hominumque ipsorum non solum res gestae, sed etiam, qui fama ac nomine excellant, de cuiusque vita, atque natura... Cicero szerint ehhez a munkához magni consilii et prudentiae homo-ra van szükség, aki, multa a natura habeat, quae ingenio, multa quae in industria et studiis optimarum artium referat accepta. (l. m. CIV. CIII.)

10) M. H. H. II. XII., p. LXVIII., 158. jegyzet, és u. o. LXVIII., 156. jegyzet.

11) Plus aequo elaboratum genus scribendi nimio artificio excultum, amiben melleleg igazuk van a bírálóknak.

12) Wernher, De admirandis aquis. Bécs, 1551. (és még többször, R. M. K., III., 395. stb.) c. műből idézi csak Buda leírását.

13) l.: Kovács, l. m.

14) Kovács, i. h., 158.

15) Brutus, I. (= XII.), p. XCVI.

16) L. mindehhez: Pintér, 1930., II., 497.

17) Brutus, I. (= M. H. H. XII.) köt., pp. 228-229. - L. még: u. o. pp. LXII. -LXXII.

A MAGYAR TÖRTÉNETIRÁS FELLENDÜLÉSE A XVI.-XVII. SZÁZAD FORDULOJÁN

Forgách, hozzátehetjük: Brutus is, mondhatni különálló helyet foglalnak el a magyar historiographiában: munkásságuk szakitást jelent a XVI. század első felének adatgyűjtésben elakadó munkásságával, de még nem kapcsolható be a századforduló erősen fellendülő új magyar történetírási irányába sem. Forgách a drinápolyi békekötéssel beköszöntött /magyar-török/ fegyvernyugvás első tizedében írt, és Brutus sem érte meg a /török/ háború újabb kitérését 1593-ban. Bizonyára a harctereknek ez a viszonylagos eseménytelensége, mely 1568-tól 1593-ig tartott, hozta magával, hogy Forgách és Brutus kortörténetírása egyelőre nem talált követőre, műveik folytatókra, abban a korban, mikor a történetírás kortörténetírásban merült ki, és tárgyát mondhatni kizárólagosan a fő hadiesemények képezték nemcsak nálunk, hanem külföldön is. Azok a kisebb-nagyobb összecsapások, melyek a jog szerinti békeállapot ellenére a végeken minduntalan fellobbantak, csak a népi történetírást foglalkoztatták: a magyar szellemi élet megelégedett e csatározásokról készült históriás énekekkel s külföldi íróktól származó leírásokkal, melyekre egyelőre nem reagált saját munkákkal. Kivéve talán az egy Forgách Imre Narratioját, melyet azonban csak töredékben ismerünk. A századfordulón azonban, mintegy 1594 óta, hatalmas tudományos történetírási tevékenység indul meg Magyarországon: nagyjelentőségű tudományos kortörténeti művek íródnak, míg laikusok emlékiratszerű, vagy életrajz jellegű, élményeiket referáló feljegyzéseket, kortörténeti monográfiákat készítenek, egyesek egyenest mások tudományos történetírásának előmozdítására. (Gyulaffy Lestár.)

Ezt az újjáéledő történeti irodalmat az 1592-3-ban újból kitört, s vagy 15 évig dult, pusztított török háború váltotta ki, nemkülönben e háború Erdélyből kiinduló mellékhatása, a Báthory Zsigmond szeszélyes ide-odahajlásai kapcsán különösen 1599 óta Erdélyt is katasztrofálisan végigsöprő hadi és politikai sorsfordulat, majd Bocskay felkelése. Ezek voltak tárgyai is.

E hadi és politikai események önként kínálkozó történetírási témák feltorlódása mellett tudományos-kulturális ösztönzői is, a magyar tudományosság alakulásában, szükségleteiben rejlő indítékai is voltak az újjáéledő, vagy mint 1600 körül élt történetíróink vélték, akkor megállapított magyar történetírásnak; Baranyai Decsy János, Istvánffy Miklós, Szamosközy, sőt a történetírás kivül álló Pázmány Péter és Szuhay István - Decsy és Szamosközy inkább tudományos-kulturális, a két utóbbi inkább politikai okokból, Istvánffy mindkettőből - élénken fájlatják a magyar kor- és általános történeti művek teljes hiányát. Másfelől: az a művelt humanista szellemiség, mely a XVI. század második felében az állandóbb békét élvező Erdély fejedelmei, a Báthoryak udvarában és akörül kialakult, s azon nagyműveltségű és előkelő, Páduában iskolázott férfiak, kik Báthory István óta az erdélyi állami és politikai életet vezették, szintén erős ösztönzést adtak a századforduló magyar történetíróinak. Gyulafejérvárról indult ki - láttuk már - Forgách Ferenc történetírói pályája Báthory István személyes buzdítására; itt kezdte kidolgozni magyar kortörténetét - ezt is tudjuk már - az olasz Brutus, szintén a fejedelem egyenes megbízásából, innen nyer ösztönzést Decsy, ki Báthory

Zsigmond kegyeit kereste, több főhivatalnokának támogatását is élvezte, és Szamosközy, Bocskay majdani udvari historiográfusa. De, elég különös, itt lesz történetiróvá maga Istvánffy Miklós is, a nyugati magyar, a Habsburg királyok főhivatalnoka. Miként Thuróczy János, Hássághy István és humanista társaik Mátyás budai udvarában, kancelláriájában tudós beszélgetések között vetik fel és érlelik tetté Thuróczy művében egy magyar krónikának eszméjét, úgy a Rudolf császár- király megbízásából Erdélyt kormányzó Szuhay a gyulafejevári vezető férfiak műveltjeivel, és kormányzó társával, Istvánffy Miklóssal végig tárgyalva a korukbeli magyar történetírás problémáit, adja az első ösztönzést Istvánffynak Historiája megírásához. A történet iránt érdeklődő erdélyi műveltek, még török foglyaikkal is beszélgettek a török, perzsa stb. események felől.

Ujabb momentum a XVI. század második felének historiográfiájában: most magyarok veszik kezükbe a történetírói tollat, míg a század elején feltűnően sok a magyar események megírói közt a délszláv. Brodarics, Verancsics, Zermegh, Gregorriancz, a pálos és minorita rendek történetírói, mind délszláv eredetűek, hogy Szerémit ne is említsem, kit szintén rácnak tartok. Hiszen ismeretes általában a magyarországi humanizmusban délszlávok nagy szerepe, már a XV. század vége óta, ami kétségtelenül Itália, főképp Velence közelségének kisugárzása. De: ismeretes dalmát művészek jelentős szerepe az itáliai (római) renaissance stílusú megindításában. Továbbá: betör 1600 után a magyar történetírásba a felekezeti szempont, a vallási türelmetlenség, melyet még nemcsak Forgách Ferencnél, Decsynél, hanem Szamosközy-nél, Bocskay udvari történetírójánál is hiába keresünk. Istvánffy Miklós aztán szakít a humanista hagyománnyal, kerülni igyekszik a vallási kérdéseket a történetírásban, s nagy magyar históriáját már a katolikus restauráció szellemében írja meg. Kialakul, mint egyszer már említettem, az erdélyi történetírás is, nemcsak erdélyi emberck által művelt, hanem tiszta erdélyi szempontból, általános magyar szempontokat mellőző historiográfia. S ahogy ennek szemköre nyugat felé megszűkül, úgy kitágul kelet felé: Havasalföld meg Moldva mind többet szerepelnek erdélyi íróink műveiben. Decsy ki is mondta, hogy e három tartomány, Erdély, Havasalföld és Moldva egy egység, melyet ő az antik Dácia nevével foglalt össze. Következése ez a tényleges helyzetnek, mikor is erdélyi fejedelmek magukat a két tartomány hűbérurának tekintik, 1600 körül pedig Mihály vajda uralkodik, ha rövid időre is, Gyulafejevárott.

Uj erdélyi hangok hallatszanak a török kérdésben is. Ha Forgách Ferenc hódol is Szulejmán zsenijének, ha Szamosközy a török szövetséget helyesli, a némettel valót pedig kárhóztatja is, azért mindketten gyűlölik a törököt, s világosan látják benne a magyar állam, és méginkább a magyar nép tönkretévőjét. De már Hidvégi Mikó Ferenc - Bethlen Gábor belső embere - szeretettel ír a törökről, emberségesnek, "jó-nak" nevezi, humánusabbnak, jobbnak a kereszténynél, s nem csupán politikai szövetségest keres benne.

És új momentum az erdélyi történetírásban a hivatalos propagandisztikus célzat, s az egyenest fejedelmi megbízásra, a fejedelmet védő kortörténeti iratok műfaja. Brutus ugyan nem készítette el. Zápolyai János védelmét, de Báthory István megbízta vele, Decsy pedig már Báthory Zsigmond, Hidvégi Mikó Bethlen Gábor apológiáját írta meg, Bojti Veres is Bethlen érdekében dolgozott, és még az annyira nagyértékű Szamosközy is elhallgat egyet-mást fejedelme, Bocskay érdekében.

Ez 1594 óta meginduló új történetírási iránynak első művelője Baranyai Decsy János, s a nála alig pár évvel később történetírói tollat fogott Istvánffy Miklós.